ગુજરાત યુનિવર્સિટી, MA Part-II સેમેસ્ટર–3 ના પ્રશ્નપત્ર–502
અભ્યાસક્રમ અનુસાર એકમાત્ર પાઠ્યપુસ્તક

वैदिक–सूक्तसङ्ग्रहः

(ઋગ્વેદ પસંદગીનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ)

: સમ્પાદક :

વસન્તકુમાર મનુભાઈ ભટ્ટ (નિ.)

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ સંસ્કૃત–વિભાગ
તથા
નિયામકશ્રી
ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧.

ॐ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી MA Part-II સેમેસ્ટર–3ના પ્રશ્નપત્ર–502

અભ્યાસક્રમ અનુસાર એકમાત્ર પાઠ્યપુસ્તક

वैदिक–सूक्तसङ्ग्रहः

(ઋગ્વેદ પસંદગીનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ)

: સમ્પાદક :

વસન્તકુમાર મનુભાઈ ભટ્ટ (નિ.)

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત–વિભાગ

તથા

નિયામકશ્રી

ભાષા-સાહિત્ય ભવન,

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧.

Vedic Sūkta Saingrahaḥ

(A Collection of some hymns from the Rgveda)

Text, Translation and Critical Notes

Editor : Prof. Vasantkumar M. Bhatt

Retd. Director Univ. School of Languages,

Gujarat University, Ahmedabad-9.

© **Mrs. V. V. Bhatt**

અદ્યતન આવૃત્તિ : ૨૦૧૬-૧૭

કિંમત : રૂા. ૧૫૦-૦૦

પ્રકાશક : અશ્વિનભાઈ બી. શાહ

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

રતનપોળ, હાથીખાના, અમદાવાદ.

ફોન :- ૦૭૯ - ૨૫ ૩૫ ૬૬ ૯૨.

મુદ્રક : શ્રી દિલીપભાઈ આઈ. પટેલ

ધ્રુમિલ ગ્રાફિક્સ

૮૫૬, નારણપુરા ગામ,

ચોથો વાસ, અમદાવાદ-૧૩.

(મો.) ૯૩૭૫૯ ૨૦૫૨૯

अस्मदीयम्

ઋગ્વેદનાં પસંદગીનાં પાંચ સૂક્તો ઉપર આ ''વૈદિકસૂક્તસંગ્રહ'' પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો અભ્યાસ કરવાથી અભ્યાસીના મનમાં વેદકાળમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની દેવતા સ્વરૂપે થતી પૂજા કે બહુદેવતાવાદ વગેરેના ખ્યાલો ઊભા થતા હોય છે.

અભ્યાસીઓને આ પ્રયત્ન સંતોષ આપશે એવી આશા છે; અધિકારીઓનાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

આ ગ્રન્થના પ્રકાશક શ્રી અશ્વિનભાઈ શાહનો હૃદયપૂર્વક આભાર.

– વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

અનુક્રમણિકા

❑ પ્રસ્તાવના : ૧–૯૯

૧. 'વેદનો શબ્દાર્થ (૧), ૨. 'વેદ' શબ્દના પર્યાયો (૨), ૩ વેદોનું મહત્ત્વ (૩), ૪. વેદોનું અપૌરુષેયત્વ (૪), ૫. વૈદિક સાહિત્યની કૃતિઓ (૭), ૬. પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષા (૯), ૭. વૈદિક સાહિત્યની કાલાનુક્રમણિકા (૧૨), ૮. વેદની સુરક્ષાના ઉપાયો (૧૮), ૯. ઋગ્વેદનો કૃતિલક્ષી પરિચય (૨૪), ૧૦. સૂક્તોના પ્રકાર (૨૬), ૧૧. ઋગ્વેદના દશ મંડલોનું સંગ્રથન (૨૮), ૧૨. ઋગ્વેદના દશ મંડળોનો વિન્યાસક્રમ (૩૦), ૧૩. વેદાર્થઘટનાના બે પ્રમુખ માર્ગો (૩૨), ૧૪. દશમા મંડળના સંવાદસૂક્તો (૩૬), ૧૫. ઇન્દ્રનું ઉત્ક્રાન્તિશીલ વ્યક્તિત્વ (૪૪), ૧૬. વિષ્ણુતત્ત્વ–ઓળખ અને વિકાસ (૫૪) ૧૭. સાયણાચાર્ય અને મહર્ષિદયાનંદના વેદભાષ્યની તુલના (૬૨)

❑ ऋग्वेदः ૧–૧૫૫

(१) अग्निसूक्तम् (१–१७) (૧-૧૦)

(२) विष्णुसूक्तम् (१–१५४) (૧૧-૨૫)

(३) इन्द्रसूक्तम् (२–१२) (૨૬-૫૨)

(४) वरुणसूक्तम् (७–८६) (૮૬-૧૦૬)

(५) नासदीयसूक्तम् (१०–१२९) (૧૩૧-૧૫૫)

❑ પરિશિષ્ટો : ૨૪૧–૩૦૪

(૧) પદપાઠના નિયમો ૨૪૧

(૨) સ્વતન્ત્ર સ્વરિતના પ્રકારો ૨૬૬

(૩) વૈદિક છન્દોનું બંધારણ ૨૮૪

(૪) વૈદિક લેટ્ લકાર (સંકેતાર્થ) ૨૯૫

(૫) વૈદિક હેત્વર્થકૃદન્ત ૨૯૭

વૈદિકસૂક્ત સંગ્રહ

૧. 'વેદ'નો શબ્દાર્થ

વેદ શબ્દનો અર્થ 'જ્ઞાન'-પરમ જ્ઞાન - થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાના 'જાણવું' અર્થવાળા √ **विद् ज्ञाने** ધાતુમાંથી આ 'વેદ' શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે.[૧] હવે જો 'વેદ' શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન થતો હોય તો તે શેનું જ્ઞાન આપે છે ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. તો અખિલ બ્રહ્માણ્ડ, તેના રહસ્યો, તેના નિયન્તા દેવો- એ બધું જ જ્ઞેય છે. તથા આ સકળ જ્ઞાનનો જ્ઞાતા રૂપ આત્મા પણ (વેદ)જ્ઞાનનો વિષય બને છે. (વેદના અન્તભાગે આવેલા ઉપનિષદોમાંથી જ્ઞાતા સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ વિષે પણ જાણવા મળે છે.) આથી, ટૂંકમાં કહી શકાય કે વેદ એટલે પરમજ્ઞાન.

અહીં ઋષિ શબ્દનો અર્થ "(મન્ત્રને) જોનાર" એવો થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. કેમ કે યાસ્કે **ऋषिर्दर्शनात्** । એવી વ્યુત્પત્તિ આપી છે. ઋષિઓએ પોતાની અન્તઃસ્ફુરણાથી જે મન્ત્રો જોયા, તેને વેદ કહે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય ભાષાકુળની દૃષ્ટિએ આ 'વેદ' શબ્દનો, લેટિન ભાષાના video (= see) શબ્દની સાથે સંબંધ છે. આમ 'વેદ' એટલે "જોયેલું જ્ઞાન" કે "જોયેલાં મન્ત્રો" એવો પણ થાય છે. આથી વેદોને "ઋષિઓનું દર્શન" (the object of immediate vision and not of mediate knowledge) પણ કહેવાય છે. ઋષિઓના આ 'દર્શન'માં (૧) વિવિધ દેવોની સ્તુતિઓ, (૨) સૃષ્ટિ વિષયક વિજ્ઞાન તથા (૩) બ્રહ્મતત્ત્વ વિષયક ફિલસુફી-એ બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ 'વેદ' શબ્દનો બહુવ્યાપક અર્થ થાય છે. સાયણાચાર્ય કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી જે ઉપાયને જાણી શકતા નથી, તેને 'વેદ'થી જાણી શકાય છે.[૨] વળી એમ પણ કહેવાયું છે કે- **विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्थाः इति वेदाः** । 'જેનાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થો જાણી શકાય છે અથવા મેળવી શકાય છે તે વેદ છે.' આ જ પ્રમાણે સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીએ પણ √ **विद् ज्ञाने** (૨ જો ગણ), -**विद् सत्तायाम्** (૪થો ગણ), √ **विद् लाभे** (૬ઠ્ઠો ગણ) અને √ **विद् विचारणे** (૭મો

---

૧. √ विद् ज्ञाने (૨જો ગણ, પરસ્મૈપદ) वेत्ति येन स वेदः । 'જેનાથી (ઈશ્વરીય જ્ઞાન) જાણી શકાય છે' તે વેદ. અહીં -√ विद् ધાતુને 'કરણ' અર્થમાં ઘञ् પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે.

૨. प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

ગણ)-એવા જુદા જુદા ચાર ગણના **विद्** ધાતુમાંથી આ **वेद** શબ્દ બન્યો છે એમ માનીને 'વેદ'નો શબ્દાર્થ સમજાવતાં તેમની 'ઋગ્વેદભાષ્ય ભૂમિકા'માં લખ્યું છે કે - **विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति अथवा विन्दन्ते लभन्ते, विन्दन्ति विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या यैः, येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः ॥** અર્થાત્ ''જેનાથી સૌ મનુષ્યો સઘળી સત્યવિદ્યાઓને જાણે છે, અથવા જે (વેદો)માં સઘળી સત્યવિદ્યાઓ રહેલી છે, અથવા જેનાથી સઘળી સત્ય વિદ્યાઓ મેળવી શકાય છે, અથવા જે (વેદો)થી સઘળી સત્યવિદ્યાઓ વિચારીને બધા માણસો વિદ્વાનો થાય છે તેને 'વેદ' કહેવાય છે.''

ટૂંકમાં, 'વેદ' એટલે પરમજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એમ સમજાય છે. વળી, 'વેદ' શબ્દ ''વેદ-સાહિત્ય'', કે જેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે-તેનો પણ વાચક છે. આમ 'વેદ' શબ્દ રૂઢિથી ઈશ્વરીય જ્ઞાનને માટે તથા હિન્દુઓના ધાર્મિક આર્ષ સાહિત્યને માટે વપરાય છે.

૨. 'વેદ' શબ્દના પર્યાયો

'વેદ'ને માટે અન્ય નામાન્તરો, જેવાં કે **आम्नाय, निगम, छन्दस्** અને **श्रुति**-નો પણ પ્રયોગ થાય છે. ભારતનાં આસ્તિક દર્શનો અને વિવિધ શાસ્ત્રોનો મૂળસ્રોત વેદમાં રહેલો છે એવી માન્યતા હોવાને કારણે વેદોને 'આમ્નાય' કે 'નિગમ' કહેવામાં આવ્યા છે. વેદને માટે શ્રુતિ' (= સાંભળેલું જ્ઞાન) એવો શબ્દ પણ વપરાય છે. 'શ્રુતિ' એટલે અનાદિકાળથી પ્રવર્તિ રહેલું અનન્તનું સંગીત. વેદકાળના ઋષિઓએ આ ગાન સાંભળ્યું હતું. શ્રીરાધાકૃષ્ણને પણ વેદને "the rhythm of the infinite heard by the soul" કહેલ છે.[૧] તથા ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં અને/અથવા પિતા-પુત્રોની વંશપરંપરામાં ઈશ્વરીય જ્ઞાનના ભંડાર સમા વેદોને-વેદમન્ત્રોને કેવળ સાંભળીને અર્થાત્ શ્રુતપરંપરાથી કંઠસ્થ કરીને સાચવવામાં આવ્યા/આવતા હોઈને, તેમને ''શ્રુતિ'' (ગ્રન્થો) પણ કહેવામાં આવે છે. વળી ભારતીય માન્યતા મુજબ ઋષિઓને યજ્ઞક્રિયા દરમ્યાન આ ઈશ્વરીય જ્ઞાનનું–વેદમન્ત્રોનું–દર્શન થયું હોઈને વેદોને 'આર્ષ–સાહિત્ય' પણ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે, આ વેદના મન્ત્રોની રચના મુખ્યત્વે છન્દોબદ્ધ થયેલી જોવા મળે છે. આથી વેદોને માટે 'છન્દસ્' એવા શબ્દનો પણ પ્રયોગ થાય છે.

શ્રી માધવાચાર્યે ''ન્યાયવિસ્તાર'' ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે- **सोऽयं गद्यपद्यगानलक्षणतया त्रयीसंज्ञितो वेदः, ऋग्यजुः सामाथर्वेति । चतुःसंहितासु**

---

૧. Indian Philosophy, part I; p. 128.

विभक्तो विषयभेदात् ॥ આ ચારેય-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ-'વેદ'ને ''ત્રયી'' પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં ગદ્યાત્મક, પદ્યાત્મક અને ગાનાત્મક (એવા ત્રણ પ્રકારના) મન્ત્રો આવેલા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પદ્યાત્મક મન્ત્રોને 'ઋક્' કહેવાય છે. ગેય = ગાનાત્મક મન્ત્રોને 'સામ' કહેવાય છે તથા ગદ્યાત્મક મન્ત્રોને 'યજુસ્ કહેવાય છે. આમ ચારેય વેદોનાં મન્ત્રો આ ત્રણ પ્રકારના હોઈને, તે ચારેય વેદોને માટે 'વેદત્રયી' કે 'ત્રયી વિદ્યા' એવા શબ્દો પણ વપરાય છે. (કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો મત ઉચ્ચાર્યો છે કે ''મૂળમાં તો ત્રણ વેદો જ હતા : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. આ ત્રણ વેદોને જ 'વેદત્રયી' કહેવામાં આવે છે તથા ચોથો વેદ-અથર્વવેદ તો પાછળથી રચાયો છે.'' પરંતુ ઉપર્યુક્ત માધવાચાર્યનો મત જાણ્યા પછી આ આધુનિક વિદ્વાનોનો મત ચિન્ત્ય બને છે.)

૩. વેદોનું મહત્ત્વ

વેદોનો મહિમા અનંત છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ વેદ એટલે જ 'પરમ જ્ઞાન', તથા ભારતીય માન્યતા મુજબ મનુષ્ય જીવનમાં ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો મેળવવા માટે વેદો જ ઉપાયરૂપ છે. વળી, પ્રાચીન ભારતના, તેમ જ ભારોપીય (Indo-European) સાહિત્યના જૂનામાં જૂના સ્મારક તરીકે વિશ્વના સાહિત્યમાં વેદનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. મેક્સમ્યૂલર જણાવે છે તેમ- ''જ્યાં સુધી માણસ પોતાના વંશના ઇતિહાસમાં રસ લેવાનું ચાલુ રાખશે અને જ્યાં સુધી આપણે ગ્રન્થાલયો અને સંગ્રહાલયોમાં પ્રાચીન જમાનાઓના અવશેષોનો સંગ્રહ કરતા રહીશું ત્યાં સુધી આર્યજાતિના માનવોના સ્મરણ લેખો ધરાવતા પુસ્તકોની હારમાળામાં પ્રથમ સ્થાન ઋગ્વેદનું જ રહેશે.''[૨] પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાના જીવન, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પુરુષાર્થો અને ઇતિહાસની વિગતોથી ભરેલા વેદોને તો જગતનું સૌથી જૂનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. વેદોને માટે 'The oldest literary monument of the world' એમ પણ કહેવાયું છે.

---

૨. As long as man continues to take an interest in the history of his race and as long as we collect in libraries and museums the relics of former ages, the first place in that long row of books which contains the records of the Aryan branch of mankind, will belong for ever to the Rigveda.

– Max Muller, Ancient Sanskrit Literature, p. 36.

રૂઢિથી 'વેદ' શબ્દ એક અસાધારણ જ્ઞાન અથવા ગૌરવનો પણ વાચક બન્યો છે. પરિણામે સમાજના અમુક વર્ગના લોકોને માટે જ્ઞાનના કે મનોરંજનના ઉપાય તરીકે 'નાટકની અને નાટ્યશાસ્ત્ર'ની રચના કરવામાં આવી ત્યારે તેને પાંચમો ''નાટ્યવેદ'' કહેવાયો.[1] તે જ પ્રમાણે વૈશ્વિક જ્ઞાનની ખાણ સમા મહાભારત જેવા ઈતિહાસગ્રન્થને માટે પણ 'ભારતવેદ' શબ્દ વપરાય છે તથા ધન્વન્તરીના ઔષધિજ્ઞાનને માટે પણ आयुर्वेद શબ્દ વપરાય છે.

૪. વેદોનું અપૌરુષેયત્વ

ઋગ્વેદાદિ ચારેય વેદોની રચના કોઈ વ્યક્તિવિશેષે કે ઋષિઓએ કરી નથી. જેવી રીતે 'રામાયણ' ની રચના આદિકવિ વાલ્મીકિએ કરી, 'મહાભારત'ની રચના મહર્ષિ વ્યાસે કરી કે 'શાકુન્તલ' જેવા વિશ્વવિખ્યાત નાટકની રચના મહાકવિ કાલિદાસે કરી છે તેવી રીતે વેદોની રચના કોઈ માણસે કરી નથી. ભારતીય માન્યતા મુજબ-''જેવી રીતે ઈશ્વર પોતે અનાદિ, અનન્ત અને અવિનાશી છે તેવી રીતે તે ઈશ્વરીય જ્ઞાન સમા વેદો પણ અનાદિ, અનન્ત અને અવિનાશી છે. સૃષ્ટિની રચના થવાની સાથે જ ઈશ્વરે આ પરમ જ્ઞાન (= વેદો) ઋષિઓના હૃદયમાં પ્રકાશિત કર્યું છે.'' આ અર્થમાં વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ વેદોના રચયિતા કે કર્તા નથી, પણ દ્રષ્ટા છે. આમ યજ્ઞક્રિયાઓ દરમ્યાન ઋષિઓને વેદમન્ત્રોનું **દર્શન** થયું હતું, આથી ઋષિઓને ''દ્રષ્ટા'' કહેવાય છે, અને આ અર્થમાં જ વેદો **अपौरुषेय** (જે કોઈ પુરુષની રચના નથી) કહેવાય છે.

સૃષ્ટિના આરંભે ઋષિઓના હૃદયમાં પ્રકાશિત થયેલું આ જ્ઞાન સૃષ્ટિના પ્રલય સમયે વળી પાછું ઈશ્વરમાં જ લીન થઈ જાય છે. આ જ વિચારને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં બીજા શબ્દોમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમ કે, (વેદોની રચના કોઈ વ્યક્તિએ કરી નથી, પણ) વેદો, ઈતિહાસ, પુરાણ, ઉપનિષદો વગેરે તો ઈશ્વરનો ઉચ્છ્‌વાસ (निःश्वसित) છે.[2]

---

૧. भवद्भिः शुचिभिर्भूत्वा तथाऽवहितमानसैः । श्रूयतां नाट्यवेदस्य संभवो ब्रह्मनिर्मितः । महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः । क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥ न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु । तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥ — नाट्यशास्त्र, અધ્યાય ૧ (૭-૧૨)

२. अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् एतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुख्यानानि व्याख्यानानि ॥ — बृहदारण्यकोपनिषद् (४-५-१०)

'વેદો એ ઈશ્વરીય જ્ઞાન છે' એવું વેદોમાં જ કહ્યું છે. જેમ કે,

तस्मा॑द्य॒ज्ञात् स॑र्व॒हुत ऋच॒: सामा॑नि जज्ञिरे ।

छन्दां॑सि जज्ञि॒रे तस्मा॒द्यजु स्तस्मा॑द जायत ॥ ऋ.१०-९०-९

(અનુવાદ) ''બધું હોમી દેનાર તે યજ્ઞ (હવિ)માંથી ઋચાઓ અને સામ ઉત્પન્ન થયાં, અને તે (યજ્ઞ)માંથી યજુસ્ ઉત્પન્ન થયું.''

આ જ પ્રમાણે, વેદોત્તર સાહિત્યમાં પણ કહેવાયું છે કે વેદો અપૌરુષેય, નિત્ય અને ઈશ્વરકૃત છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકના ભાષ્યમાં સાયણે લખ્યું છે કે -

यद्याप्यपौरुषेये वेदे कर्तारो न भवन्ति, कल्पादौ ईश्वरानुग्रहेण मन्त्राणां लब्धारो मन्त्रकृदित्युच्यन्ते । (तै० आ० सा० भा० ४-१-१) ''જો કે અપૌરુષેય વેદોના કોઈ કર્તા (રચયિતા) હોતા નથી, પણ કલ્પ(સૃષ્ટિ)ના આરંભે ઈશ્વરની કૃપાથી જેમને તે મન્ત્રો મળે છે (જે ઋષિઓને મન્ત્રોનું દર્શન થાય છે) તેમને (તે ઋષિઓને) 'મન્ત્રકૃત્' કહેવામાં આવે છે.'' નિરુક્તકાર યાસ્કે પણ લખ્યું છે કે **ऋषयो मन्त्रद्रष्टार: ।** ''ઋષિઓ તો મન્ત્રોના દર્શન કરનાર છે.''

* * *

વેદો અપૌરુષેય છે-વેદો કોઈ મનુષ્યની કૃતિ નથી. એમ કહીએ છીએ ત્યારે પાશ્ચાત્ય અભ્યાસીઓના એક મતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જેમ કે, ઋગ્વેદ અને અન્ય વૈદિક સાહિત્યમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, કણ્વ વગેરે અનેક ઋષિઓના વંશોનું કથાનક મળી આવે છે તથા દુષ્યન્ત, ભરત, જનમેજય વગેરે રાજાઓના વંશનું વર્ણન જોવા મળે છે. વળી ગંગા, સિન્ધુ, કુભા, અસિકની, શુતુદ્રી, વિપાટ્ વગેરે પ્રાચીન ભારતની નદીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, અને મિથિલા, વિદેહ, કુરુ, કોસલ વગેરે નગરોનો નામોલ્લેખ પણ મળે છે. એ જ પ્રમાણે વેદોમાં કેટલાંક આખ્યાનો, કથાનકો અને સંવાદસૂક્તો (મન્ત્રસમૂહો) આવેલા છે. જેમ કે, પુરૂરવા-ઉર્વશીનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને નદીઓનો સંવાદ, યમ-યમીનો સંવાદ; સરમા-પણિ, સુદાસ-વિશ્વામિત્ર, ઈન્દ્ર-અહલ્યા, ઈન્દ્ર-વૃત્ર, દાશરાજ્ઞ યુદ્ધના કથાનકો, તથા જુગારીની એકોક્તિઓ આવેલી છે. વેદમન્ત્રોમાં આ બધા વર્ણનો વાંચીને કેટલાક પાશ્ચાત્ય યુરોપીય વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે વેદોમાં કોઈક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું આલેખન છે. સંભવતઃ સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હશે અથવા આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયું હશે. ઈન્દ્રદેવતા એ આર્યોનો નેતા હશે અને તેણે નગરો, કિલ્લાઓ તોડીને, અશ્વારૂઢ થઈને અતિ પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હશે !-આમ વેદમાં જો કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વર્ણવાઈ હોય તો - તે વેદો અનાદિ છે એમ ન કહી શકાય. આવી નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં

થયેલી ઘટનાનું વર્ણન કોઈક ઋષિમુનિએ-મનુષ્યે-જ કર્યું હોય તો ઋષિઓને મન્ત્રોના દ્રષ્ટા નહિ, પણ કર્તા = રચયિતા કહેવાય. આમ પાશ્ચાત્યોના મતે વેદો અનાદિ નહિ પણ સ-આદિ (સાદિ) પૂરવાર થાય છે.

પરંતુ ભારતીય પરંપરા 'વેદોમાં કોઈ ઈતિહાસ' હોવાનું સ્વીકારતી નથી. આપણા મતે તો વેદોમાં જે નદી, નગર, વ્યક્તિ, ઋષિનાં નામો, યુદ્ધાદિનાં વર્ણનો છે તે વ્યક્તિપરક નથી; પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલાં છે. તેનો કોઈ ગૂઢ આશય છે. વેદોના પ્રાચીનતમ ટીકાકાર સ્કંદસ્વામી લખે છે કે-

औपचारिकोऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयः ।
परमार्थे तु नित्यपक्ष एव इति सिद्धम् ॥

મન્ત્રોમાં કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન છે.-એમ તો ઔપચારિક રીતે (ઉપલક દષ્ટિએ જ) કહી શકાય. પરમાર્થ દષ્ટિએ તો વેદોમાં નિત્યપક્ષ જ ઘટે છે. દયાનન્દ સરસ્વતીએ પણ વેદોને નિત્ય જ માન્યા છે અને પાશ્ચાત્યોના મતનું ખંડન કર્યું છે. યાસ્કના સમય (ઇ.સ. પૂર્વે ૬૦૦)માં પણ વેદોમાં ઇન્દ્ર અને વૃત્ર વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન વાંચીને કેટલાક ઐતિહાસિકોએ તે વેદમન્ત્રોનું એવું જ અર્થઘટન કરેલું કે અહીં ઇન્દ્રદેવતા અને વૃત્ર નામના રાક્ષસનું ઐતિહાસિક યુદ્ધ વર્ણવાયું છે. પરંતુ યાસ્ક જેવા નિરુક્તકારે આવા ઈતિહાસપરક અર્થઘટનનો વિરોધ કરીને જણાવેલું કે આવાં વર્ણનોમાં ''પ્રાકૃતિક ઘટનાનું રૂપકાત્મક વર્ણન છે'' એમ સમજવું જોઈએ. જેમ કે, ઇન્દ્ર તે વાવાઝોડું અને વીજળીના કડાકાનું પ્રતીક છે અને જે વૃત્રાસુર હણાય છે તે વાદળમાંથી વરસતા વરસાદનું પ્રતીક છે. આમ નિરુક્તકાર યાસ્ક પણ વેદમાં આર્યોના નેતા રૂપ ઇન્દ્ર જેવી કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું વર્ણન હોય તેમ માનતા નથી. ભારતીય પરંપરા અનુસાર તો વેદોમાંથી ત્રણ પ્રકારના અર્થો જ કાઢી શકાય છે : ૧. આધ્યાત્મિક ૨. આધિદૈવિક અને ૩. આધિભૌતિક. (આવાં અર્થઘટનોનો સોદાહરણ પરિચય આગળ ઉપર આપવામાં આવશે.) વેદને અ-પૌરુષેય કહીએ છીએ તેનાથી એનું એક વિશિષ્ટ મહત્ત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે, જેમ કે, વેદ એ કોઈ માણસની રચના નથી, તેથી જ તેમાં શાશ્વત્ અને પૂર્ણ એવું સત્ય પ્રગટ્યું છે એમ કહેવાઈ જાય છે ! કેમ કે જો એ કોઈ માણસની રચના હોય તો તેમાં કોઈ દોષ કે અપૂર્ણતા હોવાની સંભાવના રહે છે. આથી વેદો તો જીવનમાં કોઈ પણ જ્ઞાન મેળવવા માટેનું સર્વોચ્ચ અધિકૃત પ્રમાણ બની રહે છે; અને તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'વેદપ્રામાણ્ય'નો ખ્યાલ વિકસ્યો છે. ન્યાયશાસ્ત્રે જે ત્રણ પ્રમાણો – (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન અને (૩) શબ્દ (= રાગદ્વેષથી મુક્ત એવા આપ્ત

વ્યક્તિનું = ઋષિનું વાક્ય) – ગણાવ્યાં છે; તેમાંથી 'શબ્દપ્રમાણ' એટલે વેદપ્રમાણ એમ સમજવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિમાં આ વેદપ્રામાણ્યનો મહિમા અદ્વિતીય છે. વેદપ્રમાણમાં વિશ્વાસ રાખનારા જ 'આસ્તિક' ગણાય છે.

૫. વૈદિક સાહિત્યની કૃતિઓ

'વેદ' શબ્દથી ૧. ઋગ્વેદ, ૨. યજુર્વેદ, ૩. સામવેદ અને ૪. અથર્વવેદ-એ ચારેય વેદોનું ગ્રહણ થાય છે. [વળી, 'વેદ' શબ્દથી આ દરેક વેદના મૂળ મન્ત્રો (= સંહિતા-ભાગ), બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો સુધીના ભાગનું ગ્રહણ થાય છે. એ પણ સૌથી પહેલાં સ્પષ્ટ સમજી લેવું જોઈએ.] તથા 'વૈદિક સાહિત્ય' તરીકે, આ ચારેય વેદો ઉપરાંત, (क) તે વેદોને સમજવા ઉપયોગી એવાં છ વેદાંગો (૧. શિક્ષા, ૨. કલ્પ, ૩. જ્યોતિષ, ૪. છન્દસ્, ૫. વ્યાકરણ અને ૬. નિરુક્ત); (ख) પ્રાતિશાખ્યો, (ग) બૃહદ્દેવતા અને (घ) અનુક્રમણિકાદિ ગ્રન્થોની ગણના થાય છે.

પ્રાચીન ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે પ્રત્યેક વેદની અનેક શાખાઓ પણ હતી. જેમ કે, "વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય"માં પતંજલિએ લખ્યું છે કે-
.....चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाथर्वणो वेद... (पस्पशाह्निकम् ।) "ષડ્વેદાંગો અને રહસ્ય (= ઉપનિષદ્ સહિતનાં) ચાર વેદો અનેક રીતે જુદી જુદી શાખાઓમાં વિભક્ત થયેલા જોવા મળે છે. જેમ કે, યજુર્વેદની એકસો શાખાઓ છે; સામવેદની એક હજાર શાખાઓ છે. બાહ્વૃચ્ય (= ઋગ્વેદ)ની એકવીસ શાખાઓ છે; તથા અથર્વવેદની નવ શાખાઓ છે."

વિદ્વાનોના મંતવ્ય મુજબ, આમ ચારેય વેદોની અનેકાનેક શાખાઓ હતી; અને તે પ્રત્યેક શાખાનાં પોતપોતાના બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્ અને કલ્પસૂત્રો વગેરે હતાં. તેમાંથી ઘણું બધું સાહિત્ય આજે લુપ્ત થયેલું છે. પણ જેટલું વૈદિક સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ થાય છે તે નીચે મુજબ છે :

(क) ઋગ્વેદ સંબંધિત સાહિત્ય :

(૧) ઋગ્વેદની શાખાઓમાંથી-શાકલસંહિતા

(૨) બ્રાહ્મણ-કૌષીતકિ અને ઐતરેય

(૩) આરણ્યક-કૌષીતકિ અને ઐતરેય

(૪) ઉપનિષદ્-કૌષીતકિ અને ઐતરેય

(૫) કલ્પ - ૧. શ્રૌતસૂત્ર-શાંખાયન અને આશ્વલાયન
૨. ગૃહ્યસૂત્ર-શાંખાયન, આશ્વલાયન અને શામ્બવ્ય
૩. ધર્મસૂત્ર-વસિષ્ઠ

(૬) પ્રાતિશાખ્ય-શૌનકકૃત ઋક્પ્રાતિશાખ્ય (= ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય)

(૭) અનુક્રમણી-અર્ષાનુક્રમણી, છન્દોનુક્રમણી, દેવતાનુક્રમણી, અનુવાકાનુક્રમણી, સૂક્તાનુક્રમણી, ઋગ્વિધાન, પાદવિધાન, બૃહદ્દેવતા, ઋક્સર્વાનુક્રમણી અને માધવીયાનુક્રમણી.

(ख) યજુર્વેદ સમ્બન્ધિત સાહિત્ય :

(अ) શુક્લ યજુર્વેદ,
(ब) કૃષ્ણ યજુર્વેદ.

(अ) શુક્લ યજુર્વેદની -

(૧) શાખાઓ-વાજસનેયિ અથવા
માધ્યન્દિન
અને કાણ્વ.

(૨) બ્રાહ્મણ-શતપથ

(૩) આરણ્યક-બૃહદારણ્યક, તવલકાર અથવા જૈમિનીયોપનિષદ્

(૪) ઉપનિષદ્-બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ અને ઈશાવાસ્યોપનિષદ્

(૫) કલ્પ- (क) શ્રૌતસૂત્ર-કાત્યાયન
(ख) ગૃહ્યસૂત્ર-પારસ્કર

(૬) પ્રાતિશાખ્ય-શુક્લ યજુર્વેદ પ્રાતિશાખ્ય

(૭) અનુક્રમણી-શુક્લ યજુર્વેદ સર્વાનુક્રમ, નિગમપરિશિષ્ટ, યજુર્વિધાન

(ब) કૃષ્ણ યજુર્વેદની-

(૧) શાખાઓ-તૈત્તિરીય, મૈત્રાયણી, કઠ

(૨) બ્રાહ્મણ તૈત્તિરીય

(૩) આરણ્યક-તૈત્તિરીય, મૈત્રાયણી

(૪) ઉપનિષદ્-તૈત્તિરીય, મૈત્રાયણી, કઠ, શ્વેતાશ્વતર

(૫) કલ્પ- (क) શ્રૌતસૂત્રા-બોધાયન, આપસ્તમ્બ હિરણ્યકેશી,
વૈખાનસ ભારદ્વાજ, માનવ

(ख) ગૃહ્યસૂત્રો-(બોધાયન વગેરે પાંચ) અને કાઠક.

(ग) ધર્મસૂત્રો-બોધાયન, આપસ્તમ્બ અને હિરણ્યકેશી

(૬) પ્રાતિશાખ્ય-તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય

(૭) અનુક્રમણી-યાજુષ સર્વાનુક્રમણી, કાણ્ડાનુક્રમણી

(ग) **સામવેદ સમ્બન્ધિત સાહિત્ય :**

(૧) શાખાઓ-કૌથુમી, જૈમિનીય અને રાણાયણીય

(૨) બ્રાહ્મણ-તાણ્ડ્ય, (પંચવિંશ, ષડ્‌વિંશ, અદ્‌ભુત, મન્ત્ર, છાંદોગ્ય), આર્ષેય, વંશ સંહિતોપનિષદ્, જૈમિનીયોપનિષદ્, જૈમિનીય તવલકાર અને સામવિધાન

(૩) આરણ્યક-જૈમિનીયોપનિષદ્ અથવા તવલકાર

(૪) ઉપનિષદ્-છંદોગ્ય.અને કેન

(૫) કલ્પ- (क) શ્રૌતસૂત્ર-મશક, લાટ્યાયન, દ્રાહ્યાયણ

(ख) ગૃહ્યસૂત્ર-ગોભિલ અને ખાદિર

(ग) ધર્મસૂત્ર-ગૌતમ

(૬) પ્રાતિશાખ્ય-સામપ્રાતિશાખ્ય

(૭) અનુક્રમણી-સામવિધાન

(घ) **અથર્વવેદ સંબંધિત સાહિત્ય :**

(૧) શાખાઓ-શૌનક, પૈપ્પલાદ

(૨) બ્રાહ્મણ-ગોપથ

(૩) ઉપનિષદ્-પ્રશ્ન, મણ્ડૂક, માણ્ડૂક્ય

(૪) કલ્પ- (क) શ્રૌતસૂત્ર-વૈતાન

(ख) ગૃહ્યસૂત્ર-કૌશિક

(૫) પ્રાતિશાખ્ય-અથર્વ પ્રાતિશાખ્ય

(૬) અનુક્રમણી-બૃહત્સર્વાનુક્રમણી, અથર્વવિધાન

૯. પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષા (વૈદિક સંસ્કૃત)નો પૂર્વ ઈતિહાસ

ઓગણીસમી સદીમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તદન ભિન્ન જણાતી, યુરોપ અને એશિયા ખંડની ભાષાઓ, જેવી કે-ગ્રીક, લેટિન, જર્મન, સંસ્કૃત અને અવેસ્તાની ભાષામાં ઘણું બધું સામ્ય મળી આવતાં એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું કે આ બધી ભાષાઓ કોઈ એક જ કુળની ભાષાઓ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ

બધી ભાષાઓની જનેતા સમી કોઈ એક, પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળની **ઈન્ડો-યુરોપિયન** (અથવા **ભારોપીય**) ભાષાનું કલ્પન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષા બોલતા માણસોનો સમૂહ આદિકાળમાં ક્યાં વસતો હતો, અને કાળક્રમે એ મનુષ્યોએ ક્યાંથી ક્યાં સ્થળાંતર કર્યું ? વગેરે મુદ્દાઓ આજે અનુમાનના અને કલ્પનાના વિષયો છે, એ વિષે ટૂંકમાં જોઈશું. ડૉ. પી. ડી. ગુણે મહાશયે તેમના An Introduction to the Comparative Philology નામના પુસ્તકમાં (પરિશિષ્ટ - પૃ. ૧૮ ઉપર) પૂર્વ યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયાનો એક નકશો આપ્યો છે. તેને આધાર રાખીને આ ચર્ચા કરી છે. યાકોબી, વિન્ટરનિત્ઝ અને હિલેબ્રાંટ જેવા જૂની પેઢીના વિદ્વાનોની એવી ધારણા હતી કે ભારતમાં જ વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ગમ થયો હતો. તેઓ માનતા હતા કે ભારતમાંથી જ આ મનુષ્યજાતિ પશ્ચિમના દેશોમાં ગઈ છે. તેઓ પુરાવા રૂપે વૈદિક 'દ્રુહ્ય' જાતિએ સ્થળાંતર કર્યું હતું તેને ટાંકે છે. પરંતુ પાછળથી થયેલાં કેટલાંક સંશોધનોએ આ મતને ખોટો પુરવાર કર્યો છે. પરંપરા અને ઈતિહાસ એ બન્નેમાં "વૈદિક-આર્ય-જાતિ" એક પરદેશી જાતિ તરીકે જ પ્રસિદ્ધ છે. વૈદિક આર્યજાતિની એક પુરન્દર (ઈન્દ્ર) નામની દેવતા છે, એ શબ્દનો અર્થ થાય છે : 'કિલ્લા/નગરોને તોડનારો' આ શબ્દ જ સૂચવે છે કે આર્યો મૂળ ભારતના વતની ન હતા, પણ બહારથી આવીને વસ્યા છે.

લોકમાન્ય શ્રી બાલ ગંગાધર ટિળકના મતે આર્યો ઉત્તર ધ્રુવમાંથી મધ્ય એશિયામાં આવ્યા હતા. મધ્ય એશિયામાંથી જ આર્ય જાતિ બે મુખ્ય વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. એક વર્ગ યુરોપ તરફ ચાલી નીકળ્યો અને બીજો વર્ગ ઈરાન તથા ભારતની તરફ ચાલી નીકળ્યો. મેકસમ્યૂલર જેવા વિદ્વાનો મધ્ય એશિયાને આર્યોની આદિમ જન્મભૂમિ માને છે. શ્રોયેદરના મતે આર્યોની આદિમ જન્મભૂમિ વોલ્ગા નદીની આસપાસ હતી. ત્યાંથી જ તેઓ જુદી જુદી ટુકડીઓમાં અને જુદી જુદી દિશાઓમાં નીકળી ગયા હતા.

જગત્‌ની-એશિયા અને યુરોપની-કેટલીક ભાષાઓ, જેવી કે સંસ્કૃત, અવેસ્તા, ગ્રીક, લેટિન, લિથુઆનિયન વગેરેમાં પ્રારંભિક મનુષ્યજીવન અને માનવસમાજ સાથે સંકળાયેલા અમુક પદાર્થોનાં નામો લગભગ એકસરખાં મળતાં આવે છે. ધુમાડો, મધ, રુધિર, માંસ, માતા, પિતા, ભ્રાતા, દુહિતા, શ્વસુર વગેરે શબ્દો ઉપર્યુક્ત ભાષાઓમાં થોડાક ધ્વન્યાત્મક ફેરફારોને બાદ કરતાં એકસરખાં મળી આવે છે. આથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે આ બધી ભાષાઓના બોલનારાઓના પૂર્વજો કોઈક સમયે સાથે રહેતા હશે. આ પૂર્વજો-આર્ય જાતિ-મૂળમાં કયા એક સ્થળે

સાથે નિવાસ કરતી હતી તે આજે વિવાદનો પ્રશ્ન છે. તથાપિ આ બધી એશિયા અને યુરોપની (ભારત-યુરોપીય) ભાષાઓ કોઈ એક સામાન્ય ભાષામાંથી ઊતરી આવી હશે એવી ધારણા કરવી તે તદ્દન બિનપાયાદાર નથી.

આધુનિક સંશોધનો અનુસાર પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળની (ભારત-યુરોપીય) ભારોપીય પ્રજા કાસ્પીયન સમુદ્રની ઉત્તરે, યૂરાલ અને અલ્ટાઈક પ્રવતોની વચ્ચે અર્થાત્ ઉત્તરનાં કીર્ગીઝનાં મેદાનોમાં નિવાસ કરતી હતી. ભારોપીય ઈતિહાસમાં જે પશુવિશેષનું ખૂબ મહત્ત્વ છે તે અશ્વ, ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અલ્ટાઈક જ છે. પ્રાણિવિજ્ઞાનવિદ્ એમશ્લરનું માનવું છે કે ઉત્તરનાં કીર્ગીઝનાં મેદાનોમાં ગાય અને ઘોડાનું હોવું સુસંગત છે. (આરંભિક ભારોપીય બોલીઓમાં વાઘ, ઊંટ કે દીપડાઓના વાચક શબ્દો મળતા નથી. આનાથી આરબ દેશો કે સિન્ધના રણપ્રદેશો ભારોપીય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન ન હોઈ શકે એમ સૂચવાય છે.) મૂળ ભારોપીય ભાષા બોલનારાઓ યુરોપની વનસ્પતિઓથી પૂરેપૂરા અપરિચિત હતા તથા પ્રાચીનતમ ભારોપીય ભાષા બોલનારા આ લોકો પશ્ચિમમાં (યુરોપમાં) કે પૂર્વમાં ભારતમાં પ્રવેશતાં પહેલાં ખેતી કરતા નહોતા. આ આદિમ ભારોપીય પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુઓનું પાલન હતો તથા તેઓ મધ્ય યુરોપએશિયાનાં ઘાસનાં મેદાનમાં પશુઓને ચરાવવાનું કામ કરતા હતા. કીર્ગીઝનાં મેદાનોને ભારોપીય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન માનનારાઓમાં સ્પેશ્ત (**Specht**) નું નામ મહત્ત્વનું છે. તેમણે વિવાહની રીતો, બીજી વિધિઓ, ધર્મ વગેરેનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કર્યું છે. આવા વિદ્વાનના નિષ્કર્ષોનું ખંડન સરળતાથી થઈ શકે એમ નથી.

સંસ્કૃતમાં વીર શબ્દ છે : આ જ શબ્દ લેટિનમાં ઉઈર (**uir**), જર્મનમાં વેર (**wer**) અને જૂની આઈરીશ ભાષામાં ફેર (**fer**) રૂપે મળે છે. આ સમાન રૂપોને આધારે ભાષાશાસ્ત્રીઓએ તે મૂળ આદિમ ભારત યુરોપીય ભાષા બોલનારી પ્રજાનું નામ વીરોસ્ ★ (**wiros**) હોવાનું કલ્પ્યું છે !

કીર્ગીઝનાં મેદાનોમાં નિવાસ કરતી આ આદિમ ભારોપીય પ્રજાના જુદા જુદા સમૂહોએ કેટલી વાર અને કઈ કઈ દિશામાં સ્થળાંતર કર્યું ? તે જાણવું પણ રસપ્રદ છે. (૧) ભારોપીય પ્રજાની પહેલી ટુકડીએ દક્ષિણ-પૂર્વના એટલે કે બલખ (**Balkh**) તરફ પહેલવહેલું સ્થળાંતર કર્યું. આ બલખનો પ્રદેશ હવા, પાણીની દૃષ્ટિએ કીર્ગીઝનાં મેદાનો કરતાં જુદો ન હતો. ભાષાશાસ્ત્રીય, પુરાતત્ત્વિક અને માનવશાસ્ત્રીય પ્રમાણોથી આ વાતની પુષ્ટિ થાય છે. આ મૂળ ભારતીય પ્રજાની
૨ પહેલી ટુકડી "આદિમ-આર્ય" તરીકે ઓળખાઈ.

ઉપર ઉલ્લેખાયેલ દક્ષિણપૂર્વનો **બલખનો પ્રદેશ જ ભારતીય આર્યોનો અધિકૃત પ્રદેશ છે. અહીં જ આદિમ વૈદિક મન્ત્રોની રચના પદપાઠ સ્વરૂપે થઈ હતી.** વૈદિક મન્ત્રોમાં અનેક સ્તરો જોવા મળે છે. પહેલા સ્તરના મન્ત્રોની ભાષા એક જીવન્ત ભાષા છે. બલખની આ ભાષા ૨૪૦૦ ઈ.સ. પૂર્વની જણાય છે. બીજા સ્તરના મન્ત્રો તે પુરોહિતોએ કરેલો સંહિતાપાઠ. **ભારતીય આર્યો બલખ છોડીને "પુરન્દર (ઈન્દ્ર)"ને પોતાનો નેતા બનાવીને જ્યારે પંજાબમાં પ્રવેશ્યા તે સમયે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦૦માં આ સંહિતાપાઠ તૈયાર થયેલો જણાય છે.** આ વખતે તે ભારતીય આર્યોને હડપ્પાની સંસ્કૃતિના લોકો જોડે અથડામણ થઈ હશે. ભારતીય આર્યોની ટુકડીનું પણ બે ભાગમાં વિભાજન થયું : એક આર્યો કે જેઓ ભારતમાં આવ્યા તે ઈન્દ્રના ઉપાસક હતા અને બીજાં આર્યો કે જે ઈરાનમાં જઈને રહ્યા તે વરુણના ઉપાસકો હતા. (૨) ભારોપીય પ્રજાની બીજી ટુકડી કીર્ગીઝનાં મેદાનોમાંથી નીકળી પશ્ચિમના દેશો તરફ આગળ વધી. આ બીજી ટુકડી "આદિમ-યુરોપિયન" તરીકે ઓળખાઈ. આ આદિમ યુરોપિયનો એવા દેશોમાં-ગ્રીસ, રોમ, જર્મની વગેરે-ગયા કે જ્યાંના હવા, પાણી મૂળ ભારોપીય-કીર્ગીઝનાં મેદાન-પ્રદેશોથી તદ્દન ભિન્ન હતા.

૭. વૈદિક સાહિત્યની કાલાનુક્રમણિકા

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ ભારતીય પરંપરામાં વેદોને અનાદિ, નિત્ય અને ઈશ્વરકૃત માનવામાં આવે છે. આથી "વેદોનો રચનાકાળ કયો હશે ?" એ પ્રશ્ન શ્રદ્ધાળુ ભારતીયોને માટે અપ્રસ્તુત છે. ભારતીયો તો માને છે કે સૃષ્ટિના આરંભમાં ઈશ્વરે જ વેદોનું જ્ઞાન અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને અંગિરાને આપ્યું હતું. આ ઈશ્વરીય જ્ઞાનનું = એટલે કે વેદમન્ત્રોનું ઋષિઓને (માનસ પ્રત્યક્ષ) દર્શન થયું હતું. આથી ઋષિઓને મન્ત્રોના 'દ્રષ્ટા' કહેવામાં આવ્યા છે. શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતીએ મનુસ્મૃતિ વગેરેમાંથી પ્રમાણો એકઠાં કરીને એ બતાવ્યું છે કે વર્તમાન સૃષ્ટિનો આરંભ ૧૯૬૦૮૫-૨૯૭૬ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો. આથી વેદોનો આરંભ પણ આટલાં વર્ષો પૂર્વે થયો હશે એમ કહી શકાય.

પરંતુ વર્તમાનયુગમાં પશ્ચિમી વિદ્વાનોના સંપર્કથી જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સાંપડી છે; અને ઉત્ક્રાંતિવાદે આપણી વિચારસરણીને વશ કરી છે તેના પરિણામે આપણે પણ "વેદો ક્યારે રચાયા હશે ?" એની વિચારણા કરવા માંડ્યા છીએ.

વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરનારા પરદેશી વિદ્વાનોએ એકમતિથી 'ઋગ્વેદ'ને આ પૃથ્વી ઉપરનો સૌથી પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ ગણ્યો છે. પરંતુ તેનો ચોક્કસ રચનાકાળ કયો હશે ? તે વિષે સૌ વિદ્વાનોનો મત જુદો જુદો જ છે ! આ વિષે એકમતિ પ્રવર્તતી જ નથી.

અહીં તે સૌ વિદ્વાનોના મતનો સાર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે :

(૧) મેક્સ મ્યૂલરનો મત :

'સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટ' (Sacred Books of the East) ગ્રન્થમાળામાં મેક્સ મ્યૂલરે ઈ.સ. ૧૮૫૯માં ઋગ્વેદની (શાકલ શાખાની) સંહિતાનું પહેલવહેલું પ્રકાશન કર્યું તથા History of Ancient Indian Literarure માં 'ઋગ્વેદનો સમય' (The age of the Rigveda) કયો હશે એ વિષે કાલ્પનિક વિચાર રજૂ કર્યો. તેમના મત મુજબ ગૌતમ બુદ્ધના (ઈ. પૂર્વે ૫૦૦) સમય સુધીમાં વૈદિક સાહિત્યની રચના થઈ ગઈ હતી. મેક્સમ્યૂલરે આ વૈદિક સાહિત્યને ચાર ભાગમાં વહેંચી કાઢ્યું છે : છન્દ, મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્. આ દરેક ભાગના વિકાસને માટે તેમણે ૨૦૦-૨૦૦ વર્ષોનો ગાળો કલ્પ્યો છે. આ મુજબ-જો ગૌતમ બુદ્ધનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ મૂકવામાં આવતો હોય, તો 'સૂત્રગ્રન્થો' બુદ્ધની પહેલાં રચાઈ ગયા હતા, એટલે સૂત્ર સાહિત્યનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ મૂકવો જોઈએ. આ સૂત્રસાહિત્યની ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમાં બ્રાહ્મણગ્રન્થોની રચના થઈ હશે. આ બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં બ્રાહ્મણો-આરણ્યકો અને ઉપનિષદોની પણ રચનાનો સમાવેશ માનવાનો છે. તે સમયની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષો પહેલાં મન્ત્રોનો સમય મૂકી શકાય. તેમણે વેદમન્ત્રોને બે ભાગમાં વહેંચ્યા છે : છન્દ અને મન્ત્ર. મન્ત્રોનો વિનિયોગ યજ્ઞક્રિયામાં થતો હતો; બાકીનાને છન્દ કહેવામાં આવ્યા છે. યજ્ઞક્રિયામાં ઉપકારક એવા મન્ત્રોની રચના અને વિકાસ બ્રાહ્મણકાળની પૂર્વે એટલે કે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦માં માનવામાં આવી છે. તથા છન્દોની રચના તેની પણ પૂર્વેનાં ૨૦૦ વર્ષોમાં માની શકાય; એટલે કે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦માં છન્દની રચના થઈ હશે. ઋગ્વેદનો પ્રાચીનતમ અંશ તે મન્ત્રો અને છન્દ છે; આથી ઋગ્વેદનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માની શકાય. ટૂંકમાં –

(क) **છન્દનો સમય** (જેમાં ઋગ્વેદસંહિતાનાં જૂનામાં જૂનાં સૂક્તો રચાયાં હશે, તે) ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦.

(ख) **મન્ત્રોનો સમય** (જેમાં વિશેષ અર્વાચીન સૂક્તો રચાયાં અને સંહિતાઓ તૈયાર થઈ.) ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦.

(ग) **બ્રાહ્મણોનો સયય** (જેમાં બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે) ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૬૦૦

(घ) **સૂત્રોનો સમય** ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦

આ કાલગણના બાબતે મેક્સમ્યૂલર પોતે જ સંતુષ્ટ નહોતા. ઉપર્યુક્ત મત ઉચ્ચાર્યા પછી, કેટલાંક વર્ષો બાદ તેમણે જ કહ્યું હતું કે આ સમયનિર્ધારણ તો

કેવળ એક કામચલાઉ કાલ્પનિક અનુમાન છે, વેદનો સમય થોડોઘણોય નક્કી કરવો અશક્ય જણાય છે. સંભવ છે કે વેદોનો સમય આનાથી પણ વધુ પ્રાચીન હોય.

મેક્સમ્યૂલરના વિચારનું સમર્થન વિલ્સન, કીથ, કોલબ્રુક વગેરે વિદ્વાનોએ કર્યું છે. બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ 'વેદનો સમય' વિચારવા માટે મેક્સમ્યૂલરની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ વેદસાહિત્યના જુદા જુદા ચાર સ્તરોના વિકાસને માટે ૨૦૦-૨૦૦ વર્ષોને એકસરખો ગાળો કલ્પવો તે મનસ્વી અને અવાસ્તવિક જણાય છે. તેથી તે સર્વસ્વીકાર્ય બની શક્યો નથી.

ઓલ્ડનબર્ગે ઋગ્વેદની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ ને બદલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦માં માની છે. વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં ઋગ્વેદને મૂકે છે તથા વ્હીટની ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦નો ગાળો ઋગ્વેદને માટે કલ્પે છે.

(૨) મેકડોનલનો મત :

મેકડોનલ નામના વેદના બીજા મહત્ત્વના અભ્યાસીએ ઋગ્વેદનો રચનાકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેમના મતે ભારત-ઈરાની શાખા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ની આસપાસ પરસ્પરથી છૂટી પડી હશે. ત્યાર પછી આર્યોની ભારતીય શાખાએ 'ઋગ્વેદ'ની રચના કરી હશે. તથા તેના પછી ૫૦૦ વર્ષો, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં ઈરાની શાખામાં 'અવેસ્તા' (પારસીઓના ધર્મગ્રન્થની) રચના થઈ હશે.

(૩) વિન્કલર હ્યુગો :

આ વિદ્વાનને ઇ. સ. ૧૯૦૭માં એશિયા માઈનોરમાં બોઘાઝ-કૂઈ (Boghaz Koi) નામના સ્થળેથી કેટલીક માટીની પટ્ટીઓ મળી આવી. તેણે ઋગ્વેદનો સમય નક્કી કરવાની નવી દિશાઓ ખોલી આપી છે. આ માટીની પટ્ટીઓમાં આપણા વૈદિક દેવતાઓનાં નામો-મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્યા - ઉપસાવવામાં આવેલા છે ! ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦માં 'હીટ્ટાઈટ્સ' ના રાજાએ મીટાનીસના રાજાની સાથે જે સન્ધિકરાર કર્યા હતા, તેમાં આપણા મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર જેવા વૈદિક દેવતાઓને સાક્ષીમાં રાખવામાં આવ્યા છે એવી તેની ઉપર નોંધ છે ! આથી આપણને એક કૌતુક જન્મે એમ છે કે આ ભારતીય આર્યપ્રજાના દેવોનાં નામ છેક એશિયા માઈનોરમાં મિટાનીસ પાસે કેવી રીતે પહોંચ્યાં હશે ? એડવર્ડ મેયર નામના ઈતિહાસકારના મતે ભારત-ઈરાની શાખાના લોકો છૂટા નહીં પડ્યા હોય ત્યારના સમયમાં આ દેવોનાં નામો અહીં સુધી પ્રચલિત થયાં હશે. આ દૃષ્ટિએ વેદનાં સૂક્તોનો પ્રાચીનતમ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી મોડો મૂકી શકાતો નથી.

(૪) ડૉ. આર. જી. ભાંડારકર :

અગ્રગણ્ય ભારતીય વિદ્વાનશ્રી ડૉ. આર. જી. ભાડાંરકરે બીજા એક દૃષ્ટિકોણથી વેદનો સમય નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ (= યજુર્વેદના ૪૦ મા અધ્યાય)માં असुर्या नाम ते लोकाः - એવા મન્ત્રમાં असुर्या શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જે **Assyria** असिरिया (મેસોપોટામિયા)ને મળતો આવે છે. ઋગ્વેદમાં દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ વર્ણવાયો છે. ડૉ. ભાંડાકરના મતે અસિરિયા (મેસોપોટામિયા)ના લોકો જ વેદોમાં ઉલ્લેખાયેલા असुर છે. આ લોકો લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ માં ભારત તરફ આવ્યા હતા. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦માં યજુર્વેદની રચના થઈ ગઈ હશે; અને ઋગ્વેદની રચના તેની પણ પૂર્વેના સમયમાં એટલે કે ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦૦માં થઈ હશે. સિકન્દરના આક્રમણ સમયે ગ્રીકોએ રાજવંશાવળીઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. તદનુસાર ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યની પૂર્વે ૧૫૪ રાજાઓએ ૬૪૫૭ વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. આ જ સમય વૈદિક સમય હશે. આ સમયથી પણ ઘણા પહેલાંનાં સમયમાં-એટલે કે ઈ.સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ થી ઈ.સ. ૭૦૦૦માં ઋગ્વેદનાં પ્રાચીનતમ સૂક્તો રચાયાં હશે.

(૫) શ્રી બાલગંગાધર ટિળક અને જર્મન વિદ્વાન શ્રી યાકોબી (Jacobi)નો મત :

જ્યોતિષને આધારે વેદોનો સમય નક્કી કરવાનો વિચાર પૃથ્વી ઉપરના બે જુદાં જુદાં સ્થળો ઉપર; એક જ સમયે બે વિદ્વાનોને આવ્યો ! ટિળકે ભારત (ના પૂના શહેર)માં અને જર્મનીમાં બોન નગરના રહેવાસી યાકોબીએ સ્વતન્ત્ર રીતે જ (એકબીજાને મળ્યા વિના) આ સંશોધન હાથ ધર્યું અને તે બન્ને એક જ પરિણામ ઉપર પહોંચ્યા ! The Orion (or Researches into Antiquity of the Vedas (પ્રકાશક : શ્રીમતી રાધાબાઈ આત્મારામ સગૂન, મુંબઈ, ૧૮૯૩)માં પ્રકટ થયેલા લોકમાન્ય શ્રીબાલગંગાધર ટિળકના મતે સંહિતાઓનું નિબન્ધન ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦માં થયું હશે. આ સમયની પણ ૨૦૦૦ વર્ષો પહેલાં મન્ત્રોની રચના (કે ઋષિઓને દર્શન) થઈ હશે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતમ ઋચાઓ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૬૪૦૦ માં મૂકવી પડે. શ્રી ટિળકનું કહેવું છે કે બ્રાહ્મણગ્રંથોના સમયમાં નક્ષત્રોની ગણના કૃત્તિકાનક્ષત્રથી શરૂ થતી હતી; વળી આ કૃત્તિકાનક્ષત્રના સમયે દિવસ અને રાતનો સમય એકસરખો રહેતો હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ૨૧ મી માર્ચ અને ૨૩ સપ્ટેમ્બરે દિવસ અને રાત એકસરખાં હોય છે અને એ દિવસે સૂર્ય અશ્વિની નક્ષત્રમાં હોય છે. આટલું પરિવર્તન ૪૫૦૦ વર્ષોમાં જ થાય છે. આથી બ્રાહ્મણગ્રન્થોની રચના ૨૫૦૦ વર્ષો પહેલા થઈ હશે. સંહિતાના યુગમાં દિવસ અને રાત એકસરખાં થતાં હતાં કે એ સમય તે જ્યારે સૂર્ય મૃગશિરા નક્ષત્રમાં

આવ્યો હોય. આ ગણતરી કરતાં માલૂમ પડે છે કે એ સમય તે આજથી ૬૫૦૦ વર્ષ પહેલાં હતો. આથી સંહિતાઓનો રચનાકાળ ૪૫૦૦ વર્ષો ઇ. સ. પૂર્વનો હશે. ઋગ્વેદના મન્ત્રો અનુસાર જણાય છે કે મૃગશિરા નક્ષત્રમાં વસન્ત ઋતુનો સમય ચાલતો હતો અને ત્યારે દિવસરાત એકસરખાં થતાં હતાં. આ સમય આથી પણ વધારે ૨૦૦૦ વર્ષો પૂર્વેનો થાય. આથી ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો રચનાકાળ ૬૫૦૦ ઇ. સ. પૂર્વનો હોવો જોઈએ.

જર્મન વિદ્વાન યાકોબીએ પણ ઋગ્વેદનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ સાબિત કર્યો છે ! તેમણે આપણા કલ્પસૂત્રોના વિવાહ પ્રકરણમાં આવતાં ध्रुव इव स्थिरा भव ! - એ વાક્યને આધારે પોતાનું સંશોધન હાથ ધર્યું હતું. તેમનું મંતવ્ય છે કે ધ્રુવનો તારો તે (વૈદિક) સમયે વધારે તેજસ્વી અને સ્થિર રહેતો હશે. આ સ્થિતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૦૦ વર્ષની હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં થતા વસન્ત સમ્પાત (Vernal Equinox)નો ઉલ્લેખ છે. ગણતરી કરતાં આ સમય ઇ. સ. પૂર્વે. ૨૫૦૦નો થાય છે. આમ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો અને કલ્પસૂત્રોનો સમય ૨૭૦૦-૨૫૦૦ ઇ. સ. પૂર્વેનો લગભગ આવીને ઊભો રહે છે. પરિણામે એમ માનવું રહ્યું કે ઋગ્વેદ (સંહિતા) નો સમય, તેથી પણ વધારે પહેલાંનો, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ નો હોવો જોઈએ. (તથા મન્ત્રોનો દર્શન/રચનાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦૦ નો હશે.)

(૬) ડૉ. હોગનો મત :

આ વિદ્વાને ઐતરેય બ્રાહ્મણની પ્રસ્તાવનામાં, જ્યોતિષને આધારે જ વેદાંગ જ્યોતિષની રચનાનો સમય ૧૧૮૬ ઇ. સ. પૂર્વેનો દર્શાવ્યો છે. તેમના મતે વૈદિક સાહિત્યની કાલાનુક્રમણી નીચે મુજબ હશે :

(૧) પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો - ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦-૨૦૦૦

(૨) સંહિતાનો મોટો ભાગ - ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-૧૪૦૦

(૩) બ્રાહ્મણોનો સમય - ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૨૦૦

(૪) સૂત્રોનો સમય - ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ પછી.

(૭) શ્રીનારાયણરાવ ભવનરાવ પારંગીનો મત :

આ વિદ્વાનશ્રીએ ભૂગર્ભશાસ્ત્રને આધારે જ અમુક તારણો કાઢ્યાં છે. તેમણે ઋગ્વેદનો સમય ૯૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો નક્કી કર્યો છે. તેમના મતે ઋગ્વેદમાં અનેક ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ જેવી કે - નદી, સમુદ્ર વગેરેનું વર્ણન મળે છે. ઋગ્વેદના એક મન્ત્ર (૧૦-૧૩૬-૫) માં સપ્તસૈન્ધવ પ્રદેશની બન્ને બાજુએ બે સમુદ્રોનું

વર્ણન આવે છે. તેમાંનો પશ્ચિમનો સમુદ્ર સંભવતઃ આજનો અરબી સમુદ્ર હશે. પૂર્વ સમુદ્ર વર્તમાન પંજાબની બરાબર પૂર્વમાં હશે, અને ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળના મેદાનો તેમાં ડૂબેલાં હશે. ઘણી સદીઓના સમયગાળાએ હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓએ જે માટી ખેંચી આણી હશે તેનાથી તે સમુદ્ર પુરાતો ગયો હશે.

ઋગ્વેદનાં બીજા બે મન્ત્રો (૯-૩૩-૬ અને ૧૦-૪૭-૨) મુજબ સપ્તસૈન્ધવ પ્રદેશની ચારેય તરફ ચાર સમુદ્રો હતા. તેમાંથી ઉત્તરનો સમુદ્ર સંભવતઃ વર્તમાન ઈરાન અને તૂર્કસ્તાનની ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હશે. આ સમુદ્ર ઘણાં બધાં પ્રાકૃતિક કારણોસર સુકાઈ ગયો હશે, પરંતુ તેના અવશેષરૂપે કાળો સમુદ્ર, કેસ્પિયન સાગર, અરલ ઝીલ અને બાલ્કશ ઝીલના રૂપમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે. પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર હતો અને પૂર્વમાં તે સાગર હશે, જ્યાં આજે ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળનાં મેદાનો છે. વર્તમાન રાજસ્થાનમાં દક્ષિણ સમુદ્ર હશે, જેમાં સરસ્વતી નદી વહેતી હશે. રાજસ્થાનમાં વિદ્યમાન ખારા મીઠાનો પ્રદેશ તથા રણપ્રદેશની ખારાશ તે પૂરવાર કરે છે કે ક્યારેક ત્યાં સમુદ્ર આવેલો હશે. જે સરસ્વતી નદીનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આવે છે, તે દક્ષિણ સમુદ્રમાં જઈને મળતી હશે. ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓના મતે આ પ્રકારની ભૌગોલિક સ્થિતિ ૯૦૦૦ વર્ષો પૂર્વેની હોવી જોઈએ. આને આધારે શ્રી પારંગી મહાશયે ઋગ્વેદનો રચનાકાળ ૯૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો હશે એમ માન્યું છે.

* * *

પંજાબ સરહદે 'મોહેં-જો-ડેરો'ના ખોદકામથી જે અવશેષો અને જૂની બ્રાહ્મી લિપિની પણ પૂર્વેની લગભગ ચિત્રાત્મક એવી લિપિ મળી આવી છે, તે હજુ નિર્વિવાદ રૂપે વાંચી શકાઈ નથી. જે દિવસે આ લિપિ વાંચી શકાશે ત્યારે વૈદિકકાળ વિષે નવો પ્રકાશ મળશે.

* * *

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે વૈદિક સાહિત્યની કાલાનુક્રમણી વિષે ઘણા વિદ્વાનોએ ભારે પરિશ્રમ કરીને વિવિધ મતો ઉચ્ચાર્યા છે. પરંતુ કોઈ વિદ્વાનનો મત સર્વસંમત બની શક્યો નથી. આ વિષયમાં હજુ પણ સંશોધન કરવાને અવકાશ છે.

વિન્ટરનિત્ઝ કહે છે તેમ આ બધામાં ડહાપણભર્યો માર્ગ તો નક્કી થયેલા વિવિધ સમયના તબક્કાઓનું સંપૂર્ણ સંશોધન કરીને ચોકસાઈ કરવાનો, અને ભયંકર રીતે પ્રાચીન સમય સુધી જવાના કે હાસ્યજનક રીતે એકદમ નજીકના સમય ઉપર આવવાના-એમ બન્ને-અંતિમ Extreme-છેડાઓનાં ત્યાગ કરવામાં

રહેલો છે. આથી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે આપણે ઋગ્વેદકાળના પ્રારંભને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષો સુધી ખેંચવો જોઈએ; અને વૈદિક સાહિત્યના અંતિમ તબક્કાને ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં ગણવો જોઈએ. આ રીતે આપણે વિન્ટરનિત્ઝે નક્કી કરેલા સોનેરી મધ્યમ માર્ગને સ્વીકારીશું. અલબત્ત, સાથે સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે -'સોનું એટલું સારું જ, કે સાચું જ' એવું ક્યારેક નથી પણ હોતું !

૮. વેદની સુરક્ષાના ઉપાયો

વેદોને 'ઈશ્વરીય (પવિત્ર) જ્ઞાન' માનવામાં આવ્યા હોઈને, તેની સાચવણી માટે ભારતીય આર્યપ્રજાએ અસાધારણ અને અ-દ્વિતીય પુરુષાર્થ કર્યો છે. મૂળમાં તો વેદમન્ત્રોને વંશપરંપરામાં કે ગુરુ-શિષ્યોની પરંપરામાં કેવળ શ્રુતિથી (= સાંભળીને) યાદ રાખવામાં આવતા હતા. (વેદમન્ત્રોને ગ્રન્થસ્થ કરવાની પ્રવૃત્તિ તો ઘણી આધુનિક છે.) આદિકાળથી માંડીને આજદિન સુધી આ વેદમન્ત્રોને યથાવત્ સ્વરૂપે જ સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં શબ્દોના પરિવર્તન કે સુધારાવધારાને તો અવકાશ નથી જ નથી; પણ તેના એકાદ અક્ષર કે ઉદાત્તાદિ સ્વરોમાં પણ ક્યાંય કશોય ફેરફાર-વિકૃતિ-થવા પામેલ નથી ! સદીઓ સુધી બ્રાહ્મણોએ એકધારી રીતે વેદમન્ત્રોને સ્મૃતિબદ્ધ કરીને સાચવી રાખવાનો જે અનુપમ પુરુષાર્થ કર્યો છે તે જોઈને આપનું મસ્તક કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી નમી જાય છે.

આ વેદોને તેના મૂળ સ્વરૂપે જ સાચવી રાખવા માટે ઋષિઓએ જે વિવિધ ઉપાયો અમલમાં મૂક્યા છે, તે નીચે મુજબ છે : (૧) ચારેય વેદોને સસ્વર કંઠસ્થ કરવા અને કરાવવા. બ્રાહ્મણોએ તો નિષ્કારણ છ વેદાંગો સહિત ચારેય વેદોને કંઠસ્થ કરવા, તેના અર્થો સમજવા, અને આવનારી નવી પેઢીને તે કંઠસ્થ કરાવવા સુધીની જવાબદારી ઊઠાવી છે. ઋષિમુનિઓના વંશજોએ કે ગુરુ-શિષ્યોની પરંપરાએ વેદોને જુદા જુદા જૂથમાં-જુદી જુદી શાખાઓમાં-ભણવા-ભણાવવાની અદ્યાવધિ અવિરત પ્રવૃત્તિ આરંભી છે. તેમાંથી વેદની જુદી જુદી શાખાઓમાં વેદોના મન્ત્રો સચવાઈ રહ્યા છે. જેમ કે 'વ્યાકરણ મહાભાષ્ય'માં 'ઋગ્વેદની ૨૧ શાખાઓ, યજુર્વેદની ૧૦૦ શાખાઓ, સામવેદની ૧૦૦૦ શાખાઓ અને અથર્વવેદની ૯ શાખાઓ હતી'' એમ લખ્યું છે. બીજી તરફ, ''ચરણવ્યૂહ' નામના સૂત્રસમયના એક પરિશિષ્ટ ગ્રન્થમાં ૧. શાકલ, ૨. વાષ્કલ, ૩. આશ્વલાયન, ૪. શાંખાયન અને ૫. માણ્ડૂકેય- એવી ઋગ્વેદની પાંચ શાખાઓ ગણાવી છે, જેમાંથી કેવળ શાકલ ઋષિની શાખામાં સચવાયેલી 'ઋગ્વેદસંહિતા' જ આજે ઉપલબ્ધ થાય છે.

(૨) વેદોના સંહિતાપાઠને (= વેદમન્ત્રોની મૂળ પ્રકૃતિને) વધારે પ્રામાણિકપણે સાચવી રાખવા માટે કાલક્રમે જુદી જુદી 'વિકૃતિ'ઓ વિકસાવવામાં આવી છે. જેમ કે, સંહિતાપાઠમાંથી - (क) પદપાઠ, (ख) ક્રમપાઠ, (ग) જટાપાઠ અને (घ) ઘનપાઠ વગેરે આઠ પ્રકારની વિકૃતિઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥

(क) પદપાઠ : ઋગ્વેદના સંહિતાપાઠમાંથી સૌથી પહેલવહેલા શાકલ્યે સંહિતા (= સન્ધિ)ને છોડી નાખીને, પદોને પરસ્પરથી છૂટા પાડીને પદ-પાઠ તૈયાર કર્યો છે. વેદોને સળંગ સંહિતારૂપે કંઠસ્થ કરવા ઉપરાંત, બ્રાહ્મણો દરેક વેદમન્ત્રનો પદપાઠ પણ કંઠસ્થ કરે છે. કેમ કે સન્ધિજન્ય ધ્વન્યાત્મક વિકારોથી મુક્ત કરેલાં પદોને સ્વતન્ત્રપણે ઓળખી શકાય - સમજી શકાય - છે.

સમયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સંહિતાપાઠ તૈયાર થયા પછી જ પદપાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હશે એવું જણાય છે. આ સંદર્ભમાં પ્રો. મેકડોનલ લખે છે કે-પદપાઠ અને સંહિતાપાઠ એ બેઉ એક વખતે જ નહોતા ઘડાયા એમ માનવાનું ચોક્કસ કારણ એ છે કે પદપાઠમાં કેટલાક ખોટા અર્થ કરેલા કે કેટલીક ગેરસમજ થયેલી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. તો પણ સંહિતાપાઠ પછી થોડો વખત જ રહીને એ પદપાઠ ઘડાયો હોવો જોઈએ, કારણ કે ઐતરેય આરણ્યકના લેખકને એ પદપાઠની માહિતી હતી એવું જણાય છે. આ પદપાઠનો રચનાર શાકલ્ય છે. યાસ્ક ઋષિ આ શાકલ્યનું પ્રમાણ આપે છે; તથા શૌનકે આ પદપાઠને આધારે જ ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્યની રચના કરી છે."

(ख) ક્રમપાઠ : વેદના પવિત્ર ગ્રન્થને હજી પણ વધારે ચોક્કસ રીતે જેવો ને તેવો જાળવી રાખવાને માટે, (પદપાઠની રચના થયા પછી) થોડા વખતમાં જ 'ક્રમપાઠ'નું સ્વરૂપ ઘડી કાઢવામાં આવ્યું છે. આ ક્રમપાઠનું સ્વરૂપ પણ જૂનું છે, કારણ કે ઐતરેય આરણ્યકના રચનારને મૂળથી જ જેવી રીતે પદપાઠની માહિતી હતી, તેવી જ રીતે ક્રમપાઠની પણ માહિતી છે. આ પ્રકારના ક્રમપાઠમાં પદપાઠનો દરેક શબ્દ બે વાર બોલવામાં આવે છે. એક શબ્દને આગળ આવી ગયેલા શબ્દની સાથે તેમ જ પાછળ આવતા શબ્દની સાથે પણ જોડવામાં આવે છે. ઉદા.ત., अ, ब, क, અને ड–એને આપણે ચાર શબ્દો ગણીએ તો, તે ક્રમપાઠમાં આ પ્રમાણે બોલાય છે : - अब,

बक, कड । अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।
આ મન્ત્રનો ક્રમપાઠ આ રીતે થશે : अग्नि ईळे, ईळे पुरोहितम्, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवम्, देवं ऋत्विजम् ॥ વગેરે. (બ્રાહ્મણો સંહિતાપાઠની સાથે સાથે જ અથવા ક્રમપાઠની પદ્ધતિથી પણ ઋગ્વેદના દશેય હજાર મન્ત્રોને કંઠસ્થ કરતા હતા/કરે છે.)

(ग) જટાપાઠ : વેદમન્ત્રનો એકાદ શબ્દ પણ ખોવાઈ ના જાય-વિસ્મૃત ના થઈ જાય-એની કાળજી રાખવા માટે બ્રાહ્મણજાતિના લોકોએ, ક્રમપાઠને આધારે જટાપાઠ (= ગૂંથેલો પાઠ) પણ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં દરેક જોડકું ત્રણ ત્રણ વાર બોલાય છે; અને બીજી વાર બોલાય છે તે વિપરીત ક્રમમાં બોલાય છે. જેમ કે-માની લોકો

अग्निम् ईळे पुरोहितम् यज्ञस्य देवम् = એવા પાંચ શબ્દો છે.
તેના अ ब क ड च

જટાપાઠમાં → अब, बअ, अब/बक, कब, बक/कड, डक, कड વગેરે.
દા.ત. अग्नि ईळे, ईळे अग्निं, अग्नि ईळे । ईळे पुरोहितं, पुरोहितम् ईळे, ईळे, पुरोहितं । पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितम् पुरोहितं यज्ञस्य । વગેરે.

(घ) ઘનપાઠ : વેદમન્ત્રોના શબ્દોની ગૂંથણીની પરાકાષ્ઠા તો આ ઘનપાઠમાં થતી જોવા મળે છે. જેમ કે-

अब, बअ, अबक, कबअ, अबक,
बक, कब, बकड, डकब, बकड,
कड, डक, कडच, चडक, कडच વગેરે. ઉદા. તરીકે

(१) अग्निं ईळे, ईळे अग्निं, अग्निं ईळे पुरोहितं, पुरोहितं ईळे अग्निं, अग्निं ईळे पुरोहितम् ।

(२) ईळे पुरोहितं, पुरोहितं ईळे, ईळे पुरोहितं यज्ञस्य,
यज्ञस्य पुरोहितं ईळे, ईळे पुरोहितं यज्ञस्य ।

(३) पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवं,
देवं यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवम् ॥ વગેરે

(જિજ્ઞાસુએ વેદવિકૃતિલક્ષણસંગ્રહ-સંપાદક : કે.વી. અભ્યંકર, અને જી. વી. દેવસ્થલી, ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પૂના ૧૯૭૮-પુસ્તક જોવું. જેમાં વેદમન્ત્રોની પદપાઠ વગેરે વિવિધ વિકૃતિઓની સમજણ આપવામાં આવી છે.)

(૩) ચારેય વેદોનું સસ્વર ઉચ્ચારણ કેવી રીતે કરવું ? વેદમાં વપરાયેલા છન્દોની સમજણ કેવી રીતે મેળવવી ? વેદમન્ત્રોમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દોના અર્થો કેવી રીતે કરવા ? વગેરે પ્રશ્નો-જિજ્ઞાસા-નું સમાધાન કરવા માટે છ વેદાંગોને તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આ છ વેદાંગોએ પણ વેદની રક્ષા કરવામાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે. છ વેદાંગો-

૧. શિક્ષા ૨. કલ્પ ૩. છન્દસ્ ૪.જ્યોતિષ્ ૫. વ્યાકરણ ૬. નિરુક્ત.

રૂપાત્મક રીતે જે 'વેદપુરુષ'ની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તેમાં આ વેદાંગોનું જે સ્થાન છે તે આ પ્રમાણે છે :

छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

વેદપુરુષના બે પગ તે 'છન્દ' નામનું વેદાંગ છે, અને બે હાથ તે 'કલ્પ' નામનું વેદાંગ છે. જ્યોતિષ તેનું ચક્ષુઃ (આંખ) છે, અને નિરુક્ત વેદાંગ તે કાન છે. શિક્ષાવેદાંગ તે નાસિકા છે અને વ્યાકરણવેદાંગ તો મુખ જ છે. માટે આ ષડ્વેદાંગ સહિતનો વેદ ભણ્યા પછી જ-બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મલોકમાં આનંદ કરે છે.

૧. શિક્ષા વેદાંગ તરીકે પાણિનીય શિક્ષાનો સ્વીકાર થયો છે. પરંતુ એકસોથી વધારે શિક્ષાઓ મળી આવી છે. આ શિક્ષા ગ્રન્થોમાં વેદમન્ત્રોનું શુદ્ધ અને સસ્વર ઉચ્ચારણ કેવી રીતે કરવું તેનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. **૨. કલ્પ વેદાંગ**માં વેદવિહિત કર્મોની ક્રમાનુસારી કલ્પના રજૂ કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં વર્ણવેલા યજ્ઞયાગાદિની વિવિધ ક્રિયાઓનો ક્રમ અહીં નક્કી કરી આપવામાં આવ્યો છે. કલ્પસૂત્રો મુખ્યત્વે ચતુર્વિધ હોય છે. જેમ કે, શ્રૌતસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને શાલ્વસૂત્રો. દરેક વેદનાં કયાં કયાં કલ્પસૂત્રો મળે છે તેની યાદી અગાઉ આપવામાં આવી છે. **૩. છન્દસ્ વેદાંગ** તરીકે પિંગલાચાર્યના છન્દઃસૂત્ર પ્રચલિત છે. વેદમન્ત્રો મહદંશે છન્દોબદ્ધ છે. (યજુર્વેદ અને અથર્વવેદનો જ અમુક ભાગ ગદ્યાત્મક છે.) વેદની અંદર ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્, અનુષ્ટુભ્, જગતી, પંક્તિ, ઉષ્ણિક્, બૃહતી જેવા સાતેક છન્દો મોટા પ્રમાણમાં વપરાયા છે. વેદમન્ત્રોના સ્વર અને અર્થ જાણવાની સાથે જ પ્રત્યેક મન્ત્ર કયા છન્દમાં રચાયો છે ? તે અનિવાર્ય પણે જાણવું જોઈએ, નહીં તો પાપભાક્ થવાય છે એવી ભારતીય માન્યતા છે. **૪. જ્યોતિષ્ વેદાંગ** તરીકે બે ગ્રન્થો મળી આવે છે : ઋગ્વેદ સમ્બન્ધિત 'આચાર્ય જ્યોતિષ્'

અને યજુર્વેદ સમ્બન્ધિત "યાજુષ જ્યોતિષ્". આ જ્યોતિષ્ વિદ્યાના પુરસ્કર્તા 'લગધ' નામના ઋષિ હતા..આ વિદ્યાને આધારે અમુક યજ્ઞક્રિયા ક્યારે શરૂ કરવી ? વગેરે કાલનિર્ણય કરવામાં આવે છે. **૫. વ્યાકરણ વેદાંગ** તરીકે ઈ.સ. પૂર્વ ૬૦૦માં મહર્ષિ પાણિનિએ રચેલા અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણની ગણના થાય છે. લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રમાં રચાયેલું આ વ્યાકરણ અનવદ્ય, સર્વાંગીણ અને છતાંય લાઘવપૂર્ણ છે. તેમાં વૈદિક સંસ્કૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એમ બન્ને ભાષાનું વ્યાકરણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. **૬. નિરુક્ત વેદાંગ** તરીકે યાસ્કે લખેલું 'નિરુક્ત' મળી આવે છે. નિઘણ્ટુ નામના એક પ્રાચીનતમ વૈદિક શબ્દકોશની ઉપર યાસ્કે જે ભાષ્ય લખ્યું છે તેનું નામ 'નિરુક્ત' છે. આ ગ્રન્થમાં વેદમન્ત્રોમાં વપરાયેલા અઘરા શબ્દોના અર્થનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દોની વ્યુત્પતિ જાણવા માટેનો આ પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ છે.

(૪) વળી, વિવિધ 'અનુક્રમણી' ગ્રન્થોએ પણ વેદના અક્ષરો, શબ્દો (પદો) પાદો, કયા છન્દમાં કેટલા મન્ત્રોના દેવતા કોણ કોણ, પાદો [સૂક્તોની સંખ્યા, મંડળ અને અનુવાકોની સંખ્યા] વેદમન્ત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનાં નામો વગેરે વિગતોની પૃથક્કરણાત્મક યાદીઓ તૈયાર કરીને સંગ્રહ કરી રાખ્યો છે. ઉપલબ્ધ વેદની સંહિતાઓમાં જોતાં આજે આ વિગતો તેની સાથે સુસંગત જણાય છે. (પરિણામે આજે મળતી વેદસંહિતાઓ મૂળમાં કોઈ જ પ્રકારના ફેરફાર, સુધારા-વધારા, કે લુપ્તાંશ વિનાની મળે છે એવું અનુમાન કરી શકાય છે.) ઋક્‌સર્વાનુક્રમણીના ટીકાકાર ષડ્ગુરુશિષ્યે લખ્યું છે કે કેવળ ઋગ્વેદની જ દશ અનુક્રમણી, સૂક્તાનુક્રમણી, ઋગ્વિધાન, પાદવિધાન, પ્રાતિશાખ્ય, શૌનક સ્મૃતિ અને બૃહદ્દેવતા વગેરે મળે છે.

(૫) પ્રાતિશાખ્યો વિષે : પ્રાતિશાખ્ય પ્રકારના ગ્રન્થો (કે જેમાં વેદના સ્વર, છન્દ, સન્ધિ, પદપાઠ, ઉચ્ચારણવિધિ વગેરેનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. તેમણે પણ વેદરક્ષામાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે. વાસ્તવમાં તો નિરુક્ત વેદાંગ, વ્યાકરણ વેદાંગ કે શિક્ષા વેદાંગની પણ પૂર્વે વેદની દરેક શાખાનું (प्रतिशाखम्) એક એક પ્રાતિશાખ્ય હતું. આવાં પ્રાતિશાખ્યોમાંથી નીચે મુજબનાં જ પ્રાતિશાખ્યો મળ્યાં છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં અનુક્રમે નીચેનાં પ્રાતિશાખ્યો રચાયાં હશે એવું ડૉ. સિદ્ધેશ્વર વર્મા માને છે :

(૧) ઋક્ પ્રાતિશાખ્ય (પ્રાચીનતમ)

(૨) A. તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય (મૂલાધાર)

(૩) (अ) વાજસનેયિ પ્રાતિશાખ્ય } લગભગ સમકાલિક
(ब) અથર્વ૦ પ્રાતિ૦ (મૂલાધાર)

-ત્યાર પછી પાણિનિ - અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણની રચના-

(૨) B. તૈત્તિ૦ પ્રાતિ૦ (ઉત્તરકાલિક રૂપ.)

(૪) અથર્વ૦ પ્રાતિ૦ (ઉત્તરકાલિક રૂપ.)

(૫) ઋક્તન્ત્ર (સામવેદીય)

પ્રોફે૦ લીબીશના મતે કાલક્રમાનુસાર પાણિનિની પણ પૂર્વે કેવળ 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય' અને 'વાજસનેયિ પ્રાતિશાખ્ય' જ આવે છે. તેમના મતે બાકીનાં બધાં જ પ્રાતિશાખ્યો પાણિનિ પછીનાં છે.

(૬) વેદની સુરક્ષાના ઉપર વર્ણવેલા ત્રિવિધ ઉપાયો ઉપરાંત, સમગ્ર દર્શનસાહિત્ય (ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય-યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા = વેદાન્ત દર્શન) પણ વેદરક્ષાના હેતુથી જ પ્રેરાયેલું છે.

(૭) વેદોના ભાષ્યકારો : વેદો ઉપર ભાષ્ય કે ટીકાઓ રચીને પણ વેદરક્ષા કરવાનું કાર્ય પ્રાચીન સમયથી આરંભાયું છે.

વેદના ઉપલબ્ધ સઘળા ભાષ્યકારોમાંથી સૌથી જૂના સ્કન્દસ્વામી છે. તેમણે ૬૮૭ વિક્રમસંવતમાં ઋગ્વેદ ઉપરની ટીકા લખી હતી. જેમાંથી ઋગ્વેદના પ્રથમ અષ્ટક ઉપરની સંપૂર્ણ તથા ૨ થી ૫ અષ્ટકની ખંડિત ટીકા જ મળે છે. આ સ્કન્દસ્વામીના સહકાર્યકર તરીકે 'નારાયણ' અને 'ઉદ્ગીથ' (ઈ.સ. ૬૨૫) નામના વિદ્વાનો હતા. આ બન્ને વિદ્વાનોએ પણ ઋગ્વેદના અમુક અંશ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હતું.

સ્કન્દસ્વામી પછી બીજા અનેક ભાષ્યકારો થયા છે જેમાં **વેંકટ માધવ**, (૧૦૫૦ ઈ.સ.) આનન્દતીર્થ (૧૩૦૦ ઈ.સ.), આત્માનંદ (૧૬૦૦ ઈ.સ.), **મહીધર** (૧૧૦૦ ઈ.સ.), ઉવ્વટ, હલાયુધ, રાવણ, દેવસ્વામી, માધવ **સાયણ** (૧૪૦૦ ઈ.સ.) વગેરે. આ બધામાંથી સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય છે. અર્વાચીન સમયમાં સ્વામી દયાનન્દે પણ વેદભાષ્યની રચના કરી છે.

સાયણાચાર્ય : કર્ણાટકના રાજવી બુક્કરાયે ૧૪મી સદીમાં મુસલમાની રાજાઓને સખત હાર આપીને 'વિજયનગર' નામના હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. સાયણાચાર્ય તે બુક્કરાયના મન્ત્રી હતા, અને બુક્કરાયના જે ઉત્તરાધિકારી રાજા હરિહર હતા, તેના પણ મન્ત્રી હતા. સાયણના એક ભાઈ માધવ પણ હતા. ૭૨ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ. ૧૩૮૭માં સાયણનું દેહાવસાન થયેલું. સાયણાચાર્યે જે ભાષ્યસાહિત્યની રચના કરી છે, તે નીચે મુજબ છે :

(૧) ઋગ્વેદની શાકલસંહિતા,

(૨) શુક્લ યજુર્વેદની કાણ્વસંહિતા

(૩) કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતા,

(૪) સામવેદની કૌથુમ સંહિતા,

(૫) અથર્વવેદની શૌનક સંહિતા ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત-

(૬) બ્રાહ્મણો, (૭) ઐતરેય આરણ્યક અને ઉપનિષદ્દ, (૮) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્દ, તથા (૯) સામ પ્રાતિશાખ્ય ઉપર પણ ભાષ્યો લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત સુભાષિત સુધાનિધિ વગેરે પાંચ ગ્રન્થો અને પાણિનીય ધાતુપાઠ ઉપર તેમણે 'માધવીયા ધાતુવૃત્તિ''ની રચના કરી છે.

અહીં એક રસપ્રદ હકીકત એ છે કે આટલું વિશાળ વૈદિક ભાષ્યસાહિત્ય સાયણાચાર્યે એકલાએ નહિ, પણ એક વિદ્વન્મંડલીએ ભેગા મળીને, અલબત્ત, સાયણાચાર્યની અધ્યક્ષતામાં રચ્યું હતું. સાયણની સાથે નરહરિ સોમયાજી, નારાયણ વાજપેયયાજી, પંઢરી દીક્ષિત વગેરે અનેક વિદ્વાનો વેદભાષ્યની રચના કરવામાં સહભાગી બન્યા હતા. આ સઘળું વેદભાષ્ય સાહિત્ય "સાયણભાષ્ય"ના નામે પ્રચલિત છે. અહીં એક નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આધુનિક સમયમાં વેદમન્ત્રોના અર્થો સમજવામાં કે અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં વેદમન્ત્રોનો અનુવાદ કરવામાં આ સાયણભાષ્યોએ ઘણી મોટી મદદ કરી છે. સાયણભાષ્યની મદદ વિના વેદમન્ત્રોના અર્થ સમજવા અશક્યવત્ બની રહ્યા હોત એ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

૯. ઋગ્વેદનો કૃતિલક્ષી પરિચય

અગાઉ જણાવ્યું છે તે મુજબ 'વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય'માં પતંજલિએ ઋગ્વેદની ૨૧ શાખાઓ હતી એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા શૌનકના સમયમાં ઋગ્વેદ સંહિતા કુલ પાંચ શાખાઓમાં સચવાઈ રહી હતી. જેમ કે-શાકલ શાખા, બાષ્કલ શાખા આશ્વલાયન શાખા, શાંખાયન શાખા અને માંડૂકાયન શાખા. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તો ઋગ્વેદની કેવળ એક જ શાખા-શાકલ શાખા-મળી આવે છે.

આ શાકલ શાખામાં સચવાઈ રહેલી ઋગ્વેદ-સંહિતાનું સંગ્રથન બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે : (૧) અષ્ટક ક્રમ અને (૨) મંડલ ક્રમ.

(૧) અષ્ટક ક્રમ : ઋગ્વેદ સંહિતામાં ૧૦,૫૫૨ મન્ત્રો આવેલા છે આ ...ના મન્ત્રોને લગભગ સરખા વિસ્તારવાળા 'અષ્ટક' નામના કુલ આઠ વિભા... માં વહેંચી કાઢવામાં આવ્યા છે. આ દરેક અષ્ટકમાં આઠ-આઠ અધ્યાયો આવેલ... છે, (એટલે કે કુલ ૬૪ અધ્યાય આવેલા છે.) અને તે દરેક અધ્યાયમાં (લગભગ પાંચ-પાંચ મન્ત્રોના બનેલા એવા કુલ ૩૩ વર્ગો આવેલા હોય છે. (ક્યારેક કોઈ વર્ગમાં એક મન્ત્ર કે નવ મન્ત્રો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે.) શાકલની આખી ઋગ્વેદ ...ા સંહિતામાં આવા ૨૦૨૪ વર્ગો આવેલા છે. આ અષ્ટક—વ્યવસ્થા સમગ્ર ઋગ્... ...ને સ્મૃતિમાં

આરૂઢ કરવાના આશયથી જ વિચારવામાં આવી છે. તેમાં કોઈ વિષયાનુસારી પૃથક્કરણ નથી.

(૨) મંડલ ક્રમ : ઋગ્વેદ સંહિતાને આ, જે 'મંડલ ક્રમે' વિભાજિત કરવામાં આવી છે તે વ્યવસ્થા વધારે પ્રાચીન અને મહત્ત્વપૂર્ણ જણાય છે. આ વ્યવસ્થા અનુસાર ઋગ્વેદના લગભગ દશ હજાર મન્ત્રોને દશ મંડળોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ દશ મંડળોમાં નાના નાના ૮૫ અનુવાકો આવેલા છે, અને તે અનુવાકોમાં કુલ ૧,૦૨૮ સૂક્તો આવેલાં છે. આ સૂક્તોમાં ૧૦,૫૫૨ મન્ત્રો આવેલા છે. (શૌનકની 'અનુવાકાનુક્રમણી' અનુસાર ઋગ્વેદમાં ૧૦,૫૮૦ મન્ત્રો આવેલા હતા, અને કુલ ૧,૫૩,૮૨૬ શબ્દો હતા.)

	મંડળ	સૂક્ત	મન્ત્રસંખ્યા
(૧)	પ્રથમ	૧૯૧	૨૦૦૬
(૨)	દ્વિતીય	૪૩	૪૨૯
(૩)	તૃતીય	૬૨	૬૧૭
(૪)	ચતુર્થ	૫૮	૫૮૯
(૫)	પંચમ	૮૭	૭૨૭
(૬)	ષષ્ઠ	૭૫	૭૬૫
(૭)	સપ્તમ	૧૦૪	૮૪૧
(૮)	અષ્ટમ	૯૨ (+ ૧૧ સૂક્તો)	૧૬૩૬ + ૮૦
(૯)	નવમ	૧૧૪	૧૧૦૮
(૧૦)	દશમ	૧૯૧	૧૭૫૪
		૧,૦૧૭ સૂક્તો	૧૦,૫૫૨
		+ ૧૧ વાલખિલ્ય સૂક્તો	* (જે પ્રક્ષિપ્ત ગણાય છે.)
		૧,૦૨૮	દશેય મંડલના થઈને કુલ મન્ત્રો ૧૦,૫૫૨ છે.

આ મંડળ અને સૂક્તોમાં વિભાજનવાળી વ્યવસ્થા વિષયાનુસારી છે; પૃથક્ પૃથક્ દેવોની સ્તુતિ પૃથક્ સૂક્તોમાં (જ) પ્રાયઃ સંગૃહીત કરવામાં આવી છે.

પ્રાતિશાખ્યના કોઈ પણ ગ્રન્થમાં, અને યાસ્કના નિરુક્તમાં ઋગ્વેદના 'અષ્ટક ક્રમ'નો નિર્દેશ નથી. પરંતુ ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્યમાં અને યાસ્કના નિરુક્તમાં તો

'ઋગ્વેદ'ને માટે दशतयी શબ્દ વપરાયો છે, જે સંભવતઃ દશ મંડળોનો નિર્દેશ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ મંડળોના ક્રમે ઋગ્વેદનું જે વિભાજન થયેલું છે તે પ્રાચીન હશે એમ જણાય છે. જ્યારે કાત્યાયનની 'અનુક્રમણી'માં ઉપર્યુક્ત બન્ને વ્યવસ્થાઓ-અષ્ટક-ક્રમ અને મંડલ ક્રમ-નો ઉલ્લેખ છે.

૧૦. સૂક્તોના પ્રકાર

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ પ્રકારના યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાકાંડથી અતિરિક્તપણે માત્ર દેવો પ્રત્યેની ભલીભોળી ભાવાભિવ્યક્તિમાંથી થઈ કે તેમની ઉત્પત્તિ કેટલાક યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાકાંડમાં સહાયભૂત થવા માટે પુરોહિતોએ કારીગરીપૂર્વક કરી ?-એ મુદ્દો ખૂબ જ ચર્ચાયેલો છે. એક તરફથી કૅજી, અને તેમને અનુસરીને મેક્સમ્યૂલર અને રૉથ માને છે કે આ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પ્રાચીન કવિતાના પ્રાણવાન ધબકારા સંભળાય છે. બીજી તરફ, વેબર તેમના History of Indian Literature (p. 35)માં જણાવે છે કે આ સૂક્તોમાં તે જમાનામાં પ્રચલિત એવી કેટલીક બાલિશ-ભલીભોળી-માન્યતાઓના અવશેષો મૂકવામાં આવ્યા છે. આવું ગ્રીક સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે. ભારતીય સાહિત્યના પ્રતિભાશાળી અને તટસ્થ વિદ્વાન ઓલ્ડનબર્ગ માને છે-ઋગ્વેદ એ ભારતીય સાહિત્ય અને ધર્મનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દસ્તાવેજ છે. તો બીજા કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે ઋગ્વેદના હોતાઓ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા રિવાજ મુજબ ભવ્ય સોમવલ્લીને માટે મન્ત્રો બોલતી વખતે, તેઓ ક્યા ચોક્કસ દેવની સ્તુતિ કરે છે તે કહેતા નથી. પણ તે હોતાઓ ખુશામત કરતી કલ્પનાની વાચાળતાથી જેટલાં વિશેષણો તેમને મળી આવે છે તે બધાં જ પ્રશંસાત્મક વિશેષણોથી તે દેવને માટે વાપરે છે; અને તે દેવના સ્વરૂપને ઢાંકી દે છે. ત્રીજા તરફ, ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ આવી કવિતા માત્ર યજ્ઞકાર્યોમાં પુરોહિતોના વર્તુળોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હશે. આ વિધાનમાં બરગેઈન, પીશેલ, ગેલ્ડનર અને બ્લૂમફીલ્ડ તેમની સાથે સમ્મત થાય છે.

જ્યારે વિન્ટરનિત્ઝને આ બધા અભિપ્રાય અતિશયોક્તિભર્યા લાગે છે, અને તેઓ માને છે વૈદિક સાહિત્યને લગતા બધા જ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાની જેમ અહીં પણ સત્ય તો વચ્ચે જ (મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારવામાં જ) રહેલું છે. એ વાતમાં શંકા નથી કે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તો યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાકાંડોથી અતિરિક્ત, પણ સ્વતન્ત્ર રીતે જ રચાયાં છે, અને તેમાં પ્રાચીન ધાર્મિક પ્રાણ ધબકે છે. જ્યારે બીજાં પણ કેટલાંક સૂક્તો છે કે જેની રચના માત્ર યજ્ઞક્રિયા માટે જ કરવામાં આવી છે; અને તેવાં સૂક્તાંને પુરોહિત કવિઓએ કારીગરીપૂર્વક રચ્યાં છે. હોપકીન્સ પણ વિન્ટરનીત્ઝના

જેવો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમણે કહ્યું છે કે ઋગ્વેદમાં ઘણાં એવાં સૂક્તો છે કે જેમાં સાચે જ કાવ્યતત્ત્વ પડેલું છે અને આવાં સૂક્તોમાં ક્રિયાકાંડનો થોડોકેય નિર્દેશ નથી. કેટલોક અંશ એવો જરૂર છે કે ખૂબ આગળ વધી ગયેલા ક્રિયાકાંડનો જે સમકાલિક જણાય છે, અથવા તો કેટલાક મન્ત્રો એવા પણ જોવા મળે છે કે જે તાત્કાલિક યજ્ઞયાગાદિના ક્રિયાકાંડમાંથી જ સીધા જન્મ્યા હોય. પરંતુ બીજો ઘણો મોટો ભાગ એવો પણ છે કે જેનાં સૂક્તોની રચના સ્વતન્ત્રપણે જ થઈ છે, અને તેને યજ્ઞયાગાદિ જોડે કંઈ લેવાદેવા નથી.

વિન્ટરનિત્ઝ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોને જુદા જુદા પાંચ વિભાગોમાં વહેંચી કાઢે છે :

(૧) **ઊર્મિકાવ્યો :** ઋગ્વેદમાં કેટલાંક સુંદર ઊર્મિકાવ્યો છે. જેવાં કે - ઉષસ્, પર્જન્ય, અરણ્યાની, મરુત અને સૂર્યસૂક્ત.

(૨) **પ્રાર્થના કાવ્ય :** ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તોમાં દેવતાઓની સ્તુતિઓ કરવામાં આવી છે, અને તેમની પાસેથી ધન-ધાન્ય, વીરપુત્રો, શત્રુઓનો નાશ વગેરેની કામના કરવામાં આવી છે. આમાં અગ્નિસૂક્તો, ઇન્દ્રસૂક્તો અને સોમસૂક્તોને મૂકી શકાય.

(૩) **તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સૂક્તો :** ઋગ્વેદમાં એવાં પણ કેટલાંક સૂક્તો મળી આવે છે કે જેમને યજ્ઞની સાથે કઈ પણ સંબંધ નથી. તે કેવળ સૃષ્ટિવિષયક કલ્પનો રજૂ કરે છે; અને/અથવા તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરે છે.

(૪) **આખ્યાન સૂક્તો :** ઋગ્વેદમાં બે પાત્રો વચ્ચે સંવાદો થતા હોય તેવાં સૂક્તો પણ મળી આવે છે. જેમાં યમ-યમી, પુરૂરવા-ઉર્વશી, વિશ્વામિત્ર અને નદી, સરમા—પણિ, અક્ષસૂક્તો વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ઋગ્વેદમાંથી ઉપલબ્ધ થતા આવાં આખ્યાન-સંવાદસૂક્તમાં ઓલ્ડનબર્ગ પાછળથી રચાયેલા સંસ્કૃત નાટકોનું બીજ જુએ છે. આ મન્ત્રોને પણ યજ્ઞક્રિયા સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

(૫) **કૂટ કાવ્યો :** આમાં ઋગ્વેદમાંથી મળી આવતી દાનસ્તુતિઓ વગેરે સૂક્તોનો સમાવેશ થાય છે. તેમને યજ્ઞક્રિયા સાથે ઉપલક દૃષ્ટિએ સંબંધ છે.

ડૉ. વી. એસ. ઘાટે ઉપરના વર્ગીકરણને ત્રણ ભાગમાં સમાવી લે છે :

(૧) ધર્મસંબંધી સૂક્તો.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સૂક્તો.

(૩) વ્યાવહારિક સૂક્તો.

આ રીતે ઋગ્વેદમાં પ્રાચીન ભારતીય કાવ્યોના નમૂનાઓ છે. કદાચ તેનો ઘણો મોટો ભાગ તો નાશ જ પામ્યો હશે, વળી આ સૂક્તોમાંથી કેટલાકમાં યજ્ઞવિષયક

કે યજ્ઞને લાગુ પાડી શકે તેવા મન્ત્રો છે. તેથી જ કદાચ તેમનો ઋગ્વેદ સંહિતામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં સંગ્રહકારો માત્ર સાહિત્યિક હેતુ જ સાધતા શુદ્ધ, બિનસાંપ્રદાયિક (Secular) કાવ્યોને પણ તેમાં લેવાનું ચૂક્યા નથી.

* * *

વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન કરનારી વિવિધ રીતોમાંથી જે નૈરુક્ત પરંપરા છે. તદનુસાર, જો આપણે વેદમન્ત્રોમાં 'પ્રાકૃતિક ઘટનાઓનું રૂપકાત્મક આલેખન છે' એમ માનીએ તો, વેદમન્ત્રોમાં રહેલું કાવ્યતત્ત્વ જરૂર હાથ લાગશે. બીજી તરફ, ભારતીય પરંપરામાં પૂર્વમીમાંસાના વિચારકો એમ પણ માને છે કે आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्, आनर्थक्यम् अतदर्थानाम् । 'વેદમન્ત્રો (યજ્ઞાદિ) ક્રિયાઓ માટે (જ) છે; આ સિવાયના બીજા કોઈ મન્ત્રો હોય તો તે અનર્થક છે એમ જાણવું.' એટલે કે વેદમન્ત્રોમાં કેવળ યજ્ઞયાગાદિના ક્રિયાકાંડનું જ વર્ણન છે; (એમાં કાવ્યતત્ત્વ, ઈતિહાસ વગેરે નથી.) એવું માનનારો પક્ષ પણ આપણે ત્યાં છે. અસ્તુ.

૧૧. ઋગ્વેદના દશ મંડલોનું સંગ્રથન

'વેદ' એટલે પરમજ્ઞાન; ઈશ્વરીય જ્ઞાન. આ 'વેદ' શબ્દ 'બાઈબલ' કે ત્રિપિટક' શબ્દોની માફક "કોઈ એક સમયે કરાયેલો સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનો સંગ્રહ" એવો અર્થ સૂચવતો નથી. 'વેદ' શબ્દ તો 'એક સમગ્ર સાહિત્ય' એવો અર્થ દર્શાવે છે. જે સાહિત્ય બહુ પ્રાચીન અને લાંબા કાલખંડમાં સંખ્યાબંધ સંકલનો થયા પછી ઉત્પન્ન થયું છે; અને જે સાહિત્યનું વિતરણ/સંચરણ સદીઓ સુધી મૌખિક પરંપરાથી થતું રહ્યું છે. આ અર્થમાં જ ડૉ. વી. એસ. ઘાટે જણાવે છે કે - "ઋગ્વેદ" એક નથી. જો આપણે 'પુસ્તક' શબ્દનો અર્થ 'કોઈ એક માણસે ચોક્કસ સમયે પોતાના વિચારોનું કરેલું આલેખન' એવો કરતા હોઈએ તો, જે સ્વરૂપમાં આજે ઋગ્વેદસંહિતા આપણી પાસે આવી છે તે સ્વરૂપ ચોક્કસપણે બતાવે છે કે **તેની અંદરનાં જુદાં જુદાં સૂક્તો જે સમયે તેમાં મૂકાયાં હશે અને વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવાયા હશે તેની પહેલાં ઘણા લાંબા સમય પૂર્વે રચાયાં હશે."**[1]

ઋગ્વેદના દશ મંડલની અંદર ૧૦૨૮ સૂક્તોનો સમાવેશ કરેલો છે. અહીં એક જ ઋષિના, એક જ શાખાના, કે એક જ ઋષિના કુટુંબનાં સૂક્તોને એકી સાથે જ મૂકવામાં આવ્યા છે. આવાં સૂક્તોનો મોટો ભાગ ૨ થી ૭ મંડલોમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. આ મંડલોને 'કુલમંડલ' કે 'કુટુંબમંડલ' કહેવામાં આવે છે. કારણ

૧. આઠમા મંડલનાં ૪૯ થી ૫૯ સૂક્તો (જેમાં ૮૦ મંત્રો છે) તે 'વાલખિલ્ય સૂક્ત' તરીકે ઓળખાય છે.

કે, પરંપરા પ્રમાણે, આ પ્રત્યેક મંડલનું કર્તૃત્વ જે જે ઋષિએ તેના અંદરનાં સૂક્તોનું દર્શન કર્યું હોય તે તે ઋષિનું ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ૨ થી ૭ મંડલોના ઋષિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

મંડલ ક્રમાંક	ઋષિ	મંડલ ક્રમાંક	ઋષિ
		(૫)	અત્રિ
(૨)	ગૃત્સમદ	(૬)	ભારદ્વાજ
(૩)	વિશ્વામિત્ર	(૭)	વસિષ્ઠ
(૪)	વામદેવ	(૮)	કણ્વ અને અંગિરસ તથા તેમના વંશજો

આમ ૨ થી ૭ સુધીનાં મંડલોને કુલમંડલો કહેવામાં આવે છે. આ મંડલોને અતિપ્રાચીન ગણવામાં આવે છે; અને તેમાં સૂક્તોની ગોઠવણી એક જ જાતની જોવા મળે છે. જેમ કે-પહેલાં અગ્નિદેવતાની સ્તુતિ કરતાં સૂક્તો, પછી તરત ઇન્દ્રદેવતાની સ્તુતિ કરતાં મન્ત્રોવાળા સૂક્તો મૂકવામાં આવે છે વગેરે. આ સિવાયનાં મંડલો-પહેલું, આઠમું, નવમું અને દશમું-પાછળથી જોડવામાં આવ્યાં હશે એવું પ્રો. મેક્ડોનલ વગેરે વિદ્વાનો માને છે. આઠમા મંડલમાં કણ્વ અને અંગિરા ઋષિએ, તથા તેમના વંશજોએ 'જોયેલા' મન્ત્રોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તથા 'વાલખિલ્ય' નામનાં સૂક્તોનો પણ આ મંડલમાં જ પ્રક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે એમ મનાય છે. નવમા મંડલનાં સૂક્તોનું દર્શન જુદા જુદા અનેક ઋષિઓએ કર્યું છે; પરંતુ તેમાં એક બીજા પ્રકારનું વૈશિષ્ટ્ય છે. જેમ કે, આ નવમા મંડલને 'પવમાન (સોમ) મંડળ' કહેવામાં આવે, કારણ કે આ મંડળમાં કેવળ 'સોમ'ને ઉદ્દેશીને રચાયેલા મન્ત્રોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે ૨ થી ૯ મંડલોની સંઘટના થયા પછી, પાછળના સમયમાં તેની આગળપાછળ એક એક મંડળ, જેમ કે પહેલું મંડળ અને દશમું મંડલ-જોડવામાં આવ્યું હશે. આ દૃષ્ટિએ પહેલું મંડળ અને દશમું મંડળ અર્વાચીન ગણાય છે. ભાષા, છંદ, વિચારો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ દશમું મંડળ બાકીનાં મંડલો કરતાં જૂદું પડે છે.

આ દશ હજાર મન્ત્રોની સંખ્યાવાળી ઋગ્વેદ સંહિતા પૂરી થયા પછી તેની પાછળ ઋગ્વેદના બે (ઐતરેય અને કૌષીતકિ) બ્રાહ્મણો, બે આરણ્યકો-ઐતરેયારણ્યક અને કૌષીતકિ આરણ્યકો અને બે ઉપનિષદ્ ઐતરેયોપનિષદ્ અને કૌષીતકિ ઉપનિષદ્ જોડવામાં આવ્યાં છે.

* * *

૧૨. ઋગ્વેદનાં દશ મંડળોનો વિન્યાસક્રમ

ભારતીય પરંપરા મુજબ તો ચારેય વેદો ઈશ્વરનું નિઃશ્વસિત છે; તે કોઈ મનુષ્યની રચના-કૃતિ-નથી જ. પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઋગ્વેદનાં દશેય મંડળોના સૂક્તોની સંખ્યા, સ્તુત્ય દેવતાઓનો ક્રમ, તે તે સૂક્તોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનો, અને પ્રતિપાદ્ય વિષયાદિનો પૃથક્કરણાત્મક અભ્યાસ કરીને એવું અનુમાન ઘડ્યું છે કે આ મંડળોનું સંગ્રથન કોઈ એક કાળમાં થયું નથી. આ મતને સ્વીકારીને પ્રો. વી.એસ. ઘાટે સાહેબ પણ કહે છે કે –

It is rather a compilation of several books which can be individually distinguished from each other.

અર્થાત્ ઋગ્વેદ એ વિવિધ મંડળોનું સંકલન છે; અને તે દરેક મંડળને પરસ્પરથી જુદાં તારવી શકાય છે.

વિદ્વાનોએ ઋગ્વેદનાં આ દશ મંડળોને પાંચ ક્રમમાં સંગ્રથિત થયેલા દર્શાવ્યા છે. જેમ કે,

(क) ઋગ્વેદના પ્રાચીનતમ અંશ એવા 'કુલ મંડળો' (= પરિવાર મંડળો) (૨ થી ૭ મંડળો)નું સૌથી પહેલાં સંગ્રથન કરવામાં આવ્યું હશે. આમ માનવા માટેનાં પ્રમુખ કારણે નીચે મુજબ છે :-

(૧) આ ૨ થી ૭મા મંડળમાં કોઈ એક જ ઋષિના, કે તેના પરિવાર (ગોત્ર)માં જન્મેલા ઋષિઓએ જ જોયેલાં (દર્શન કરેલાં) સૂક્તો સંગ્રહાયાં છે.

(૨) કુલ મંડળોમાં સૂક્તોની ગોઠવણી દેવતાના નિશ્ચિત ક્રમે કરવામાં આવેલી છે. જેમકે, પહેલા અગ્નિદેવનાં સૂક્તો, પછી ઇન્દ્રદેવતાનાં સૂક્તો અને ત્યાર પછી વિશ્વદેવો, અને પછી ગૌણ દેવો જેવાં કે, ઉષા, બૃહસ્પતિ, અશ્વિનૌ, ઋભુ વગેરે.

(૩) આ કુલમંડળોમાં ક્યાંક ક્યાંક સૂક્તોમાં અમુક ધ્રુવપંક્તિ હોય છે, તે લગભગ સરખી હોય છે.

(ख) કુલમંડળોનું = ૨ થી ૭ મંડળોનું સંકલન થઈ ગયા પછી બીજા ક્રમે આઠમા મંડળનું સંગ્રથન થયું હશે. કારણ કે આંશિક રૂપે આ પણ 'કુલમંડળ' કહી શકાય એમ છે. આમાં બધાં જ નહીં, તો પણ મોટા ભાગનાં સૂક્તો કણ્વ ઋષિના પરિવારે જોયેલાં સૂક્તોનો સમૂહ છે. આ વિશેષતાને કારણ તે આઠમા મંડળને કુલમંડળોની (= સાતમા મંડળ)ની પાછળ ગોઠવવામાં આવ્યું હશે.

કુલમંડળો પછી જ આઠમા મંડળનું સંકલન થયું હશે એમ માનવા માટે બીજું પણ એક પ્રમાણ એ છે કે આ મંડળની શરૂઆત કુલમંડળોની જેમ અગ્નિસૂક્તથી

થતી નથી, પણ અહીં ઈન્દ્રાદિ દેવની સ્તુતિ પહેલાં મૂકી છે. આ મંડળની વિશેષતા રૂપે અહીં પ્રગાથ છન્દનો વિનિયોગ અધિક છે.

વળી, આ આઠમા મંડળના અમુક અંશે પ્રથમ મંડળના પૂર્વાર્દ્ધ સાથે સામ્ય પણ ધરાવે છે. જેમકે, કેટલીક ઋચાઓ બન્નેમાં શબ્દશઃ (કે ક્યારેક કેવળ અર્થની દષ્ટિએ) એકસરખી જોવા મળે છે અને આવી ઋચાઓના દ્રષ્ટા પણ કણ્વ ઋષિ જ છે. આ સામ્યને આધારે પણ એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે આઠમું મંડળ અને પ્રથમ મંડળનો પૂર્વાદ્ર્ધ-એ બન્ને કોઈ સમાનકાળે રચાયા હશે; અને આ સમય પેલા (૨ થી ૭ના) 'કુલમંડળો'ની પછીનો જ હશે.

(ગ) મંડળોના વિન્યાસક્રમમાં ત્રીજો ક્રમ આવે છે નવમા મંડળનો, આ મંડળની ગૂંથણી કેવળ સોમસૂક્તોથી કરવામાં આવી છે. એટલે કે અહીં કેવળ 'પવમાન સોમ' દેવતાની સ્તુતિ કરતા મન્ત્રો જ સંગૃહીત છે. અહીં કુલમંડળોના જ ઋષિઓએ સોમ સંબંધી જે સૂક્તો રચ્યાં હશે, તે સૌને જુદાં એકત્રિત કરીને, ૨ થી ૮ મંડળોની પાછળ ગોઠવ્યાં હશે. આમ નવમા મંડળનો વિન્યાસક્રમ ત્રીજો જણાય છે.

(ઘ) ચોથા ક્રમે, એટલે કે ૨ થી ૯ મંડળોનું ઉપર્યુક્ત ક્રમે સંકલન થઈ ગયા પછી, તેમની પૂર્વમાં પ્રથમ મંડળને જોડવામાં આવ્યું હશે. અગાઉ કહ્યું છે તેમ આ પ્રથમ મંડળના પૂર્વાર્દ્ધનું સામ્ય આઠમા મંડળની કેટલીક ઋચાઓ સાથે છે; તથા ૨ થી ૯ મંડળના સંકલન સમય બાદ, અને ૧૦મા મંડળની ગૂંથણી થઈ તે પૂર્વે, એટલે કે ઋગ્વેદમાં ચોથા ક્રમે આ પ્રથમ મંડળની સંકલના થઈ હોઈ એમ વિદ્વાનોને લાગ્યું છે.

(ઙ) સૌથી છેલ્લા, પાંચમા ક્રમે ઋગ્વેદના દશમા મંડળની સંકલના થઈ જણાય છે. આવું માનવા માટેનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

(૧) દશમા મંડળના એક 'વર્ગ' (એટલે કે સૂક્ત ૨૦ થી ૨૬)ની શરૂઆત अग्निमीळे० । એવાં પદોથી થાય છે; જે ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળ (૧-૧-૧)નું અનુકરણ છે.

(૨) પ્રથમ મંડળની કુલ સૂક્તસંખ્યા ૧૯૧ છે, તે મુજબ આ દશમા મંડળની સૂક્તસંખ્યા પણ ૧૯૧ જ રાખવામાં આવી છે.

(૩) કુલમંડળોના ઋષિઓએ રચેલાં/જોયેલાં સોમ સૂક્તોને, જુદાં તારવીને, નવમા મંડળ તરીકે સ્થાપવાની પ્રક્રિયા એવું સૂચવે છે કે ત્યાં (નવમા મંડળના અંત સાથે) ઋગ્વેદની મૂળ સંહિતા પૂરી થઈ ગઈ ગણાય. પણ એ પછી, વિવિધ પ્રકારનાં-

કેટલાક નવા દેવતાઓવાળાં-સૂક્તોના સંકલનરૂપ દશમું મંડળ એ સમયની દૃષ્ટિએ પાછળનું જ ઉમેરણ હોઈ શકે.

(૪) ઋગ્વેદના પ્રાચીનતમ અંશરૂપ ગણાયેલા કુલમંડળોમાં જે (અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વરુણાદિ) દેવતાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે એક રીતે જોઈએ તો પ્રાકૃતિક શક્તિઓ/ઘટનાઓમાં દેવત્વનું આરોપણ છે અને તેમને પુરુષ વિગ્રહવાળા દેવો કલ્પીને સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ છેલ્લા દશમા મંડળમાં તો કેટલીક સૂક્ષ્મ મનોભાવનાઓમાં દેવત્વનું આરોપણ કરીને, मनस्, सत्य, वाक्, ज्ञान, मन्यु, श्रद्धा જેવા દેવતાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વળી, યક્ષ્મનાશન, દુઃસ્વપ્નનાશન, અલક્ષ્મીઘ્ન અને સપત્નીઘ્ન વિષયક સૂક્તો પણ અહીં જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારનાં વિષયોવાળાં સૂક્તો તો અથર્વવેદમાં જ જોવા મળે છે. એ જ પ્રમાણે, ઘણાં બધાં દાર્શનિક સૂક્તો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વર્ણવતાં, ચાર વર્ણોવાળી મનુષ્ય-પ્રજાની ઉત્પત્તિ, અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કારને લગતા અને સંવાદસૂક્તો પણ મહદંશે આ મંડળમાં જ જોવા મળે છે. આથી ઋગ્વેદની સંહિતામાં છેલ્લે જોડવામાં આવેલું આ દશમું મંડળ સંકલનક્રમમાં પણ છેલ્લે જ રહ્યું હશે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

(૪) આ ઉપરાંત, ભાષાકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમુક પ્રકારની પદરચનાઓ અને સંધિબાહુલ્ય એ પણ આ દશમા મંડળની અર્વાચીનતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, જેમકે, ઘણે સ્થળે સન્ધિ કરેલાં પદો જ વપરાયાં છે. र ધ્વનિને બદલે ल ધ્વનિ સવિશેષ વપરાય છે, પ્રથમા બહુવચનમાં आसस् પ્રત્યયવાળાં (દા.ત. जनासः) રૂપોનો વપરાશ ઘટી ગયો છે. અગાઉ અનેકવાર વપરાયેલો सीम् અવ્યય અહીં ૧૦મા મંડળમાં કેવળ એકવાર જ જોવા મળે છે.

આ ઋગ્વેદનાં દશેય મંડળોનો સંકલનક્રમ આવો માનવામાં આવ્યો છે :

(૧) ૨ થી ૭ મંડળો, (૨) ૮મું મંડળ, (૩) ૯મું મંડળ, (૪) પ્રથમ મંડળ અને (૫) સૌથી છેલ્લે ૧૦મું મંડળ ગોઠવવામાં આવ્યું હશે.

૧૩. વેદાર્થઘટનના બે પ્રમુખ માર્ગો

યાસ્ક (ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦)ના 'નિરુક્ત'માં નોંધાયું છે તે મુજબ, અતિપ્રાચીન સમયથી વેદ સાહિત્યની પ્રત્યે બે પ્રકારના અભિગમ ભારતીય પરંપરામાં જ ઊભા થયા હતા : (ક) 'વેદો સાર્થક છે' એમ કહેનારા નૈરુક્તો; અને 'વેદો અનર્થક છે' એમ કહેનારા કૌત્સ જેવા આચાર્યો; તથા (ખ) વેદો અપૌરુષેય (ઈશ્વરપ્રણીત) છે; અને તેથી (અનાદિ—અનંત) છે. તથા સામે છેડે વેદો પૌરુષેય—મનુષ્યકૃત— છે, અને તેથી તેમાં ઈતિહાસ વાંચી શકાય છે, જોઈ શકાય છે. આમ, વેદ પ્રત્યેના આ બન્ને અભિગમો આપણને આધુનિક વેદાભ્યાસીઓને—વારસામાં મળ્યા છે.

હવે "વેદો સાર્થક છે" એવો પક્ષ સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ કે તરત જ બીજો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે વેદોને અપૌરુષેય માનવા કે પૌરુષેય ? તો યાસ્કે તો વેદોને અપૌરુષેય માનનારાં યાજ્ઞિકો (= પૂર્વમીમાંસકોના પુરોગામી આચાર્યો) અને નૈરુક્તોના મત નોંધવાની સાથેને સાથે, વેદમન્ત્રોમાં ઇતિહાસ વાંચનારા ઐતિહાસિકો પણ ઉલ્લેખ્યા છે. હવે જો વેદોમાં કોઈ નિશ્ચિત સમયે, સ્થળે બનેલી ઘટનાઓ નોંધાઈ છે એમ માનો તો વેદો નિત્ય નથી; ઈશ્વરપ્રણીત નથી, પણ મનુષ્યકૃત રચના છે–પૌરુષેય છે–એમ બોલવું પડે. તો આવું માનનારા ઐતિહાસિકો પણ નિરુક્તમાં જ નોંધાયા છે.[1]

(૧)

વેદોને અપૌરુષેય માનીને, તેમાંથી આધ્યાત્મિક અર્થ તારવવાનો પ્રયાસ કરનારા પરિવ્રાજકો અને આત્મવિદો પણ નિરુક્તમાં ઉલ્લેખ પામ્યા છે. આ પરંપરાને આધુનિક સમયમાં આગળ ચલાવનારા મહર્ષિ અરવિંદ જેવા યોગીઓ પણ આપણી સામે છે. જેમણે વેદોમાં પરમ ઈશ્વરીય ગૂઢજ્ઞાન છે એવો અભિગમ સ્વીકારીને વેદાર્થઘટનના પ્રયાસ કર્યા છે. (જુઓ : "વેદોનું રહસ્ય" લે. અરવિન્દ ઘોષ). એ જ પ્રમાણે, **મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીજી**એ પણ, મુખ્યત્વે વ્યાકરણની મદદથી **વેદમન્ત્રોમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાતા બહુદેવતાવાદનું અને વિસંગતિઓનું ખંડન કર્યું છે.** વળી બધા દેવોનાં નામોને "પરમાત્મા" પરક સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં છે. એ રીતે તેમણે પણ વેદો અપૌરુષેય છે એ અભિગમને જ પુરસ્કાર્યો છે.

(૨)

પરંતુ યુરોપીયન વિદ્વાનોએ જ્યારે વેદાભ્યાસ હાથ ધર્યો, ત્યારે તેમણે ઉપલક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નૈરુક્ત પરંપરાને અનુસરીને વેદાર્થઘટન કરવાનું શરૂ કર્યું એટલે કે બ્રહ્માણ્ડવ્યાપી જુદા જુદા પદાર્થો અને તત્ત્વો કે જે મનુષ્યજીવનને ઉપકારક અને પ્રભાવક હતાં તેમનામાં દેવત્વનું આરોપણ કરીને તેમની દેવતા રૂપે વેદોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ તેમણે પણ સ્વીકાર્યું. દા.ત., તેમણે ઈન્દ્રને વૃષ્ટિનો દેવ (rain–god) માન્યો છે અથવા હિલેબ્રાન્ટના મતે ઈન્દ્ર તે સૂર્ય (sun–god) છે. અહીં દેવતાવાચક અમુક શબ્દથી પ્રકૃતિના કયા તત્ત્વની વેદમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ? – તે વિશે તે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પણ વૈદિક દેવો તે કોઈકને

---

૧. तत्को वृत्रः । (१) त्वाष्ट्रोऽसुर इति ऐतिहासिकाः । (२) मेघ इति नैरुक्ताः । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्धया शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार । तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिरे आपः ॥ (निरुक्तम् २–५–१७)

કોઈક પ્રકૃતિના તત્ત્વનું જ દેવતા રૂપે કલ્પન છે કે મૂર્તીકરણ છે – એ પાયાના (નિરુક્તોક્ત) વિચારની સાથે સહમત છે. આમ, **પ્રથમ દૃષ્ટિએ યુરોપીય વિદ્વાનો પણ વેદમન્ત્રોનું, પ્રાકૃતિક તત્ત્વોના સ્તવન કરનાર સાહિત્ય રૂપે (નૈરુક્ત) અર્થઘટન કરે છે.** આને Naturalistic school of vedic interpretation કહે છે. પણ આ વિદ્વાનોએ વેદોનું નિરુક્ત પરંપરા મુજબનું અર્થઘટન કરવાનું સ્વીકાર્યું, હોવા છતાંય તેમણે વેદોને અપૌરુષેય માન્યા નથી. ! ત્યાં તેમણે વેદમન્ત્રોના કે વૈદિક દેવોના અર્થઘટનમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ દાખલ કર્યો એટલે કે **વેદમન્ત્રો જુદા જુદા કાલખંડમાં** અને **જુદી જુદી ભૂગોળ ઉપર** રચાયા છે તેમ સ્વીકાર્યું.

આવું થવાનું મુખ્ય – કેન્દ્રવર્તી–કારણ એ હતું કે ૧૮મી સદીના લગભગ અન્તભાગે જે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો જન્મ થયો, તેણે યુરોપીય વિદ્વાનોને એ વિચારવા પ્રેર્યા કે જગત્‌ની કેટલીક પ્રાચીન ભાષાઓમાં સામ્ય કેવી રીતે હશે ? દુનિયાના દૂર દૂરના છેડા પર રહેતી પ્રજાની ભાષાઓમાં ધ્વનિસામ્ય અને અર્થસામ્ય ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે તેમના પૂર્વજોનાય પૂર્વજો ક્યારેક ક્યાંક સાથે રહેતા હોય.[1] યુરોપીય વિદ્વાનો ભાષાસામ્યનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે વેદ અને અવેસ્તાના તુલનાત્મક અભ્યાસે એ મુદ્દો પણ ઉપસાવી આપ્યો કે તે

---

૧. રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા (કલકત્તા)ના ઉદ્‌ઘાટન અંગે ઈ.સ. ૧૭૮૬માં સર વિલિયમ જોન્સે એક પ્રવચન કર્યું હતું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે ગ્રીક અને લેટિન ભાષાની સાથે ભારતીય સંસ્કૃત ભાષાનું ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. આવું સામ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે તે શોધવું જોઈએ. યુરોપ ખંડ અને એશિયા ખંડની આ ભાષાઓ વચ્ચેનું સામ્ય આકસ્મિક ન હોઈ શકે. આથી સંભવ છે કે આ ત્રણેય ભાષાઓ, તેમની પણ પુરોગામી એવી કોઈ એક અતિ પ્રાચીન ભાષામાંથી ઉતરી આવી હોય. ગ્રીક, લેટિન અને સંસ્કૃત ઉપરાંત, જગત્‌ની બાકીની જે ભાષાઓ છે (જર્મન, ઈરાનીયન = અવેસ્તાની ભાષા વગેરે) તે પણ આ એક અતિ પ્રાચીન ભાષામાંથી જ ઊતરી આવી હશે. જગત્‌ની વર્તમાન અનેક ભાષાઓનું મૂળ જે કોઈ એક અતિ પ્રાચીન ભાષા હોય તે ભલે અત્યારે ઉપલબ્ધ ન હોય, પણ જગત્‌ની વર્તમાન ભાષાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને તે અતિ પ્રાચીન ભાષાનું આપણે સંશોધન–કલ્પન–કરવું જોઈએ. આમ સર વિલિયમ જોન્સે જગત્‌ની ભાષાઓ વચ્ચેના સામ્ય તરફ જે અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો, તેણે ૧૯મી સદીમાં 'તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર' (Comparative philology)નો જન્મ કરાવ્યો છે.

તે ગ્રન્થોમાં સ્તુતિ પામેલા દેવતાઓનાં નામોમાં પણ સામ્ય છે ! બીજી તરફ, બોગાઝકૂઈમાંથી મળેલી મૃત્ પટ્ટિકાઓ ઉપર હિત્તી અને મિતાનીઓના રાજા વચ્ચે થયેલા કરારની નોંધોમાં ઇન્દ્ર અને વરુણ—જેવા વૈદિક દેવતાઓનાં નામો પણ વાંચવાં મળ્યાં. આથી તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પગલે પગલે તુલનાત્મક દેવતાશાસ્ત્ર કે તુલનાત્મક પુરાકથાશાસ્ત્ર (Comparative mythology)નો પણ જન્મ થયો ! આ બે નવા વિકસેલાં શાસ્ત્રોએ મનુષ્ય પ્રજાના આદ્ય વિચલનો—સ્થળાંતરોની ધારણાઓ જન્માવી. [જેમ કે એક મત મુજબ કાસ્પીયન સમુદ્રની ઉત્તરે યૂરાલ અને અલ્ટાઈક પર્વતોની વચ્ચે (અર્થાત્ ઉત્તરનાં કીર્ગીઝનાં મેદાનોમાં) આર્યપ્રજા નિવાસ કરતી હતી અને કાલક્રમે ત્યાંથી બે ટોળીમાં છુટી પડીને આર્યપ્રજા જગત્માં ફેલાઈ (—એક ટોળી યુરોપ તરફ આગળ વધી તો બીજી ટોળી ઈરાન થઈને ભારત તરફ આગળ વધી.) બીજા એક મત મુજબ, શ્રી બાલ ગંગાધર ટિળકના મતે આર્યો ઉત્તર ધ્રુવમાંથી મધ્ય એશિયામાં આવ્યા હતા અને પછી ઉપર્યુક્ત બે દિશામાં આગળ વધ્યા હતા.] આથી વેદાભ્યાસ કરનારા યુરોપીય વિદ્વાનો જુદા જુદા વૈદિક દેવોમાંથી કયો દેવ ભારત—યુરોપીય કાળનો હશે કે કયો દેવ ઇન્ડો—ઈરાનીયન સમગાળાનો છે અથવા તો આર્યો ભારતના સપ્ત—સિન્ધુના પ્રદેશમાં આવીને સ્થિર થયા તે પછી (ભારતમાં) નવો વિકસેલો/ઉદ્ભૂત થયેલો દેવ છે ? તેવી, દેવોના ઉદ્ભવ અંગેની પૌર્વાપર્યની વાતો પણ વિચારી. દા.ત., યુરોપીય વિદ્વાનોનો એક મત એમ કહે છે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઇન્દ્રદેવતા તે આર્યોના સપ્તસિન્ધુ પ્રદેશમાં આવ્યા પછીનો **ભારતીય સમયગાળાનો (નવો વિકસેલો) દેવ છે અને પ્રાકૃતિક અર્થઘટનની દૃષ્ટિએ તે વૃષ્ટિનો દેવ છે, કેમ કે વેદમાં ઇન્દ્રે જળ—મુક્ત કર્યાની વાતો સતત જોવા મળે છે તથા ઇન્દ્રને હંમેશા 'મરુત્વાન્' પણ કહ્યો છે.** જ્યારે બીજા મત મુજબ, ઇન્દ્ર તે સૂર્ય (sun–god) છે અને ભારત—યુરોપીય સમયગાળાનો અતિપ્રાચીન દેવ છે. આદ્ય આર્યપ્રજા જે શિયાળાનો અનુભવ કરતી હતી, જળ બરફ રૂપ બનીને વહેતા બંધ થઈ ગયા પછી વસંત સંપાત થતાં સૂર્યના આગમનથી તે પાણીને વહેતા કરતો હતો. આમ 'ઇન્દ્ર'નું સ્વરૂપ એક દેવ તરીકે નક્કી કરવા માટે યુરોપીયનોએ પ્રાકૃતિક અર્થઘટનની નિરુક્તોક્ત દિશા પકડી રાખી, પણ તે દેવ કયા સમયગાળાનો, કઈ ભૂગોળનો છે – એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ પણ ઉમેરી દીધો ! ટૂંકમાં યુરોપીયનોએ વૈદિક દેવોનું પ્રાકૃતિક અર્થઘટન કરવાની સાથે સાથે તેમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ પણ સંમિશ્રત કર્યો. આમ ઇતિહાસાનુપ્રાણિત પ્રાકૃતિક અર્થઘટનમાં તેમણે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક પુરાકકથાશાસ્ત્રને (તથા જરૂર પડે ત્યારે નૃવંશશાસ્ત્ર અને ઉપયોગી થાય ત્યાં ઉત્ખનનશાસ્ત્રને પણ) એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લીધા છે.

આથી હવે વેદનો અભ્યાસ કરવા ઉદ્યત થનાર આધુનિક અભ્યાસીને માટે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણજ્ઞાન, સ્વરજ્ઞાન કે સાયણાદિ ભાષ્યકારોનાં ભાષ્યની જાણકારી હોવી પર્યાપ્ત રહી નથી, તેણે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક પુરાકથાશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. અલબત્ત, આ બે નવાં શાસ્ત્રોએ 'વેદો અપૌરુષેય છે' એવી સનાતની આસ્થાને બદલવી પડે તેવી એક સુદૃઢ તાર્કિક ભૂમિકા તો ઊભી કરી આપી જ છે.

અલબત્ત, બહુ ઝડપથી અને અચૂક રીતે એ વાત પણ આધુનિક વેદાભ્યાસીને કહેવી જરૂરી છે કે "આર્યો ભારતમાંથી બહાર (પશ્ચિમના દેશોમાં) ગયા છે" એવું જો સાધાર પુરવાર કરી શકાય તો યુરોપીય વિદ્વાનોએ કરેલાં સમગ્ર વૈદિક સંશોધનોને તિલાંજલિ પણ આપી દેવી પડે ! સંસ્કૃતના આજના ભારતીય વિદ્યાર્થીને આ સંશોધન માટેનું આહ્વાન છે !! બલ્કે પડકાર છે !!!

૧૪. ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો

(૧)

ઋગ્વેદનાં ૧૦૧૭ સૂક્તોમાંથી લગભગ બાર–પંદર સૂક્તો 'સંવાદસૂક્ત' તરીકે ઓળખાય છે. સામાન્ય રીતે તો ઋષિઓ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સોમ, વરુણ ઇત્યાદિ દેવને ઉદ્દેશીને તેમનાં રૂપ, સ્વભાવ, પરાક્રમાદિની પ્રશંસા–સ્તુતિ–રજૂ કરતા હોય છે. આવી સ્તુતિઓમાં સાથે સાથે વિવિધ પ્રકારની માંગણીઓ–'પ્રાર્થના'ઓ–પણ ગૂંથી લીધી હોય છે. પણ ડઝનેક જેટલાં સૂક્તો એવાં મળે છે કે જેમાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્તુતિ કે 'પ્રાર્થના' હોય છે. આ સૂક્તોમાં તો બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેની વાતચીત–સંવાદ–ગૂંથાયેલો હોય તેમ જોવા મળે છે. આથી વિદ્વાનોએ તેવાં સૂક્તોને 'સંવાદસૂક્ત' (dialogue–hymns) તરીકે ઓળખાવેલાં છે. ઋગ્વેદમાં મળતા સંવાદસૂક્તો નીચે મુજબ છે –

	મંડળ	સૂક્ત	વ્યક્તિઓ
(૧)	૧	૧૬૫	ઇન્દ્ર અને મરુતો
(૨)	૧	૧૭૦	ઇન્દ્ર અને મરુતો
(૩)	૧	૧૭૯	અગસ્ત્ય અને લોપામુદ્રા તથા તેમનો પુત્ર
(૪)	૩	૩૩	વિશ્વામિત્ર અને વિપાટ્–શુતુદ્રી નામની નદીઓ
(૫)	૪	૪૨	ઇન્દ્ર અને વરુણ
(૬)	૭	૩૩	વસિષ્ઠ અને તેના પુત્રો
(૭)	૮	૧૦૦	ઇન્દ્ર અને નેમા ભાર્ગવ

(૮)	૧૦	૧૦	યમ અને યમી
(૯)	૧૦	૨૮	ઇન્દ્ર, વસુક અને તેની પત્ની
(૧૦)	૧૦	૫૧	દેવતાઓ અને અગ્નિ
(૧૧)	૧૦	૮૬	ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાણી અને વૃષાકપિ
(૧૨)	૧૦	૯૫	પુરૂરવા અને ઉર્વશી
(૧૩)	૧૦	૧૦૮	સરમા અને પણિઓ

આ ઉપરાંત – એકોક્તિ (monologue) વાળાં સૂક્તો

(૧૪)	૧૦	૩૪	'અક્ષસૂક્ત'માં જુગારીની એકોક્તિ,
(૧૫)	૧૦	૧૧૯	'ઐન્દ્ર–લબ' સૂક્તમાં સોમથી મત્ત બનેલા પક્ષી રૂપ ઇન્દ્રની ઉક્તિ, તથા
(૧૬)	૧૦	૧૨૫	વાગામ્ભૃણીય સૂક્તમાં વાક્દેવીની ઉક્તિ.

આમ કેવળ દશમા મંડળનાં સંવાદસૂક્તોનો વિચાર કરીએ તો તેમાં છ સંવાદસૂક્તો અને ત્રણ એકોક્તિ સ્વરૂપનાં સૂક્તો છે.

(૨)

આપણા પ્રાચીન ભાષ્યકારોએ તો આવાં સૂક્તોને 'સંવાદસૂક્ત' રૂપે ઓળખાવ્યાં છે જ. જેમકે, યમ–યમી સંવાદસૂક્ત (૧૦–૧૦)ની પ્રાસ્તાવિક નોંધમાં સાયણાચાર્ય કહે છે : अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच । એ જ રીતે, સરમા–પણિ (૧૦–૧૦૮) સંવાદસૂક્તના આરંભે સાયણે લખ્યું છે કે – बृहस्पतिप्रेरितेन इन्द्रेण गवाम् अन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । .....अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादम् अकुर्वन् । વગેરે. પરંતુ આવાં સંવાદસૂક્તો યજ્ઞાદિ ક્રિયાકાંડમાં ક્યારે, કેવી રીતે રજૂ થતાં હશે એ વિષે મેક્સમ્યૂલરે, ઇન્દ્ર અને મરુતોના (૧–૧૬૫) સંવાદસૂક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, એવો મત ઉચ્ચાર્યો છે કે યજ્ઞક્રિયા દરમ્યાન ઋત્વિજો બે ભાગમાં વહેંચાઈ જઈને, એક પક્ષના ઋત્વિજો (બ્રાહ્મણો) ઇન્દ્રની ઉક્તિઓ બોલતા હશે, તથા બીજા પક્ષના ઋત્વિજો મરુતોની ઉક્તિઓ બોલતા હશે.[1] આમ યજ્ઞ દરમ્યાન આવાં સંવાદસૂક્ત નાટ્યાત્મક ઢબે રજૂ થતાં હશે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે.

---

૧. ....dialogue was repeated at sacrifices in honour of the Marutas or that possibly it was acted by two parties, one representing Indra, the other the Marutas, and their followers. – Max Muller.

(૩)

ભારતીય પરંપરા મુજબ તો સંસ્કૃત રૂપકો (= નાટકો)ની ઉત્પત્તિમાં આ સંવાદસૂક્તોએ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હશે. ભરત મુનિએ 'નાટ્યશાસ્ત્ર' (૧–૧૭)માં પ્રકટપણે જણાવ્યું છે કે –

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्, सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान्, रसान् आथर्वणादपि ॥

"પિતામહ બ્રહ્માએ 'નાટ્ય'ની ઉત્પત્તિ કરવા માટે ઋગ્વેદ (= ના સંવાદસૂક્તો)માંથી પાઠ્યાંશ (= વાચિક અભિનય)નું ગ્રહણ કર્યું, સામવેદમાંથી ગીત (અને નૃત્ય)નું ગ્રહણ કર્યું તથા યજુર્વેદમાંથી (આંગિક) અભિનય લીધો અને અથર્વવેદમાંથી (શૃંગાર, હાસ્ય વગેરે) રસોનું ગ્રહણ કર્યું." આમ સંસ્કૃત નાટ્યની ઉત્પત્તિનું બીજારોપણ વેદસાહિત્યમાં અને તેમાંય વિશેષ કરીને તેના 'સંવાદસૂક્તો'માં થયેલું જોવા મળે છે. યુરોપીય વિદ્વાનોમાંથી પ્રોફે. સિલ્વાં લેવી, ડૉ. હર્ટેલ અને પ્રોફે. શ્રોડર વગેરેએ આ મતનું સમર્થન કરેલું છે.

(૪)

પ્રોફે. સિલ્વાં લેવી કે ડૉ. હર્ટેલ વગેરેથી જુદા પડીને, ડૉ. વિન્ટરનિત્ઝ આ સંવાદસૂક્તો (dialogue hymns)ને 'કથાકાવ્ય' (Ballads) કહેવાનું પસંદ કરે છે. જેમાં વીરચરિત ગાતાં મહાકાવ્યો (epic) અને નાટકના અંશોનું મિશ્રણ હશે. એમના શબ્દોમાં જોઈએ તો – most of these hymns are simply ballads of the half-epic, half dramatic type, though not real dramas. (A History of Indian Literature – by M. Winternitz; Calcutta, 1927, Vol. I, p. 101–103)

(૫)

ઓલ્ડનબર્ગ નામના વિદ્વાન્ પણ આ 'સંવાદસૂક્તો' વિષે જુદા પ્રકારનો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમના મતે અતિ પ્રાચીન સમયના વીરચરિત મહાકાવ્યો (epic)ના કથાનકોમાં વ્યક્તિઓની ઉક્તિઓ–સંવાદો–પદ્યમાં રચાઈ હશે અને તે મૌખિક પરંપરા દ્વારા આપણા સુધી ઉતરી આવેલ છે. આવાં વીરચરિત (epic) કાવ્યોના કથાનકોનો ગદ્યભાગ આખ્યાનકારો પોતપોતાની રીતે રજૂ કરતા હશે, જે પદ્ય-ભાગ આજે વિસ્મૃત થઈ ગયો છે. આમ ઓલ્ડનબર્ગના મતે આ સૂક્તોને 'સંવાદસૂક્ત' કહેવાને બદલે 'આખ્યાનસૂક્ત' કહેવાં વધુ યોગ્ય છે.

વિચાર કરતાં એવું જણાય છે કે – ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગનો મત રૂપિયાના સિક્કાની બીજી બાજુનું જાણે નિરૂપણ કરે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો (કેવળ મન્ત્રોનો

અર્થ તપાસીએ તો) તે એકાધિક વ્યક્તિઓ વચ્ચેની વાતચીત ઉત્તર—પ્રત્યુત્તરની ઢબે સંવાદ—હોય એવી પ્રતીતિ જન્માવે છે. આથી આ સૂક્તોને 'સંવાદસૂક્ત' કહેવા પણ યથાર્થ છે. તથા બીજી તરફથી તપાસીએ તો, આવો બે કે અધિક વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંવાદ થવા પાછળ નિમિત્ત કોઈક ઘટના કે પ્રસંગ હોવો પણ અત્યંત આવશ્યક છે. યાસ્કે પોતાના 'નિરુક્ત' નામનાં વેદાંગમાં વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન કરનારા અનેક પ્રકારના આચાર્યોમાં એક 'ઐતિહાસિકો'નો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. આવા ઐતિહાસિકોએ જે તે 'સંવાદસૂક્ત'ની પૂર્વભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં જે વિચારો રજૂ કર્યા હશે અને પરંપરામાં તે સચવાયા હતા; તેનો યાસ્કે અનેક સ્થાનોએ હવાલો આપ્યો છે. તથા યાસ્કના આ લખાણોનો સ્વીકાર કરીને ઉદ્ગીથ, વેંકટમાધવ અને સાયણ જેવા ભાષ્યકારો પણ જે તે સંવાદસૂક્તની પાછળ રહેલી કોઈકને કોઈક ઐતિહાસિક ઘટના, પરિસ્થિતિને દર્શાવે છે. આમ સંવાદસૂક્તો એ મૂલતઃ 'આખ્યાન' (= કોઈક ઐતિહાસિક કથા)ના (અવશિષ્ટ પદ્ય) અંશો છે એવું ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગનું મંતવ્ય પણ ગ્રાહ્ય છે.(કેમ કે, અગાઉ કહ્યું તેમ – આપણા નિરુક્તકાર અને ભાષ્યકારો પણ સંવાદસૂક્તની પાર્શ્વભૂમિકામાં રહેલા કોઈક ઘટનાપ્રસંગને નોંધતા જ હોય છે.)

(૬)

ઉપર્યુક્ત ચર્ચાના અનુસંધાનમાં, ઋગ્વેદ—૧૦ મંડળના ત્રણ સંવાદસૂક્તોનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે : (૧) યમ—યમી (૧૦—૧૦), (૨) પુરૂરવા—ઉર્વશી (૧૦—૯૫) અને (૩) સરમા—પણિ (૧૦—૧૦૮) સૂક્ત. અહીં (क) મન્ત્રાર્થને, વાક્યરચનાની લઢણોને, એમાંના કાકુ અને તેમાં વપરાયેલા ઉપમા અલંકારો વગેરેને તપાસતાં તેમાંના સંવાદો કેટલા **નાટ્યાત્મક** છે એ એક તરફથી વિચારવું જોઈએ. તથા (ख) બીજી તરફથી, આ મન્ત્રો અતિ પ્રાચીન સમયમાં બનેલી કઈ ઘટનાને નિરૂપે છે એ શોધીને, આવા સંવાદો પાછળનો **ઇતિહાસ** વાંચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી (ग) સાથે સાથે આ સંવાદોમાં અભિવ્યક્ત થયેલા વિચારો દ્વારા **વેદકાલિક ધર્મ, સમાજ** કે રૂપકાત્મક રીતે રજૂ થયેલું કોઈ **તત્ત્વદર્શન** (ફિલસૂફી) વાંચી શકાતું હોય તો તેને પણ વિચારવું જોઈએ. કારણ કે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ સંવાદસૂક્તો 'ધર્મનિરપેક્ષ' (secular subject matter વાળા) છે. આમ આ સૂક્તોના મન્ત્રોને તો યજ્ઞક્રિયામાં ભાગ્યે જ સીધા ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા છે; અને આથી તેમનું યાજ્ઞિક અર્થઘટન પણ પ્રાયઃ અસંભવિત છે.

(૧) યમ-યમી સંવાદસૂક્તમાં, ભાષ્યકાર સાયણ જણાવે છે તેમ વિવસ્વત્ (સૂર્ય)ના જોડકાં સંતાન એવા (વૈવસ્વાન) યમ અને યમી વચ્ચેનો સંવાદ છે. સૃષ્ટિના આરંભે જન્મેલું આ જોડકું સહોદર હોવાથી ભાઈ અને બહેનના સંબંધે જોડાયેલું હતું. પણ યમી પોતાના ભાઈ યમની સાથે પતિ-પત્નીના સંબંધે જોડાવાની–મૈથુનની ઈચ્છાથી સંવાદ કરે છે; અને યમ તેનો દઢતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરે છે તેનું અહીં નિરૂપણ છે. યમીના કહેવા મુજબ તેઓ એકાંતમાં છે, એમને જોનાર કોઈ નથી. આથી તે ભાઈ યમને 'સખા' તરીકે (એટલે કે – સ્ત્રીપુરુષસંપર્કજનિત મિત્રતાને માટે) ઈચ્છે છે. પણ યમનો પ્રત્યુત્તર છે કે તે યમીને સખી તરીકે ઈચ્છતો નથી. તે બન્ને સલક્ષ્મા = સહોદર હોવાથી, વિષમ રૂપવાળા છે; અર્થાત્ પતિ-પત્ની બનવાને અયોગ્ય છે. વળી દ્યુલોકમાંથી અસુરના (= પ્રજાપતિના) વીરપુત્રો–અન્ય દેવો–તેમને બન્નેને જોઈ રહ્યા છે. પણ યમી કહે છે કે દેવો પણ ત્યજવા યોગ્ય પુત્રી વગેરેની કામના કરે છે, માટે યમે મારામાં મન આરોપવું જોઈએ. વળી, યમીની દલીલ મુજબ – તેમને ગર્ભમાં સહોદર બનાવીને સ્વયં વિધાતાએ તેમને 'દંપતી' બનવાની મંજૂરી આપેલી છે ! તથા આ સૃષ્ટિનો પહેલો દિવસ છે. યમ, યમી સિવાય બીજી કોઈ પ્રાણીસૃષ્ટિ હજી જન્મી જ નથી તો તેમની આ મૈથુનક્રીડાને કોણ જોવા–જાણવાનું હતું ? યમી ફરી ફરીને ઈચ્છે છે કે યમ તેની માંગણીનો સ્વીકાર કરે અને રથના બે ચક્રની જેમ તેઓ સંસાર શરૂ કરે. પણ યમ ધર્મભીરુ છે; દેવભીરુ છે. તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દે છે કે દેવોના જાસૂસો તો ચારે તરફ ફરતા જ હોય છે. તેઓ ક્યારેય આંખનો પલકારો પણ મારતા નથી માટે યમી મને–યમને છોડીને બીજા કોઈ પુરુષની પાસે જઈને તેને પતિ બનાવે. યમ એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારે છે કે હવે પછી એવા યુગો આવશે કે જેમાં બહેનો પત્ની તરીકે વ્યવહાર કરશે, અધર્માચરણ કરશે. પરંતુ તે પોતે આ કર્મ કરવા માંગતો નથી. તે દઢતા અને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી દે છે કે – उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्य-मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् । "હે સૌભાગ્યવાળી (= યમી) તું અન્ય પુરુષનો બાહુ ઈચ્છ; મારા સિવાય બીજા કોઈ પુરુષને પતિ બનાવ." યમનો તિરસ્કાર પામેલી યમી એક સ્ત્રી તરીકે ઈર્ષ્યાથી ભભૂકી ઊઠે છે, અને યમને મહેણું મારવા ઉદ્યત થાય છે. તે કહે છે કે જેમ વૃક્ષને વેલ વીંટળાઈ વળે એમ બીજી કોઈ સ્ત્રી તને–યમને–વીંટળાઈ વળશે. યમ તો સાવ નિર્બળ પુરુષ છે. વગેરે. આમ આ સૂક્તમાં યમી પ્રેમભૂખી–કામભૂખી થઈને બહુ વેધક વચનો બોલતી જોવા મળે છે. જ્યારે યમ ધર્મબુદ્ધિથી પ્રેરાયેલો, શાંત અને સ્વસ્થચિત્તે તેની બહેનની અઘટિત માંગણીનો અસ્વીકાર કરે છે.

આ સૂક્તમાંથી વેદકાલિક સમાજમાં ડોકિયું કરવા મળે છે. અથવા તો આ સૃષ્ટિના આરંભકાળની ઘટનાનું ચિત્ર ઝીલે છે. કેમ કે સૃષ્ટિના આરંભે જે સ્ત્રી-પુરુષનું જોડું પ્રભુએ ઉત્પન્ન કર્યું હોય તે સમાન પિતાના સંતાન તરીકે ભાઈ-બહેન જ કહેવાય. પણ જો તે પતિ-પત્ની તરીકે સંલગ્ન ન થાય તો સૃષ્ટિ આગળ જ કેવી રીતે વધે ? તે જટિલ પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે. પણ ધર્માચરણની વિરુદ્ધ જનારા આવાં સંવાદોનું અન્ય કોઈ અર્થઘટન પણ વિચારવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ આચાર્ય વિશ્વેશ્વરે એમ કહ્યું છે કે આમાં યમી તે (સાંખ્યદર્શનની) પ્રકૃતિ છે, તથા યમ તે 'પુરુષ' (= જીવાત્માનું પ્રતીક) છે. પ્રકૃતિ હંમેશા ભોગેચ્છા માટે પુરુષને પોતાની તરફ આકર્ષે છે; પણ પુરુષ તેનાથી દૂર રહેવા કોશિશ કરતો રહે છે. આવી સાંખ્ય દર્શનની ફિલસૂફી પણ વાંચવી અહીં શક્ય છે.

(૨) **પુરૂરવા—ઉર્વશી સંવાદસૂક્ત**માં પણ પ્રેમયાચના એ જ વિષય છે. પરંતુ યમ-યમી સંવાદ સૂક્તમાં જેમ પ્રેમની યાચના સ્ત્રી (યમી)એ કરી અને પુરુષે તેને ઠુકરાવી દીધી; તેનાથી વિપરીત એવી પરિસ્થિતિ અહીં જોવા મળે છે. જેમ કે, અહીં પુરુષે (પુરૂરવાએ) પ્રેમની યાચના કરી છે અને સ્ત્રીએ (ઉર્વશી નામની અપ્સરાએ) તેને ઠુકરાવી દીધી છે. અહીં ઉર્વશી એ દૈવી અપ્સરા છે અને પુરૂરવા એ પૃથ્વીલોકનો રાજા છે. ઐતિહાસિકોએ આ બેના સંવાદ પાછળનો જે ઇતિહાસ બતાવ્યો છે તે એવો છે કે મિત્રાવરુણના શાપવશાત્ પૃથિવીલોકમાં આવેલી ઉર્વશીને જોઈને પુરૂરવા તેના તરફ પ્રેમાકર્ષણ અનુભવે છે. ઉર્વશી 'તને પથારી સિવાય અન્યત્ર જો નગ્ન જોઈશ તો પાછી સ્વર્ગલોકમાં જતી રહીશ' એવી શરત કરીને પરણે છે. એકવાર અકસ્માત્ આ શરતનો ભંગ થતાં ઉર્વશી સ્વર્ગમાં પાછી ચાલી જાય છે. પુરૂરવા તેને શોધતો ફરે છે. કેટલાંક વર્ષો પછી તે મળી જતાં એની સાથે જે સંવાદ કરે છે તે આ સૂક્તમાં રજૂ થયો છે.

અહીં પુરૂરવા ઉર્વશીને ઘડીક ઊભી રહેવા વિનવે છે, વાત સાંભળવા પાર્થે છે. પણ ઉર્વશી પોતાને ઉષાઓની જેમ દૂર ચાલી ગયેલી અને પવનની જેમ દુષ્પ્રાપ્ય વર્ણવે છે. પુરૂરવા પ્રેમવંચિત થવાને કારણે રાજકાર્ય પણ બરોબર કરી શકતો નથી, ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડી શકતો નથી, વગેરે સ્થિતિ કહી સંભળાવે છે. છેવટે પોતે ઉર્વશીના વિરહમાં ક્યાંકથી પડતું મુકશે—આત્મઘાત કરશે અને એના (પુરૂરવાના) શરીરને વરુઓ ખાઈ જશે, એવી ધમકી પણ આપે છે. પરંતુ ઉર્વશી તો ચોખ્ખું જણાવે છે કે, આત્મઘાત ન કરીશ, ઘરે પાછો જા, તારું સંતાન જે મારા ઉદરમાં

ઉછરી રહ્યું છે તે તને મોકલાવીશ. સ્ત્રીઓની સાથે સખ્ય ન હોય. કારણ કે સ્ત્રીઓ તો વરુઓના જેવા હૃદયવાળી હોય છે. વગેરે. આમ વિરહી પ્રેમી પુરૂરવા અને ઉદાસીન એવી ઉર્વશી વચ્ચેનો આ સંવાદ નાટ્યાત્મક હોવાની સાથે दुरापना वात इव अहमस्मि । વગેરે આલંકારિક વાક્યોથી પણ સુશોભિત છે. તો ક્યાંક અશ્લિલ જાતીય સુખોપભોગની વાતો પણ અહીં ઉલ્લેખાઈ છે. સંભવતઃ આવા મન્ત્રોને જોઈને જ વેંકટમાધવ જેવા ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે,

बहूनामिह मन्त्राणामर्थं नोपलभामहे ।
ततो नार्थेऽस्ति तात्पर्यम् इति कौत्सस्त्वभाषत ॥

"અહીં અમને ઘણા મન્ત્રોના અર્થ (પરંપરાથી) પ્રાપ્ત થતા નથી. આથી જ કૌત્સ જેવા આચાર્યો એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે (વેદમંત્રોનું) અર્થ કરવામાં કશું તાત્પર્ય નથી. (= અર્થઘટન કરવું શક્ય નથી)." અથવા તો શ્રી ર. છો. પરીખ જેવા વિદ્વાનોએ મન્ત્રોનો શબ્દાર્થ કરવા જતાં સુરુચિનો ભંગ થાય છે એમ જોઈને, કેટલાક મન્ત્રો કે મન્ત્રપાદોનો અનુવાદ કરવાનું ટાળ્યું છે. તો ત્રીજી તરફ કેટલાક વિદ્વાનોએ આ સૂક્તની પાછળ કોઈ રૂપકાત્મક વાત રજૂ થતી હોય તો તેને શોધવા–વિચારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ કે, મેક્સમ્યૂલરના મતે આ પુરૂરવા–ઉર્વશી સંવાદ સૂક્તમાં જે રોજ સવાર સાંજે કુદરતી ઘટના બને છે. ઉષાનું આગમન થયા પછી સૂર્યનું આગમન થાય અને ત્યાં જ ઉષા ચાલી જાય. આમ ઉર્વશી તે ઉષાનું પ્રતીક છે અને પુરૂરવા તે સૂર્યનું પ્રતીક છે. આ બેયનો સંયોગ ક્યારેય શક્ય નથી. એ મુદ્દાને ધ્યાનમાં લઈને આ સૂક્તનો સંવાદ રજૂ થયો છે. આમ વિદ્વાનોએ આવા સંવાદસૂક્તોનું યાજ્ઞિક અર્થઘટન શક્ય નથી એમ જોયા પછી અથવા તો અહીં ધર્મનિરપેક્ષ વિષયવસ્તુનું વર્ણન છે, એમ જોઈને તેમાં કોઈ રૂપકાત્મક નિરૂપણ કે તત્ત્વજ્ઞાન શોધવા પ્રયાસ કર્યા છે.

(૩) સરમા–પણિ સંવાદસૂક્તમાં દેવશુની (ઈન્દ્રની કૂતરી) સરમા અને વલ નામના રાક્ષસના ભટ (= સૈનિકો) એવા પણિઓની વચ્ચેની વાતચીત સંવાદ રૂપે થઈ છે. ઐતિહાસિકોના મતે અહીં બૃહસ્પતિની ગાયો પણિઓ ચોરી ગયા અને ક્યાંક ગુફામાં સંતાડી દીધી. આથી બૃહસ્પતિએ ઈન્દ્રને ફરિયાદ કરી અને ઈન્દ્રે પોતાની કુતરી સરમાને તે ગાયો શોધી લાવવા મોકલી. આ સરમા ફરતી ફરતી વલપુરમાં પહોંચે છે અને ગાયોને જોઈ લે છે. આથી પણિઓએ પહેલાં ભેદનીતિ આચરીને સરમાને પોતાની મિત્ર બનાંવી લેવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે સહાનુભૂતિ

દાખવતાં જાણે કહ્યું કે તેને (સરમાને) અહીં પહોંચતાં ઘણી રાત્રિઓ ભટકવું પડ્યું હશે, પૃથિવીલોકની મોટી રસા નદીને ઓળંગવી પડી હશે. ચાલ તને મિત્ર બનાવી લઈએ. વગેરે. પણ સરમા પોતાના દૂતકર્મને વિશે અડગ હતી. તેથી પણિઓ જાણે પડકાર ફેંકતા હોય તેમ પ્રશ્ન કરે છે કે તારો ઈન્દ્ર કેવો છે. એનાં શાં પરાક્રમ છે. આથી સરમા પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ઈન્દ્ર તો ન હણી શકાય એવો છે અને શત્રુઓને હણી કાઢનારો દેવ છે. પરંતુ પણિઓ પણ પાછા પડે એવા નથી. તેઓ વળતો જવાબ આપે છે કે એમ તો કોઈ યુદ્ધ કર્યા વિના ગાયો કોણ પાછું આપતું હશે ? અમારું નગર પર્વતથી વીંટળાયેલું, રક્ષાયેલું છે. તથા અમારાં આયુધો પણ તીક્ષ્ણ છે, પણ નિર્ભીક સરમા જડબાતોડ જવાબ આપતાં કહે છે કે – સાવધાન ! અમારો ઈન્દ્ર આવશે અને તમે યુદ્ધભૂમિમાં આડા પડી ગયેલા જાણજો. હવે તમે જીવતા નહીં રહો. આમ ક્ષણાર્ધ માટે વીરરસથી વાતાવરણ જાણે ભરાઈ જાય છે. આ સંવાદ ખરેખર ખૂબ નાટ્યાત્મક છે.

(૭)

પ્રોફે. જી. કે. ભટ સાહેબે આ સંવાદસૂક્તો વિશે પુનર્વિચારણા હાથ ધરીને જણાવ્યું છે કે આ કહેવાતા સંવાદસૂક્તોમાં કોઈ નાટ્યાત્મકતા નથી, કે તે આખ્યાનસૂક્તો પણ નથી, અને કથાકાવ્ય (Ballads) સ્વરૂપનાં પણ નથી. પરંતુ યાસ્કે (નિરુક્ત–૭માં) જે ત્રિવિધ ઋચાઓની સમજૂતી આપી છે તે મુજબ જે સૂક્ત કે મન્ત્રમાં કોઈ દેવતાની ત્રીજા પુરુષ (Third person)ના ક્રિયાપદ દ્વારા વાક્યરચના કરીને સ્તુતિ કરી હોય (જેમકે, 'તે ઈન્દ્ર મહાન્ છે') તો ઋચા 'પરોક્ષકૃત મન્ત્ર' ગણાય છે. જ્યાં કોઈ દેવતાની, બીજા પુરુષ (Second person)ના ક્રિયાપદ દ્વારા વાક્યરચના કરીને સ્તુતિ કરી હોય ત્યારે તેને (દા.ત., 'હે ઈન્દ્ર ! તું મહાન છું') 'પ્રત્યક્ષકૃત મન્ત્ર' કહે છે. તથા જ્યારે કોઈ દેવ પોતે જ પોતાનાં પરાક્રમો વર્ણવે અને તેવા મન્ત્રમાં પ્રથમ પુરુષ (First person)ના ક્રિયાપદવાળી વાક્યરચના હોય (જેમકે, 'હું ઈન્દ્ર મહાન છું') ત્યારે તેને 'આધ્યાત્મિક ઋચા' ગણવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિને આગળ કરીને શ્રી જી. કે. ભટ કહે છે કે ઋષિઓએ ક્યારેક ધર્મનિરપેક્ષ વિષયવસ્તુનું વર્ણન કરવા માટે અભિવ્યક્તિનો પ્રકાર બદલીને, 'આધ્યાત્મિક ઋચા' પ્રકારની રચના કરી છે. આ અભિવ્યક્તિના વૈવિધ્યને જે લોકો સમજી શક્યા નહીં, તેમણે આને 'સંવાદ' રૂપે જોયા, અને પછી તેની પાછળ કોઈ ઇતિહાસ કે પ્રસંગની પણ કલ્પના કરી લીધી

છે. આથી શ્રી જી. કે. ભટના મતે આ સંવાદસૂક્તોને 'આધ્યાત્મિક ઋચાઓ' ગણવી તે વધુ ઉચિત છે.*

૧૫. ઈન્દ્રનું ઉત્ક્રાન્તિશીલ વ્યક્તિત્વ

ભૂમિકા : ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરતાં તરત જ એ જણાય છે કે તેમાં અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વરુણ, અશ્વિનૌ, મરુત્, આદિત્ય, ઉષા, દ્યાવાપૃથિવી, સોમ વગેરે અનેક દેવતાઓની સ્તુતિઓ આવેલી છે. પણ જુદાં જુદાં મંડળોના જુદા જુદા દ્રષ્ટા ઋષિઓએ જ્યારે આ દેવોની સ્તુતિ કરવા માટે જે પરાક્રમો વર્ણવ્યાં, જે વિશેષણો વાપર્યાં, જે રીતે મહત્તા ગાઈ તે ક્યાંક ક્યાંક અસ્પષ્ટ, સંદિગ્ધ, પરસ્પર વિરુદ્ધ કે અંદરોઅંદર મિશ્રિત સ્વરૂપો દર્શાવતાં હોય એવાં નિરૂપણો પણ જોવા મળે છે. આથી કોઈ એક દેવતાનું સ્વરૂપ કે કાર્ય શોધવા–અથવા કહો કે એક સળંગ વિચારની સંગતિ શોધવા–વેદાભ્યાસીઓએ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા છે. "વેદો કોઈ મનુષ્યની રચના નથી, પણ તે તો ઈશ્વરપ્રણીત છે, એટલે કે તે અપૌરુષેય છે" એવું માનનારી આપણી ભારતીય પરંપરામાં વેદાર્થઘટન કરનારા અનેક પક્ષો ઊભા થયા છે. જેમ કે નૈરુક્ત, યાજ્ઞિક, પરિવ્રાજકો વગેરે. આમાંથી જે યાસ્ક જેવા નિરુક્તકારો છે, તેમણે વેદમન્ત્રોનું પ્રાકૃતિક અર્થઘટન પુરસ્કાર્યું છે. એટલે કે કુદરતમાં જે અગ્નિ, સૂર્ય, વરસાદ વગેરે જડ પદાર્થો કે ભૌતિક ઘટનાઓ છે તેમની ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ કરી, તેમને 'देव' તરીકે સ્વીકારીને વેદમન્ત્રોમાં તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. (એને Naturalistic School of Vedic Interpretation કહે છે.) તો બીજી તરફ, યુરોપિયન વિદ્વાનોએ વેદોને અપૌરુષેય નહીં, પણ પૌરુષેય (કોઈ માનવઋષિની રચના) ગણીને વેદમન્ત્રોમાં નિરૂપિત વાતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવાની શરૂ કરી. અલબત્ત, વેદમાં સ્તવાયેલા વિભિન્ન દેવો તે કોઈકને કોઈક પ્રાકૃતિક પદાર્થ કે

---

* I think therefore that the so–called Samvāda Sūktas are neither ballads nor dramas, but an exhibition of a particular literary form adapted to the theme in hand. And I am inclined to characterise these hymns only by the term 'Ādhyātmikyaḥ', which Yāska has used, only so extending the connotation of the term as to include in it every variety of speech form. (See.–જુઓ : Vedic Themes, by G. K. Bhat, pub. Ajanta Publications, Delhi, 1978, pp. 47–54.)

ઘટનાનું મૂર્તિકરણ છે એવું (= નૈરુક્ત પરંપરા મુજબનું જ, વેદોનું પ્રાકૃતિક અર્થઘટન) પણ સ્વીકાર્યું ! એટલે કે પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઈતિહાસાનુપ્રાણિત પ્રાકૃતિક અર્થઘટન કરવાનો નવો માર્ગ ઊભો કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ, અત્યાર સુધીના વેદાભ્યાસીઓએ ઋગ્વેદમાં પ્રધાનદેવ તરીકે સ્તવાયેલા ઈન્દ્રદેવતાના વ્યક્તિત્વની જે જે ઓળખ આપવા પ્રયાસો કર્યા છે અને તેમાં જે ઉત્ક્રાન્તિશીલતા જોઈ છે તેનો અહીં પરિચય આપવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે. વળી, સમગ્ર ઋગ્વેદની દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ જોવાની સાથો સાથ, કેવળ ૭મા મંડળમાં ઈન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ કેવું જોવા મળે છે તે પણ વિશેષે કરીને અહીં તપાસીશું. તથા ૭મા મંડળમાં, શ્રી ડોલરરાય માંકડને જે અમુક પ્રકારની અંતરિયાળ ભૂમિકા દેખાય છે,[૧] તેના કરતાં ડૉ. દાંડેકરને એક જુદા જ પ્રકારની વચગાળાની ભૂમિકાનું સ્વરૂપ દેખાય છે; તે પણ જોઈશું.

(૧)

કેટલાક વિદ્વાનોએ શરૂઆતના તબક્કે, અનંત આકાશના દેવ તરીકે, 'દ્યૌષ્પિતર' નામના દેવની ઋગ્વેદમાં અવધારણા (Myth)[૨] બાંધવામાં આવી છે એવું સ્વીકારેલું. પણ (૧) મેક્સમ્યૂલરે કહ્યું કે આકાશનો દેવ 'દ્યૌષ્પિતર' નથી, પણ ઈન્દ્ર છે. આમ ઈન્દ્રને આકાશનો દેવ (Sky–god) પહેલાં કહેવામાં આવ્યો છે. એ પછી, (૨) ઓલ્ડનબર્ગે ઋગ્વેદનાં ઈન્દ્રસૂક્તોનો અભ્યાસ કરીને કહ્યું કે ઈન્દ્ર એ તો ઝંઝાવાતનો દેવ (Storm–god) છે. વળી, (૩) મૅકડોનલે સહેજ આગળ વધીને ઈન્દ્રને 'વૃષ્ટિના દેવ' (Rain–god) તરીકે જાહેર કર્યા, તથા આર્યો સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં આવીને સ્થિર થયા તે ગાળાના, એટલે કે સંપૂર્ણ ઈન્ડો–આર્યન (ભારતીય સમય)ગાળાના દેવ ગણ્યા છે. નિરુક્તમાં પણ 'વૃત્ર' શબ્દનું નિર્વચન વૃણોતિ (વીંટળાઈ જવું) ક્રિયાપદ ઉપરથી વિચારાયું છે, અને તે

---

૧. બહુદેવતાવાદમાંથી એકદેવતાવાદ તરફ જતાં પહેલાં, માણસનું મન વચગાળામાં ઈષ્ટદેવતામાં રોકાય છે; જે, ૭મા મંડળમાં વસિષ્ઠનું વલણ છે એમ શ્રી ડોલરરાય માંકડ કહે છે.

૨. 'આકાશ' એ શબ્દથી ભૌતિક જગત્(બ્રહ્માણ્ડ)ના એક સ્થાનનો નિર્દેશ થાય છે. પણ એ અનંત આકાશની ભવ્યતાએ માણસની આંખોને આંજી દીધી, જેણે એની પાસે એ સ્થાનના એક દેવની કલ્પના કરાવડાવી અને તેનું નામ 'દ્યૌષ્પિતર' (જ્યુપીટર—દ્યુલોક—આકાશનો પિતા, જનેતા દેવ) આપ્યું. આમ કોઈક પ્રાકૃતિક ઘટના કે પદાર્થનું દેવ તરીકે જે પુરાતનકાળથી ચાલ્યું આવતું કલ્પન, તેને 'Myth' (પુરાકલ્પન) કહે છે.

મેઘ(વાદળ)નું નામ છે એમ જાહેર કર્યું છે. આથી પાણીને વીંટળાઈને રહેનાર 'વૃત્ર' નામના રાક્ષસને પોતાના વીજળી રૂપી વજ્ર આયુધથી હણનાર અને પાણીને વરસવા માટે મુક્ત કરનાર તરીકે ઈન્દ્રને 'વૃત્રઘ્ન' એવું વિશેષણ અપાયું છે. આમ ઈન્દ્ર તે વૃષ્ટિનો દેવ છે એવી માન્યતા આપણા નૈરુક્તોમાં પણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવર્તમાન હતી તેમ જોઈ શકાય છે.[૩] આની સાથે (૪) જર્મન વિદ્વાન હિલેબ્રાન્ટનો મત પણ અત્રે ઉલ્લેખનીય છે. તેમણે પણ આરંભે તો ઈન્દ્રને વૃષ્ટિના દેવ તરીકે સ્વીકારેલો હતો. પણ પાછળથી તેમણે પોતાનો મત બદલ્યો હતો અને ઈન્દ્ર તે તો સૂર્ય દેવ (Sun–god) છે એવો મત પ્રસ્થાપિત કરવા પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમના સંશોધન મુજબ 'વૃત્ર' તે શિયાળાનો ઠંડીનો સમયગાળો છે, જેમાં ઉત્તરધ્રુવના પાણી બરફમાં ફેરવા ગયા હોય. આ સંદર્ભમાં, 'વૃત્ર' માટે વપરાયેલા શયાન (સૂતેલો) વિશેષણ તરફ તેઓ ધ્યાન દોરે છે અને પછી વસન્તસંપાત થતાં, ગ્રીષ્મમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ જતાં, તે થીજી ગયેલાં પાણી ઓગળે છે. આને માટે "ઈન્દ્રે પાણીને વહેવા માટે મુક્ત કર્યાં" – એવાં વર્ણનો વેદમાં આવેલાં છે. આથી સૂર્ય રૂપ એક ભૌતિક પદાર્થનું દૈવીકરણ કરીને તેને વેદમાં 'ઈન્દ્ર'ના નામે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે, તેમ તેઓ કહે છે. હિલેબ્રાન્ટના મત મુજબ ઈન્દ્ર તે Sun–god હોવા ઉપરાંત, તે ભારત–યુરોપિય સમયગાળાનો (= આર્યો જ્યારે ઉત્તરધ્રુવમાંથી કે ત્યાંથી બલ્ખમાં આવીને રહ્યા હતા, તે ગાળાનો) દેવ છે. (મેક્સમ્યૂલરે પણ પાછળથી, પોતાનો પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય બદલીને કહ્યું હતું કે – ઋગ્વેદનો ઈન્દ્ર દેવ તે આકાશનો નહીં, પણ સૂર્યનો પ્રતિનિધિ દેવ છે.) આમ મેકડોનલ અને હિલેબ્રાન્ટના મતો પરસ્પરથી તદ્દન વિરુદ્ધ અને સામસામે ઊભેલા છે ! (૫) ડૉ. હોપકિન્સે પણ એક ધ્યાનાકર્ષક વાત કરી છે, તે અત્રે સ્મરણીય છે : ઈન્દ્ર એટલો બધો ઝંઝાવાતી છે, કે તે સૂર્ય ના હોઈ શકે; એ એટલો બધો તેજસ્વી છે કે તે ઝંઝાવાતી ના હોઈ શકે; એ વર્ષાક્રિયા જોડે પણ એટલો બધો ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે કે તે સંવત્સર કે આકાશ ના હોઈ શકે ! આમ તેમના મતે ઋગ્વેદના ઈન્દ્રદેવનું સ્વરૂપ કોઈ એક નિશ્ચિત પ્રાકૃતિક ઘટના કે પદાર્થને આધારે, બિનવિવાદાસ્પદ રીતે નક્કી કરી શકાય એવું જણાતું નથી ! બર્ગેન નામના એક વિદ્વાને પણ કહ્યું છે કે – ઋગ્વેદમાં, ઈન્દ્રનો વૃષ્ટિક્રિયા જોડેનો સંબંધ અસંદિગ્ધ/પ્રકટ/પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શાવતો હોય તેવો એક પણ મન્ત્ર નથી.

---

૩. तत्को वृत्रः । त्वाष्ट्रोऽसुर इति ऐतिहासिकाः । मेघ इति नैरुक्ताः । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्धया शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार । तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिरे आपः । – निरुक्तम् (२–५–१७)

આમ – (क) ઋગ્વેદના અન્ય દેવોની જેમ, ઈન્દ્ર પણ કોઈક પ્રાકૃતિક પદાર્થ કે ઘટનાનું દૈવીકરણ છે એ બાબતે યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં એકમતિ છે; પણ તે કયા એક (જ) નિશ્ચિત પદાર્થ કે ઘટનાનું મૂર્તિકરણ કે દૈવીકરણ છે એ બાબતે એકમતિ નથી !

(ख) જો કે ઈન્દ્રના વ્યક્તિત્વ બાબતે આવા વિવિધ મતમતાન્તરો હોવા છતાંય ઈન્દ્રને વૃષ્ટિના દેવ તરીકે જોવાનું વલણ ઘણું વ્યાપક છે, એ પણ હકીકત છે. (આપણી ભારતીય નૈરુક્ત પરંપરા પણ તેમ જ માને છે એ આપણે ઉપર જોયું છે.) તેની પાછળનાં કારણો – સમર્થક પુરાવાઓ – કંઈક આવાં છે. જેમ કે,

(૧) ઈન્દ્રને ઋગ્વેદમાં ઘણે સ્થળે 'વૃત્રહા' કે 'વૃત્રઘ્ન' કહ્યો છે; અને 'વૃત્ર' (वृणोति । વીંટળાઈ વળનાર, રોકી રાખનાર) શબ્દનો અર્થ, નિરુક્તકારે મેઘ (વાદળ) કર્યો છે.

(૨) ઈન્દ્રના સાથીદાર મિત્રો તરીકે મરુદ્ગણ (મરુત્ = પવન)નો વારંવાર નિર્દેશ છે. વૃષ્ટિક્રિયા પૂર્વેના ઝંઝાવાત, વંટોળમાં આ મરુતો (પવન) જ વધુ સક્રિય હોય છે. આમ ઈન્દ્રને 'મરુત્સખા' પણ કહ્યો છે. (૩–૩૫–૯, ૪૭, ૩–૬–૧૭). આથી ઈન્દ્ર તે વૃષ્ટિના (જ) દેવ હોય એ વધુ સંભવિત જણાય છે.

(૩) ઈન્દ્રને જે વારંવાર 'વજ્રબાજુ', 'વજ્રહસ્ત' કહ્યો છે. તેમાં 'વજ્ર' એટલે વીજળી એવો રૂપકાત્મક રીતે અર્થ સમજવાનો છે એમ ભાષ્યકારો સમજૂતી આપે છે, (तत्र उपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति) નિરુક્ત–૨, પાદટીપ–૩.

ઈન્દ્રને, વેદમાં ઘણે સ્થળે વૃષભ કહ્યો છે; ત્યાં ભાષ્યકારોએ એનો અર્થ वर्षिता अपाम् = વર્ષાવનાર કર્યો છે.

(૪) 'ઈન્દ્ર' શબ્દનું નિર્વચન વિચારતાં, 'ટપકવું', 'ઝરવું' અર્થવાળા इन्द કે स्यन्द ધાતુ ઉપરથી, તે શબ્દ બન્યો હશે એવી ધારણા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આથી ઈન્દ્રનું 'વૃષ્ટિના દેવ' (Rain–god) તરીકેનું વ્યક્તિત્વ જ બહુ લોકપ્રચલિત બન્યું છે.

(ग) વળી, યુરોપિયન વિદ્વાનોએ ઈન્દ્રના વ્યક્તિત્વને આલેખતી વખતે તેમાં ત્રણ તબક્કાઓ પણ જોયાં છે. જેમ કે, (૧) કુદરતમાં નિયમિત રીતે થતી વૃષ્ટિક્રિયાના નિયન્તા દેવ તરીકે 'ઈન્દ્ર' નામના એક દેવની, પુરાતન કાળમાં અવધારણા બાંધવામાં આવી. એટલે કે ઈન્દ્ર એ પહેલે તબક્કે વૃષ્ટિ જેવી પ્રાકૃતિક ઘટનાનું દૈવીકરણ છે. (૨) બીજા તબક્કે તે દેવ ઈન્દ્રને મનુષ્યાકૃતિમાં કલ્પીને તેમને દૃઢ હાથ, દાઢી, બદામી વાળ, મૂછો વગેરે અવયવોવાળા ચિતરવામાં આવ્યા.

વળી, તેમને ખૂબ સોમરસ પીનાર કહેવાની સાથે, 'હર્યશ્વ' – હરિ નામના અશ્વો ઉપર સવાર) પણ કહેવાયા/કલ્પાયા છે. આની સાથોસાથ પાણીને ઘેરીને રહેલા વાદળને 'વૃત્ર' નામના રાક્ષસ રૂપે કલ્પીને 'ઈન્દ્ર–વૃત્રાસુર સંગ્રામ'ની કથાને રજૂ કરતી એક Myth (પુરાકલ્પન/પુરાકથા) ઘડી કાઢવામાં આવી. (૩) ત્યાર પછી, ત્રીજા તબક્કે, એટલે કે એકવાર વાદળ રૂપી વૃત્રને મારનાર, 'વૃત્રઘ્ન' તરીકે ઈન્દ્રને કલ્પ્યા પછી વૈદિક ઋષિ કવિઓએ ઈન્દ્રને યુદ્ધભૂમિ ઉપર આર્ય પ્રજાને વિજય અપાવનાર 'યુદ્ધના દેવ' (War–god) તરીકે પણ વર્ણવ્યા. જે દાસ, દસ્યુઓ, ગાયોને ચોરનાર વલ વગેરે રાક્ષસો કે યજ્ઞ નહીં કરનાર અનાર્ય શત્રુઓ હતા તે બધાને હણનાર દેવ તરીકે તેમને જોવામાં આવ્યા. વળી, તેમને કાલાન્તરમાં पुरभिद् કે पुरन्दर (નગરો, કિલ્લાઓ તોડનાર) જેવાં વિશેષણો પણ લગાડવામાં આવ્યા. (૪) આવા વૃષ્ટિના દેવને 'યુદ્ધના દેવ'માં રૂપાંતરિત કરીને, છેલ્લે ચોથા તબક્કે, સર્વોપરિ/સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ તરીકેનું સ્થાન આપવાનો (ઋ. ૫–૩૦–૫) પણ પ્રયત્ન થયો. (જે તે દેવની સ્તુતિ કરતાં કરતાં, તે દેવને સર્વોપરિ દેવ તરીકે સ્થાપવાની ઋષિઓની મનોવૃત્તિને, મેક્સમૂલરે 'હીનોથીઝમ' Henotheism – or Kathenotheism નામ આપ્યું છે, જેને આપણે 'ઈષ્ટદેવતાવાદ' કહી શકીએ.) જેમાં ઈન્દ્ર થકી સમગ્ર સૃષ્ટિનું નિયમન અને સંરક્ષણ થઈ રહ્યું હોય તેવાં વિધાનો પણ કરવામાં આવ્યાં. જેમ કે, તમે દ્યાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં અને ઊડતા પર્વતોની પાંખો કાપીને તેમને સ્થિર કર્યા વગેરે. વસિષ્ઠે ઈન્દ્રને જગતની બધી પ્રજાઓનો રાજા કહ્યો :

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनाम् । ७–२७–३; અને
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः । ७–३२–२२.

(૨)

યુરોપિયન વિદ્વાનોએ ઈન્દ્રના વ્યક્તિત્વની આવી વિકાસયાત્રા બતાવી છે. પરંતુ પ્રોફે. આર. એન. દાંડેકરે ઉપર્યુક્ત વિકાસક્રમને તદ્દન વિપરીત ક્રમે વર્ણવ્યા છે ![૪] જેમ કે, તેમના મતે ઈન્દ્રદેવ મૂળભૂત રીતે વૃષ્ટિના દેવ છે જ નહીં. તેમણે ઈન્દ્રદેવને પહેલે તબક્કે એક ઐતિહાસિક માણસ તરીકે જ સ્વીકારેલ છે. જેણે આર્યપ્રજાને ઈરાનમાંથી ભારતના સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશ સુધીની આગેકૂચમાં સબળ નેતૃત્વ પૂરું પાડીને, પરાક્રમો કરીને અનેક વિજય અપાવ્યા હશે. આથી તેનું, બીજા તબક્કે 'યુદ્ધના દેવ' તરીકે સ્થાપન થયું હશે. એ પછી ત્રીજા તબક્કે, અન્ય દેવોની

---

૪. જુઓ : Vṛtrahā Indra; by R. N. Dandekar., Pub. *The Annals of BORI*, Poona (Vol. 31, pp. 1–55), 1951.

હારમાળામાં તેમનો પાછળથી પ્રવેશ થયા પછી, તે ધીમે ધીમે 'સર્વોચ્ચ દેવ' તરીકે પણ સ્થાન પામ્યા; અને પછી ચોથા તબક્કે એક પ્રાકૃતિક ઘટના તરીકે વૃષ્ટિક્રિયાના નિયન્તા દેવ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પણ તેમના ઉપર આરોપવામાં આવ્યું અને તે 'વૃષ્ટિના દેવ' (Rain–god) બની ગયા !

(૩)

'ઈન્દ્ર એ મૂળભૂત રીતે ઝંઝાવાત કે વૃષ્ટિના દેવ છે' – એવા મેકડોનલ વગેરે યુરોપિય વિદ્વાનોના મતનું ખંડન કરવા માટે પ્રોફે. દાંડેદકરે જે દલીલો પ્રસ્તુત કરી છે તે નીચે મુજબ છે :

(૧) ઈન્દ્રે કરેલા વૃત્રવધનાં પરાક્રમોનું જ્યાં વર્ણન છે ત્યાં જે વજ્ર, પર્વત, ગાય કે દુર્ગ વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે તેના, ભાષ્યકારોએ દરેક સ્થળે જુદા જુદા અર્થો કર્યા છે; એટલે કે આ શબ્દોનો કોઈ એક (જ) નિશ્ચિત અર્થ થતો નથી. આમ ઈન્દ્રનો વૃષ્ટિક્રિયા જોડે સંબંધ બતાવતો–અસંદિગ્ધ કહી શકાય એવો એક પણ મન્ત્ર નથી. આથી એવો પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે આર્યપ્રજાએ પોતાના પ્રધાન દેવનું પ્રધાન કાર્ય જો વૃષ્ટિ હોય તો, તેનું પ્રકટ–સાફ સાફ શબ્દોમાં વર્ણન કેમ ના કર્યું ? અથવા એકાદ મન્ત્રમાં તો, પ્રત્યક્ષ રીતે એ વૃષ્ટિક્રિયા સાથે ઈન્દ્રને સાંકળવો જોઈતો હતો ને ? પણ આમ થયું નથી.

(૨) ઈન્દ્રનું વાદળ રૂપ વૃત્રને મારનારું–તોડનારું જે આયુધ વજ્ર છે, તે જો ભાષ્યકારો કહે છે તેમ વીજળી હોય તો, આ વજ્રાયુધને વર્ણાવતાં જે મન્ત્રો છે તેમાં ક્યાંક એને સેંકડો અણીઓવાળું અને સેંકડો સાંધાવાળું કહ્યું છે; અને ક્યાંક તેને લોઢાનું બનેલું પણ કહ્યું છે એનું શું ? આમ મન્ત્રોમાં જ વજ્રનો ઉલ્લેખ કરતા શબ્દોને ધ્યાનથી જોતાં એવું માનવું પડે છે કે 'વજ્ર' તે વીજળી રૂપ આયુધ તો નથી જ. વાસ્તવમાં તે લોખંડનું બનેલું તીક્ષ્ણ અણીઓવાળું હથિયાર જ છે.

(૩) ઋગ્વેદમાં ઈન્દ્રના વિશેષણ તરીકે 'વૃત્રઘ્ન' શબ્દને મળતો આવતો અવેસ્તાનો શબ્દ છે : 'વેરેથ્રા' (Verethra). પણ ત્યાં 'વેરે'નો અર્થ 'મેઘ રૂપ રાક્ષસ' એવો થતો નથી. તથા ઋગ્વેદના 'ઈન્દ્ર' શબ્દને મળતો આવતો એક 'એન્દ્ર' (Andra) શબ્દ પણ અવેસ્તામાં આવેલો છે; જેનો અર્થ કોઈ 'દેવ' એવો થતો નથી, પણ એક 'રાક્ષસ' એવો થાય છે, આમ ઈન્દ્રનું મૂળભૂત રીતે – ઈન્ડોઈરાનિયન કાળથી માંડીને – 'વૃષ્ટિ' સાથે સંકળાયેલા, કે.એક 'દેવ' તરીકેની પ્રસિદ્ધિ પામેલું વ્યક્તિત્વ હોય તેમ જણાતું નથી.

(૪) હિલેબ્રાન્ટ કે જેમણે ઈન્દ્રને સૂર્યનો પ્રતિનિધિ દેવ કહ્યો છે, તેમના મતે ઈન્દ્રને 'વૃષ્ટિનો દેવ' કહી શકાય એમ નથી. કેમ કે જે ઈન્દ્રમન્ત્રોમાં વૃષ્ટિનો સંદર્ભ છે એમ બતાવવામાં આવે છે, તેમાં વપરાયેલાં ક્રિયાપદો (अपि + धा, ग्रस्, बाध्, रुध्, वृ, स्तभ, परि + स्था)નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેમાંનો એકેય ધાતુ વૃષ્ટિક્રિયાનો બોધ કરાવી શકે તેમ નથી ! હિલેબ્રાન્ટના આ સંશોધનને આગળ ધરીને શ્રી દાંડેકરજી કહે છે કે – જુઓ, ઈન્દ્ર મૂળભૂત રીતે વૃષ્ટિક્રિયા જોડે સંકળાયેલો દેવ નથી; એવું હિલેબ્રાન્ટ પણ માને છે.

(૫) ઋગ્વેદ આખામાં જોતાં વૃષ્ટિ સાથે સંકળાયેલા કુલ ત્રણ દેવો જોવા મળે છે : (૧) ત્રિત આપ્ત્ય, (૨) પર્જન્ય અને (૩) ઈન્દ્ર. આથી શ્રી દાંડેકર પ્રશ્ન પૂછે છે કે એક જ પ્રાકૃતિક ઘટના–વૃષ્ટિક્રિયા–માટે ત્રણ દેવોની શી જરૂર હોઈ શકે ? 'પર્જન્ય' અને 'ઈન્દ્ર'નો પૃથક્ ઉલ્લેખ તો એ રીતે સમજી શકાય કે સ્થૂળ વરસાદની ભૌતિક ઘટનાના નામ તરીકે 'પર્જન્ય' શબ્દ વપરાયો હશે, અને તેના નિયામક દેવ તરીકે 'ઈન્દ્ર' શબ્દ હશે. પણ 'ત્રિત આપ્ત્ય' જેવા વૃષ્ટિના એક દેવ ઋગ્વેદમાં હતા જ, તો પછી એ જ ઘટના ક્રિયા માટે બીજા (ઈન્દ્ર) દેવની શી જરૂર હતી ? વળી, અવેસ્તામાં ત્રિત આપ્ત્યને મળતા એક 'થ્રિત' (thrita) દેવનો ઉલ્લેખ છે, કે જે પણ વૃષ્ટિના દેવ તરીકે જ ત્યાં સ્તવાયેલા છે. તો ઈન્ડો–ઈરાનિયનકાળથી માંડીને એક 'થ્રિત' કે 'ત્રિતઆપ્ત્ય' દેવ હતા જ, તો પછી ઋગ્વેદમાં 'ઈન્દ્ર'ની (કલ્પના કરવાની) શી જરૂર હતી ? એવો પણ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ ચર્ચા એવું સૂચવે છે કે ઋગ્વેદના મૂળભૂત દેવતામંડળમાં 'વૃષ્ટિના દેવ' તરીકે ઈન્દ્રનો પ્રવેશ ઈન્ડો–ઈરાનિયન કાળનો જણાતો નથી.

(૬) ઋગ્વેદ (૧–૫૨–૫)માં કહ્યું છે કે – "ઈન્દ્રે ત્રિત આપ્ત્યની જેમ વૃષ્ટિને ચોરનારને જીતી લીધા." આમાંથી સીધું એવું સૂચવાય છે કે – મેઘ રૂપ રાક્ષસને જીતીને અન્તરિક્ષના જળને વરસવા માટે મુક્ત કરાવવાનું કામ તો મૂળમાં (ઈન્ડો–ઈરાનિયન કાળમાં) ત્રિત આપ્ત્યનું હતું, જે પાછળના સમયમાં, ઈન્દ્રે પોતાનું કાર્ય બનાવી દીધું !

(૭) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૨–૨–૩, ૩; ૨–૨–૭, ૨)માં નોંધાયેલી પરંપરા મુજબ વૈદિક દેવોના સમુદાયમાં ઈન્દ્રનો પ્રવેશ ઘણો પાછળથી થયો છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ બધા દેવોનું સર્જન કર્યું' પણ ઈન્દ્રનું નહીં. ત્યાં તો ઈન્દ્રને देवानाम् अनुजावरः (બીજા દેવોની પાછળ જન્મેલો) કહ્યો છે.

આ સમગ્ર ચર્ચા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ઈન્દ્રદેવ તે મૂળભૂત રીતે વૃષ્ટિના દેવ તો ન હતા, પણ પાછળથી પુરાકથાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એવો કોઈક વળાંક

આવ્યો છે કે જેથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવનાર માનવનેતા ઉપર દેવત્વનું આરોપણ થયા પછી, તેને મેઘ રૂપ વૃત્રાસુરને મારીને વરસાદ વરસાવનાર દેવ પણ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે.

(૪)

પ્રોફે. આર. એન. દાંડેકરે પોતાની વાતના સમર્થન માટે બીજી એક વાત એ પણ ઉપસાવી છે કે ઋગ્વેદમાં ઈન્દ્રનાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં ઈન્દ્રનો માનવ–આકાર અને માનવસ્વભાવ ઘણી ઝીણી વિગતો સાથે નિરૂપાયો છે. જેમકે, તેના હાથ, તેની મુઠ્ઠી, મસ્તક વિશાળ છાતી, ડોક, સુશિપ્ર–સુંદર હોઠવાળો–દાઢી મૂછવાળો વગેરે. મોહેં–જો–દડોનાં ખોદકામોમાંથી જેવા વીર પુરુષોની આકૃતિઓ મળી છે. તેને મળતાં આ વર્ણનો છે. વળી, ઈન્દ્રને માનસિક–ગુણોની દૃષ્ટિએ મઘવન્ = ધનવાળો, (લક્ષણાથી–ઉદાર ચિત્તે ઘણું ધન આપનારો) કહેવાયો છે. તેને 'મરુત્સખા' જેમ કહ્યો છે, તેમ મરુતોને પણ 'ઈન્દ્રજ્યેષ્ઠાઃ' (ઈન્દ્ર છે જ્યેષ્ઠ જે લોકોમાં) કહ્યા છે. આ મરુતો સામે ઈન્દ્રને એક ફરિયાદ કરતો બતાવ્યો છે કે – "તમે (મરુતો) યજ્ઞમાં ભાગ લેવા તૈયાર થઈ જાવ છો, પણ યુદ્ધના પ્રસંગે તમે દૂર ખસી જાવ છો." વળી, તે ઈન્દ્ર સ્ત્રીઓ, અને વિશેષે કરીને કુમારિકાઓની કાળજી લેતો, ચિંતા કરતો પણ બતાવ્યો છે. એ જ પ્રમાણે, ઈન્દ્રની સોમપ્રિયતા પણ ઘણી જગ્યાએ ફરી ફરીને કહેવાઈ છે, અને તેની મૂછો ઉપરથી સોમ બિંદુઓ ટપકતાં હોય એવું જીવંત ચિત્ર પણ બતાવ્યું છે. સોમ માટે ઈન્દ્ર લાલચુ બન્યો હોય એવું ચિત્ર એક માનવસહજ નબળાઈનું જ વર્ણન કહેવાય. આમ ઈન્દ્રએ પહેલે તબક્કે, ઐતિહાસિક માનવનેતા હોય તો જ આવાં વર્ણનો મળી રહે એવું દૃઢ થાય છે.

(૫)

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રને આધારે (વેદ અને અવેસ્તાની ભાષાઓના ઘેરા સામ્યને કારણે) આર્યપ્રજાનાં સંક્રમણોની જે અવધારણાઓ ઘડાઈ છે, તે મુજબ આર્યો મૂળ ઉત્તરધ્રુવમાંથી આગળ વધતાં મધ્ય એશિયાના બલ્ખ વિસ્તારમાં પહેલાં આવીને વસ્યા હશે, કે જ્યાં ઈરાનિયન અને ઈન્ડિયન–આર્યોના પૂર્વજો (Prato–Aryan) રહેતાં હશે. આ ઈન્ડો–યુરોપિયન ભાષાનો સમયગાળો ગણાય છે અને તે સમયગાળામાં, વિશાળ અને અનંત આકાશને જોઈને જે દેવની કલ્પના (Myth) ઘડાઈ હશે, તે વરુણદેવ છે. બ્રહ્માણ્ડમાં જે નિયમિત રીતે સૂર્યનો ઉદય થાય છે, રાત્રિમાં ગ્રહ–નક્ષત્રોનો ઉદય થાય છે, કે નદીઓ સતત વહેતી રહે છે તે સૃષ્ટિના અફર નિયમોને 'ઋત' કહેવાય છે; અને તેના નિયન્તા દેવ તરીકે વરુણને

આર્યપ્રજાએ પોતાના ચિત્તમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા. આમ ઈન્ડો–યુરોપિયન સમયગાળાના દેવ તે વરુણ છે અને અવેસ્તામાં આપણે જોઈએ છીએ કે જે અહુરમઝ્દ દેવ છે તે આ વરુણ જ છે. શાંતિપ્રિય ઈન્ડો–ઈરાનિયન પ્રજાએ તેમની પ્રતિષ્ઠા પૂર્વવત્ જાળવી રાખી છે. જ્યારે, જે આર્યો મહત્ત્વાકાંક્ષી હતા અને જેમણે સપ્ત સિન્ધુના પ્રદેશ તરફ આગેકૂચ ચાલુ રાખી હશે, તેમણે પોતાના નવા યોદ્ધા ઈન્દ્રને નેતા તરીકે સ્થાપ્યો છે. (આના તરફ અણગમો દર્શાવવા જ, અવેસ્તામાં ઈન્ડો–ઈરાનિયન પ્રજાએ ઋગ્વેદના ઈન્દ્રદેવની સાથે ધ્વનિસામ્ય ધરાવતા 'એન્દ્ર' નામના એક રાક્ષસની કલ્પના પ્રસ્તુત કરી છે !) ધીમે ધીમે આ ઐતિહાસિક માનવનેતાને દેવકોટિમાં સ્થાન મળતું ગયું અને 'વૃત્ર' શબ્દથી જે કેવળ અવરોધક તત્ત્વ (અનાર્ય શત્રુઓનો) નિર્દેશ થતો હતો, તે જ શબ્દનો પ્રયોગ 'પાણીને ઘેરીને રહેતાં વાદળો' માટે પણ પાછળથી થવા લાગ્યો. (वृत्रः એવા પુલ્લિંગ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ જ ઓછી વાર છે, પણ નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં वृत्राणि એવા શબ્દનો પ્રયોગ અનેકવાર થયેલો જણાય છે). આમ ઈન્દ્ર સંપૂર્ણ ભારતીય દેવ જ છે અને તે યુદ્ધનો દેવ બન્યા પછી, કાલાન્તરે વૃષ્ટિનો દેવ બન્યો છે એવું શ્રી દાંડેકરનું મંતવ્ય છે.

(૬)

આ સમગ્ર ચર્ચાના ઉપસંહારમાં, નીચે મુજબના મુદ્દા ધ્યાનાસ્પદ છે :
(क) ઈન્દ્રના વ્યક્તિત્વની જે વિકાસયાત્રા પ્રોફે. આર. એન. દાંડેકરે (૧૯૫૧માં) નોંધી છે તેના અનુસંધાનમાં ઋગ્વેદના ૭મા મંડળનાં ઈન્દ્રસૂક્તોમાં જોવાં મળતાં વર્ણનો કેવળ યુદ્ધવિષયક જ છે. ૭મા મંડળમાં ૧૮ થી ૩૩ સુધીમાં જે ઈન્દ્રસૂક્તો આવેલાં છે, તેમાંથી કેવળ એક–બે મન્ત્ર (૭–૨૧–૩ અને ૭–૩૩–૫)માં જ ઈન્દ્રનો વૃષ્ટિક્રિયા જોડે સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

(શ્રી ડોલરરાય માંકડ (૧૯૬૪માં) કહે છે કે – ઈન્દ્ર પાણીને છોડાવે છે. એનો માત્ર એક જ (૭–૨૧–૩) ઉલ્લેખ છે. મને એમ લાગે છે કે વસિષ્ઠના કાળમાં ઈન્દ્ર વર્ષાનો દેવ છે તે વાત હજી ઘડાતી હતી અને તાજી જ પ્રચારમાં આવી હતી.[૫] એ સિવાયના તમામ મન્ત્રમાં ઈન્દ્રનાં યુદ્ધવિષયક પરાક્રમો અને અનુગ્રહની વાતો આવેલી છે. મુખ્યત્વે તો વસિષ્ઠના મન્ત્રો થકી ઈન્દ્રની વિશેષ કૃપા ઊતરી અને સુદાસ દશ રાજાઓની સામે જીત્યો, જેના પરિણામે ભરતોની

૫. 'ઋગ્વેદમાં વસિષ્ઠ ઋષિનું દર્શન' (૧૭–૧૮ ડિસે. ૧૯૬૪) ડૉ. ડોલરરાય માંકડ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, પૃ. ૪.

ટોળીનો સપ્તસિન્ધુમાં કાયમી નિવાસ શકય બન્યો. (અને, ડૉ. દાંડેકર કહે છે તે મુજબ, ત્યારથી માંડીને આ દેશ 'ભારતદેશ'ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો.)

(ખ) શ્રી ડોલરરાય માંકડને, ઋગ્વેદમાં જે બે છેડાઓની – (૧) અનેક-દેવતાવાદ અને (૨) એકદેવતાવાદ–દેવસ્તુતિઓ જોવા મળે છે, તે બેની વચ્ચે એક 'ઈષ્ટદેવતાવાદ' પણ છે, તે આ ૭મા મંડળમાં ઉપસી આવતો મુદ્દો જણાય છે. તેમના શબ્દોમાં જોઈએ તો "આમ વસિષ્ઠે જુદા જુદા દેવોની સ્તુતિ કરી છે, પણ તે દરેકની સ્તુતિ કરતી વખતે જાણે કે એ જ મુખ્ય દેવ છે એવી એની વૃત્તિ થઈ જાય છે. આ વૃત્તિ, પછીથી, ઋગ્વેદમાં વ્યાપક બની છે. આ વૃત્તિ એવી છે કે એને પરિણામે દેવો જુદા જુદા છે છતાં બધાની પાછળ કોઈ એક સમાન તત્ત્વ રહ્યું છે એવું વલણ જન્મે છે. આ વલણને પરિણામે જ દીર્ઘતમાએ, છેવટે (૧૦મા મંડળમાં) ગાયું કે एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । વસિષ્ઠમાં (૭મા મંડળમાં) આ એકત્વની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી, અનેક દેવમાં એ માને છે તે સ્પષ્ટ છે." ..... "આવો અનેકદેવતાવાદ વસિષ્ઠના દર્શનમાં છે. તેના વિકાસનાં બે બીજ સ્પષ્ટ વરતાય છે. એક તો, હમણાં જ કહ્યું તે, દરેક દેવમાં મહત્તા આરોપવાનું વલણ. આ વલણને મૅક્સમૂલરે 'હીનોથીઝમ' કહ્યું છે. આપણે ત્યાં પાછળથી 'ઈષ્ટદેવ'ની જે વાત વિકસી છે તે એ વૃત્તિને પરિણામે જ છે એમ મને લાગે છે..... વસિષ્ઠના ૭મા મંડળમાં અનેકદેવવાદની ભૂમિકાને વટાવીને આ ઈષ્ટદેવવાદની ભૂમિકામાં સારી પેઠે આગળ વધવાનું વલણ આપણે જોઈએ છીએ. અનેકદેવતાવાદમાંથી એકદેવવાદમાં વિકસવાની એ અંતરાળ ભૂમિકા છે." (એજન, પૃ. ૮–૯).

(ગ) ડૉ. દાંડેકરને ૭મા મંડળમાં, વિસારે પડતા જૂના વરુણ–સમ્પ્રદાય અને નવા વિકસેલા ઈન્દ્રસમ્પ્રદાય વચ્ચેનો સમન્વય સાધનારી વચગાળાની ભૂમિકા જણાય છે. જેમકે, વસિષ્ઠે ૭મા મંડળમાં, યુદ્ધના દેવ તરીકે ઈન્દ્રને વર્ણવ્યા પછી એ પણ જોયું છે કે ઇન્ડો–યુરોપિયન કાળના વરુણદેવ પણ મહત્ત્વના તો છે જ. આથી ભારતમાં નવા વિકસેલા ઈન્દ્રસમ્પ્રદાય અને જૂના વરુણસમ્પ્રદાયની વચ્ચે સમાધાનકારી–સમન્વયાત્મક–વાતાવરણ ઊભું કરવું પણ જરૂરી છે. આથી તેમણે (૧) વિસારે પડી રહેલા વરુણદેવને માટે ૧/૩ જેટલાં સૂક્તો રચ્યાં છે. (ઋગ્વેદનાં કુલ ૧૨ વરુણસૂક્તોમાંથી ચાર વસિષ્ઠે રચેલાં છે.) તથા (૨) ૭–૮૩ નંબરના સૂક્તમાં 'ઈન્દ્રવરુણ'ની એક યુગલદેવતા તરીકે સહસ્તુતિ પણ કરી, અને તેમાં જાહેર કર્યું કે – वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते, व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा । ૭–૮૩–૯ અર્થાત્ "કોઈ એક (ઈન્દ્ર જેવો) દેવ સંગ્રામોમાં શત્રુઓને હણે છે, તો બીજો એક (વરુણ જેવો) દેવ પોતાનાં વ્રતોનું (ઋતનું) રક્ષણ કરે છે (= પાલન કરાવે છે.)" આમ મનુષ્યજીવનમાં પહેલે તબક્કે શત્રુઓનો વિનાશ કરીને વિજય

મેળવવો જરૂરી છે, પણ પછી બીજે તબક્કે રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની પણ જરૂર તો છે જ. આમ ભારતમાં નવા વિકસેલા ઈન્દ્ર દેવનો મહિમા આપણે જરૂર ગાઈએ પણ જૂના વરુણદેવને પણ આપણે ભૂલીએ નહીં! એવું વસિષ્ઠનું 'દર્શન' છે.

૧૯. વિષ્ણુતત્ત્વ : ઓળખ અને વિકાસયાત્રા

ભૂમિકા : ભારતીય સંસ્કૃતિના ઈતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં એ વાત તરત જ ધ્યાન ઉપર આવે છે કે ભારતીય આર્યોએ સકળ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા અનેક દેવ–દેવીઓનું કલ્પન કરીને તેમના પરસ્પર સમન્વયનો અથાક, બલ્કે સોત્સાહ પ્રયત્ન કરે રાખ્યો છે. ઋગ્વેદ વગેરે ચાર વેદો, રામાયણ–મહાભારત જેવાં બે ઈતિહાસકાવ્યો અને અઢાર પુરાણોના પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર હિન્દુ દેવતાશાસ્ત્રની સાથે સંકળાયેલાં અનેક મોતીઓ વિખરાયેલાં પડ્યાં છે. તેમાંથી એક કૌસ્તુભમણિનો એટલે કે વિષ્ણુતત્ત્વનો વિચાર કરવો તે પ્રસ્તુત લેખનો વિષય છે.

[૧]

ઋગ્વેદમાં આ બ્રહ્માણ્ડને ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જતું કલ્પવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, (૧) દ્યુલોક, (૨) અન્તરિક્ષલોક અને (૩) પૃથિવીલોક. આ ત્રણેય લોકમાં અનુક્રમે સૂર્ય, ઈન્દ્ર અને અગ્નિ એ પ્રધાન દેવો રહેલા છે. પરંતુ વેદકાળ પછી, રામાયણાદિ ઈતિહાસકાવ્યો અને અઢાર પુરાણોના સમયગાળામાં બ્રહ્માણ્ડનું જે રીતે ત્રણ સ્થાનમાં વિભાજન વિચારાયું/કલ્પાયું છે તે (૧) સ્વર્ગલોક, (૨) પૃથિવીલોક અને (૩) પાતાળલોક છે. પરંતુ આ ત્રણ લોકના ત્રણ દેવની કલ્પનાને સ્થાને, બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રૂપ ત્રણ પરિસ્થિતિઓના એક–એક નિયન્તા દેવોની કલ્પના આવી. જેમાં બ્રહ્મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનારા દેવ છે, સૃષ્ટિનું પાલન–પોષણ કરવાની જવાબદારી વિષ્ણુ દેવ સંભાળે છે અને આ સૃષ્ટિનો પ્રલય કરવાનું કામ મહેશ–શંકર–ને સોંપવામાં આવ્યું છે. આમ વેદના ત્રણ પ્રધાન દેવોને સ્થાને, પુરાણકાળમાં નવા જ ત્રણ દેવોએ સ્થાન લીધેલું જોવા મળે છે. અલબત્ત, એક પુરાકલ્પન (myth) રૂપે આ ત્રણ દેવોનું કલ્પન સાવ અપૂર્વ છે એવું પણ નથી. વિદ્વાનોએ આપણને જણાવેલું છે કે ઋગ્વેદમાં સ્તવાયેલા 'પ્રજાપતિ' નામના દેવ જ પુરાણકાળમાં 'બ્રહ્મા'ના નામે રૂપાંતરિત થયેલા છે; વેદના અગ્નિ અને રુદ્રનો સમન્વય થઈને પુરાણકાળના 'શિવ' બનાવ્યા છે. તથા વેદના આદિત્ય (સૂર્ય) દેવ જ પુરાણકાળમાં 'વિષ્ણુ' રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, વેદના સર્વોપરિ ગણાયેલા ઈન્દ્ર દેવતાની ક્રમશઃ અવનતિ થતાં, તે દેવતા બ્રહ્મા–વિષ્ણુ–મહેશની કૃપા થકી જ પોતાનું ઈન્દ્રાસન–સ્વર્ગનું આધિપત્ય–ટકાવી શક્યા છે. આવી પુરાકથાઓ પુરાણોના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર લખાયેલી વાંચવા મળે

૧—૧૫૫—૬); 'યુવા' (ઋગ્વેદ ૧—૧૫૫—૬) અને 'અકુમાર' (૧—૧૫૬—૬) પણ કહ્યા છે.[૪] આ વિશેષણોમાંથી વામન અવતારની કથા ઊભી કરવામાં આવી છે. વિષ્ણુ વામન રૂપે અવતરીને, રાક્ષસરાજ બલિ પાસે જાય છે અને ત્રણ ડગલાં જમીન માંગે છે. બલિએ વચન આપ્યા પછી, વામન વામન રહેતાં નથી, તે 'યુવા' અને 'અકુમાર' બને છે. વિરાટ રૂપ ધરીને ક્ષણાર્ધમાં તેઓ ત્રિવિક્રમ પણ બને છે ! ભારતીય પરમ્પરામાં જે કહેવાયું છે કે – इतिहासपुराणाभ्याम् वेदम् समुपबृंहयेत् । અર્થાત્ "રામાયણ અને મહાભારત રૂપ ઈતિહાસગ્રંથોથી અને ભાગવતાદિ પુરાણોથી વેદમન્ત્રોમાં કહેવાયેલા શબ્દોના અર્થોનું ઉપબૃંહણ (= વિકાસ, સંવર્ધન) કરવું જોઈએ." તેનો આ એક નિદર્શ છે.

એવી જ રીતે, ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને માટે જે બીજાં બે વિશેષણો – (૧) 'શિપિવિષ્ટ' (ઋગ્વેદ : ૭—૧૦૦—૫, ૬) અને (૨) 'નિષિક્તપા' (ઋગ્વેદ : ૭—૩૬—૪) વપરાયાં છે, તેનું ભાગવત પુરાણમાં કેવી રીતે ઉપબૃંહણ થયું છે ? – તે જોઈએ તો, 'શિપિવિષ્ટ'નો અર્થ "પોતાનાં કિરણોથી બધે પ્રવેશી ચૂકેલો દેવ" એવો થાય છે.[૫] પરંતુ ૭—૧૦૦—૬ નંબરના ઋગ્વેદના મન્ત્રમાં ઋષિ વસિષ્ઠ દ્વારા પૂછવામાં આવ્યું છે કે – હે વિષ્ણુ ! શું તારું 'શિપિવિષ્ટ' એવું નામ જાહેરમાં કહેવા જેવું છે ખરું ? અહીં ઔપમન્યવે 'શિપિવિષ્ટ'ને કુત્સિત (નિંદનીય) નામ ગણાવ્યું છે; જેનો અર્થ થાય છે : "ઢાંક્યા વિનાના પ્રજનનદંડ જેવો, હું તેજને કારણે અનાચ્છાદિત છું."[૬] આમ વિષ્ણુદેવતા જન્મ આપવાની શક્તિ જોડે સંકળાયેલા દેવ પણ જણાય છે. અલબત્ત, આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશુંય નથી. 'વિષ્ણુ' એ જો સૂર્ય દેવતાનું જ એક નામ હોય તો, સૂર્યની પ્રજનનશક્તિને ધ્યાનમાં લઈને અપાયેલું 'સવિતા' (પ્રસવ કરાવનાર) એવું નામ પણ અહીં બરાબર બંધ બેસી જાય છે.

---

૪. बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्वभिर्युवाऽकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥
— ऋग्वेदः (१—१५५—६)

૫. शिपयो रश्मयः । तैराविष्टो विष्णुः । — ऋग्वेदः (७—९९—७) इत्यत्र सायणभाष्यम् । 'શિપિ' એટલે રશ્મિ = કિરણ, તેનાથી જે બધે બરાબર પ્રવેશેલો છે. આમ શિપિવિષ્ટ એટલે વિષ્ણુ અર્થાત્ સૂર્ય.

૬. ऋग्वेद (૭—૧૦૦—૬) ઉપર સાયણભાષ્યમાં લખ્યું છે કે – शेप इव निर्वेष्टितस्तेजसाऽनाच्छादितो भवामीति । तद् अश्लीलार्थत्वाद् इदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यम् ? वर्जनीयं परित्याज्यम् (तत्) ॥

વસિષ્ઠ ઋષિએ ઋગ્વેદના ૭મા મંડળમાં વિષ્ણુને માટે 'શિપિવિષ્ટ' શબ્દ વાપરવાની સાથે, વિશ્વેદેવોના એક સૂક્ત (૭–૩૬–૯)માં તેમને માટે 'निषिक्तपा' એવો શબ્દ પણ વાપર્યો છે :–

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपाम् अवोभिः ।
उत प्रजायै गृणते वयो धुर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

અહીં વપરાયેલા 'નિષિક્તપા' શબ્દનો અર્થ કરતાં સાયણ લખે છે કે – निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । "સિંચાયેલા ગર્ભનું રક્ષણ કરનારને નિષિક્તપા" કહેવાય છે; જે વિષ્ણુને માટે વિશેષણ રૂપે અહીં વપરાયેલ છે. [આનુષંગિક રીતે અહીં એક બીજી વાત કહેવાની પ્રાપ્ત થાય છે : વિષ્ણુના ઉપર્યુક્ત બે વિશેષણો કેવળ વસિષ્ઠ ઋષિએ જ વાપર્યાં છે; ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને લગતાં જે પાંચ સૂક્તો અગાઉ ઉલ્લેખ્યાં છે તેમાંથી પહેલા મંડળના ત્રણ વિષ્ણુસૂક્તો દીર્ઘતમસ્ ઋષિએ રચેલાં/જોયેલાં સૂક્તો છે. તેમાં વિષ્ણુને 'શિપિવિષ્ટ' કે 'નિષિક્તપા' કહ્યા નથી. આ બે વિશેષણો તો કેવળ વસિષ્ઠે જ વાપરેલાં છે. વેદના આરૂઢ વિદ્વાનો એ પુરાકથા (mythology)થી પરિચિત છે કે વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સંતાનોને મારી નંખાવ્યાં હતાં; અને તેથી ૭મા મંડળમાં વસિષ્ઠે અનેક જગ્યાએ પુત્રયાચના કરી છે. (જુઓ : ઋગ્વેદ ૭–૨–૯, ૭–૪–૮, ૭–૧–૧૧, ૭–૧૦૪–૧૫ વગેરે) તે સંદર્ભને સ્મરણપટમાં રાખીને વિચારીએ તો વસિષ્ઠે વિષ્ણુ માટે વાપરેલાં આ વિશેષણો બહુ સૂચક જણાશે.]

હવે, વેદમાં વિષ્ણુ માટે વપરાયેલા આ 'નિષિક્તપા' શબ્દનું શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણમાં કેવી રીતે ઉપબૃંહણ થયું છે તે જોઈએ તો બહુ રસપ્રદ વિગતો હાથ લાગે તેમ છે. જેમકે, વસુદેવ–દેવકીના આઠમા પુત્ર રૂપે જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અથવા કહો કે વિષ્ણુનું 'નિષિક્તપા' હોવું યથાર્થ ઠેરવવા માટે પુરાણકારે 'વસુદેવ–દેવકીનું આઠમું સંતાન તારા મૃત્યુનું કારણ બનશે' એવી આકાશવાણી કરાવડાવીને, કંસના હાથે એક પછી એક છ સંતાનોને હણાતાં વર્ણવ્યાં છે. આમ સાતમો ગર્ભ 'સંકર્ષણ બલરામ' રૂપે જન્મ્યા પછી આઠમા પુત્ર રૂપે જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણ કે જેના હાથે કંસ મરાય છે, તેમને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં વેદના ઉપર્યુક્ત ('નિષિક્તપા' = 'સિંચાયેલા ગર્ભનું રક્ષણ કરનાર' એવા) વિશેષણની સહાયતા મળી રહે છે ! આવી જ રીતે, ઈન્દ્ર દિતિના ગર્ભના સાત ટૂકડા કરી નાંખે છે, તો પણ તે મરતા નથી. અરે ! ફરીથી તે પ્રત્યેકના સાત–સાત ટૂકડા કરી નાંખે છે, તો પણ તે મરતા નથી જ તથા 'મરુતો'ના નામે જન્મે પણ છે. તેની પાછળ પણ દિતિએ કરેલા વૈષ્ણવવ્રતનો જ

મહિમા પુરાણકારે કીધો છે. પરંતુ તે પ્રસંગમાં પણ વિષ્ણુનું 'નિષિક્તપા' હોવું એ વાત અભિવ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી. એક ત્રીજો પ્રસંગ છે પરીક્ષિતના જન્મ સાથે સંકળાયેલો. જેમાં કૃષ્ણે અભિમન્યુ અને ઉત્તરાના ગર્ભ રૂપે રહેલા પરીક્ષિતનું પણ રક્ષણ કરીને, પોતાનું 'નિષિક્તપા' એવું વેદોક્ત વિશેષણ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે.

[૪]

બોપદેવ અથવા તો અજ્ઞાત નામધારી વ્યક્તિએ જ્યારે શ્રીમદ્ ભાગવત–મહાપુરાણની રચના હાથ ધરી છે ત્યારે તેણે પુરાણમાં હોવા આવશ્યક એવા સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, મન્વન્તર કે વંશાનુચરિત જેવા મુદ્દાઓનું નિરૂપણ કરીને 'પુરાણ'ના પાંચ (કે દશ) લક્ષણોને ચરિતાર્થ કરવાની સાથે બીજા પણ લક્ષ્યાંકો પોતાની સમક્ષ રાખ્યાં જણાય છે. જેમકે, (૧) વૈદિક દેવતાઓમાંથી ઈન્દ્રનું પ્રધાનદેવત્વ છીનવી લઈને, તેને વિષ્ણુના આધિપત્ય હેઠળ લાવી મૂકવો;[૭] અને (૨) વેદકાલિક સૂર્ય સ્વરૂપ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે વાસુદેવ કૃષ્ણની પ્રસિદ્ધિને વેગ આપવો. અહીં એ વાત પુનઃસ્મરણીય છે કે વેદની અંદર બ્રહ્માણ્ડના ત્રણ ભાગના ત્રણ અધિષ્ઠાતા દેવ આ મુજબ છે : (૧) દ્યુલોકના આદિત્ય દેવ, (૨) અન્તરિક્ષલોકના ઈન્દ્ર દેવ કે વાયુ દેવ અને (૩) પૃથિવીલોકના અગ્નિદેવ. પરંતુ પુરાણકાળમાં આ મુજબની કલ્પિત વ્યવસ્થા બદલાઈ છે. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના કાળથી માંડીને તો બ્રહ્માણ્ડના ત્રણ સ્થાનો નહીં, પણ તેની પણ અવસ્થિતિઓ મુજબના ત્રણ નવા દેવો વિચારવામાં (કલ્પવામાં) આવ્યા છે. જેમકે, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનારા બ્રહ્માજી, સૃષ્ટિનું પાલન–પોષણ કરનારા વિષ્ણુદેવતા અને સૃષ્ટિનો પ્રલય કરનારા મહેશ (શંકર) દેવ. આમ પુરાણોના સમયગાળામાં (સૃષ્ટિનું પાલન–પોષણ કરનારા) જે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુદેવ કલ્પાયા છે, તે પણ વેદકાળના સર્વના પ્રસવિતા અને વ્યાપનશીલ એવા વિષ્ણુ (સૂર્ય)નું નવું રૂપાંતર જ છે. આ નવા સ્વરૂપે કલ્પાયેલા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ કે જેમનું મુખ્ય કામ જગત્‌નું પાલનપોષણ કરવું તે છે, તેમનો વેદોક્ત સૂર્યસ્વરૂપ વિષ્ણુ જોડે અભેદ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પુરાણકારે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના વક્ષઃસ્થળ ઉપર કૌસ્તુભમણિ મૂક્યો, જે સૂર્યતત્ત્વનો દ્યોતક છે. તેમના એક હાથમાં રહેલું સુદર્શનચક્ર પણ સંવત્સરચક્રને પ્રવર્તિત કરનાર વેદોક્ત

૭. આ સંદર્ભમાં મારો એક લેખ દ્રષ્ટવ્ય છે : "વાસુદેવપરક વૈદિક દેવતાસૃષ્ટિ : શ્રીમદ્ ભાગવતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં." — પ્રકાશન : **"સ્વાધ્યાય"** (શ્રીમદ્ ભાગવત વિશેષાંક), વોલ્યુમ : ૩૬ (૧–૨), વિ.સં. ૨૦૫૫ (જૂન–૨૦01); એમ. એસ. યુનિ. વડોદરા, (પૃ. ૧ થી ૧૧).

સૂર્યનું સ્મરણ કરાવવા માટે જ છે; અને તેમના બીજા હાથમાં રહેલું પદ્મ (કમળ) પણ એ વાતનું જ જ્ઞાપક છે કે પુરાણ વર્ણિત આ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ વેદોક્ત સૂર્યનો જ નવો અવતાર છે. કેમ કે સૂર્યોદયની સાથે જ કમળનું ખીલવું તે શાશ્વત હકીકત છે ! આમ પુરાણોમાં દેખાતી નવી દેવતા–ત્રિપુટીમાંના ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ પહેલાં 'વેદકાલિક વિષ્ણુ' (સૂર્ય) જોડે અનુસન્ધાન પામે છે અને પછી ત્રીજા તબક્કે તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વાસુદેવ કૃષ્ણ જોડે અનુસન્ધાન રચે છે. મહાભારતના યુદ્ધમેદાન ઉપર 'ગીતા'નું ગાન કરનારા શ્રીકૃષ્ણે विनाशाय च दुष्कृताम् । કહીને આતતાયીઓને મારવા ગદા ઉગામી છે અને संभवामि युगे युगे । કહીને અવતારવાદનો શંખ ફુંક્યો છે. આથી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના બે હાથમાં સુદર્શનચક્ર અને કમળ ઉપરાંત ત્રીજા–ચોથા હાથમાં ગદા અને શંખને પણ ગોઠવ્યા છે !

[૫]

પુરાણોમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની સાથે સંકળાયેલા એક 'વૈકુંઠલોક'ની કલ્પના પણ વિકસી છે. આ વૈકુંઠલોક તે વિષ્ણુનું નિવાસસ્થાન મનાય છે. સત્કૃત્ય કરનારા વિષ્ણુના ભક્તજનો મર્યા પછી, ત્યાં પોતાનો કાયમી નિવાસ થાય એમ ઝંખે છે. પણ આ વૈકુંઠલોકની કલ્પના પણ ઋગ્વેદનાં એક મન્ત્રમાંથી વિકસી છે એમ જણાય છે. ઋગ્વેદના ૧–૧૫૪ સૂક્તમાં વિષ્ણુનાં ત્રણ ડગલાંનો ઉલ્લેખ છે :– य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित् पदेभिः । ऋ. १–१५४–३. અર્થાત્ "જેણે (વિષ્ણુએ) એકલાએ જ ત્રણ ડગલાં વડે આ લાંબા અને દૂર સુધી પથરાયેલા માર્ગને માપી લીધો છે." ત્રિવિક્રમ, અથવા તો 'ઉરુક્રમ' (વિશાળ ડગલાંવાળા) વિષ્ણુના તૃતીય પદને પરમ પદ (પરમ ધામ) પણ કહ્યું છે અને ત્યાં મધુનું (= અમૃતનું) એક ઝરણું છે એવું પણ ઋગ્વેદ કહે છે :– उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः । – ऋग्वेद (१–१५४–५). આ મન્ત્રની વ્યાખ્યા કરતાં સાયણે લખ્યું છે કે – अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशयं केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य परमानन्दस्य सुधारूपस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते ॥ અર્થાત્ "સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર વિષ્ણુના ખૂબ જ અતિશય એવા કેવળ સુખથી ભરેલા પરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં મધુર મધુનો, એટલે કે પરમાનંદ સ્વરૂપ એવી સુધા (= અમૃત)નું એક ઝરણું આવેલું છે."[૮] વેદના આ વાક્યોમાંથી જ પ્રેરણા લઈને પુરાણકારોએ વૈષ્ણવો માટેના વૈકુંઠ લોકની કલ્પના વિકસાવી છે.

---

૮. ऋग्वेदः (सायणभाष्यसमेतम्), भाग–१ (मण्डलं–१); वैदिक संशोधन मण्डल, पूणें, १९९५, पृ. ९३२.

[૯]

વાસુદેવ કૃષ્ણ એ વિષ્ણુના અવતાર છે એ મુદ્દાના દ્યોતક ચિહ્નો શ્રીકૃષ્ણના સુવિદિત એવા સામાન્ય સ્વરૂપમાંથી પણ આ રીતે જોઈ શકાય છે :— કૃષ્ણના મસ્તકે મુકુટ રૂપે રહેલું વિવિધરંગી મયૂરપિચ્છ અને કેડ ઉપરનું પીતામ્બર તે સપ્તરંગી સૂર્યકિરણ કે પીતવર્ણી સૂર્યમંડળનું દ્યોતક ગણી શકાય. કૃષ્ણનો 'ગોકુળ'માં ઉછેર અને ગાયોથી તેમનું પરિવેષ્ટિત રહેવું એ પણ અનેકાર્થક 'ગો' શબ્દનો એક અર્થ '(સૂર્ય) કિરણ' છે એ વાત જોડે અનુસન્ધાન કરવા પ્રેરે છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ તે સૂર્ય અને તેમને વીંટળાઈને રહેતી ગાયો તે સૂર્યનાં કિરણો—એ મુદ્દો અનુક્રમે કૃષ્ણના પીતામ્બરથી અને ગો—પરિવેષ્ટિતત્વથી વ્યંજિત થઈ રહ્યાં છે.

ભક્ત—કવિ નરસિંહ મહેતા પણ તેમના એક 'પ્રભાતિયા'માં જ્યારે કહે છે કે —

જાગને જાદવા ! કૃષ્ણ ગોવાળિયા ! તુજ વિના ધેનમાં કોણ જાશે ?
ત્રણસેં ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડો રે ગોવાળિયો કોણ થાશે ?[૯]

ત્યારે ત્યાં ૩૬૦ દિવસ એ સંવત્સરનો વાચક છે અને તે કાલચક્રના (= દિવસ—રાતના) પ્રવર્તક સૂર્યના અવતાર તરીકે જન્મેલા આ શ્રીકૃષ્ણને જ 'વડો ગોવાળિયો' કહેવાયો છે એ વાતને નિઃશંક બનાવી દે છે !

ઉપસંહાર : સૂર્યદેવતાનું વ્યક્તિત્વ સૌને માટે એક સરખું આકર્ષક બની રહ્યું છે એમ જગત્‌ના વિવિધ ધર્મોમાં ડોકિયું કરતાં જણાઈ આવે છે. પરંતુ ભારતીય પ્રજાએ સૂર્યદેવતાનું જે સ્વરૂપે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુમાં પરિવર્તન કર્યું છે અને પછીથી તેને ઐતિહાસિક વાસુદેવ કૃષ્ણમાં જે રીતે સમરસ કરી દીધું છે તે આ આર્ય પ્રજાની સર્જકશીલતા અને કલ્પનાશીલતાનો આશ્ચર્ય અને ગૌરવ ઉપજાવે એવો પરિચય પૂરો પાડે છે. દેવતા વિષયક પુરાકલ્પન (myth) રચવાની અને એનો સમયે સમયે જીર્ણોદ્ધાર કરતા રહેવાની ક્ષમતા ઉપર જે તે પ્રજાની અસ્મિ—તા ટકી રહેતી હોય છે.

* * *

સાયણાચાર્ય અને મહર્ષિ દયાનન્દનાં વેદભાષ્યોની તુલના

ભૂમિકા : અપૌરુષેય વેદમન્ત્રોના શબ્દસ્વરૂપને સાચવવા માટે પ્રાચીન ભારતમાં અસાધારણ પુરુષાર્થ થયો હતો તેવું જોવા મળે છે. જેમાં એક જ વેદમન્ત્રને પદપાઠ, ક્રમપાઠ, જટાપાઠ, ઘનપાઠ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારની પદ્ધતિઓથી કંઠસ્થ રાખવામાં આવ્યા હતા. જેના શુભ પરિણામે આપણા વેદમન્ત્રોમાં એક વાક્ય તો શું, એકાદ શબ્દ કે એક નાનોસરખો વર્ણ પણ વિકૃત થવા પામેલ નથી. અથવા કોઈપણ પેઢીના વેદપાઠીઓની બુદ્ધિમાંથી વિસરાયો નથી. પરંતુ શબ્દની અતિસુરક્ષાના ઉપાયો કરવા જતાં એક દુષ્પરિણામ એ પણ આવ્યું કે તે વેદમન્ત્રોનો અર્થ ક્યારેક અજ્ઞાત કે ખૂબ દુ:સાધ્ય બની જવા પામ્યો. આખા વેદની પૂરી મન્ત્રસંહિતાને (ઋગ્વેદના લગભગ ૧૦,૦૦૦ મન્ત્રોને) યાદ રાખી શકતો વેદપાઠી ભાગ્યે જ એકાદ મન્ત્રનો પણ અર્થ કરી શકતો હોય છે. વેદપાઠીઓએ મન્ત્રોના શબ્દો સાચવ્યા પણ અર્થ એમનાથી વિસરાઈ જવા પામ્યો એ હકીકત છે. આવા સંજોગોમાં વેદમન્ત્રોનો અર્થ કરી બતાવતાં ભાષ્ય કે ટીકાગ્રન્થોની આવશ્યકતા ઊભી થઈ.

[૧]

સાયણાચાર્યે ઋગ્વેદ ઉપર જે ભાષ્ય લખ્યું છે તેનું નામ "વેદાર્થ-પ્રકાશ" છે. તેની ભૂમિકામાં તેમણે ઋગ્વેદનું ભાષ્ય કેમ બીજા ક્રમે લખ્યું અને યજુર્વેદનું ભાષ્ય પહેલા કેમ લખ્યું તેનો ખુલાસો આપ્યો છે. તે પછી વેદ શબ્દથી એકલા મન્ત્રો જ નહીં. પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોને પણ વેદ જ કહેવાય, તેવી પોતે સ્વીકારેલી માન્યતા કહી છે. તે પછી જૈમિનિનાં મીમાંસા-સૂત્રોને આધારે મન્ત્રોની સમજણ કેવી રીતે મેળવવી, મન્ત્રના દેવતા કેવી રીતે નક્કી થાય ? ઇત્યાદિની ચર્ચા કરી છે. વેદો કેવી રીતે અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે તેની તાર્કિક ચર્ચા કરી છે. વળી, પોતે કયા કયા ગ્રન્થોને પ્રમાણ માનીને, કોની કોની મદદથી મન્ત્રોના અર્થો કરી બતાવશે, તેની પણ વાત કરે છે. અહીંથી જાણવા મળે છે કે સાયણે ષડ્-વેદાંગો, જેમાં વ્યાકરણ અને નિરુક્ત ઉપરાંત આશ્વલાયન, આપસ્તમ્બ અને બોધાયનનાં કલ્પસૂત્રોને, છન્દ, જ્યોતિષ ને ઉપયોગમાં લીધાં છે. તથા પુરાણદિને પણ ઉપયોગી ગણ્યાં છે. કેમકે કહેવાયું છે કે, इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो माम् अयं प्रहरेदिति ।। આમ, સાયણે એક બહુશ્રુત ભાષ્યકાર તરીકેની સજ્જતા કેળવી છે. તેને કારણે તેમની સામે પરમ્પરાગત સામગ્રી, જે બહુ વ્યાપક પ્રમાણમાં છે, તેનો વિનિયોગ કરીને વેદભાષ્યની રચના કરી છે. આ ભૂમિકાના અંત ભાગે તેમણે પુનરુક્તિ સાથે એવો ખુલાસો પણ કર્યો છે કે અમે છ વેદાંગોને સહારે ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા કરી છે. વળી, મન્ત્રોનો અર્થ કરવામાં બ્રાહ્મણગ્રન્થો

ઉપયોગી બને એવાં છે તેમ વિચારીને અમે પહેલાં બ્રાહ્મણ-આરણ્યકાદિની વ્યાખ્યા કરી લીધી છે. હવે, જ્યાં જ્યાં જરૂરી હશે ત્યાં બ્રાહ્મણગ્રન્થોનાં ઉદાહરણોના આધારે અમે મન્ત્રાત્મક સંહિતાગ્રન્થની વ્યાખ્યા કરીશું.

બીજી તરફ, દયાનન્દજીએ જે વેદભાષ્ય લખ્યું છે તેમાં નીચે મુજબનાં મુદ્દાઓને ક્રમશઃ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. જેમકે : मन्त्रार्थभूमिका ह्यत्र मन्त्रस्तस्य पदानि च । पदार्थान्वयभावार्थाः क्रमाद् बोध्या विचक्षणैः ॥ એટલે કે તેમણે સૌથી પહેલાં "મન્ત્રાર્થ-ભૂમિકા" નામના મુદ્દાને રજુ કર્યો છે. જેમાં, પરમેશ્વરે જે વિચાર વિશે પ્રકાશ પાડવા ધાર્યો છે, તેને મૂળ મન્ત્રની પૂર્વે, શરૂઆતમાં જ લખવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી મન્ત્રને ઉતારવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા ક્રમમાં, તે મન્ત્રનો પદપાઠ (પદચ્છેદ કરીને = સન્ધિ છોડીને અલગ અલગ પદોનો પાઠ) આપ્યો છે. તે પછી પ્રમાણપુરસ્સર તે દરેક પદોના અર્થો આપ્યા છે. પાંચમા મુદ્દામાં, તે પદોનો અન્વય બતાવ્યો છે. છેલ્લે તે મન્ત્રનો ભાવાર્થ, એટલે કે પરમાત્માએ તે મન્ત્ર કયા પ્રયોજનથી આવિર્ભૂત કર્યો છે તેનું તેમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભાષ્યના આ સ્વરૂપ-લક્ષણમાં બે-ત્રણ વાતો નોંધપાત્ર છે. ૧. શ્રીદયાનન્દજીએ જે મન્ત્રાર્થભૂમિકા આપી છે, તે વાંચીને કોઈ પણ વેદાભ્યાસી વ્યક્તિ પહેલેથી તૈયાર થઈ જાય છે કે એની સામે હવે કયો વિચાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે. ૨. તેમણે આપેલા દરેક પદોના અર્થો વ્યાકરણ કે નિરુક્તાધારિત છે, અથવા તે વેદાંગોએ શીખવેલી પદ્ધતિથી પદોના અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. ૩. પરંતુ વેદમન્ત્રો તો સસ્વર (ઉદાત્ત, અનુદાત્તાદિ સ્વરધર્મો સહિત) આવિર્ભૂત થાય છે, જેની મદદથી જ પદો અને વાક્યનો અર્થ વધુ સુનિશ્ચિત બનતો હોય છે. તેથી દયાનન્દજીએ તે સ્વરોનો કેટલો ઉપયોગ કર્યો છે ? તે અંગે ઉપરના શ્લોકમાં કશું કહેવાયું નથી. તથા તેમણે આપેલા ભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે જોતા ક્યાંય ઉદાત્તાદિ સ્વર વિશેની ચર્ચા મળતી નથી.

[૨]

વેદમન્ત્રોના આવા ભાષ્યકારોમાં (ચૌદમી સદીના દક્ષિણ ભારતના) આચાર્ય સાયણનું નામ અગ્રગણ્ય છે. જે સમયે દેશમાં બધે મુસ્લિમ સલ્તનત ફેલાયેલી હતી, ત્યારે દક્ષિણભારતમાં વિજયનગરનું એકમાત્ર સામ્રાજ્ય એવું હતું કે જે હિન્દુ સામ્રાજ્ય હતું. તેના મહા-અમાત્ય અને સેનાપતિ તરીકે સાયણ કાર્યરત હતા, તેની સાથે સાથે તેઓ વેદજ્ઞ પંડિત પણ હતા ! (સાયણચાર્યની પહેલાં જે કેટલાંક ભાષ્યો રચયા હતાં, તે સાદ્યન્ત સ્વરૂપમાં આજે મળતાં નથી.) બીજી તરફ, ૧૯ મી સદીમાં ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં મોરબી પાસેના ટંકારા ગામે જન્મેલા સ્વામી દયાનન્દજીએ પણ ઋગ્વેદાદિના મન્ત્રો ઉપર, વ્યાકરણ અને નિરુક્ત જેવા ઋષિપ્રણીત આર્ષ ગ્રન્થોમાં સૂચવાયેલી

કેટલીક માર્ગદર્શક પદ્ધતિને અનુસરીને પણ પોતાની સ્વતન્ત્ર માન્યતા મુજબ વેદભાષ્યની રચના કરી. આ ભાષ્ય લખવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેમણે, "ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય-ભૂમિકા" નામે એક ગ્રન્થ પણ લખ્યો છે, જેમાં તેમણે વેદમન્ત્રોને સમજાવવાની પોતાની સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિને નિરૂપી છે. અહીં પ્રથમ પગથિયે એક વાત નોંધી લઈએ કે વેદમન્ત્રોનું ભાષ્ય લખનારા આ બે તપસ્વી આચાર્યો - સાયણ અને દયાનન્દજી - કેટલીક પાયાની બાબતોમાં એકસમાન ભૂમિકા ઉપર ઊભા છે, માટે તે બન્નેની તુલના કરવી શક્ય પણ છે અને એ જરૂરી પણ છે કે એવી કઈ બાબતો છે જ્યાં આ બન્ને આચાર્યો પરસ્પરથી જુદા પડીને વેદમન્ત્રોને સમજાવે છે.

[૩]

બે ભાષ્યકારોની ભૂમિકા ઉપર્યુક્ત જે જે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ એકસરખી છે, તેનો પરિચય સૌથી પહેલાં કરી લેવો આવશ્યક છે. સાયણાચાર્ય અને દયાનન્દ સરસ્વતીજીએ કુલ ત્રણ સિદ્ધાન્તોને પહેલાં આગળ કર્યા છે. જેમકે (૧) વેદો ઈશ્વરપ્રણીત છે. છાન્દોગ્યાદિ ઉપનિષદોમાં પણ વેદમન્ત્રોને બ્રહ્મ-તત્ત્વના ઉચ્છ્વાસ રૂપ કહ્યા છે, તે પણ આ જ વાતની સિદ્ધિ કરે છે કે વેદો ઈશ્વરે રચેલા છે. અર્થાત્ વેદમન્ત્રો તે કોઈ પામર મનુષ્યની રચના નથી. વેદો અપૌરુષેય છે. (૨) વેદોમાં જે લખ્યું છે, તે બધું સ્વતઃ પ્રમાણભૂત છે. (એટલે કે વેદોમાં કહેલા બધા વિચારો, બધી વાતો સાચી જ છે. તે વિચારોને બીજા કોઈ પ્રમાણથી ચકાસવાની જરૂર જ નથી. વેદમાં કહેલી કોઈપણ વાતને શંકાથી જોવાની કે તેની પુનઃતપાસ કરવાની રહેતી નથી. આને વેદોનો સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ કહે છે.) આવું માનવાનું કારણ એ છે કે જે વિચાર ઈશ્વર દ્વારા જ કહેવાયેલો હોય, તે સાચો જ હોય, એને તો સર્વથા સ્વીકારી જ લેવાનો હોય. પણ હા, જે વિચાર કે વાત કોઈ જીવાત્મા (પામર વ્યક્તિ)એ કહેલી હોય, તે બીજા પણ કોઈક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે નહીં? તેની ચકાસણી કરવી પડે છે. આને પરતઃ પ્રામાણ્યવાદ કહે છે. (૩) તથા ચારેય વેદોનો આવિર્ભાવ (ઉત્પત્તિ) જુદા જુદા ચાર ઋષિઓમાં થયો છે. જેમકે, સાયણાચાર્યે ઐતરેય બ્રાહ્મણને આધારે એવું લખ્યું છે કે जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानाम् उत्पादितत्वात्, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यात् (ऐ. ब्रा. ५-३२) अर्थात् श्रुतेः ईश्वरस्य अग्न्यादि-प्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम् ॥ (અર્થાત્ અગ્નિમાં ઋગ્વેદ પ્રકટ્યો, વાયુમાં યજુર્વેદ પ્રકટ થયો અને સામવેદ આદિત્યમાં પ્રકટ થયો.) આવી જ રીતે, દયાનન્દજીએ પણ માન્યું છે કે અગ્નિ નામના ઋષિમાં ઋગ્વેદ પ્રાદુર્ભૂત થયો, વાયુ નામના ઋષિમાં યજુર્વેદ પ્રાદુર્ભૂત થયો, આદિત્ય નામના ઋષિમાં સામવેદ પ્રાદુર્ભૂત થયો અને અંગિરા નામના ઋષિમાં અથર્વ-વેદ પ્રાદુર્ભૂત થયો, સૃષ્ટિના આરંભમાં આ અગ્નિ વગેરે મનુષ્ય-દેહધારીઓ હતા. હવે

આપણે જ્યારે વેદમન્ત્રોનું કોઈ પણ અર્થઘટન (ભાષ્ય) વાંચતા હોઈએ ત્યારે આ ત્રણ સિદ્ધાન્તોને ધ્યાનમાં રાખીને જ, એના સ્વીકાર કે અસ્વીકારનો વિચાર કરવો જોઈએ. દા.ત. જ્યારે પણ સાયણના ભાષ્યમાં કોઈક વ્યાખ્યાન (કોઈક અર્થઘટન) એવું ધ્યાનમાં આવે કે જેમાં ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જતું કશુંક નિરૂપણ થયેલું હોય તો તે અગ્રાહ્ય ગણવું જોઈએ.

[૪]

આ ઉપર વર્ણવેલા ત્રણ સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં બન્ને ભાષ્યકારો એકમતિ ધરાવે છે, પણ આ ત્રણ ઉપરાંતના બીજા જે કેટલાક સિદ્ધાન્તો સાયણે પોતે વેદમન્ત્રોનું ભાષ્ય (સમજૂતી) લખવા માટે માન્ય રાખ્યા છે, તે દયાનન્દજીને માન્ય નથી. આમ બે ભાષ્યકારોની તુલના કરતી વેળાએ, સામ્યતા ધરાવતા (ઉપર્યુક્ત ત્રણ) મુદ્દાઓ જોયા પછી, વિષમતાના મુદ્દાઓ પણ જોવા જોઈએ. તો જ આપણે તુલના કરી એમ કહેવાય. આ સન્દર્ભે હવે એવા બીજા કયા કયા સિદ્ધાન્તો છે કે જે સાયણે માન્યા છે, પણ દયાનન્દજીને માન્ય નથી, તે જાણવું જોઈએ. (૪) "વેદ" શબ્દ કયા કયા ગ્રન્થોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે? એટલે કે વેદ તરીકે કયા કયા ગ્રન્થોને ગણતરીમાં લેવાના છે? આ ચોથો મુદ્દો ભારે વિવાદાસ્પદ બન્યો છે. કેમકે સાયણે વેદ તરીકે મન્ત્રસંહિતાઓ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને શ્રૌત-સૂત્રાદિને પણ સ્વીકાર્યા છે. સાયણે પોતાની પુરોગામી (જૈમિનિનાં મીમાંસાસૂત્રો અને શબર સ્વામીના ભાષ્ય જેવી) ગ્રન્થ-પરમ્પરામાં જે મનાતું હતું કે मन्त्र-ब्राह्मणात्मको वेदः ॥ "વેદ મન્ત્ર ઉપરાંત બ્રાહ્મણગ્રન્થો સહિતનો બનેલો છે" એવો મત સર્વાંશે ગ્રાહ્ય રાખ્યો છે. જ્યારે મહર્ષિ દયાનન્દે વેદ એટલે કેવળ મન્ત્રસંહિતાઓ જ, અને તેમાં બ્રાહ્મણાદિ ગ્રન્થોનો સમાવેશ થતો જ નથી એવો પોતાનો મત દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપ્યો છે. આ બે ભાષ્યકારોની વચ્ચે જે પ્રમુખ ભેદ પડે છે તેના મૂળમાં આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી વિચારણા રહેલી છે.

સાયણાચાર્યે આ સન્દર્ભમાં જે કહ્યું છે તેનો પરિચય કેળવીએ તો, વેદ અને બ્રાહ્મણ-ગ્રન્થોને ભેગા કરીને "વેદ" બનેલો છે એમ આપસ્તમ્બની યજ્ઞપરિભાષામાં કહેલું છે : मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । (आप. परि. १-३३) આમ વેદ નામના અપૌરુષેય ગ્રન્થ તરીકે મન્ત્રસંહિતાઓની સાથે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોને પણ સમાવી લેવાના છે. વેદનું આવું લક્ષણ કરવાથી જ્યારે કોઈપણ મન્ત્રનો અર્થ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં કહેવાયેલી વાતોને પણ વેદવચન તરીકે પ્રમાણભૂત ગણીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. જેથી સાયણે પોતાના ઋગ્વેદ-ભાષ્યમાં મન્ત્રાર્થ કરતી વેળાએ અનેક જગ્યાએ અમુક બ્રાહ્મણમાં આમ કહ્યું છે, તેમ કહ્યું છે એવો હવાલો આપીને મન્ત્રનું અર્થઘટન રજૂ કર્યું છે. ટૂંકમાં, આમ થવાથી મન્ત્રસંહિતાની જોડે જોડે બ્રાહ્મણવચનોને

પણ "સ્વતઃ પ્રમાણ" ની જ કોટિમાં લઈ આવવામાં આવ્યા ! (પરંતુ આવી માન્યતાથી જે દૂષિત વાતો એમના ભાષ્યમાં પ્રવેશી છે, તેનો હવે પછી પરિચય કરીશું.)

આની વિરુદ્ધમાં, મહર્ષિ દયાનન્દજીએ કહ્યું કે "વેદ" એવી સંજ્ઞામાં કેવળ મન્ત્રસંહિતાઓને સમાવી શકાય છે. બ્રાહ્મણ-ગ્રન્થોને "વેદ" કદાપિ કહી શકાય નહીં. આ મતને પ્રસ્તુત કરવા માટે એમની પાસે એકાધિક કારણો/ પ્રમાણો હતાં. જેમકે, मा एवम् । न ब्राह्मणानां "वेद" संज्ञा भवितुमर्हति । कुतः । पुराणेतिहास संज्ञकत्वाद्, वेदव्याख्यानात्, ऋषिभिरुक्तत्वाद् अनीश्वरोक्तत्वाद्, कात्यायन-भिन्नैः ऋषिभिर्वेद-संज्ञायाम् अस्वीकृतत्वाद् मनुष्यबुद्धिरचितत्वाच्चेति ॥ (ऋग्वेदादि भाष्य-भूमिकायाम् वेदसंज्ञाविचारः) એટલે કે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોને તો ૧. પુરાણ અને ઇતિહાસ એવી સંજ્ઞામાં સમાવેલાં છે, ૨. એ બ્રાહ્મણ-ગ્રન્થો તો વેદમન્ત્રોના વ્યાખ્યાન સ્વરૂપ છે, ૩. આ બ્રાહ્મણોને તો ઋષિઓએ બનાવેલાં છે, એમની રચના ઈશ્વરે કરેલી જ નથી. ૪. આપસ્તમ્બના રચનાકાર કાત્યાયન સિવાય બીજા કોઈએ બ્રાહ્મણ-ગ્રન્થોને "વેદ"માં સમાવવાનું કહ્યું નથી. ૫. આ ગ્રન્થો તો સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્યોએ બનાવેલા છે, તેથી વેદ એટલે કેવળ મન્ત્રસંહિતા જ - એમ સમજવું.

[૫]

સાયણાચાર્યે જુદા જુદા વેદોની ઉપર ભાષ્ય રચવાની શરૂઆત કરી ત્યારે, તેમણે પહેલા યર્જુર્વેદથી શરૂઆત કરી. તેની ભૂમિકામાં તેમણે લખ્યું કે યજ્ઞક્રિયા દ્વારા જ મનુષ્યોને કર્મફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઇચ્છિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે યજ્ઞનું નિરૂપણ કરનાર યજુર્વેદની સમજૂતી પહેલી રજૂ કરવી જરૂરી છે. ઋગ્વેદ અને સામવેદના મન્ત્રો તો અનુક્રમે "સ્તોત્ર" (દેવતાઓની સ્તુતિ) અને "શસ્ત્ર" (યજ્ઞક્રિયા દરમ્યાન મન્ત્રોનું ગાન) તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેથી ઋગ્વેદના મન્ત્રોની ઉપર ભાષ્ય પછીથી લખીશું. – આવી સમજૂતીમાંથી એ દેખાય છે કે સાયણના મતે ઋગ્વેદનું મહત્ત્વ બીજા ક્રમે છે, કેમકે તે ઋગ્વેદના મન્ત્રો તો યજ્ઞ દરમ્યાન કેવળ દેવતાઓની સ્તુતિ કરવા માટે જ છે. આથી સાયણ જ્યારે ઋગ્વેદના કોઈપણ સૂક્તની પૂર્વભૂમિકા લખે છે ત્યારે એક નિયમ રૂપે, (અનિવાર્ય રીતે) જે તે સૂક્તનો કયા યજ્ઞમાં વિનિયોગ કરવાનો છે ? તેનું માર્ગદર્શન કલ્પસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર કે બ્રાહ્મણગ્રન્થનાં ઉદ્ધરણ આપીને કરે છે. આવી જ વિચારધારા પૂર્વમીમાંસાના ગ્રન્થમાં પ્રકટ શબ્દોમાં આપેલી છે. આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદ્દ આનર્થક્યમ્ અતદર્થાનામ્। (એટલે કે, આમ્નાય અર્થાત્ વેદમન્ત્રો કોઈક ને કોઈક યજ્ઞક્રિયા માટે જ રચાયેલા છે, અને જો કોઈ મન્ત્રનો એકેય યજ્ઞમાં વિનિયોગ ના દેખાતો હોય, તો તે મન્ત્ર અનર્થક છે એમ જાણવું.) આમ સાયણ પણ ઋગ્વેદના તમામ મન્ત્રોનો વિનિયોગ બતાવવાનો ઉત્સાહ પહેલે પગથિયે દેખાડે છે તેનાં મૂળ

પૂર્વમીમાંસાની ઉપર્યુક્ત પરમ્પરામાં રહેલાં છે. [અહીં અનતિવિલમ્બે કહી દેવું જોઈએ કે આધુનિક સમયમાં વેદાધ્યયન કરાવતી વખતે જો, સાયણભાષ્યના આટલા અંશની, (એટલે ૧. બ્રાહ્મણગ્રન્થની કોઈક કથાની મદદથી આપેલી સમજૂતી, અને ૨. જે તે મન્ત્રનો ક્યા યજ્ઞમાં વિનિયોગ કરવાનો છે તે) બાદબાકી કરી લેવાય તો, પછી સાયણ-ભાષ્યે રજૂ કરેલી તમામ સમજૂતી સર્વથા ગ્રાહ્ય બને એવી જ છે.]

સાયણે ઋગ્વેદના મન્ત્રોની ઉપર શબ્દાર્થ અને પછી વાક્યાર્થની સમજુતી રજૂ કરતું જે ભાષ્ય લખ્યું છે તે પાણિનિનાં સૂત્રો અને યાસ્કના નિરુક્તને જ મુખ્ય આધાર બનાવીને લખેલું છે. તેથી તેટલા અંશની ગ્રાહ્યતા તો મહર્ષિ દયાનન્દજીને પણ હોવી જ જોઈએ, અને તે છે પણ ખરી. કેમકે વેદોની ભાષા સૃષ્ટિના આરમ્ભ કાળની, કે તેથી પણ પૂર્વેની છે. એટલે તેમાં વપરાયેલા શબ્દોની અંદર વ્યાકરણજનિત અર્થ જ નીકળી શકે. તે કાળની ભાષામાં શબ્દોના યૌગિકાર્થો જ હોવા જોઈએ, તેમાં રૂઢિજનિત અર્થોને ભાગ્યે જ અવકાશ હોઈ શકે. અથવા રૂઢાર્થને આંશિક પણ અવકાશ ન હોઈ શકે. સાયણે પણ મન્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કરતી વખતે યૌગિકાર્થોને પણ પ્રાથમ્ય આપ્યું જ છે. સારાંશ રૂપે કહીએ તો આ બન્ને ભાષ્યકારોને માટે વ્યાકરણ તથા નિરુક્તાદિમાં દર્શાવેલા યૌગિકાર્થ શોધવાની દૃષ્ટિ તો સમાન જ છે. હા, તે વેદાંગોની મદદથી જે અર્થો વિચાર્યા હોય તેમાં કદાચ જુદાપણું હોઈ શકે ! કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે વેદમન્ત્રોના શબ્દોમાંથી અર્થ કરવા માટેનાં પ્રમાણભૂત માનેલા ગ્રન્થો, અને તેની પદ્ધતિ તો બન્ને આચાર્યો માટે સમાન છે, પણ સાયણે વેદશબ્દોના યૌગિકાર્થો યજ્ઞપરક ઘટાવવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે, જ્યારે મહર્ષિ દયાનન્દજીએ વર્તમાન જગત્ ના મનુષ્યોને માટે પ્રાચીનતમ / મૂળ આર્ય-સંસ્કૃતિ મુજબનું જીવન કેવી રીતે આકારિત થાય - એનું માર્ગદર્શન આપતો વિચાર શોધવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે.

પરંતુ સાયણે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોની ભૂમિકામાં બ્રાહ્મણાદિ ગ્રન્થોમાં કહેવાયેલી (ક) પુરાકથાઓ, આખ્યાનો કે ઈતિહાસોનો જે હવાલો આપ્યો છે તે શ્રીદયાનન્દજીને માટે ત્યાજ્ય બન્યો છે. એવી જ રીતે, (ખ) ઋગ્વેદના મન્ત્રનો અમુક અમુક યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં જે જે વિનિયોગ બતાવ્યો છે તે પણ શ્રીદયાનન્દજીને માટે વિવાદસ્પદ અને ખંડન કરવાને યોગ્ય જણાયો છે. ઉદાહરણ તરીકે, (ક) ઋગ્વેદના દ્વિતીય મંડલમાં ૧૨ મા સૂક્તના આરંભે સાયણે બે-ત્રણ પુરાકથાઓ મૂકી છે. જેમાં જણાવ્યું છે કે પુરાતન કાળમાં ક્યારેક વૈન્ય રાજાએ યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમાં ઈન્દ્ર દેવતા આવ્યા હતા અને ઋષિ ગૃત્સમદ પણ તેમાં આવ્યા હતા. દાનવોને માહિતી મળી કે યજ્ઞશાળામાં ઈન્દ્ર દેવતા આવેલા છે, તેથી તેમણે યજ્ઞશાળાને ઘેરો ઘાલ્યો. ગભરાઈ ગયેલા ઈન્દ્ર દેવતા ગૃત્સમદ ઋષિનું કૃત્રિમ રૂપ ધરીને છાના-માના યજ્ઞશાળામાથી પલાયન થઈ ગયા. તે પછી યજ્ઞ પુરો થતાં સાચા ગૃત્સમદ યજ્ઞશાળામાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે દાનવોએ એમને ઈન્દ્ર

સમજીને પકડ્યા ! કેમકે દાનવોને લાગ્યું કે પહેલાં એક ગૃત્સમદ ઋષિ તો નીકળીને ગયા, માટે આ ચોક્કસ ઈન્દ્ર જ હશે, કે જેણે ગૃત્સમદનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. આમ દાનવોથી ઘેરાઈ ગયેલા ગૃત્સમદે આ ૨ - ૧૨ સૂક્તના મન્ત્રો દ્વારા ઈન્દ્ર તો કેવા કેવા પરાક્રમવાળો છે, તેનું વર્ણન કર્યુ છે, અને દરેક મન્ત્રના છેલ્લા ચરણમાં "સ જનાસઃ, ઈન્દ્રઃ" એવી ધ્રુવ-પંક્તિથી સ્પષ્ટ કર્યુ છે કે હું ઈન્દ્ર નથી, પણ ઈન્દ્ર તો આવો આવો છે. સાયણે પોતાના સમયમાં પ્રચલિત આવી પુરાકથાઓને ઉદ્‌ધૃત કરીને, આ સૂક્તના દરેક મન્ત્રના અંતિમ ચરણમાં 'સ દનાસઃ ઈન્દ્રઃ' એવી ધ્રુવ-પંક્તિ કેમ છે ? તેવા કૌતુક ભર્યા સંભવિત પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂરો પાડવા એક પ્રયાસ કર્યો છે.

અહીં સાયણે "અમુક પુરાકથા સાચી બનેલી હકીકત જ છે" તેવો મતાગ્રહ વ્યક્ત કર્યો જ નથી. તેમણે તો "અન્યે, અપરે એવં કથયન્તિ" એમ કહી કહીને, એમના સમયમાં પ્રચલિત જુદા જુદા વિચારોનો સંગ્રહ જ આપણી સામે મૂક્યો છે. પણ આ સન્દર્ભમાં, દયાનન્દજીની એ વાત સાચી કે આવી કથાઓને આગળ ધરવાથી, ઈન્દ્ર દેવતાનું વ્યક્તિત્વ હલકું પડે છે. દેવતાઓ ગભરુ હોય, ગૃત્સમદનું રૂપ લઈને તેઓ યજ્ઞશાળામાંથી પલાયન થઈ જાય તેવું નિરૂપણ કરવું તે વૈદિક દેવતાઓને માટે શોભાકારક તો નથી જ. માટે અમુક સૂક્તોની પૂર્વભૂમિકા પૂરી પાડવા માટે લખેલી આવી દંતકથાઓને સાયણે પોતાના ભાષ્યમાં સ્થાન જ ન આપ્યું હોય તો સારું. (પરંતુ આવી પૂર્વભૂમિકાને બાદ કરી દઈએ તો, સાયણે અહીં મન્ત્રોનું જે અર્થઘટન રજુ કર્યું છે, તે અગ્રાહ્ય રાખવાને કારણ પણ નથી.)

[૬]

હવે એક ઉદાહરણ એવું જોઈશું કે (ખ) જેમાં સાયણે અમુક સૂક્તના મન્ત્રોનો ક્યાં, ક્યારે વિનિયોગ કરવો ? એનું માર્ગદર્શન આપ્યું હોય, પણ દયાનન્દજીના મતે તેવો વિનિયોગ બતાવવો અનાવશ્યક હોય, તથા તેમણે એ સૂક્તનો અર્થ એવી રીતે કરી બતાવ્યો હોય કે જેથી એ સૂક્તના મન્ત્રો (સાયણે દર્શાવેલા એક સંકુચિત જીવન-સન્દર્ભમાંથી બહાર નીકળી જઈને) કોઈક બીજા જ પ્રયોજન-અર્થે જીવનમાં માર્ગદર્શક બની શકે છે . ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૯૭ મા સૂકતમાં અગ્નિ દેવતાની સ્તુતિ છે. સાયણના મતે અહીં બે વાતો તરફ ધ્યાન આપવાનું છે. જેમકે, ૧ આ સૂક્તની પૂર્વભૂમિકામાં એક આખ્યાન એવું છે કે દીર્ઘજિહ્વી નામની કોઈક રાક્ષસી બધા યજ્ઞોને બાધા પહોંચાડતી હતી, અને ઈન્દ્ર તે રાક્ષસીને મારી શકતો ન હતો. તેથી ઈન્દ્ર કુત્સ ઋષિને વિનંતી કરી તમે આને મારી શકવા શક્તિમાન છો. આ પછી કુત્સે તે રાક્ષસીને હણી કાઢી. હવે, અગોચર વાણી સંભળાઈ કે ઋષિ કુત્સ તમે તો સૌના મિત્રભૂત છો, તેથી તમારે માટે તો આ રાક્ષસી પણ અવધ્ય હતી ! તમે જીવનમાં અનુચિત કર્મ કરી નાખ્યું છે. આ સાંભળીને કુત્સ ઋષિ શોકમાં ડૂબી

ગયા. ત્યારે તે કુત્સ ઋષિએ આ સૂકતના મન્ત્રોથી અગ્નિ દેવતાની સ્તુતિ કરી, જેના પરિણામે તેઓ શોકમુક્ત થઈ શકયા. વળી, સાયણે આવું આખ્યાન તાણ્ડક બ્રાહ્મણ (તા. ૧૩-૬-૯)માં આપેલું છે તેવો હવાલો આપ્યો છે.પછી, આને આધારે સાયણ કહે છે કે, શોક દૂર કરવા માટે આ સૂક્તના મન્ત્રોનો પાઠ કરવાનો છે. આ થયો વિનિયોગ. ભારદ્વાજ નામના સૂત્રકારે પણ કહ્યું છે કે કોઈના ઘરમાં કોઈક વ્યક્તિનું અવસાન થયું હોય ત્યારે દશમી તિથિના દિવસે, તે મૃતાત્માની પાછળ શાન્તિ-કર્મ કરવા માટે આ સૂક્તનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્વામી દયાનન્દજીને ઉપર્યુક્ત આખ્યાન કે તેનો વિનિયોગ કોઈ રીતે માન્ય ન હોઈ શકે. તેમણે આ સૂક્તના અગ્નિ દેવતા એટલે એક સભાધ્યક્ષ – એવો અર્થ કર્યો છે. (કેમકે, અગ્નિ શબ્દનો યૌગિક અર્થ "अग्रम् नयति" એમ લઈએ તો "જે વ્યક્તિ બીજાઓને દોરી જાય, બીજાઓનું નેતૃત્વ કરે તેને સભાધ્યક્ષ" કહેવાય.) આવો અર્થ લઈને, દયાનન્દજીએ આ સૂક્તના આરંભે લખ્યું છે કે – अथायं सभाध्यक्षः कीदृश इत्युपदिशति । એટલે કે વર્તમાન સમયમાં કોઈ પણ જગ્યાએ માણસોની વચ્ચે સભાધ્યક્ષ કેવો હોવો જોઈએ તેનો ઉપદેશ આ સૂક્તના મન્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યો છે ! તેઓએ આપેલા પહેલા મન્ત્રનો અર્થ, એક ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો, "હે અગ્નિ; અર્થાત્ સભાધ્યક્ષ, તમે અમારા લોકોના રોગ અને આળસ રૂપી પાપનું વારંવાર નિવારણ કરો. તમે અમારા ધનને સારી રીતે શુદ્ધ કરીને પ્રકાશિત કરો. વળી, (હે સભાધ્યક્ષ) તમે અમારા લોકોના મન, વચન અને શરીરથી થનારા પાપની શુદ્ધિને અર્થે અમને દંડ પણ કરજો." આમ દયાનન્દજીએ વેદ-મન્ત્રોમાંથી એવો અર્થ કાઢવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે કે વર્તમાન જગતના મનુષ્યોને સદાચરણ શીખવાનું માર્ગદર્શન વેદમન્ત્રોમાંથી મળી રહે. (અહીં, બીજી એક વાત તરફ પણ ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જરૂરી છે. જેમકે, દયાનન્દજીએ ઈશ્વરને "ન્યાયકારી" સ્વરૂપે વિચાર્યો છે. તેથી, આપણે ઉપર એક નમુનાનો પહેલો મન્ત્ર જોયો છે તેમાં, છેલ્લું વાક્ય નોંધપાત્ર છે. અહીં, "अप न शोशुचद् अघम्" એવા મન્ત્રના છેલ્લા ચરણનો અર્થ એવો કર્યો છે કે હે સભાધ્યક્ષ અગ્નિ, તમે અમારા પાપને માટે દંડ આપજો. જેમાં દયાનન્દજીએ ઈશ્વરને ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા વિચાર્યા છે તે જોઈ શકાય છે.

મહર્ષિ દયાનન્દજીએ વેદ-મન્ત્રોનો અર્થ કરતી વખતે, જે તે સૂક્તની પૂર્વભૂમિકામાં કોઈ પણ પુરાકથા કે ઈતિહાસ રહેલો હોય તેમ માન્યું નથી, પરંતુ તેને બદલે મન્ત્રોમાંથી એવી રીતે અર્થ કાઢવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે કે જેથી આર્ય-સંસ્કૃતિના માણસોને માટે સદાચરણભર્યું જીવન જીવવાનો માર્ગ મળી રહે. મહર્ષિ દયાનન્દજી વેદગ્રન્થોને

ભારતીયોના એક અને અદ્વિતીય માનક ધર્મગ્રન્થ તરીકે પ્રમાણિત અને પ્રતિષ્ઠિત કરવા ચાહે છે. જ્યારે સાયણ પરમ્પરાગત રીતે વિચારીને, વેદમન્ત્રોને કોઈકને કોઈક યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં વિનિયોજવા માટે રચાયા છે તેમ નિરૂપણ કરે છે. આમ, દયાનન્દજીના ભાષ્યમાં વેદને સમજવા માટેનો મૌલિક અભિગમ (જે એમને સ્વકલ્પિત જણાય છે, તેવું) સ્પષ્ટ વરતાય છે, જ્યારે સાયણના ભાષ્યમાં વેદને સમજાવવા માટેનો ઉપક્રમ પૂર્વમીમાંસાદિની પરંપરાગત યાજ્ઞિર દૃષ્ટિથી નિયત થયેલો છે.

[૭]

ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોઈને, તથા શ્રીદયાનન્દજીના અભિનવ અભિગમને અભિનન્દ્યા પછી ય, તેની સમાલોચના કર્યા વિના પણ રહી શકાય એમ નથી.આધુનિક ભાષા-વિજ્ઞાનમાં જેવી રીતે તત્સમ, તદ્ભવ અને રૂઢ, (તથા દેશ્ય) શબ્દો થકી ધ્વનિપરિવર્તન યાત્રા બતાવાય તથા યૌગિક, યોગરૂઢ અને રૂઢ જેવી પરિભાષાથી અમુક અમુક શબ્દોના અર્થસંકોચ કે અર્થવિસ્તારની પ્રક્રિયા દ્વારા ભાષા-પરિવર્તનને સમજાવવામાં આવે છે, તેવી દૃષ્ટિને આગળ કરીને જોઈએ તો, સાયણે વેદમન્ત્રોના જે શબ્દાર્થો આપ્યા છે તેને જોઈને ઉત્તરવર્તી કાળની લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું નવું કલેવર ધીમે ધીમે કેવી રીતે બંધાતું ગયું હશે, તે જોઈ / સમજી શકાય છે. (બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સાયણ દૃષ્ટિએ વેદની ભાષાને જોયા પછી, તે વૈદિક ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં જે ક્રમિક સંક્રમણ થયું છે, તે સમજવું સહેલું છે.) પરંતુ મહર્ષી દયાનન્દના વેદભાષ્ય (મન્ત્રોનું શબ્દાર્થઘટન તે)ને જોયા પછી, તેમણે બતાવેલી વૈદિક ભાષામાંથી લૈકિક સંસ્કૃત ભાષા કેવી રીતે ઉતરી આવી હશે ? તે સમજાવવું કઠિન છે. કેમકે, મહર્ષિ દયાનન્દજીએ વૈદિક શબ્દોના જે અર્થો ઊભા કર્યા છે, તેવા અર્થો સહિતના તે વૈદિક શબ્દોનો વપરાશ અનુગામી કાળની લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં કેમ ક્યાંય જોવા મળતો નથી ? એવો પ્રશ્ન બુદ્ધિમાં ઊઠે છે. દા.ત. (૧) स जनास इन्द्रः । (ઋ. ૨-૧૨) સૂક્તમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ છે. અહીં તેમણે ઇન્દ્ર શબ્દને સૂર્યનો વાચક ગણ્યો છે. તેમાં ઇન્દ્રના વિશેષણ તરીકે वज्रबाहु અને वज्रहस्तः જેવા શબ્દો વપરાયા છે. હવે શ્રી દયાનન્દજીએ તે શબ્દોના અર્થ "वज्रबाहुः बाहुवत् किरणबल" તથા "वज्रहस्तः वज्रः किरणः हस्ता यस्य सः" (કિરણો જેના હાથ છે તે, વજહસ્ત, અર્થાત્ સૂર્ય) એવા કર્યા છે. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે વજ શબ્દનો વ્યાકરણની મદદથી કિરણ એવો અર્થ કરી શકતો હોય તો પણ તેવા અર્થવાળો તે વજહસ્ત શબ્દ અનુગામી કાળમાં, ક્યાંક લૌકિક સંસ્કૃતમાં ઉતરી આવ્યો છે ખરો ? એવી જ રીતે, અગ્નિ શબ્દનો એક અર્થ "સભાધ્યક્ષ" એવો થઈ શકતો હોય તો પણ, તેવા અર્થમાં એ શબ્દ લૌકિક સંસ્કૃતમાં ક્યાંક એકવાર પણ વપરાયો છે ખરો ? એ ગવેષણીય તો છે જ. ટૂંકમાં શ્રીદયાનન્દજીના વ્યાકરણ-

પાંડિત્યને સ્વીકારીએ તો પણ, ભષા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જે ઉપર્યુક્ત જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે, તેનું સંતોષજનક સમાધાન સાંભળવા મળે એની પ્રતીક્ષા છે. દા.ત. (૨) ઋગ્વેદ મંડળ ૭ ના સૂક્ત ૧૩માં વૈશ્વાનરની સ્તુતિ છે. અહીં શ્રીદયાનન્દજીએ વૈશ્વાનરાય એવા વૈદિક શબ્દનો અર્થ "विश्वेषां नराणा नायकाय, (यतये) संन्यासिने" એવો કર્યો છે. તથા આ સૂક્તના મન્ત્રો દ્વારા સંન્યાસીઓ કેવા હોય તેનું નિરૂપણ થતું જોયું છે. પરંતુ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે અહીં વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ કરતી વખતે તેમણે "नायकाय" એવો અર્થાધિક્યનો પ્રક્ષેપ કર્યો છે તેનું પ્રમાણ શું ? (૩) ઋગ્વેદ મંડળ ૧ના ૧૫૪ મા સૂક્તમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. શ્રી દયાનન્દજીએ વિષ્ણુનો અર્થ પરમાત્મા લીધો છે. (કેમકે વિષ્ણુ એટલે સર્વત્ર વ્યાપેલો દેવ) સાયણ મુજબ આમાં વિષ્ણુ એટલે સૂર્યની સ્તુતિ છે. સૂર્ય પણ સર્વ-વ્યાપક દેવ છે. આ સૂક્તના બીજા મન્ત્રમાં "प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण, मृगो न भीमः कुचरा गिरिष्ठे।" એવી પ્રથમ પંક્તિ છે. સૂર્ય (અથવા પરમાત્મા) બધાથી સ્તવાય છે, કે જે પોતાના પરાક્રમથી ગિરિ ઉપર કુત્સિત રીતે ફરતા ભયંકર સિંહની જેમરહેલા છે. આવો આનો શબ્દાર્થ થઈ શકે છે. પરંતુ આનો ભાવાર્થ આપતી વખતે શ્રી દયાનન્દજીએ લખ્યું છે કે यो धार्मिकाणां मित्रइवाह्लादप्रदो, दुष्टानां सिंहइव भयप्रदो न्यायादिगुणधर्ता परात्मास्ति, स एव सर्वेषामधिष्ठाता न्यायाधीशोऽस्तीति वेदितव्यम्। તેમાંથી પ્રશ્ન ઊઠે છે કે गिरिष्ठाः (પર્વત ઉપર રહેનાર) શબ્દનો અર્થ તેમણે જે "सर्वेषाम् अधिष्ठाता" લીધો છે, તેવો લક્ષણાજનિત અર્થ અનુગામી લૌકિક સંસ્કૃતમાં કોઈએ લીધો હોય, (કે તેવા અર્થમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય) તેમ જોવા મળે છે ખરું ? (ગિરિ શબ્દનો અર્થ તો વેદકાળથી શરૂ કરીને લૌકિક સંસ્કૃતમાં અદ્યાવધિ "પર્વત" એવો જ જોવા મળે છે.) બીજું તે પરમાત્મા ઉપર "ન્યાયાધીશત્વ" નો જે વિચાર આરોપી દીધો છે, તેને મૂળ મન્ત્રના કયા શબ્દનું સમર્થન છે ? ટૂંકમાં સાયણે જો મન્ત્રોમાં યજ્ઞના સન્દર્ભોનું આરોપણ કર્યું હોય, તો શ્રીદયાનન્દજીએ પણ બીજી કોઈક રીતના અર્થોનું આરોપણ કર્યુ છે ! આમાંથી કોઈ પણ ભાષ્યકારની નિન્દા કરવાની પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ નવી પેઢીના વેદાભ્યાસીઓએ હજીય વેદાર્થઘટન માટે નિરન્તર પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા છે - એટલું જ સૂચવાય છે. યુરોપીય વિદ્વાનોએ જેમ નૃંવશ-શાસ્ત્ર, તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (વેદ અને અવેસ્તાની તુલના), તુલનાત્મક માઈથોલોજી અર્થાત્ તુલનાત્મક દેવતાશાસ્ત્ર જેવી તર્કસિદ્ધ સામગ્રીથી વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન કરવા પ્રયાસ કર્યા છે, તેમ સૌ કોઈ નવોદિત અભ્યાસીને પણ વેદાર્થઘટન માટેનું શાશ્વત ઈજન મળે છે.

આમ આચાર્ય સાયણ અને સ્વામી દયાનન્દના વેદભાષ્યનો પ્રથમ દૃષ્ટિએ તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં જે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે કંઈક આ રીતે છે –

૧. પરંપરાગત રીતે પ્રાપ્ત થયેલ પદપાઠને વેદમન્ત્રના અર્થઘટન પૂર્વે જોવો, સમજવો અનિવાર્ય છે, આથી સાયણે અને દયાનન્દજીએ એક સમાન રીતે તે પદપાઠનો સ્વીકાર કર્યો છે. (એવું મનાય છે કે આ પદપાઠ શાકલ્ય મુનિએ બનાવેલ છે.)

૨. આચાર્ય સાયણના મતે વેદ અપૌરુષેય છે અને સ્વામી દયાનન્દજીના મતે પણ વેદ અપૌરુષેય છે. આ બાબતમાં બન્ને ભાષ્યકાર સમાન મત ધરાવે છે.

૩. આચાર્ય સાયણના મતે વેદ-મન્ત્રના અર્થઘટનમાં ઉદાત્તાદિ સ્વરોને પણ ધ્યાનમાં લેવાના રહે છે. સ્વામી દયાનન્દજીના મતે પણ આ ઉદાત્તાદિ સ્વરોને મન્ત્રાર્થઘટન વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના છે. આમ વેદાર્થઘટનમાં સ્વરની ઉપયોગિતા બાબત બન્ને ભાષ્યકારોનો મત એકસરખો છે.

૪. આચાર્ય સાયણના મતે વેદ શબ્દથી મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ બન્ને સમજવાના છે. જ્યારે સ્વામી દયાનન્દજીના મને વેદ શબ્દથી માત્ર મન્ત્રભાગને જ સમજવાનો છે, બ્રાહ્મણભાગને નહીં.

૫. આચાર્ય સાયણ વેદના મન્ત્રોના અર્થઘટન માટે ષડ્-વેદાંગો, જેમાં વ્યાકરણ અને નિરુક્ત ઉપરાંત આશ્વલાયન, આપસ્તમ્બ અને બોધાયનનાં કલ્પસૂત્રોને છન્દ, જ્યોતિષને ઉપયોગમાં લીધાં છે. એ ઉપરાંત એમણે બ્રાહ્મણાદિને પણ ઉપયોગી ગણ્યાં છે. જ્યારે સ્વામી દયાનન્દજીએ પાણિનીય વ્યાકરણ, યાસ્કીય નિરુક્ત અને ક્યારેક ક્યારેક કલ્પસૂત્રોને પણ ઉપયોગમાં લીધાં છે. પરંતુ સ્વામી દયાનન્દજી વેદાર્થઘટનમાં બ્રાહ્મણાદિનો કે પુરાણોનો કોઈ રીતે ઉપયોગ કરતા નથી. બલ્કે, પુરાણોની કથાઓને વેદાર્થઘટન માટે હાનિકારક ગણાવે છે.

૬. મહદંશે યાસ્કના દૈવતકાણ્ડને અનુસરતા સાયણ વેદમન્ત્રોમાં આવતા અગ્નિ, ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દો વિવિધ દેવતાઓના વાચક માને છે, એટલે કે તે અનેક દેવતાવાદમાં માને છે. (યુરોપીય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપેલાં સૂર્ય, વૃષ્ટિ, વાયુ, દ્યુ(આકાશ), અગ્નિ જેવા પદાર્થો, કે જે મનુષ્યજીવનને ઉપકારક છે તેમને ઋષિઓ દ્વારા દેવતાઓ તરીકે જોવામાં આવી રહ્યા છે.) જ્યારે સ્વામી દયાનન્દજીના મતે અગ્નિ, ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દો કોઈ મનુષ્યાકાર દેવતાઓના વાચક નથી, પરંતુ એક જ પરમાત્માના વાચક છે.

૭. આચાર્ય સાયણના મતે વેદાઃ યજ્ઞાર્થં પ્રવૃત્તાઃ અર્થાત્ વેદો યજ્ઞકાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયા છે. આ કારણે તેમણે કરેલું વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન યજ્ઞકર્મની આસપાસ ફરે છે. જ્યારે સ્વામી દયાનન્દના મતે વેદ બધી સત્યવિદ્યાઓના ગ્રન્થ છે અને તે માનવજીવનની વિવિધ બાબતો સાથે સંકળાયેલા છે. તેથી એમણે વેદના મન્ત્રના અર્થઘટનમાં યજ્ઞકાર્યને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખ્યું નથી.

॥ ऋग्वेदः ॥

[१] मण्डलम्–१, सूक्तम्–९७, (१–८ मन्त्राः)

(अग्निःसूक्तम्)

अग्निर्देवता । ऋषिः कुत्सः । गायत्री छन्दः ।

ભૂમિકા : આચાર્ય સાયણે આ સૂક્તની ભૂમિકામાં જણાવ્યું છે કે 'કુત્સ' નામના ઋષિએ જોયેલું અને ગાયત્રી–છન્દમાં રચાયેલું આ આઠ ઋચાઓ (= મન્ત્રો)વાળું સૂક્ત અગ્નિ–દેવતાની સ્તુતિ કરવા પ્રયોજાય છે. 'શુચિ–ગુણવાળા અગ્નિ' **અથવા** 'શુદ્ધ અગ્નિ–દેવતા'ની આમાં સ્તુતિ છે. 'શુચિ' અર્થાત્ અહીં "શોકને દૂર કરનાર" અગ્નિ–દેવતાની સ્તુતિ છે એમ સમજવાનું છે. આના સમર્થનમાં સાયણાચાર્યે એક આખ્યાનને નોંધ્યું છે. જેમકે, 'દીર્ઘજિહ્વી' નામની (લાંબી જીભવાળી) એક રાક્ષસી બધા યજ્ઞોમાં બાધા પહોંચાડતી હતી. ઇન્દ્રે તે રાક્ષસીને મારી નાખવા પ્રયાસ કરી જોયો તો પણ તેને હણી શક્યો નહીં. આથી હારી–થાકીને, તે કુત્સ નામના પુરોહિત–ઋષિ–ની પાસે જાય છે અને વિનંતી કરે છે કે તમે સૌના મિત્ર છો, તેથી તમારે જ આ રાક્ષસીને હણવી પડશે (અને સૌના યજ્ઞોને નિર્વિઘ્ને પૂરા થવાની અનુકૂળતા કરી આપવી પડશે). કુત્સે પણ ઇન્દ્રની વાત માની અને તે લાંબી જીભવાળી રાક્ષસીને હણી.

ત્યાં એક (અગોચર) વાણી બોલી કે – હે કુત્સ ઋષિ ! તમે આ રાક્ષસીને મારી નાખી તે અનુચિત છે; કેમ કે તમે તો સૌના મિત્ર બનેલા છો; માટે આ તમારું કર્મ ક્રૂરકર્મ જણાય છે. આ સાંભળીને ઋષિ શોકાવિષ્ટ થયા. છેવટે તેમણે આ સૂક્તના મન્ત્રોથી પોતાના શોકને દૂર કર્યો.

આ આખ્યાન 'તાણ્ડક' (૧૩–૬–૯)માં વાંચવા મળે છે. આને આધારે સાયણે લખ્યું છે કે કોઈપણ વ્યક્તિએ પોતાનો શુક્ = શોક દૂર કરવા માટે આ સૂક્તનો પાઠ કરવો જોઈએ. સૂત્રકાર ભારદ્વાજે પણ લખ્યું છે કે (કોઈ મરણ પછી) દશમે દિવસે શાંતિકર્મ કરતી વખતે (શોક દૂર કરવા) આ સૂક્તનો પાઠ કરવો જોઈએ; યજુર્વેદમાં પણ આ સૂક્તનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાયણે આ પ્રથમ મણ્ડળના ૯૫મા સૂક્તની ભૂમિકામાં લખ્યું છે કે ૯૫ થી ૯૯ સૂક્તોમાં કેવળ શુદ્ધ અગ્નિ–દેવતાની સ્તુતિ છે; અથવા પ્રાતઃકાળે ઉષાના આગમન સાથે જે હવિર્ભાક્ અગ્નિદેવતા (= સૂર્ય) હોય છે તેની સ્તુતિ રજૂ થઈ છે એમ જાણવું.

આમાંથી એક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો ઊભો થાય છે કે આમાં કયા અગ્નિની સ્તુતિ છે ? 'અગ્નિ' શબ્દ સામાન્ય રીતે પાર્થિવ અગ્નિ (= યજ્ઞવેદીમાં પ્રજ્વલિત થયેલા

અને ઘીથી સિંચાતા અગ્નિ)નો વાચક હોય છે; પણ ક્યારેક તે 'સૂર્ય'નો પણ વાચક બને છે. જેમ કે આ સૂક્તમાં પણ 'અગ્નિ' શબ્દથી સૂર્યની જ સ્તુતિ થયેલી છે. સૂર્ય એ કાલચક્ર છે, એટલે આપણા અનુભવ મુજબ જેમ દિવસો જાય છે તેમ તેમ આપણું ગમે તેવું દારુણ દુ:ખ પણ વીસારે પડતું જ હોય છે. તેથી શોક દૂર કરવા બીજા કોઈને નહીં, પણ સૂર્યને જ વિનંતી કરવી તે ઉચિત છે.

* * *

વેદકાળના માણસોએ બ્રહ્માણ્ડની જે કલ્પના કરી છે તેમાં ત્રણ ભાગ આવેલા છે. બ્રહ્માણ્ડમાં સૌથી નીચે પૃથિવીલોક છે, અને સૌથી ઉપર સ્વર્ગલોક (= દ્યુલોક) આવેલ છે; તથા એ બેની વચ્ચે અન્તરિક્ષલોક છે. આ ત્રણેય લોકમાં એક જ અગ્નિતત્ત્વ–અગ્નિદેવતા–જુદા જુદા સ્વરૂપે રહેલો છે. જેમકે, પૃથિવીલોકમાં (તમારા–મારા ઘરમાં રહેલો) જે અગ્નિ છે તે **પાર્થિવાગ્નિ,** અન્તરિક્ષલોકમાં **વૈદ્યુતાગ્નિ** (વિજળી રૂપી અગ્નિ) અને છેક ઉપર દ્યુલોકમાં સૂર્યરૂપ **સૌર–અગ્નિ** રહેલો છે. દેખાવમાં આ ત્રણેય અગ્નિ જુદા હોવા છતાંય તેમાં એક સમાન જ = એક જ અગ્નિતત્ત્વ રહેલું છે.

આ વાતનું સમર્થન કરતી "બૃહદ્ દેવતા"ની ચર્ચા જોઈશું :– (ઋગ્વેદમાં જે વિવિધ દેવતાઓની સ્તુતિઓ આવેલી છે, તેની પાછળની તાત્ત્વિક ભૂમિકા સમજવા શૌનક નામના ઋષિએ રચેલો 'બૃહદ્ દેવતા' નામનો ગ્રન્થ બહુ જ ઉપયોગી છે. તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો જોઈશું :–)

भवद् भूतस्य भव्यस्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
अस्यैके सूर्यम् एवैकं प्रभवं प्रलयं विदुः ॥ (बृ. १–६१)

કોઈક લોકો આ જે કાંઈ સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓ છે, હતાં અને હશે તે બધાના જન્મનું (પ્રભવનું) અને પ્રલયનું સ્થાન એક 'સૂર્ય' જ છે એમ કહે છે.

असतश्च सतश्चैव योनिरेषा प्रजापतिः ।
यदक्षरं च वाच्यं च यथैतद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥ (१–६२)

(આ બ્રહ્માણ્ડમાં) જે કાંઈ છે (सत्) અને જે કાંઈ નથી (असत्) [પણ જે ભવિષ્યમાં થવાનું છે] તે બધાનો ઉત્પત્તિસ્રોત તો આ (સૂર્ય રૂપ) પ્રજાપતિ જ છે; જેને अक्षर (અવિનાશી) રૂપે કહેવામાં આવે છે અને જે શાશ્વત્ બ્રહ્મ છે.

कृत्वैष हि त्रिधात्मानम् एषु लोकेषु तिष्ठति ।
देवान् यथायथं सर्वान् निवेश्य स्वेषु रश्मिषु ॥ (१–६३)

આ (સૂર્ય) પોતાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને (બ્રહ્માણ્ડના) ત્રણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. વળી, બધા દેવોને પણ પોતાનાં કિરણોમાં પ્રવેશ કરાવીને રાખે છે.

एतद् भूतेषु लोकेषु अग्निभूतं स्थितं त्रिधा ।
ऋषयो गीर्भिरर्चन्ति व्यञ्जितं नामभिस्त्रिभिः ॥ (१–६४)

જે અગ્નિના રૂપમાં બધા ભૂતોમાં અને બધા લોકમાં ત્રિધાત્મક રૂપથી રહેલો છે. ઋષિઓ ત્રણ નામો વડે વ્યક્ત થનારાના રૂપમાં (આ સૂર્યની) વાણીથી (= સ્તોત્રથી) અર્ચના કરે છે.

तिष्ठत्येष हि भूतानां जठरे जठरे ज्वलन् ।
त्रिस्थानं चैनमर्चन्ति होत्रायां वृक्तबर्हिषः ॥ (१–६५)

બધાં પ્રાણીઓના પ્રત્યેક જઠરમાં સતત પ્રજ્વલિત રૂપે આ (સૂર્ય રૂપ અગ્નિ) રહેલો છે. યજ્ઞીય કુશાસન ઉપર બેઠેલા પુરોહિતો આ "ત્રણ સ્થાનવાળા" (સૂર્ય)ની અર્ચના કરે છે.

इहैष पवमानोऽग्निर्, मध्यमोऽग्निर्वनस्पतिः ।
अमुष्मिन्नेव विप्रस्तु, लोकेऽग्निः शुचिरुच्यते ॥ (१–६६)

અહીં (પૃથિવીલોકમાં) આને "પવમાન અગ્નિ" કહેવાય છે; મધ્યમ (= અન્તરિક્ષલોક)માં આને "વનસ્પતિ અગ્નિ" કહેવાય છે અને પેલા (દિવ્ય–દ્યુ)લોકમાં તેને "શુચિ અગ્નિ" કહેવાય છે.

નોંધ : આમ, એક જ અગ્નિતત્ત્વ બ્રહ્માણ્ડની અંદર આવેલા જુદા જુદા લોકમાં જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે તેવું શૌનક કહી રહ્યા છે. પૃથિવીલોકના અગ્નિને 'પવમાન' કહે છે. કેમકે તેને સોમરસની આહુતિ અપાય છે. અન્તરિક્ષલોકમાં વૈદ્યુતાગ્નિ રહેલો છે. અન્તરિક્ષમાંથી વર્ષાઋતુમાં જે વિજળી પડે છે તે પૃથિવીલોકના વૃક્ષોના લાકડામાં સમાઈ જાય છે (એવું 'નિરુક્ત' કહે છે.) આથી અન્તરિક્ષલોકના અગ્નિતત્ત્વને 'વનસ્પતિ' (= વનનાં વૃક્ષોનો પતિ) એવું નામ અપાયું છે; તથા પેલા ઉપરના સ્વર્ગલોક = દ્યુલોકમાં રહેલા સૂર્ય રૂપ અગ્નિ "શુચિ" એવું નામ અપાયું છે. આ સૂર્ય દીપ્તિ, પ્રકાશ આપવા ઉપરાંત; પાપને, અંધકારને અને મનુષ્યોના ચિત્તમાં રહેલા શોકને દૂર કરી દે છે. માટે આ સૂક્તમાં (૧–૯૭માં) જે અગ્નિદેવતાની સ્તુતિ છે તે 'શુચિ અગ્નિ'ની સ્તુતિ છે એમ સાયણે કહ્યું છે.

* * *

ઋષિ કુત્સ : પ્રોફે. મેકડોનલે 'વૈદિક ઈન્ડેક્સ'માં જણાવ્યું છે કે ઋગ્વેદમાં અનેક જગ્યાએ કુત્સનો એક યોદ્ધા તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. જો કે કાંઈ વધારે વિગતો મળતી નથી, કેમ કે ઋગ્વેદના આ મન્ત્રોની રચનાના સમયથી જ તે દૂરના અતીતનું

પાત્ર બની ગયેલ હોય તેમ જણાય છે. અનેકવાર તેને 'આર્જુનેય' (અર્જુનનો વંશજ) કહેલ છે. વળી, ઇન્દ્રે 'શુષ્ણ' નામના રાક્ષસને માર્યો ત્યારે, તથા ઇન્દ્ર સૂર્યને જીતવા નીકળે છે એવા વર્ણનો છે ત્યાં આ કુત્સને ઇન્દ્રના સાથીદાર તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે.

પરંતુ 'વૈદિક માયથોલોજી' નામના જર્મન ગ્રન્થમાં ડૉ. હિલેબ્રાન્ટ જણાવે છે કે વૈદિક સાહિત્યના જુદા જુદા સંદર્ભો પરથી એવું લાગે છે કે કુત્સ નામના બે વ્યક્તિઓ થયા છે. એક કુત્સ જે ઇન્દ્રના મિત્ર હશે અને બીજા કુત્સ તે ઇન્દ્રના શત્રુ હશે. આપણા પ્રસ્તુત સૂક્તના દ્રષ્ટા જે કુત્સ ઋષિ છે તે પહેલા યોદ્ધા તો હશે જ. કેમકે તેમણે દીર્ઘજિહ્વી રાક્ષસીને મારી નાખી છે તથા તે ઇન્દ્રના મિત્ર જ હશે કેમકે ઇન્દ્ર જે રાક્ષસીને ન મારી શક્યા, તેને આ કુત્સે મારી છે.

'अप नः' इति अष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्षं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेदमाख्यानम् । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान् यज्ञान् बबाधे । तां हन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हन्तव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च ताण्डकम्—'दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञानवलिहत्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हन्तुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीत्' (ता. १३.६.९) इत्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यम् । अत एव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते—'नव च स्रुवाहुतीरप नः शोशुचदघम्' इति ॥

अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घमग्ने॑ शुशु॒ग्ध्या र॒यिम् ।

अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ १ ॥

अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् । अग्ने॑ । शु॒शु॒ग्धि । आ । र॒यिम् । अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ १ ॥

हे ^V^अग्ने ^V^नः अस्माकम् ^V^अघं पापम् ^V^अप ^V^शोशुचत् अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् शोकग्रस्तं सद्विनश्यतु । अपि चास्माकं ^V^रयिं धनम् ^V^आ समन्तात् ^V^शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥

शोशुचत् । 'शुच शोके' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लेटि अडागमः । 'अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अघं शोशुचच्च रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतेः 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । 'शुच दीप्तौ' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' । 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥

અનુવાદ : હે અગ્નિ ! અમારા પાપને (તમારા પ્રકાશથી) દૂર કરી દો; અમારી ધનસમ્પત્તિને પણ ચારે તરફથી ચમકાવો. (હે અગ્નિ !) અમારા પાપને (અન્ધકારને) દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૧)

વિમર્શ : આ સૂક્તમાં શોકને દૂર કરનારા અગ્નિ (= સૂર્ય) દેવતાની સ્તુતિ છે. અહીં अप नः शोशुचद् अघम् । એવી ઉત્તરાર્ધમાં આવેલી પંક્તિ બધા જ મન્ત્રોમાં ધ્રુવપંક્તિ રૂપે જોવા મળે છે. અહીં પહેલા મન્ત્રમાં તો તે પહેલા પાદ રૂપે પણ જોવા મળે છે. આ મન્ત્ર ગાયત્રી છન્દમાં છે, જેમાં આઠ–આઠ અક્ષરના ત્રણ પાદ છે. તેમાં આ મુજબ વાક્યો આવેલાં છે :– (૧) हे अग्ने ! (त्वं) नः (= अस्माकं) अघम् अप शोशुचद् । (२) हे अग्ने ! (त्वं) (नः) रयिम् (= धनम्) आ शुशुग्धि । (३) (त्वं) नः अघम् अप शोशुचद् ॥

√शुच् शोके ધાતુનું લેટ્ લકારમાં પૌનઃપુન્યાર્થક રૂપ 'शोशुचत्' રૂપ બન્યું છે. સાયણે આ ક્રિયાપદનો અર્થ "(અમારા પાપને) શોકગ્રસ્ત બનાવીને તેનો નાશ થાવ." એવો કર્યો છે. પણ शुशुग्धि રૂપમાં √शुच् दीप्तौ (ચમકવું) એવું આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે.

अघम् શબ્દનો ઓલ્ડનબર્ગે evil (દૂરિત) એવો અર્થ કર્યો છે, પણ Lanman (સાયણ મુજબ) **Sin** (પાપ) એવો અર્થ કરે છે. જોકે, ઓલ્ડનબર્ગ ઉમેરે છે કે अघम् એ સ્પષ્ટપણે 'પાપ' એવો જ અર્થ નથી આપતો.

सुक्षेत्रिया सुंगातुया वंसूया चं यजामहे ।
अपं नः शोशुंचदघम् ॥ २ ॥

सुऽक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अपं । नः । शोशुंचत् । अघम् ॥ २ ॥

ᵛसुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया ᵛसुगातुया शोभनमार्गेच्छया ᵛवसूया ᵛच धनेच्छया निमित्तभूतया च ᵛयजामहे अग्निं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषा अग्निं यजामहे । ᵛनः अस्माकम्

ᵛअघम् ᵛअप ᵛशोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम् । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेन इत्वम् । क्यजन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रम् । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७.१.३९.१) इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

અનુવાદ : (હે અગ્નિ !) [અનાજથી ભરેલા] ખેતરોના હેતુથી, સારા માર્ગો મળી રહે તે હેતુથી અને ધનના હેતુથી (અમે) યજન કરી રહ્યા છીએ. (હે અગ્નિ !) તમો અમારા પાપને (તમારા પ્રકાશથી) દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૨)

વિમર્શ : सुक्षेत्रिया, सुगातुया અને वसूया–એ ત્રણેય તૃતીયાન્ત પદોમાં 'હેતુ' અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ વપરાઈ છે. દા.ત. अन्नेन मन्दिरे वसति । 'અન્નના હેતુથી (= રોજ ખાવાનું મળી રહે તે હેતુથી કોઈ વ્યક્તિ) મંદિરમાં નિવાસ કરે છે.' અમે (કુત્સ વગેરે ઋષિઓ) શા શા હેતુથી પ્રેરાઈને તમારું (અગ્નિનું) યજન કરીએ છીએ તેનું આ મન્ત્રમાં વર્ણન છે.

प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः ।

अप नः शोशुचदघम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ३ ॥

ᵛयत् यथा ᵛएषां स्तोतॄणां मध्येऽयं कुत्सः ᵛप्र ᵛभन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवम् ᵛअस्माकासः आस्माकीनाः ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛच प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत् समानम् ॥ भन्दिष्ठः । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । 'भदि कल्याणे सुखे च' इति तु धातुः । अस्मात् तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इति इष्ठन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिनः आस्माकाः । 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' (पा. सू. ४.३.२) इति अस्माकादेशः । छान्दसोऽणप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः । 'आज्जसेरसुक्' । स्थानिवदादेशेऽपि मकारात् परस्य आकारस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् स एव आचार्येण अतिदिश्यते ॥

અનુવાદ : આ (સ્તોતાઓ)ની વચ્ચે આ (કુત્સ) આગળ પડતા સ્તુતિ કરનારા છે; અને અમારા સૂરિઓ (= સ્તુતિ કરનારાઓ) [પણ આગળ પડતા છે.] તેથી (હે અગ્નિ !) અમારા પાપને (તમારા પ્રકાશથી) દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૩)

વિમર્શ : મન્ત્ર ૩, ૪, ૫નો આરંભ "प्र यत्"થી થાય છે; અને તેમાં મુખ્ય વિધેયાંશ (ક્રિયાપદનો અંશ) જ ખૂટે છે. પરંતુ ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ ધ્રુવપંક્તિમાં જે મુખ્ય માંગણી રજૂ થયેલી છે, તેની સાથે આ મન્ત્રના પૂર્વાર્ધને જોડી શકાય એમ છે. એટલે કે – "સ્તુતિ કરનારાઓમાં આ કુત્સ જ્યારે આગળ પડતો છે, અને અમારા સ્તુતિ કરનારા (સૂરિઓ) આગળ પડતા (भन्दिष्ठ) છે, ત્યારે હે અગ્નિ ! તમે અમારા પાપને/દૂરિતને દૂર ધકેલી દો." એવો વાક્યાન્વય થશે.

સાયણે भन्दिष्ठનો અર્થ "આગળ પડતા સ્તુતિ કરનાર" કર્યો છે. सूरिનો અર્થ પણ 'સ્તુતિ કરનાર' થાય છે. પહેલા બે પાદનો અન્વય આમ થશે : (१) एषां (मध्ये) (यद् (= कुत्सः) प्र भन्दिष्ठः (अस्ति); (२) अस्माकासः च (ये) सूरयः (सन्ति) [तस्मात् = તેથી] (हे अग्ने !) नः अघम् अपशोशुचद् ।

प्र यत्ते॑ अग्ने सू॒रयो॒ जाये॑महि॒ प्र ते॑ व॒यम् ।
अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सू॒रयः॑ । जाये॑महि । प्र । ते॒ । व॒यम् । अप॑ । न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛयत् यस्मात् ᵛते तव ᵛसूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति ततः ᵛवयं च ᵛते तव स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरूपेता भवेम । जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

અનુવાદ : હે અગ્નિ ! જો તમારા (અન્ય) સ્તુતિ કરનારાઓ [પુત્ર–પૌત્રાદિ રૂપે જન્મે છે] તો અમે (પણ) [પુત્ર–પૌત્રાદિથી યુક્ત થઈને] જન્મીએ. તમે અમારા પાપને દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૪)

વિમર્શ : સાયણે यत् ને यस्मात् અર્થમાં લઈને, ततः = तस्मात् નો અધ્યાહાર લીધો છે; તથા પ્રથમ પાદમાં प्र ઉપસર્ગના સાંનિધ્યમાં जायन्ते નો પણ અધ્યાહાર લીધો છે. આમ, વાક્યનો અન્વય આ રીતે થશે : हे अग्ने ! यत् (જો = જેથી) (तव) सूरयः प्र (जायन्ते) तस्मात् (તેથી–તો) वयम् (अपि) जायेमहि । "તો અમે પણ જન્મીએ." કેવી રીતે ? એવો પ્રશ્ન થાય તો, સાયણ કહે છે કે માણસ પોતાની સંતતિના માધ્યમથી જ ફરીથી જન્મી શકે છે. એટલે કે પુત્રપૌત્રાદિ રૂપે, प्र जायेमहि–અમે જન્મીએ. (વિધ્યર્થ ઉત્તમ પુરુષ બહુવચનનું રૂપ છે.) ધ્રુવપંક્તિનો અર્થ તો પૂર્વવત્ સમજી લેવાનો છે.

प्र यद॒ग्नेः सह॑स्वतो वि॒श्वतो॒ यन्ति॑ भा॒नवः॑ ।

अप॑ न॒ः शोशु॑चद॒घम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अ॒ग्नेः । सह॑स्वतः । वि॒श्वतः॑ । यन्ति॑ । भा॒नवः॑ । अप॑ ।

न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ५ ॥

^{V}सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतः ^{V}अग्नेः ^{V}भानवः दीप्तयः ^{V}विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् ^{V}प्र ^{V}यन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । ^{V}यत् यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसा अस्मदीयम् ^{V}अघं नश्यतु । यन्ति । 'इणो यण्' (पा. सू. ६.४.८१) इति यणादेशः ॥

અનુવાદ : બળવાળા (અથવા શત્રુઓને હરાવતા) અગ્નિનાં કિરણો જ્યારે ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યા છે ત્યારે અમારા પાપને તમે (અગ્નિ) દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૫)

વિમર્શ : મન્ત્રનો અન્વય આમ થશે : सहस्वतः अग्नेः भानवः विश्वतः प्र यन्ति । (तदा त्वं) नः अघम् अप शोशुचद् ॥ અહીં सहस्वतः એટલે બળવાળા, અથવા શત્રુઓને હરાવતા (આ અગ્નિનું વિશેષણ છે), भानु = કિરણ, તેનું પ્રથમા બહુવચન. विश्वतः = सर्वतः, ચારે તરફ, प्र यन्ति – પ્રકૃષ્ટપણે ઊંચે જાય છે, અથવા ફેલાય છે.

त्वं हि वि॑श्वतोमुख वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसि॑ ।

अप॑ न॒ः शोशु॑चद॒घम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । वि॒श्व॒त॒ःऽमु॒ख । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असि॑ । अप॑ ।

न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ^{V}त्वं ^{V}हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे ^{V}विश्वतोमुख अग्ने ^{V}विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् ^{V}परिभूरसि अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥

અનુવાદ : ચારે તરફ જેનું (જ્વાળાઓ રૂપી) મુખ ફેલાયેલું છે તેવા (હે અગ્નિ) ! તમે ચારેય તરફથી રક્ષણ કરનારા બન્યા છો. (માટે હે અગ્નિ !) તમે અમારા પાપને દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૬)

વિમર્શ : विश्वतोमुख – એ અગ્નિનું વિશેષણ છે અને સંબોધન રૂપે તે શબ્દ વપરાયો છે. परिभूः असि–તમે રક્ષણ કરનારા છો. परिभूः–સૌના સ્વામી, સર્વ સમર્થ, રક્ષક, સૌને હરાવનાર–એવા બધા તેના અર્થો થાય છે.

द्विषों नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय ।

अपं नः शोशुंचदुघम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽइंव । पारय । अपं । नः । शोशुंचत् । अघम् ॥ ७ ॥

हे Vविश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने Vनावेव नावा नदीमिव Vद्विषः शत्रून् Vनः अस्मान् Vअति Vपारय अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' ॥

અનુવાદ : હે વિશ્વતોમુખ (અગ્નિ) ! નૌકા વડે જેમ (નદીને પાર પહોંચી શકાય તેમ) અમને અમારા શત્રુઓને પાર પહોંચાડી દે. (તમે) અમારા પાપને દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૭)

વિમર્શ : વિશ્વતોમુખ = જેનું મુખ ચારે તરફ ફેલાયેલું છે. અગ્નિ માટેનું આ વિશેષણ છઠ્ઠા મન્ત્રમાં પણ વપરાયું છે. ત્યાં, સાયણે એનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે : 'વિશ્વતોમુખ' સર્વ તરફ જ્વાળાવાળા. અગ્નિની જ્વાળાઓને જ રૂપકાત્મક રીતે 'મુખ' કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ સાયણની આ સમજૂતી પુનર્વિચારણીય છે. જેમકે, આ સૂક્તમાં જો 'અગ્નિ' શબ્દથી 'સૂર્ય' એવો અર્થ લેવાનો હોય તો, સૂર્યને પણ 'વિશ્વતોમુખ' કહી જ શકાય. બલ્કે સૂર્યને માટે જ આ વિશેષણ વધુ યથાર્થ રીતે લાગુ પાડી શકાય એમ છે. સૂર્યને ભૂગોળના કોઈપણ ભાગમાંથી જોઈ શકાય છે, તે એકી સમયે ત્રણેય ભુવનને પ્રકાશે છે. આથી "વિશ્વતોમુખ અગ્નિ" એટલે 'સૂર્ય' એવો અર્થ લઈએ તે વધુ ઉચિત–તર્કસંગત ગણાશે.

આ મન્ત્રમાં, અગ્નિને (સૂર્યને) નૌકાની ઉપમા આપી છે. નૌકાથી જેમ નદીને પેલે પાર સરળતાથી પહોંચી શકાય છે તેમ સૂર્યની મદદથી પણ દ્વેષિલા શત્રુઓની પણ પેલે પાર પહોંચી શકાય છે. વેદમન્ત્રોમાં વપરાયેલી આવી ઉપમાઓ તે વેદકાળના વિકસેલાં નૌકા જેવાં સાધનોનો પરિચય આપે છે અને દ્વેષ કરનારા શત્રુઓથી ભરેલા સમાજનો પણ પરિચય આપે છે.

स नः सिन्धुंमिव नावयाति पर्षा स्वस्तयें ।

अपं नः शोशुंचदुघम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुंम्ऽइव । नावयां । अति । पर्ष । स्वस्तयें । अपं । नः । शोशुंचत् । अघम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दार्ढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने Vसः त्वं Vनः अस्मान् Vनावया नावा Vसिन्धुमिव नदीमिव Vस्वस्तये क्षेमार्थम् Vअति Vपर्ष शत्रून् अतिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशम् अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादात् Vनः अस्माकम् Vअघं पापं च Vअप Vशोशुचत् अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । 'आङ्याजयारां चोपसंख्यानम्' (पा.म. ७.१.३९.१) इति तृतीयाया अयारादेशः । 'उपोत्तमं रिति' (पा.सू. ६.१.२१७) इति अकारस्य उदात्तत्वम् । पर्ष । पृ पालनपूरणयोः । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लोरभावः । सिब्बहुलं लेटि इति बहुलवचनात् सिप् । गुणः । द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घत्वम् ॥

અનુવાદ : (હે અગ્નિ !) તે (તમે) નદીને જેમ નૌકા વડે (તરી શકાય) તેમ અમારા શત્રુઓને ઓળંગાવડાવીને અમને કલ્યાણને માટે [સાચવો (પાલન કરો]). (તમે) અમારાં પાપને દૂર કરી દો. (૧–૯૭–૮).

વિમર્શ : સાયણે (ત્વં) અપ નઃ શોશુચદ્ અઘમ્ । એવી ધ્રુવપંક્તિનો "(તમે અગ્નિદેવ) અમારા અઘ (પાપ/દુરિત)ને દૂર કરી દો (= તેનો નાશ કરો)" – એવો અર્થ કરવા ઉપરાંત એમ પણ ઉમેર્યું છે કે – અમારા (કુત્સના) શોકને દૂર કરીને, અમારા શત્રુને શોકયુક્ત બનાવો.

આ આખા સૂક્તમાં અપ નઃ શોશુચદ્ અઘમ્ એવી ધ્રુવપંક્તિમાં જે પ્રાર્થના વારંવાર પુનરુક્ત કરવામાં આવી છે; તથા ૭મા અને ૮મા મન્ત્રમાં નૌકાથી જેમ નદીને પાર કરી શકાય, તેમ અમને શોકને પાર ઉતારો એવી જે માંગણી કરવામાં આવી છે – તેને જોઈને જ સાયણે જે આખ્યાનકથાને આ સૂક્તની ભૂમિકા રૂપે ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો કદાચ જન્મ થયો હશે.

વળી, "દુઃખનું ઓસડ દા'ડા" એવી કહેવત દ્વારા જે કહેવાયું છે કે જેમ જેમ દિવસો વીતે તેમ તેમ માણસને પ્રિય વ્યક્તિનો શોક પણ વિસારે પડતો હોય છે, તે અનુભવમૂલક વાતને ધ્યાનમાં લેતાં આ સૂક્ત 'અગ્નિ' શબ્દથી વાચ્ય એવા સૂર્યને જ સંબોધાયું હોય તેની શક્યતાને વધારી દે છે. સૂર્ય એટલે કાલચક્ર. જેમ જેમ સમય જાય તેમ જો શોક દૂર થતો જતો હોય તો આ સૂક્તમાં પણ તે જ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એમ જોઈને, કહી શકાય કે અહીં જે અગ્નિદેવ –ની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, તે સૂર્યદેવતા જ છે.

★ ★ ★

[२] मण्डलम्–१, सूक्तम्–१५४, (१–६ मन्त्राः)

(विष्णुसूक्तम्)

विष्णुर् देवता । ऋषिः दीर्घतमाः । छन्दः त्रिष्टुप् ॥

भूमिका : ગ્રીક માઈથોલોજીની જેમ વૈદિક માઈથોલોજીમાં પણ અનેક દેવી–દેવતાઓનું કલ્પન જોવા મળે છે. પરંતુ વૈદિક માઈથોલોજીમાં જે અનેકદેવતાવાદ જોવા મળે છે, તે અનેક દેવતાઓ કોણ છે ? એનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે આ દેવો કોઈકને કોઈક પ્રાકૃતિક તત્ત્વ/પદાર્થ કે ઘટનામાં દેવત્વનું આરોપણ કરીને, તેનું મૂર્તીકરણ પામેલા (સજીવારોપણ પામેલા) દેવો છે. વૈદિક દેવતાશાસ્ત્ર (Theology) મુજબ આ બ્રહ્માણ્ડ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું કલ્પાયું છે. જેમકે, પૃથિવીલોક, અન્તરિક્ષલોક અને દ્યુલોક. ઋગ્વેદમાં વર્ણવાયેલા અનેક દેવો આ ત્રણ લોકમાંથી કોઈ એક લોક જોડે સંકળાયેલા – ત્યાં નિવાસ કરતા – હોય એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં દ્યુલોક (સ્વર્ગલોક) જોડે સંકળાયેલા દેવો આ પ્રમાણે છે : ૧. દ્યૌષ્પિતર, ૨. વરુણ, ૩. મિત્ર, ૪. સૂર્ય, ૫. સવિતૃ, ૬. પૂષન્, ૭. વિષ્ણુ, ૮. વિવસ્વાન્, ૯. આદિત્યગણ, ૧૦. ઉષસ્ દેવી અને ૧૧. અશ્વિનૌ. આ અગિયાર દેવોનું તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરીએ તો ૧. દ્યૌષ્પિતર એટલે આકાશ, ૨. સૂર્ય, ૩. ઉષઃકાળ અને ૪. મિથુન રાશિના બે તારા–એમ કુલ ચાર દેવો તારવી શકાય. બીજી રીતે કહીએ તો સૂર્યના જ જુદા જુદા ગુણવાચક નામો/વિશેષણ રૂપે વપરાતા શબ્દો. દા.ત. મિત્ર, સવિતૃ, પૂષન્, વિષ્ણુ, વિવસ્વાન, અર્યમન્ અને આદિત્યગણ – એ (પાછળથી) સ્વતંત્ર દેવ તરીકે વિકસ્યા છે. આમ આ દ્યુસ્થાનીય ૧૧ દેવતાઓની યાદીમાંથી જે 'વિષ્ણુદેવતા' છે, તે પણ સૂર્યનું જ એક ગુણવાચક નામ છે.

પ્રોફે. મેકડોનલે 'વૈદિક માઈથોલોજી' નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે આખા ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ–દેવતાને માટે રચાયેલાં સૂક્તોની સંખ્યા કેવળ પાંચ જ છે અને તેમના નામનો ૧૦૦ વાર જ ઉલ્લેખ થયો છે. આ સંખ્યાને આધારે તો વિષ્ણુને ચોથી શ્રેણીના જ દેવતા કહેવાય. પરંતુ અહીં જે પાંચ સૂક્તોમાં તેમના વ્યક્તિત્વનું જે વર્ણન મળે છે, તેને આધારે એવું લાગે છે કે તે મહત્ત્વના દેવતા છે.

પ્રથમ મુદ્દો તો એ નોંધનીય છે કે 'વિષ્ણુ' એ દ્યુસ્થાનીય દેવતા છે. વળી, તે સૂર્યનું જ એક ગુણવાચક નામ છે. દા.ત. સૂર્યને 'સવિતૃ' એટલા માટે કહ્યા છે કે તે જીવમાત્રનો પ્રસવ કરાવનાર છે. √सूङ् प्राणिप्रसवे ધાતુ ઉપરથી 'सविता' (જન્માવનાર) શબ્દ બને છે. એવી જ રીતે, જે ઉદય પામતાંની સાથે જ બધે વ્યાપી વળે છે માટે તે સૂર્યને 'વિષ્ણુ' કહેવાય છે. 'निरुक्त' નામના વેદાંગમાં 'વિષ્ણુ' શબ્દનું નિર્વચન કરતાં યાસ્કે લખ્યું છે કે –

यद् विषतो भवति तद्विष्णुर्भवति; विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । (અધ્યાય–૧૨–૭–૧૮)[1] विष्, विश् કે व्यश्नोति ગમે તે ધાતુ લો, પણ તે બધા 'વ્યાપી વળવું' અર્થ ધરાવે છે. આમાંના કોઈ એક ધાતુ ઉપરથી 'વિષ્ણુ' શબ્દનું ઘડતર થયું છે. સૂર્ય ઉદય પામતાંની સાથે જ ત્રણેય ભુવનમાં પોતાનાં કિરણોથી તત્ક્ષણ વ્યાપી વળે છે. સૂર્યના આ વ્યાપી વળવાના વિશિષ્ટ ગુણને આધારે તેનું નામ 'વિષ્ણુ' પડ્યું છે.

વિષ્ણુનું જે વર્ણન ઋગ્વેદમાં મળે છે, તે જોતાં એમ લાગે છે કે આ દેવતાનું મૂર્તીકરણ બહુ ક્ષીણ અવસ્થામાં જ રહેવા પામ્યું છે. (એટલે કે તે પૂર્ણ માનવાકૃતિ રૂપે નિરૂપાયા નથી.) વિષ્ણુ–દેવતાની સ્તુતિ માટે જે પાંચ સૂક્તો રચાયાં છે[2] તેમાં વારે વારે તેમનાં ત્રણ ડગલાંનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. આપણે જે ૧–૧૫૪ સૂક્તનો અભ્યાસ કરવાનો છે તેમાં પણ લખ્યું છે કે –

(૧) विचक्रमाणः त्रेधा–ત્રણ પ્રકારે ડગલાં માંડનાર (મન્ત્ર–૧)

(૨) त्रिषु उरुषु विक्रमणेषु–ત્રણ વિશાળ ડગલાઓમાં (મન્ત્ર–૨)

(૩) त्री पूर्णा મધુના पदानि–મધુથી ભરેલાં ત્રણ ડગલાં (મન્ત્ર–૪)

આમ વિષ્ણુના શરીરનાં બીજાં કોઈ અવયવોનું વર્ણન વેદમંત્રોમાંથી મળતું નથી, પણ માત્ર તેમના 'ત્રણ ડગલાં' (પાદપ્રક્ષેપ, પાદક્રમણ)નો વારંવાર ઉલ્લેખ મળે છે. [જ્યારે પાછળથી રચાયેલાં પુરાણગ્રન્થોમાં આ જ વિષ્ણુ ભગવાન્ ચતુર્ભુજ–શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી–સ્વરૂપે વર્ણવાયા છે.] વિષ્ણુના 'ત્રણ ડગલાં'ની સમજૂતી આપતાં નિરુક્તના ૧૨મા અધ્યાયમાં યાસ્કે બે આચાર્યોના મત ઉદ્ધૃત કર્યા છે. જેમકે, સૂર્યનાં કિરણો પૃથિવીલોકમાં, અન્તરિક્ષલોકમાં અને દ્યુલોકમાં ફેલાય છે – આ હકીકત જોઈને વેદકાલીન દીર્ઘતમસ્ ઋષિએ તે સૂર્યને 'ત્રણ ડગલાંવાળો' દેવ કહ્યો છે – એમ આચાર્ય શાકપૂણિ કહે છે. બર્ગેન અને મેકડોનલ પણ શાકપૂણિ જોડે સહમત છે. પરંતુ ઔર્ણવાભ નામના બીજા એક આચાર્ય કહે છે કે સૂર્યનાં ત્રણ ડગલાં તે દિવસ દરમ્યાનની સૂર્યની ત્રણ અવસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવાની છે. સૂર્યની ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્તની સ્થિતિ –

---

૧. આ નિરુક્તવચનને સમજાવતાં દુર્ગાચાર્યે લખ્યું છે કે – व्यश्नोतेर्वा विपूर्वस्य वाश्नोतेः, यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥

૨. ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાં ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬ સૂક્તો અને સાતમા મંડળમાં ૯૯ અને ૧૦૦ ક્રમાંકવાળાં સૂક્તોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ છે.

તે તેનાં ત્રણ ડગલાં છે. આ મત જોડે વ્હીટની મેક્સમૂલર, હોગ વગેરે સહમત છે.[૩] પરંતુ ઓલ્ડનબર્ગ નામના વિદ્વાન સાવ વિપક્ષી મત ધરાવે છે :– વિષ્ણુના ત્રણ વિશાળ ડગલાંનો સંબંધ સૂર્ય જોડે બાંધી શકાય એમ નથી. વિષ્ણુ સૌરપ્રકૃતિના દેવ નથી. તેમનાં ડગલાંની 'ત્રણ' સંખ્યાનો વારંવાર ઉલ્લેખ, એમના મતે, વેદકાળના ઋષિઓની ત્રણ સંખ્યાનો જ્યાંને ત્યાં ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ ઉપર નિર્ભર છે. આમ વેદના વિષ્ણુ તે સૂર્ય એમ કહી શકાય નહીં (એવું ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે). પરંતુ ભારતીય પરંપરા તો સ્પષ્ટપણે વિષ્ણુને સૂર્યનું જ ગુણવાચક નામ ગણે છે.[૪]

ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને માટે જે બીજાં વિશેષણો વપરાયાં છે તે આ પ્રમાણે છે : ઉરુગાય, ઉરુક્રમ, ત્રિવિક્રમ, યુવા, અકુમાર, નિષિક્તપા અને શિપિવિષ્ટ છે. આ બધાં વિશેષણો વિષ્ણુની દ્રુતગતિતા, સક્રિયતાના જ ગુણને કહેનારા છે. છેલ્લાં બે વિશેષણો 'સિંચાયેલા રેતસ્ નું (ગર્ભસ્થ શિશુનું) રક્ષણ કરનાર' અને 'સર્જન-શક્તિવાળા' એવા અર્થો ધરાવે છે (અને તે બેનો પ્રયોગ કરનાર વસિષ્ઠ ઋષિ છે.)

ઋગ્વેદ (૧–૧૫૫–૬)માં જ્યાં વિષ્ણુની જ સ્તુતિ છે ત્યાં "૯૦ને ૪ નામોની (= ઋતુઓની) સાથે રથના ચક્રની જેમ ઘુમાવવાની" વાત કહેવાઈ છે; જે સ્પષ્ટપણે એક વર્ષના ૩૬૦ દિવસોનો ઉલ્લેખ છે એમ વિદ્વાનોને લાગે છે. આમ સૂર્ય, કે જે સંવત્સર–ચક્ર પ્રવર્તક છે તેને જ 'વિષ્ણુ' કહ્યા છે.

આપણે જે વિષ્ણુ–સૂક્ત (૧–૧૫૪)નો અભ્યાસ કરવાનો છે, તેમાં વિષ્ણુના એક 'પરમ પદ' (ઉત્કૃષ્ટ નિવાસસ્થાન)ની વાત આવે છે. આ સ્થાનમાં એક 'મધુનો ઉત્સ' (= અમૃતનું ઝરણું કે કૂવો) આવેલો છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સૂચન લઈને પરવર્તીકાળમાં પુરાણકારોએ 'વિષ્ણુલોક'ની કે 'વૈકુંઠધામ'ની કલ્પના વિકસાવી છે. અહીં પુણ્યશાળી લોકોને નિત્ય સુખનો જ અનુભવ થાય છે. એવી જ રીતે, વિષ્ણુને કુચર (દુર્ગમ સ્થાનમાં ફરનાર) અને ગિરિસ્થાઃ પર્વત ઉપર રહેનાર સિંહની ઉપમા આપી છે. સંભવતઃ આમાંથી કાલક્રમે 'નૃસિંહ-અવતાર'ની કલ્પના વિકસી હશે.

ઋગ્વેદમાં 'સૂર્ય'ને 'વિષ્ણુ' કહેવા [અને 'દુર્ગમ સ્થાનમાં ફરનાર' અને 'પર્વત ઉપર રહેનાર સિંહ' કહેવા] ઉપરાંત તેને એક પક્ષીની પણ ઉપમા આપી છે. આને

---

૩. किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि (= अस्तंगिरौ) इति और्णवाभः ॥ – निरुक्तम् (१२–८)

૪. 'વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્ર'માં પણ વિષ્ણુના પર્યાયવાચી ઘણાં નામોનો અર્થ 'સૂર્ય' જ થાય છે.

માટે ઋષિઓએ 'ગુરુત્મત્' અને 'સુપર્ણ' એવા શબ્દો વાપર્યા છે. (આમાંથી સૂચન લઈને પુરાણકારોએ વિષ્ણુના વાહન રૂપે ગરુડપક્ષીની કલ્પના વિકસાવી હશે.)

ઋગ્વેદમાં એક સ્વતન્ત્ર દેવ તરીકે 'વિષ્ણુ'ની સ્તુતિ હોવાની સાથોસાથ તે 'ઈન્દ્રના સહાયક દેવ' તરીકે તથા 'ઈન્દ્રના મિત્ર' તરીકે પણ સ્તવાયા છે. ઈન્દ્ર વૃત્ર જોડે યુદ્ધે ચઢે છે ત્યારે વિષ્ણુ સહાયક બને છે. (ઋ. ૬–૨૦–૨) અને યુગલદેવતા તરીકે પણ 'ઈન્દ્રાવિષ્ણૂ'ની ઋગ્વેદમાં સ્તુતિઓ મળે છે. વિષ્ણુ ઈન્દ્રની સાથે સોમપાનમાં ભાગ લે છે. આમ પુરાણકાળમાં 'વિષ્ણુ'ની જે 'ઉપેન્દ્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધિ થયેલી જોવા મળે છે તેનાં બીજ પણ ઋગ્વેદમાં જોઈ શકાય છે.

આ ચર્ચાના ઉપસંહારમાં કહીશું કે ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુની જે સ્તુતિ થઈ છે ત્યાં તે માણસોના, બલ્કે સૌ પ્રાણીઓને નિવાસસ્થાન પૂરું પાડવા માટે ત્રણ ડગલાં ભરે છે એવું કહેવાયું છે. પણ ઐતરેય કે શતપથ બ્રાહ્મણમાં દેવોને માટે અસુરો પાસેથી ચાલાકીથી જમીન પાછી મેળવવા માટે ત્રણ ડગલાં ભરે છે એવાં વર્ણનો (કથાઓ) મળે છે. (આમ વામન અવતારની કથાનાં બીજ પણ વિષ્ણુના 'ત્રિવિક્રમ' હોવામાં પડેલાં છે.) અને તેથી આગળ વધતાં, બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં તે વિષ્ણુ 'યજ્ઞ' જોડે સમીકરણ પામે છે. પણ પુરાણગ્રન્થો કે મહાભારતમાં જતાં સુધીમાં વેદના સૂર્ય રૂપ વિષ્ણુદેવ 'ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ' બને છે; અને ઐતિહાસિક વાસુદેવ કૃષ્ણ જોડે પણ અભેદ રચે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિકાસયાત્રામાં આમ વિષ્ણુનું વ્યક્તિત્વ બહુ રસપ્રદ છે.

'विष्णोर्नु कम्' इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । अत्रानुक्रमणिका–'विष्णोः षड्वैष्णवं हि' इति । अभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थम् इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । 'स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितं–'विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरसंस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । 'सोमातिरेके' इति खण्डे सूत्रितं–'महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (आश्व. श्रौ. ६.७) इति ॥ आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता । 'अथ यथेतम्' इति खण्डे सूत्रितं– 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. ५.२०) इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि । यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । ऊरुऽगायः ॥ १ ॥

हे नराः Vविष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य Vवीर्याणि वीरकर्माणि Vनु Vकम् अतिशीघ्रं Vप्र Vवोचम् प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन 'नवोत्तराणि पदानि' (नि. ३.१३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । Vयः विष्णुः Vपार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि Vरजांसि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि Vविममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं–'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' (ऋ. सं. १.१०८.९) इति । तैत्तिरीयेऽपि–'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै. सं. १.२.१२.१) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किंच Vयः च विष्णुः Vउत्तरम् उद्गततरमतिविस्तीर्णं Vसधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् Vअस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भेः 'स्तम्भुस्तुम्भु०' इति विहितस्य श्नः 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् । किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । Vत्रेधा Vविचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे' (ऋ. सं. १.२२.१७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव Vउरुगायः उरुभिः महद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

तृतीयसवने सोमातिरेके एव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्र 'प्र तत्' इत्ययमनुरूपस्तृचः । 'सोमातिरेके' इति खण्डे सूत्रितं–'प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६.७) इति । 'वाजपेयेनाधिपत्यकामः' इति खण्डे सूत्रितं–'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण' (आश्व. श्रौ. ९.९) इति ॥

અનુવાદ : (હું) વિષ્ણુના પરાક્રમોને જરા ઉતાવળે કહી દઉં : ['વિષ્ણુ તો એ દેવ છે કે] જેણે પૃથિવી–સંબંધી લોકોને માપ્યા છે. (અથવા નિર્મ્યા છે). ઘણા બધાથી જે(ની કીર્તિ)નું ગાન થઈ રહ્યું છે એવા તે (પોતે રચેલા લોકોનું) ત્રણ પ્રકારે પરિક્રમણ કરી રહ્યા છે અને જેમણે અતિવિસ્તીર્ણ એવા અન્તરિક્ષને ટેકવ્યું છે. (૧–૧૫૪–૧)

વિમર્શ : આ મન્ત્રના ચાર પાદોનો વાક્યાન્વય આમ ગોઠવ્યો છે : (अहं) विष्णोः वीर्याणि नु कं (= क्षिप्रम् = अतिशीघ्रम्) प्र वोचम् । यः पार्थिवानि रजांसि विममे । ઉત્તરાર્ધમાં, ચોથા પાદને પહેલા લઈને અન્વય આમ કર્યો છે : उरुगायः (= विष्णुः) त्रेधा विचक्रमाणः; यः उत्तरं सधस्थम् (= अन्तरिक्षम्) अस्कभायद् ॥

नु कम् એવાં બે અવ્યય પ્રકારનાં પદો છે. સામાન્ય રીતે વેદમન્ત્રોમાં આવા અવ્યયો પાદપૂરક–અવ્યય રૂપે વપરાય છે. પરંતુ અહીં તે 'ઉતાવળે', 'જલ્દીથી' એવો અર્થ આપે છે. સાયણાચાર્યે આ પદોના સ્વરભાર વિશે ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે કે યાસ્કના મત મુજબ તથા વેદોની બીજી શાખાઓમાં જોવા મળે છે તે મુજબ 'नु' ના અર્થમાં જ ''नु कम्'' નો પ્રયોગ છે એમ સમજવાનું છે. એટલે કે, ભલે પદપાઠમાં नु । कम् । એવા સ્વરૂપે બન્નેને અલગ અલગ પદ ગણાવ્યા હોય; પરંતુ નિપાતો આદ્યુદાત્ત હોય છે. (निपाताः आद्युदात्ताः । ९–९–१३६) એવા પાણિનિના નિયમ મુજબ 'नुकम्' એવો એક શબ્દ જ ગણવાનો છે; જેમાં 'नु' આદિ અક્ષર ઉદાત્ત હશે અને कम् ઉપર સ્વરિત હશે.

प्र + √वच् એવા ત્રીજા ગણના ધાતુનું injunctive અર્થ ધરાવતું સાદા ભૂતકાળનું ઉત્તમ પુરુષ એકવચનનું રૂપ प्र + वोचम् । 'મારે બોલવું જોઈએ, મારે કહેવું જોઈએ' એવો અર્થ તેમાં નિહિત છે.

દીર્ઘતમસ્ ઋષિને વિષ્ણુના જે પરાક્રમ (वीर्याणि) કહેવા યોગ્ય લાગ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) यः (विष्णुः) पार्थिवानि रजांसि विममे । જે વિષ્ણુએ પૃથિવી સંબંધી લોકોને (रजांसि) માપ્યાં છે. वि + √मा (ત્રીજો ગણ, આત્મનેપદ) 'માપવું'

ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળમાં પ્રથમ પુરુષ એકવચન विममे = 'તેણે માપ્યા' રૂપ થાય છે. અહીં 'પૃથિવીસંબંધી વિવિધ લોક' એટલે શું ? તેને સમજાવતાં સાયણ કહે છે કે પૃથિવી (ક્ષિતિ), અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગલોક અમારા છે' એવું અભિમાન ધરાવનારા અનુક્રમે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય રૂપ તેજનું આ વિષ્ણુએ નિર્માણ કર્યું છે. (અથવા તે તેજને તેમણે માપ્યા છે.)

(૨) વિષ્ણુનું બીજું પરાક્રમ તે – यः उत्तरं सधस्थम् अस्कभायद् – જેમણે ઉપરના અન્તરિક્ષ લોકને ટેકો આપ્યો છે, તેને ટેકવ્યું છે. √स्कभ् પરસ્મૈપદી ૯મા ગણનો ધાતુ, જેનો અર્થ 'ટેકો કરવો' થાય છે. તેનું નામધાતુ स्कभ બનાવીને, પછી હ્યસ્તન ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં अस्कभायत् રૂપ બનાવ્યું છે. सधस्थम्–ત્રણેય લોકને આશ્રય આપનાર, અર્થાત્ અન્તરિક્ષ લોક.

(૩) મન્ત્રના છેલ્લા પાદમાં આમ તો વિષ્ણુનાં વિશેષણો જ છે, પણ તેમાંથીય વિષ્ણુના પરાક્રમો ધ્વનિત થઈ રહ્યા છે. જેમકે, જે उरुगायः છે; અર્થાત્ જે દેવ ઘણા બધાથી સ્તવાય છે; જેની કીર્તિનું ઘણા બધા ગાન કરે છે. (ગો શબ્દનો એક અર્થ 'કિરણ' થાય છે, તેને આધારે કેટલાક વિદ્વાનોએ उरुगायः નો અર્થ જેનાં કિરણો લાંબે સુધી ફેલાયેલા છે તે (સૂર્ય)–એવો કર્યો છે.) પરંતુ બધા લોકો વિષ્ણુની કીર્તિનું શાને માટે ગાન કરે છે ? તો यः त्रेधा विचक्रमाणः છે. ત્રણ પ્રકારે તે બ્રહ્માણ્ડમાં ફરી વળે છે, ફરનારો છે. અહીં 'વિષ્ણુ' એ સૂર્યનું નામ છે; અને સૂર્ય ત્રણ ડગલાં ભરીને આખા આકાશને માપે છે. જેમકે – ઉદય–મધ્ય અને અસ્તકાળે. અથવા સૂર્યનાં ત્રણ ડગલાં એટલે સૂર્ય ઉગતાંની સાથે પૃથિવીલોક, અન્તરિક્ષલોક અને દ્યુલોકને વ્યાપી વળે છે. આ મન્ત્રમાં જે त्रेधा विचक्रमाणः (विष्णुः) કહ્યું છે, તેવું જ પ્રથમ મંડળના ૨૨મા સૂક્તમાં કહ્યું છે : इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । (१–२२–१७)

વિષ્ણુનું–સૂર્યનું–આ ત્રીજું પરાક્રમ છે કે તે સવારથી સાંજ સુધીમાં ત્રણ ડગલાં માંડીને જ આખા બ્રહ્માણ્ડમાં ફરી વળે છે (વ્યાપી વળે છે.) આ વ્યાપી વળવાના સ્વભાવને કારણે જ તે (સૂર્ય)નું નામ ''વિષ્ણુ'' પડ્યું છે.

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

3

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः [V]वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण [V]स्तवते स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । [V]मृगो [V]न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः [V]भीमः भीतिजनकः [V]कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा [V]गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं–'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्वम् पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.२०) इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै. आ. ८.८.१) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच [V]यस्य विष्णोः [V]उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु [V]विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु [V]विश्वा सर्वाणि [V]भुवनानि भूतजातानि [V]अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

અનુવાદ : તે વિષ્ણુ, કે જે ભય જન્માવનાર સિંહની જેમ ગમે તે (દુર્ગમ) સ્થાનમાં ફરનારો છે, અને જે પર્વત ઉપર રહેનારો છે; તે તેના પરાક્રમને કારણે (બધા વડે) સ્તવાય છે (= સ્તુતિ પામે છે). એમના (વિષ્ણુના) વિશાળ એવા ત્રણ ડગલાંમાં બધાં જ ભુવનો(માં રહેનારા તમામ પ્રાણીઓ) નિવાસ કરે છે. (૧–૧૫૪–૨)

વિમર્શ : બબ્બે પાદનું એક–એક વાક્ય બનાવવાનું છે. પૂર્વાર્ધનો અન્વય આમ થશે : तत् (= सः) विष्णुः भीमः मृगः न (= इव) कुचरः (अस्ति), गिरिस्थाः (अस्ति), [सः] वीर्येण [हेतुना] स्तवते (= स्तूयते) ।

भीमः = बिभेति अस्मात् જેનાથી ભય ઉપજે, તે 'ભીમ' તેવી વ્યુત્પત્તિને આધારે 'ભીમ'નો અર્થ થશે "ભય જન્માવનાર." मृगः– એટલે પ્રાણી/પશુ; પણ તેના વિશેષણ રૂપે भीमः ને મૂકવામાં આવેલ જોઈને, અહીં मृगः નો અર્થ 'સિંહ' કરવો જોઈશે. कुचरः = માં कु નો અર્થ પૃથિવી, લઈએ તો 'કુચર'નો અર્થ પૃથિવીના કોઈ પણ દુર્ગમ પ્રદેશમાં ફરનાર એમ થઈ શકે. સૂર્ય = વિષ્ણુ પણ સર્વત્ર ફરવાના/ફેલાવાના સામર્થ્યવાળો છે; વળી તેને गिरिस्थाः કહ્યો છે. કેમકે તે હંમેશા ઉદયાચલ પર્વત ઉપર રહેનારો છે ! અહીં વેદમાં मृगः न भीमः એમ

પદક્રમ છે, તેને ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે. કોઈપણ નામની પાછળ 'न' એવો અવ્યય આવેલો હોય તો તે 'નિષેધાર્થક' બનતો નથી, પણ 'ઉપમાર્થક' ગણવામાં આવે છે એવું નિરુક્ત–વેદાંગના પ્રણેતા યાસ્ક જણાવે છે. આથી मृगः न भीमः – નો અર્થ 'ભય જન્માવનાર મૃગ = સિંહની જેમ' એવો થશે. (નામની પૂર્વે જો 'न' આવે તો જ તે નિષેધાર્થક બને છે.)

ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય આમ ગોઠવાશે : यस्य (विष्णोः) उरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा(नि) भुवनानि अधिक्षियन्ति । अधि + √क्षि निवासे (૨જો ગણ, પરસ્મૈપદ) ઉપરથી ક્રિયાપદ બનેલું છે. વિષ્ણુને 'ત્રિવિક્રમ' = ત્રણ ડગલાંવાળાં કહેવાય છે. વિષ્ણુ અર્થાત્ સૂર્યનું પહેલું ડગલું તે પૃથિવીલોક છે, બીજું ડગલું તે અન્તરિક્ષલોક છે અને ત્રીજું ડગલું તે દ્યુલોક = સ્વર્ગલોક છે. આ ત્રણ ડગલાં બહુ વિશાળ (उरु) છે; અને તેમાં જ બ્રહ્માણ્ડના બધાં પ્રાણીઓ अधिक्षियन्ति = નિવાસ કરે છે. આમ વિષ્ણુ સૌના પાલન-પોષણ કરનાર બને છે; તથા વિષ્ણુના જે "વિશાળ ત્રણ ડગલાં"નો ઋગ્વેદમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તેમાંથી જ સૂચન લઈને, પાછળથી પુરાણકારોએ વામને બલિરાજ પાસે ત્રણ ડગલાં જમીન માંગ્યાની અને વામનમાંથી ભગવાન વિરાટ બન્યા; અને તે "ત્રિવિક્રમ" કહેવાયાની કથા વિકસાવી છે. એવી જ રીતે, બીજા પાદમાં સિંહનાં જે બે વિશેષણો ('કુચર' અને 'ગિરિષ્ઠા') વાપર્યાં છે, તે શ્લિષ્ટ છે. એટલે કે તે કેવળ ઉપમાન સિંહને માટે જ નથી, પણ ઉપમેય વિષ્ણુ માટેય છે. એટલે કે વિષ્ણુ નામધારી સૂર્ય પણ બ્રહ્માણ્ડના દુર્ગમ સ્થાનોમાં ફરનાર = કુચર છે; અને પર્વત ઉપર અર્થાત્ દ્યુલોકમાં રહેનાર = ગિરિષ્ઠાઃ છે. અહીં વિષ્ણુને માટે સિંહની જે ઉપમા વાપરી છે, તેમાંથી જ કદાચ આગળ જતાં પુરાણકારોએ નૃસિંહ અવતારની કથા કલ્પી કાઢી હશે.

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे । यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

^V^विष्णवे सर्वव्यापकाय ^V^शूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं ^V^मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुम् ^V^एतु प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ कीदृशाय । ^V^गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते ^V^उरुगायाय

बहुभिर्गीयमानाय ^{V}वृष्णे वर्षित्रे कामानाम् । एवंमहानुभावं शूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । ^{V}यः विष्णुः ^{V}इदं प्रसिद्धं दृश्यमानं ^{V}दीर्घम् अतिविस्तृतं ^{V}प्रयतं नियतं ^{V}सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयम् ^{V}एकः ^{V}इत् एक एवाद्वितीयः सन् ^{V}त्रिभिः ^{V}पदेभिः पादैः ^{V}विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

અનુવાદ : જેણે એકલાએ જ (પોતાનાં) ત્રણ ડગલાંઓથી આ લાંબા દૂર સુધી પથરાયેલા અન્તરિક્ષલોકને (અથવા, ત્રણેય લોકને) માપી લીધો છે; તે પર્વત ઉપર રહેનારા, ઘણા બધાથી સ્તુતિ પામતા અને વૃષભ જેવા વિષ્ણુને માટે આ બલવર્ધક સ્તોત્ર જઈ પહોંચજો. (૧–૧૫૪–૩)

વિમર્શ : સંસ્કૃત ભાષામાં यद् અને तद् એવાં બે સર્વનામો છે, જે સંયુક્ત–વાક્યની રચના માટે વપરાય છે. દા.ત. यः रामः अस्ति, सः सीतायाः पतिः अस्ति । 'જે રામ છે, તે સીતાના પતિ છે.' આમ यद् (यः) સર્વનામથી પહેલાં 'ઉદ્દેશ્ય'નો ઉલ્લેખ થઈ જાય છે; અને ત્યાર પછી तद् (सः) સર્વનામથી 'प्रतिनिर्देश्य' અંશનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આ ત્રીજા મન્ત્રમાં ઉત્તરાર્ધનો यः થી શરૂ થતો અંશ અનુવાદમાં પહેલો લેવાનો થાય છે; અને ત્યાર પછી તે ઉદ્દેશ્યભૂત વિષ્ણુનો જે ચતુર્થ્યન્ત પદો દ્વારા પૂર્વાર્ધમાં ઉલ્લેખ છે, તેનો અન્વય ગોઠવીને વાક્ય પૂરું કરવામાં આવ્યું છે. આમ મન્ત્રનો અન્વય આ મુજબ ગોઠવાશે :–

यः एकः त्रिभिः पदेभिः इदं दीर्घम् प्रयतम् सधस्थम् विममे, (तस्मै) गिरिक्षिते, उरुगायाय, वृष्णे विष्णवे शूषम् मन्म प्र एतु ॥

प्रयतम्–પથરાયેલા, सहस्थम् નો સાયણે પહેલા મન્ત્રમાં 'અન્તરિક્ષલોક' એવો અર્થ કર્યો છે; પણ सह અર્થમાં सध અવ્યય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈને વિચારીએ તો सह + स्थम्–સાથે મળવાનું સ્થાન = સભાસ્થાન, અર્થાત્ લક્ષણાથી 'આ ત્રણેય લોક' એવો અર્થ પણ થઈ શકે. वृषन् = (વૃષભ) શબ્દનું ચતુર્થી એકવચન वृष्णे થાય છે. વિષ્ણુને વૃષભની આખલાની ઉપમા તેના સામર્થ્યને ધ્યાનમાં રાખીને આપી છે. કેમકે સૂર્ય રૂપ વૃષભ દ્યુલોકના એક છેડેથી છેક સામા છેડા સુધી, દૂર સુધી પથરાયેલા માર્ગને એકલો જ માપી લે છે. शूषम्–બળવાળું, मन्म = स्तोत्र √मन् જાણવું, વિચારવું ધાતુ ઉપરથી मनिन् પ્રત્યય લાગીને આ શબ્દ બન્યો છે.

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उं त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्यं । त्री । पू॒र्णा । मधुना । प॒दानिं । अक्षीयमाणा । स्व॒धयां । मदन्ति । यः । ऊँ इतिं । त्रि॒ऽधातुं । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । एकः । दा॒धारं । भुवनानि । विश्वां ॥ ४ ॥

ᵛयस्य विष्णोः ᵛमधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन ᵛपूर्णा पूर्णानि त्रीणि ᵛपदानि पादप्रक्षेपणानि ᵛअक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि ᵛस्वधया अन्नेन ᵛमदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । ᵛय ᵛउ य एव ᵛपृथिवीं प्रख्यातां भूमिं ᵛद्याम् ᵛउत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च ᵛविश्वा ᵛभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । ᵛत्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा ᵛदाधार धृतवान् ॥ तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके–'तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त' इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा 'हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा. उ. ६.३.२–३.) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा । त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां 'तदस्य' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । 'अथातिथ्या' इति खण्डे सूत्रितम्–'इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम्' (आश्व. श्रौ. ४.५) इति ॥

અનુવાદ : જે (વિષ્ણુ)ના મધુથી પરિપૂર્ણ એવા અને (ક્યારેય) ક્ષીણ નહીં થનારા ત્રણ ડગલાંઓ (= ત્રણેય લોકમાં રહેનારા પ્રાણીઓ) સ્વધાથી (= અન્ન વડે) આનંદ–પ્રમોદ કરે છે. જેણે એકલાએ જ ત્રણ રીતે પૃથિવીને અને દ્યુલોકને, તથા બધાં જ ભુવનોને (અથવા બધા જ ભૂતોને) ધારણ કર્યા છે. (૧–૧૫૪–૪)

વિમર્શ : આ મન્ત્રમાં પૂર્વાર્ધના અને ઉત્તરાર્ધના બબ્બે પાદોનો અન્વય નીચે પ્રમાણે ગોઠવવાનો છે : (૧) यस्य मधुना(नि), पूर्णा(नि), (एवं) अक्षीयमाणा(नि) त्री(णि) पदानि स्वधया मदन्ति । (૨) यः (विष्णुः) एकः त्रिधातु पृथिवीम् उत द्याम्, विश्वा(नि) भुवनानि दाधार । ઉપરનો અનુવાદ પણ આ ક્રમે જ ગોઠવ્યો છે.

स्वधा નો નિરુક્તકારે અર્થ 'અન્ન' કર્યો છે. (એ ઉપરાંત બીજા પણ તેના અર્થો થઈ શકે છે. જેમકે, જળ, સ્થાન, સુધા, વિચાર વગેરે.) પૂર્વાર્ધમાં મુખ્ય વાક્ય આમ છે :– विष्णोः त्रीणि पदानि स्वधया (अन्नेन) मदन्ति । સાયણ

અહીં मदन्ति ક્રિયાપદને मादयन्ति એમ પ્રેરક ક્રિયાપદમાં ફેરવીને વાક્યાર્થ કાઢે છે : "વિષ્ણુના ત્રણ ડગલાંઓ અન્નથી તે ડગલાંમાં = ત્રણ લોકમાં રહેનારાને, તદાશ્રિત પ્રાણીઓને મદમસ્ત કરે છે; આનંદપ્રમોદ કરાવડાવે છે."

ઉત્તરાર્ધમાં આવેલો त्रिधातु શબ્દ અવ્યય ગણીને તેનો અર્થ 'ત્રણ પ્રકારે, ત્રણ રીતે' એવો વિદ્વાનો દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. √धृ 'ધારણ કરે છે' એવા ક્રિયાપદનું પરોક્ષ ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં दाधार રૂપ બને છે. 'ધારણ કર્યા છે' અર્થાત્ 'ઉત્પન્ન કર્યા છે.'

विश्वा भुवनानि નો સાયણે 'બધા ભૂતો' કે '૧૪ લોક' એવો અર્થ કર્યો છે.

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति । उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

Vअस्य महतो विष्णोः Vप्रियं प्रियभूतं Vतत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं Vपाथः । अन्तरिक्षनामैतत्, 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु. ६.७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । Vअश्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । Vयत्र स्थाने Vदेवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः Vनरः Vमदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । Vउरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव Vविष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य Vपरमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके Vपदे स्थाने Vमध्वः मधुरस्य Vउत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । Vइत्था इत्थमुक्तप्रकारेण Vस Vहि Vबन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

અનુવાદ : જ્યાં (વિષ્ણુ) દેવની કામના કરતાં માણસો આનંદ કરે છે, તે આ (વિષ્ણુ)ના પ્રિય (અન્તરિક્ષના) માર્ગને (હું) પ્રાપ્ત કરું. વિશાળ ડગલાંવાળા

(વિષ્ણુ)નું આ પ્રકારનું તે ખરેખર બન્ધુત્વ છે. વળી, વિષ્ણુના પરમ પદમાં (ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં) મધુનું (= અમૃતનું) ઝરણું છે. (૧–૧૫૪–૫)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં બીજા પાદનો અનુવાદ કર્યા પછી, પહેલો પાદ જોડવાનો છે. અન્વય આમ થશે : यत्र देवयवो नरः मदन्ति, तद् अस्य (विष्णोः) प्रियम् पाथः (अहम्) अभि अश्याम् (= प्राप्नुयाम्) । દેવ શબ્દનો અર્થ 'ચમકતો પદાર્થ/વ્યક્તિ' થાય છે. વિષ્ણુ અર્થાત્ સૂર્ય પણ દ્યોતિત થવાના સ્વભાવવાળા છે. –યુ પ્રત્યયનો અર્થ 'કામના કરવી' થાય છે, દેવયુ એટલે દેવની કામના કરનાર, તેનું પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચનમાં देवयवः રૂપ થાય. આ શબ્દ ना–नरौ–नरःનું વિશેષણ છે. अभि + अश्याम् ક્રિયાપદમાં √अश् प्राप्तौ, પાંચમો ગણ, ઉભયપદી ધાતુ છે. તેનું સાદો ભૂતકાળ વિધ્યર્થવાળું ઉત્તમ પુરુષનું રૂપ છે. 'હું પ્રાપ્ત કરું, મેળવું' એવો અર્થ છે. વિષ્ણુનો પ્રિય પાથ = માર્ગ તે અન્તરિક્ષ છે એવું યાસ્ક કહે છે.

ઉત્તરાર્ધમાં બન્ને પાદને જુદા લઈ શકાય એમ છે : उरुक्रमस्य (विष्णोः) इत्था सः बन्धुः (अस्ति) । "વિશાળ ડગલાંવાળા વિષ્ણુનું આ પ્રકારનું તે બન્ધુત્વ છે." આનો સંબંધ પૂર્વવાક્ય જોડે જોડીને સમજવું જોઈએ. છેલ્લા ચોથા પાદમાં ઋષિએ એક બહુ જ મહત્ત્વની વાત કરી છે : विष्णोः परमे पदे मध्वः[6] उत्सः (अस्ति) । વિષ્ણુના પરમ પદ અર્થાત્ છેક ઉપરના દ્યુલોકમાં = સ્વર્ગલોકમાં મધુનું ઝરણું આવેલું છે.

મધુ શબ્દનું ષષ્ઠી એકવચન मध्वः [उत्सः (= निष्यन्दः)] થાય છે. સાયણે મધુના આ ઝરણાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં લખ્યું છે કે સુધા (અમૃત) રૂપ પરમાનંદથી ભર્યા રસનું ઝરણું વિષ્ણુના પરમ ઉત્કૃષ્ટ એવા સ્થાનમાં આવેલું છે, આ સ્થાન કેવળ સુખાત્મક છે; (ત્યાં દુઃખનો છાંટોય નથી). આ સ્થાનમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણા, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, પુનર્જન્મ વગેરેનો ભય જ નથી હોતો ! અહીં તો સંકલ્પ કરવા-માત્રથી જ અમૃતકુંડ વગેરે આવી મળે છે ! ઋષિ દીર્ઘતમસ્ કહે છે કે હું આવા સ્થાનને પ્રાપ્ત કરું ! વેદકાળમાં આવું જે મધુના ઉત્સનું સ્થાન કલ્પાયું છે, તેને આધારે જ પુરાણકાળમાં 'વિષ્ણુના વૈકુંઠસ્થાન'ની કલ્પના વિકસી છે.

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वाम् । वास्तूंनि । उश्मसि । गमंध्यै । यत्रं । गावंः । भूरिंऽशृङ्गाः । अयासंः । अत्रं । अहं । तत् । उरुऽगायस्यं । वृष्णंः । परमम् । पदम् । अवं । भाति । भूरिं ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ ᵛवां युष्मदर्थं ᵛता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि ᵛवास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि ᵛगमध्यै युवयोः गमनाय ᵛउश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । ᵛयत्र येषु वास्तुषु ᵛगावः रश्मयः ᵛभूरिशृङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा ᵛअयासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अताद्दशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । ᵛअत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूतं द्युलोके ᵛउरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत्ताद्दशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं ᵛपरमं निरतिशयं ᵛपदं स्थानं ᵛभूरि अतिप्रभूतम् ᵛअव ᵛभाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः–'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः' (निरु. २.७) इति ॥ २४ ॥

અનુવાદ : જ્યાં, (થાક્યા વિના) જઈ રહેલી અનેક શીંગડાવાળી ગાયો રહેલી છે, તે તમારા બે (= ઈન્દ્રા–વિષ્ણૂ)ના નિવાસસ્થાનોમાં (અમે) જવા માટે ઇચ્છીએ છીએ. વિશાળ સ્થાનોમાં જનાર એવા વૃષભનું પરમ પદ નીચેના ભાગમાં (એટલે કે આપણી ઉપર, પૃથિવી લોક ઉપર) પ્રકાશી રહ્યું છે. (૧–૧૫૪–૬)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધના બીજા પાદને પહેલા લઈને, તેનો અન્વય આમ ગોઠવવાનો છે : यत्र अयासः भूरिशृंगाः गावः (सन्ति) वां (= हे इन्द्राविष्णू) ता वास्तूनि गमध्यै उश्मसि । અહીં अयासः = अयनाः 'જનારી, જઈ રહેલી' એવો અર્થ યાસ્કે કર્યો છે. પણ રૉથે अ + यम् ઉપરથી તે શબ્દની રચના માનીને 'થાક્યા વિના (જઈ રહેલી)' એવો અર્થ સૂચવ્યો છે. ગાયોનું બીજું વિશેષણ 'भूरिशृंगाः = અનેક શીંગડાવાળી' એમ થાય છે. ઋષિ કહે છે કે અમે આવી ગાયોથી ભરેલા આવા સ્થાનમાં જવા માટે (गमध्यै–હેત્વર્થ કૃદન્તનું રૂપ) ઇચ્છીએ છીએ (उश्मसि). પણ આ સ્થાન કોનું છે ? તો वां वास्तूनि = 'તમારા બેના તે સ્થાનોમાં'–એમ મન્ત્રમાં કહ્યું છે. આથી અહીં વિચારવું પડશે કે वाम् (युष्मद्‌નું

ષષ્ઠી દ્વિવચન) 'તમારા બેનું' શબ્દ કોને માટે વપરાયો છે ? સાયણે તેનો અર્થ "યજમાન અને તેની પત્ની" એવો લીધો છે, પણ તે પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં બંધબેસતો નથી. એના બદલે વેંકટમાધવ નામના બીજા એક ટીકાકારે इन्द्राविष्णू – એવો અર્થ કર્યો છે તે બરાબર બંધ બેસે છે.

उश्मसि = ક્રિયાપદમાં બીજા ગણનો √वश् 'ઇચ્છા કરવી' અર્થવાળો ધાતુ રહેલો છે. તેનું વર્તમાનકાળ ઉત્તમ પુરુષ બહુવચનનું રૂપ થયું.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રમાણે વાક્યાન્વય લેવાનો છે :– उरुगायस्य वृष्णः परमं पदम् अत्र (अस्यां पृथिव्याम्) भूरि अव भाति । વિશાળ સ્થાનો (= ત્રિભુવન)માં જનાર તે વૃષભ (સ્વરૂપ વિષ્ણુ)નું પરમ પદ (= દ્યુલોક) અહીં, આ પૃથિવી ઉપર નીચેના ભાગે ચમકી રહ્યું છે, પ્રકાશી રહ્યું છે. સૂર્ય આકાશમાં સ્થિત હોય ત્યારે તે ઉપરથી નીચેના ભાગમાં પ્રકાશ ફેંકે છે એનું નિરૂપણ કરતાં અહીં 'अव भाति' (નીચે ચમકે છે) એવું ક્રિયાપદ વાપર્યું છે.

અહીં સૂર્યનાં કિરણોને જ अयासः થાક્યા વિના જનારી, બહુ શીંગડાવાળી गायः–ગાયો કહી હોય એમ જણાય છે. આમાંથી સૂચન લઈને ભાગવતપુરાણમાં જ્યારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વાસુદેવ કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ આપવી હોય છે ત્યારે તે પુરાણકારે તે કૃષ્ણને "ગાયોથી વીંટળાયેલા" ચિતર્યા છે.

★ ★ ★

[३] मण्डलम्–२, सूक्तम्–१२, (१–१५ मन्त्राः)

(इन्द्रसूक्तम्)

देवता–इन्द्रः, ऋषिः–गृत्समदः, छन्दः–त्रिष्टुप् ॥

ઋગ્વેદમાં સૌથી વધારે સૂક્તો દ્વારા જે દેવતાની સ્તુતિ થઈ છે, તે ઈન્દ્રદેવતા છે. ઋગ્વેદના કુલ ૧૦૧૭ સૂક્તોમાંથી ૨૫૦ જેટલાં (એટલે કે એક ચતુર્થાંશ જેટલાં) સૂક્તોમાં ઈન્દ્રની સ્તુતિ થઈ છે. આમ ઈન્દ્ર તે ઋગ્વેદનો પ્રધાન દેવતા છે, 'નિરુક્ત' નામના વેદાંગમાં યાસ્કે અને પ્રોફે. મેકડોનલે ઈન્દ્રસૂક્તોનો અભ્યાસ કરીને ઈન્દ્રને દ્યુસ્થાનનો દેવતા કહ્યો છે. વળી, તેને ઝંઝાવાતનો અને વૃષ્ટિનો દેવતા (Rain–God) ગણાવ્યો છે. પરંતુ પ્રોફે. આર. એન. દાંડેકરના મતે ઈન્દ્ર એ પહેલે તબક્કે તો ઈરાન તરફથી સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં આર્ય પ્રજાની ટોળીઓને પોતાની સાથે લઈ આવનાર એક ઐતિહાસિક યુદ્ધનેતા છે. ઈન્દ્ર માટે વપરાયેલાં 'પુરન્દર' (નગરોને તોડનાર), પુરભિદ્, જેવાં વિશેષણો એવું સૂચવે છે કે ઈન્દ્ર તે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરનારો, જીતનારો; અને પરિણામે શત્રુઓના ધનથી 'મઘવન્' (ધનવાન) બનેલો માનવ–નાયક છે. ઈરાન તરફથી ભારતના સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં લાવીને આર્યોને વસાવનાર આ ઐતિહાસિક પુરુષ છે. બીજે તબક્કે, વેદકાલિક ઋષિઓએ તેને 'યુદ્ધનો દેવતા' (War–God) બનાવ્યો છે. વેદમાં એવાં વર્ણનો મળે છે કે ઈન્દ્રને યુદ્ધમાં સૌ કોઈ બોલાવે છે, મદદ કરવા એને બન્ને પક્ષની સેનાઓ પ્રાર્થે છે. ત્રીજે તબક્કે તે ઈન્દ્રને 'વૃષ્ટિનો દેવતા' બનાવવામાં આવ્યો છે. અન્તરિક્ષમાં 'વૃત્ર' નામનો દાનવ વાદળોને વીંટળાઈને રહે છે અને પાણીને વરસવા દેતો નથી, ઈન્દ્ર તેની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરે છે અને પોતાના વિજળી રૂપી વજ્ર નામના આયુધથી તે વૃત્રને હણી કાઢે છે. જેના પરિણામે પાણી પૃથિવી ઉપર વહેવા માટે મુક્ત થાય છે. આ પરાક્રમને કારણે ઈન્દ્રને એક 'વૃત્રઘ્ન', 'વૃત્રહન્તા' જેવું વિશેષણ પણ મળ્યું છે. તથા પાણી વર્ષાવનાર વ્યક્તિ તરીકે તેને ઠેરઠેર "વૃષભ" (अपां वर्षिता) કહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે તેને 'વજ્રબાહુ' અને 'વજ્રહસ્ત' એવાં વિશેષણો પણ મળ્યાં છે.

ઈન્દ્રે કેવળ વૃત્રને જ નથી માર્યો, તેણે વલ, અહિ, નમુચિ, શમ્બર જેવા અન્ય દાનવોને અને દાસ, દસ્યુ જેવા આદિવાસી શત્રુઓને પણ હણ્યા છે. ઈન્દ્રમાં આવી અસુરોને હણવાની શક્તિ સોમરસનું પાન કર્યા પછી આવે છે. ઈન્દ્રને ઘણી જગ્યાએ 'સોમ'રસનો શોખીન કહ્યો છે. (જન્મતાંની સાથે જ ઈન્દ્રે સરોવર ભરીને સોમ પીધાનો પણ એકવાર ઉલ્લેખ થયો છે.) ઈન્દ્રને 'શતક્રતુ' (સો યજ્ઞ કરનાર, કે સો પરાક્રમી કર્મો કરનાર) પણ કહ્યો છે. ઈન્દ્રના સહાયક મિત્રદેવોમાં ઘણે સ્થળે મરુદ્ગણ, વિષ્ણુ, અગ્નિ અને બૃહસ્પતિના પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

ઈન્દ્રનું સ્વરૂપ વર્ણન અને ગુણદર્શન કરાવતાં વેદના ઋષિઓ ઈન્દ્રને 'સુન્દર દાઢીવાળા', 'મજબૂત મુઠ્ઠીવાળા', દાનવીર, અશ્વારોહી, ધનુર્ધારી, વજ્રબાહુ, શત્રુઓને ધ્રુજાવનાર વગેરે કહે છે.

ઈન્દ્રને 'વૃષ્ટિના દેવ' કહ્યા પછીય, વેદના ઋષિઓ અટક્યા નથી. તેમને "સર્વોપરિ–દેવતા" બનાવવાનો પણ ઉપક્રમ તેમણે હાથ ધર્યો છે. તેમાં તેમણે ઈન્દ્રે દ્યાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં, ઉડતા પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી, નદીઓને વહેવા માટે રસ્તો ખોદી આપ્યો, અગ્નિને જન્માવ્યો અને સૂર્યને આકાશમાં સ્થાપ્યો ઈત્યાદિ અસાધારણ કાર્યો કર્યાં એમ પણ કહ્યું છે.

વૈદિક માઈથૉલોજી (પુરાકથાશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનો કહે છે કે ઈન્દ્ર પૂરેપૂરો ભારતીય દેવ છે. એટલે કે આર્યો જ્યારે અતિશય પુરાતનકાળમાં ભારત–યુરોપીય પ્રદેશમાં (મધ્ય એશિયામાં) સાથે રહેતા હતા, ત્યારે તો સર્વોપરિ દેવ તરીકેનું સ્થાન વરુણ–દેવતાનું હતું. પણ ધીમે ધીમે આર્યોનું સ્થળાંતર થતું ગયું અને તેઓ ઈરાનથી ભારત તરફ આવતા ગયા તેમ તેમ વરુણદેવ વિસ્મૃતિની ગર્તામાં સરકતા જાય છે અને ઈન્દ્ર પ્રધાન દેવતા તરીકે ઉપસતા જાય છે. ઋગ્વેદનું ૭મું મંડળ રચનાકાળની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ પ્રાચીન મનાયું છે. તેમાં, ડૉ. દાંડેકરના મતે વસિષ્ઠે આ વરુણ–સમ્પ્રદાય અને ઈન્દ્ર સમ્પ્રદાયની વચ્ચે સમાધાન–સમન્વય–કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો જણાય છે. ૭–૮૩–૯માં "ઈન્દ્રાવરુણ"ની સહસ્તુતિ કરતાં કહેવાયું છે કે वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते, व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा। "કોઈ એક, અર્થાત્ ઈન્દ્ર, સંગ્રામમાં શત્રુઓને હણે છે, તો બીજો અર્થાત્ વરુણ હંમેશા પોતાના વ્રતોનું (કાયદા કાનુનનું) બધી રીતે રક્ષણ કરે છે." અહીં વસિષ્ઠ એમ કહેવા માંગે છે કે, આર્યોને ઈન્દ્રદેવની નવા પ્રદેશો ઉપર જીત મેળવવા એક 'યુદ્ધના દેવ' (War–God) તરીકે જરૂર છે; પણ જીત મળ્યા પછી ત્યાં કાયદો અને વ્યવસ્થાનું તન્ત્ર ઊભું કરવા (ઋતનું પાલન કરાવવા) (જૂના) વરુણ–દેવની પણ જરૂર તો પડવાની જ છે. આમ આર્યોને માટે બન્ને દેવની જરૂર છે, એમની વચ્ચે સમાધાનની જરૂર છે.

પરંતુ આપણે જે ગૃત્સમદ ઋષિનું ૨–૧૨ સૂક્ત જોવાના છીએ તેમાં તો તે ૭મા મંડળ કરતાં ઘણું પાછળથી રચાયેલું જણાય છે. ૭મા મંડળમાં ઈન્દ્રનું જે યુદ્ધના દેવ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવેલું જોવા મળે છે, એના કરતાં ઘણું પરવર્તી સમયનું ઈન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ અને એના સકળ પરાક્રમોનું વર્ણન આ ૨–૧૨માં જોવા મળે છે. ઈન્દ્રવિષયક લગભગ બધી જ પુરાકથાઓ (Myths) પ્રચારમાં આવી ગયા પછીનું આ ગૃત્સમદનું સૂક્ત છે એમ અમને લાગે છે. આ ઋષિના સમયમાં

ઈન્દ્ર 'ઐતિહાસિક આર્યનેતા'માંથી આગળ વધતાં વધતાં એટલા દૂર નીકળી ગયા છે કે તે 'વૃષ્ટિના દેવ' તરીકે અહીં નિરૂપવામાં આવ્યા છે. ગૃત્સમદના સમયના આર્યોને માટે તો "ઈન્દ્રને વિશે શ્રદ્ધા રાખવાનું" કહેવું પડે એટલા અતીતના તે દેવ બની ચૂક્યા છે.

ક્યારેક ઈન્દ્રના હોવા વિશે શંકા ઊભી થઈ હતી, એ સમયે ગૃત્સમદ પોતાના અનુયાયીઓને ઈન્દ્રમાં વિશ્વાસ પેદા કરવા અહીં ઈન્દ્રનાં પરાક્રમો વર્ણવી બતાવે છે અને તેનામાં શ્રદ્ધા રાખવાનું કહે છે – એવો શ્રી વેલણકર સાહેબનો મત છે. પરંતુ ઉપરના પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યું છે તેમ ઈન્દ્ર વિષયક બધી જ પુરાકથાઓ રચાઈ/પ્રચારમાં આવી ગયા પછીના સમયમાં ગૃત્સમદ ઋષિ ઊભા છે માટે આવી શ્રદ્ધા મૂકવાની વાત કરવી પડી છે તેમ જણાય છે.

અલબત્ત, પરંપરાગત ગ્રન્થો, જેવાકે બૃહદ્દેવતા (૪–૬૬ થી ૬૮) અને સાયણભાષ્ય વગેરેમાં આ સૂક્તના દર્શનની પૂર્વભૂમિકા કાંઈક નીચે મુજબ કહેવાઈ છે :–

ભૂતકાળમાં એકવાર એવું બન્યું કે વૈન્ય રાજાના યજ્ઞમાં ઈન્દ્ર વગેરે દેવો ગયા. ગૃત્સમદ ઋષિ પણ તેમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. હવે ઈન્દ્રને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી ત્યાં દૈત્યો આવી ચઢ્યા. ઈન્દ્રને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે ગૃત્સમદ ઋષિનું રૂપ લઈને યજ્ઞશાળામાંથી ઉતાવળે નીકળી ગયા ! હવે યજ્ઞ પૂરો થયા પછી વૈન્ય દ્વારા સત્કાર પામ્યા પછી સાચા ગૃત્સમદ ઋષિ યજ્ઞશાળામાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે ઋષિને દૈત્યો ઘેરી વળ્યા, દૈત્યોને લાગ્યું કે પહેલા તો એક ગૃત્સમદ ઋષિ જતા રહ્યા છે. માટે આ ઈન્દ્ર જ ગૃત્સમદના વેષમાં જઈ રહ્યો છે. આથી પરિસ્થિતિ પામી ગયેલા ગૃત્સમદ આ સૂક્તના મંત્રો દ્વારા ઈન્દ્રનાં પરાક્રમો વારાફરતી વર્ણવતાં વર્ણવતાં કહે છે કે – હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે; (અર્થાત્ હું ઈન્દ્ર નથી). – આવા એક ઈતિહાસની પરિકલ્પના ઊભી થવાનું કારણ એ જણાય છે કે આ સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રના અંતે એક ધ્રુવપંક્તિ આવેલી છે : स जनास इन्द्रः । "હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે." આ ધ્રુવપંક્તિ કયા પૂર્વાપર સંદર્ભમાં બંધ બેસી શકે ? તેની વિચારણા કરતાં કદાચ ઉપર મુજબની કથા કોઈકે વિચારી કાઢી હશે.

આ સૂક્તમાં ઈન્દ્રનાં જે જે પરાક્રમો ગણાવ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે :–

(૧) ઈન્દ્ર જન્મતાંની સાથે બધા દેવોનો ઉપરિ બની ગયો.

(૨) ઈન્દ્રે પોતાના બળથી દ્યુલોક અને પૃથિવીલોકને ધ્રુજાવી મૂક્યા.

(૩) તેણે ધ્રુજતી પૃથિવીને દૃઢ (સ્થિર) કરી.

(૪) ઇન્દ્રે ચલાયમાન પર્વતોને શાંત કર્યા (પર્વતોની પાંખો કાપી એક સ્થાનમાં બેસાડ્યા, તેમને 'અચલ' કર્યા.)

(૫) ઇન્દ્રે આકાશ (અન્તરિક્ષ)નું નિર્માણ કર્યું/માપ્યું અને દ્યુલોકને ટેકો પૂરો પાડ્યો.

(૬) 'અહિ'ને હણીને, જેણે સાત નદીઓને વહેવા માટે છુટી કરી.

(૭) 'વલ'ના ગૂઢ સ્થાનમાંથી ગાયોને (કિરણો કે જળ કે પશુઓ)ને બહાર કાઢ્યા.

(૮) ઇન્દ્રે વાદળોની વચ્ચે અગ્નિને (વિજળીને) જન્માવ્યો.

(૯) તે યુદ્ધમાં શત્રુઓનું ધન લૂંટી લેનારો છે.

(૧૦) ઇન્દ્રે દાસ–વર્ણના આદિવાસી લોકોને ગુફામાં–નીચેના સ્થાનમાં રહેતા કર્યા.

(૧૧) શિકારી (કે જુગારી)ની જેમ લક્ષ (દાવ)માં રહેલા ધનને તે એકઠું કરી લે છે. (૧ થી ૪ મન્ત્રમાં આટલાં પરાક્રમો ગણાવ્યાં છે.)

(૧૨) (૭મા મન્ત્રમાં ઋષિ કહે છે કે) તે ઇન્દ્રે સૂર્યને અને ઉષાને પણ જન્માવી છે.

(૧૩) જે જળનો નેતા છે. (પાણીને વહાવનારો દેવ છે).

(૧૪) ગર્જના કરતી અને સામસામે ટકરાતી બે શત્રુસેનાઓ એને મદદ માટે બૂમો પાડીને બોલાવે છે.

(૧૫) જે અચ્યુત પદાર્થોને પણ ચ્યુત કરી દેનારો છે.

(૧૬) જે દસ્યુનો હન્તા છે.

(૧૭) જેણે ચાળીસમા વર્ષે પર્વતની ગુફામાં સંતાઈને રહેતા શમ્બરને પણ શોધી કાઢ્યો હતો (અને હણી કાઢ્યો હતો.)

(૧૮) ઇન્દ્રે 'અહિ'ને હણ્યો અને સૂતેલા 'દાનુ'ને પણ હણ્યો.

(૧૯) આકાશમાં ચઢતા રૌહિણને પણ તેણે હણ્યો છે.

(૨૦) દ્યુલોક અને પૃથિવીલોક જેની આગળ નમી પડે છે.

(૨૧) ઇન્દ્રના બળથી પર્વતો પણ ધ્રુજી ઊઠે છે.

આ બધાં પરાક્રમોનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે તેમાં યુદ્ધવિષયક પરાક્રમો છે; વૃષ્ટિવિષયક કાર્યોનો નિર્દેશ છે; દાસ, દસ્યુ, શમ્બર વગેરે દાનવો અને શત્રુઓને હણ્યાના ઉલ્લેખો છે; અને છેવટે બ્રહ્માણ્ડના દ્યુલોક, પૃથિવીલોક, સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ જેવાં ભવ્ય સ્થાનો અને પદાર્થોને જન્માવનાર કે ધારણ કરનાર,

ટેકવનાર તરીકે પણ ઈન્દ્રદેવને નિરૂપવામાં આવ્યા છે. આમ ગૃત્સમદે જે ઈન્દ્રની ઓળખ આપી છે તે યુદ્ધદેવ, વૃષ્ટિદેવ અને સર્વનિયન્તા–દેવ તરીકેની ઓળખ છે.

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं शंसेत् । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं–'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६.६) इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च–'तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७.७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं–'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं–'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९.७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम् । 'ऊरू' इति खण्डे सूत्रितं–'वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऐ. आ. ५.३.१) इति । अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः–'संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्' (बृहद्दे. ४.६६–६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् । यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ᵛजनासः जना हे असुराः यो ᵛजात ᵛएव जायमान एव सन् ᵛप्रथमः देवानां प्रधानभूतः ᵛमनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः ᵛदेवः द्योतमानः सन् ᵛक्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा ᵛदेवान् सर्वान् यागदेवान् ᵛपर्यभूषत् रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् ॥ 'भूष अलंकारे' । भूवादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः । 'श्र्युकः किति' इति इट्प्रतिषेधः ॥ ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛशुष्मात् शरीरात् बलात् ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअभ्यसेताम् अबिभीताम् ॥ 'भ्यस भये' । अनुदात्तेत् । 'भ्यस भयवेपनयोः' (निरु. ३.२१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्–'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' (ऋ. सं. १.८०.११) इति । ᵛनृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य ᵛमह्ना महत्त्वेन युक्तः ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं–'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता' (निरु. १०.१०) इति ॥

અનુવાદ : જે પ્રથમ અને મનસ્વી એવા દેવે જન્મતાંની સાથે જ (પોતાના) પરાક્રમથી દેવોને ચારે તરફથી ગ્રહ્યા (= તેમના ઉપર વર્ચસ્વ જમાવ્યું). જે (ઇન્દ્ર)ના (શરીરના) બળથી દ્યુલોક અને પૃથિવીલોક ડરી ગયાં છે. વળી, જે બળના મહિમાથી યુક્ત છે; હે માણસો ! તે ઇન્દ્ર છે. [હું ગૃત્સમદ નહીં]. (૨–૧૨–૧)

વિમર્શ : પહેલા બે પાદનું એક વાક્ય બનાવવાનું છે : यः प्रथमः मनस्वान् देवः जात एव (स्वकीयेन) क्रतुना (सर्वान्) देवान् पर्यभूषत् । અહીં मनस्वान् એટલે 'મનસ્વી'. क्रतु એટલે કર્મ, પરાક્રમ, શક્તિ, પ્રજ્ઞા અને ક્યારેક યજ્ઞ. पर्यभूषत् ક્રિયાપદમાં परि + अभूषत् । હ્યસ્તન ભૂતકાળ, પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે. આ ક્રિયાપદના ઘણા અર્થો વિચારાય છે : ચારે બાજુએ ગ્રહણ કરવું, હરાવવા કે ચારેય તરફ રક્ષવા અથવા અતિક્રમવા. સાયણ કહે છે કે ઇન્દ્રે જન્મતાંની સાથે જ 'વૃત્ર'ને હણી કાઢ્યો હતો; અને તેથી તે દેવોમાં આગળ પડતો દેવ બન્યો. આમ તેણે દેવોને રક્ષણ પૂરું પાડ્યું અને તેમનો ઉપરિ બની ગયો.

ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ વાક્ય છે : (૧) यस्य (इन्द्रस्य) शुष्मात् रोदसी अभ्यसेताम् । જે ઈન્દ્રના (શારીરિક) બળને કારણે 'રોદસી' અર્થાત્ દ્યાવાપૃથિવી ધ્રુજી ઊઠ્યાં. અહીં रोदसी એવો શબ્દ નિત્ય દ્વિવચનાન્ત છે; અને દ્યુલોક અને પૃથિવીલોકનો (= દ્યાવાપૃથિવી)નો વાચક છે. (પદપાઠના નિયમો મુજબ જે દીર્ઘ ઈ કારાન્ત દ્વિવચનનું રૂપ હોય તેને 'પ્રગૃહ્ય' સંજ્ઞાવાળું પદ કહેવાય છે; અને તેને પદપાઠમાં इति કરણ દ્વારા દર્શાવાય છે.) √भ्यस् ભય પામવું, કંપવું અર્થવાળા ધાતુનું હ્યસ્તન ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચનનું રૂપ છે.

(૨) (सः) नृम्णस्य मह्ना (युक्तः) अस्ति । તે (સેના રૂપ) બળના મહિમાથી (યુક્ત છે). (૩) हे जनासः ! सः इन्द्रः अस्ति । હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. અહીં વેદની ભાષામાં जनः–जनौ–जनाः । ની સાથે પ્રથમા બહુવચનમાં વિકલ્પે એક વધારાનું जनासः । એવું રૂપ પણ બને છે. એ જ રીતે, સંબોધનમાં પણ (हे) जनासः । રૂપ બને.

આ આખા સૂક્તમાં દરેક મન્ત્રના અન્તે स जनास इन्द्रः । એવી ધ્રુવપંક્તિ આવેલી છે. બીજા મંડળના દ્રષ્ટા ઋષિ ગૃત્સમદે દરેક મન્ત્રમાં ઈન્દ્રના જુદાં જુદાં પરાક્રમોને વર્ણવ્યાં છે; અને તે પછી ઉમેર્યું છે કે – "જેણે આવાં આવાં પરાક્રમો કર્યાં છે તે ઈન્દ્ર છે; (હું નહીં)."

આ સૂક્તમાં વર્ણવેલાં જાત-જાતનાં, અને અનેક પરાક્રમો જોતાં એવું લાગે છે કે ઈન્દ્રદેવતા વિષયક ઘણાં બધાં પુરાકલ્પનો (myths) પ્રચારમાં આવી ગયાં પછી, ગૃત્સમદે આ સૂક્તની રચના કરી હશે.

ઋગ્વેદમાં ૨૫૦ જેટલાં સૂક્તોમાં ઈન્દ્રદેવતાની સ્તુતિ છે એમ મેકડોનલ કહે છે. પણ વેદના અભ્યાસીએ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એ પણ જોવા જેવું છે કે દરેક મંડળના ઈન્દ્રસૂક્તોમાં ઈન્દ્ર દેવતાનું જે જે વર્ણન મળે છે તેમાં ઈન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ ઉત્ક્રાંતિશીલ જણાય છે. એટલે કે ક્યાંક એવો સમયગાળો દેખાય છે કે જેમાં તે એક (ઈન્દ્ર) યુદ્ધનો વીર પરાક્રમી ઐતિહાસિક માણસ હોય, પછીથી તે ક્રમશઃ 'યુદ્ધના–દેવતા' તરીકેનું સ્થાન પામતો જાય છે; અને પછી વૃષ્ટિની પ્રાકૃતિક ઘટનાને 'ઈન્દ્ર–વૃત્રાસુર સંગ્રામ'ના નામે રૂપકાત્મક રૂપે આરોપિત કરીને ઈન્દ્રને "વૃષ્ટિના દેવતા" તરીકે આલેખવામાં આવે છે. તથા સૌથી છેલ્લા તબક્કે તે વરસાદના દેવતા ઈન્દ્રને 'સર્વોપરિ દેવતા'નું પણ સ્થાન આપવામાં આવે છે. ઈન્દ્રના વિકસતા રહેલા આવા વ્યક્તિત્વને સમજવા ઋગ્વેદનું ૭મું મંડળ વધુ ઉપકારક બની શકે તેમ છે. જ્યારે બીજા મંડળનું આ ૧૨મું સૂક્ત એવું જણાય છે કે જેમાં ઈન્દ્ર વિષયક બધા જ પ્રકારની પુરાકથાઓ (mythologies) વિકસી ગયા પછી ઈન્દ્રનું આલેખન થયું છે.

यः पृ॒थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृं॑ह॒द्यः पर्व॑ता॒न्प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरि॑क्षं वि॒म॒मे वरी॑यो॒ यो द्यामस्त॑भ्ना॒त्स जना॑स॒ इन्द्रः॑ ॥ २ ॥

यः । पृ॒थि॒वीम् । व्यथ॑मानाम् । अदृं॑हत् । यः । पर्व॑तान् । प्रऽकु॑पितान् । अर॑म्णात् । यः । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒ऽम॒मे । वरी॑यः । यः । द्याम् । अस्त॑भ्नात् । सः । ज॒ना॒स॒: । इन्द्रः॑ ॥ २ ॥

हे जनाः ᐯयः इन्द्रः ᐯव्यथमानां चलन्तीं ᐯपृथिवीम् ᐯअदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ 'दृह दृहि वृद्धौ' ॥ ᐯयः च ᐯप्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् ᐯपर्वतान् ᐯअरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । 'रमु क्रीडायाम्' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः ॥ ᐯयः च ᐯवरीयः उरुतमम् ᐯअन्तरिक्षं ᐯविममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । ᐯयः च ᐯद्यां दिवम् ᐯअस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत् ॥ 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातुः ॥ ᐯसः एव ᐯइन्द्रः नाहमिति ॥

અનુવાદ : હે માણસો ! જેણે કંપતી પૃથિવીને દૃઢ કરી; જેણે ઉડતા પર્વતોને સ્થિર કર્યા; જેણે વિશાળ એવા અન્તરિક્ષનું નિર્માણ કર્યું; વળી, જેણે (ઉપરના) દ્યુલોકને ટેકો પૂરો પાડ્યો છે, તે ઈન્દ્ર છે ! (૨–૧૨–૨)

વિમર્શ : આ મન્ત્રના ચાર પાદમાં ચાર વાક્ય છે; અને પાંચમું વાક્ય તે ધ્રુવપંક્તિ છે. (૧) (हे) जनास ! यः व्यथमानाम् पृथिवीम् अदृंहद् । (२) यः प्रकुपितान् पर्वतान् अरम्णात् । (३) यः वरीयः (= उरुतमम्) अन्तरिक्षं विममे । (४) यः द्याम् अस्तभ्नात् । (५) सः इन्द्रः (अस्ति) ।

व्यथमानाम् = 'કંપતી' એ પૃથિવીનું વિશેષણ છે, ઈન્દ્રે તેવી પૃથિવીને अदृंहद् ક્રિયાપદમાં √दृंह् (૧લો ગણ, પરસ્મૈપદ) 'દૃઢ બનાવવું' ધાતુનું હ્યસ્તન ભૂતકાળ છે. प्रकुपितान्—અહીં તહીં ચાલતા, ઉડતા, पर्वतान्—પર્વતોને ઈન્દ્રે अरम्णात्—સંયમિત કર્યા = સ્થિર કર્યા. ઈન્દ્રના આ પરાક્રમ પાછળ એવી પુરાકથા છે કે સૃષ્ટિના આરંભે પર્વતોને પાંખો હતી અને તે બધા અહીં તહીં ઉડતા રહેતા હતા (જેથી પૃથિવી ઉપરના પ્રાણીઓ એમનાથી ભયભીત રહેતા હતા.) પણ ઈન્દ્રે તેમની પાંખો કાપી કાઢી અને તેમને પૃથિવી ઉપર બેસાડી દીધા, તેમને 'અચળ' બનાવ્યા.

જે ઈન્દ્રે वरीयः अन्तरिक्षम्—વિશાળ એવા અન્તરિક્ષને, विममे = निर्ममे—નિર્માણ કર્યું. અથવા સાયણ કહે છે તેમ यः अन्तरिक्षं वरीयः विममे । અર્થાત્ જે ઈન્દ્રે અન્તરિક્ષને विस्तीर्णं चकार—પહોળું, વિસ્તૃત કર્યું. ઈન્દ્રનું ચોથું પરાક્રમ તે – यः द्याम् अस्तभ्नात् । જેણે દ્યુલોકને સ્તંભિત કર્યું = સ્થિર કર્યું. (આદિકાળના

માણસને એવો કૌતુકભર્યો પ્રશ્ન સતત રહેતો હશે કે આપણા માથા ઉપર રહેલું આકાશ નીચે કેમ પડી જઈ શકતું નહીં હોય ? તેનો જવાબ શોધવા તેમણે આ પુરાકલ્પન (Myth) ની રચના કરી હશે કે ઈન્દ્ર દેવતાએ તેને ટેકવ્યું છે. ઈન્દ્રના ટેકાને કારણે આ વિશાળ આકાશ આપણા માથા ઉપર પડી જતું નથી.)

આ બધાં પરાક્રમો – કે વિશાળ કર્મોને ઈન્દ્રના નામે ચઢાવાયેલાં જોતાં એવું માનવું પડે છે કે ગૃત્સમદના સમયમાં ઈન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ કેવળ વૃષ્ટિના દેવતા (Rain–God) તરીકે સીમિત રહ્યું નથી; તે એક સર્વોચ્ચ–દેવતા તરીકે ઉપસી રહ્યા છે.

यो हृत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजंदपधा वलस्यं ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानं संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हृत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्ऽआजंत् । अपऽधा । वलस्यं । यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजानं । सम्ऽवृक् । समत्ऽसुं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

ᵛयः ᵛअहिं मेघं ᵛहत्वा मेघहननं कृत्वा ᵛसप्त सर्पणशीलाः ᵛसिन्धून् स्यन्दनशीला अपः ᵛअरिणात् प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ 'रीङ् स्त्रवणे' । क्र्यादिः ॥ ᵛयः च ᵛवलस्य वलनामकस्यासुरस्य ᵛअपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः ᵛगाः ᵛउदाजत् निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३.३.१०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्०' इति पञ्चम्या आकारः ॥ ᵛयः च ᵛअश्मनोः । अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः ᵛअन्तः मध्ये वैद्युतम् ᵛअग्निं ᵛजजान उत्पादयामास । यश्च ᵛसमत्सु । संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः । तेषु ᵛसंवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्विपि रूपम् ॥ ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥

અનુવાદ : જેણે (મેઘ રૂપી) 'અહિ'ને મારીને સાત નદીઓને (વહેવા માટે) છુટી કરી છે. જેણે 'વલ'ની ગુફામાંથી (વલના નિરોધમાંથી) ગાયોને બહાર કાઢી. જેણે બે વાદળોની મધ્યમાં (વૈદ્યુત્) અગ્નિને જન્માવ્યો છે. યુદ્ધભૂમિમાં જે (શત્રુનું ધન) એકઠું કરનાર છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૩)

વિમર્શ : આ મન્ત્રમાં પણ ઈન્દ્રના બીજા ત્રણ પરાક્રમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) यः अहिम् हत्वा, सप्त सिन्धुन् अरिणात् । જેણે અહિને હણીને,

સાત નદીઓને (વહેવા માટે) છુટી કરી. अरिणात् ક્રિયાપદમાં √रि ૯મો ગણ, પરસ્મૈપદી ધાતુ છે, તેનો અર્થ 'મુક્ત કરવું' થાય છે. अरिणात् તે હ્યસ્તન ભૂતકાળનું રૂપ છે. અહીં 'અહિ' શબ્દનો એક અર્થ 'સર્પ' થાય છે; પણ અહીં તે મેઘનો = વાદળનો વાચક છે એમ સમજવાનું છે. કારણ કે ઈન્દ્રે અહિને માર્યા પછી, સાત નદીઓને વહેવા માટે છુટી કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. ('અહિ'નો અર્થ 'સર્પ' થાય છે, તે વાતને વળગી રહીએ તો, જગત્‌ની બધી જ પુરાકથાઓમાં એ એક સામાન્ય વાત જોવા મળે છે કે દરેક દેશનો જે મુખ્ય દેવ, કે વીર યોદ્ધા હોય તેમણે દરેકે કોઈકને કોઈક સાપને માર્યાની માઈથોલોજી પ્રચલિત છે. ઈન્દ્રે જેમ અહિને માર્યો, તેમ મહાવીરે ચંડકોશિયા નામના સર્પને ઊંચકીને માર્ગમાંથી દૂર કર્યાની વાત છે, તથા શ્રીકૃષ્ણે પણ કલિયનાગ–દમન કર્યાનું આખ્યાન પુરાણોમાં પ્રચલિત છે.)

'સિન્ધુ' શબ્દ નદીમાત્રનો વાચક છે; सप्तसिन्धून् = સાત નદીઓને ઈન્દ્રે મુક્ત કર્યાની વાત છે તે સાત નદીઓ કઈ ? એવો પ્રશ્ન થાય તો સાયણ કહે છે કે ગંગા–યમુના વગેરે. પણ બીજી તરફ વિદ્વાનોને 'સાત' શબ્દ વેદકાળના ઋષિઓની એક ટેવનો ભાગ ગણે છે. જેમકે, સપ્તર્ષિ, સાત છન્દ, સાત સમુદ્રોની જેમ સાત સિન્ધુઓ. ઈરાનીઓના અવેસ્તા ગ્રન્થમાં हप्तहिन्दू શબ્દ પ્રચલિત છે. આની ઉપરથી જ 'હિંદુસ્તાન' શબ્દ વિકસ્યો છે.

મન્ત્રના બીજા પાદમાં આવું વાક્ય છે : यः वलस्य अपधा गाः उदाजद् । જે ઈન્દ્રે 'વલ' નામના રાક્ષસના નિરોધમાંથી ગાયોને છોડાવી, બહાર કાઢી, અહીં अपधा શબ્દનો અર્થ 'નિરોધ, બંધનમાંથી' એવો થાય છે. તથા આ શબ્દનો વેદમાં આ એક જગ્યાએ જ પ્રયોગ છે. गाः उदाजद् નો સાયણે અર્થ કર્યો છે :– गाः निरगमयत् ।

ઋગ્વેદમાં અહિ, વલ, વૃત્ર, શંબર, દાનુ, નમુચિ – એ બધા મેઘ (વાદળ)ના પર્યાય ગણાય છે; પણ વેદના ઋષિઓએ તેમને રાક્ષસ રૂપે વર્ણવ્યા હોય તેવો પણ ભાસ થાય છે. ઈન્દ્રના ગુરુ બૃહસ્પતિની ગાયો પણિઓ ઉઠાવી ગયા હતા, અને વલની ગુફામાં પૂરી દીધાની એક પુરાકથા પણ દશમા મંડળમાં પ્રસિદ્ધ છે.

બીજી તરફ, गो શબ્દના પણ 'ગાય (પશુ)', ઉપરાંત નદી, પાણી, વાણી કે સૂર્યકિરણ – એવા અર્થોય થાય છે. તેથી "વલ નામના રાક્ષસની ગુફામાંથી પશુ ગાયોને મુક્ત કરાવી" એવો અર્થ પણ જેમ લઈ શકાય, તેમ "વાદળમાંથી પાણીને વહેવા માટે મુક્ત કર્યાં" એમ પણ અર્થ થઈ શકે; તથા "અંધારામાં પૂરાઈ રહેલી ઉષા–પ્રભાતનું અજવાળું–તેને પણ બહાર કાઢ્યું" એવો ત્રીજો અર્થ પણ વાંચી શકાય. 'ઈન્દ્ર'નો એક અર્થ 'સૂર્યદેવતા' લેવાનું પણ કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું છે. આથી ઈન્દ્રના જે અનેકવિધ પરાક્રમો ગૃત્સમદ વર્ણવી રહ્યા છે તેમાં આ ત્રણેય અર્થની સંભાવના છે.

આવી જ રીતે, મન્ત્રના ત્રીજા પાદમાં કહ્યું છે તે જોઈશું : यः (इन्द्रः) अश्मनोः अन्तः (= मध्ये) अग्निं जजान । "જે ઈન્દ્રે બે વાદળોની વચ્ચે (વિદ્યુત્ રૂપ) અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યો" તે ઈન્દ્રનું એક વિશેષ પરાક્રમ છે. अश्मन् એટલે 'વાદળ' એવો અર્થ કેવી રીતે થાય ? તો સાયણે વ્યુત્પત્તિ આપીને સમજાવ્યું છે : अश्नुते = व्याप्नोति अन्तरिक्षम् इति 'अश्मा' = मेघः । જે અન્તરિક્ષને વ્યાપી વળે છે, તેને 'અશ્મા' અર્થાત્ 'મેઘ' કહેવાય છે. આમ अश्मन् શબ્દમાં √अश् 'વ્યાપવું' ધાતુ રહેલો છે.

ચોથા પાદમાં બે વાક્ય છે : (૧) समत्सु (= संग्रामेषु) (यः) संवृक् (अस्ति) । "સંગ્રામોમાં જે (ઈન્દ્ર શત્રુઓનું ધન) એકઠું કરી લેનારો (લૂંટારો) છે." [એકઠું કરનારો, લૂંટારો—અર્થવાળો संवृक् શબ્દ ઋગ્વેદમાં આ એક મન્ત્રમાં જ વપરાયો છે.] "જે ભૂમિમાં યોદ્ધાઓના આયુષ્યો ખવાઈ જાય છે, હોમાઈ જાય છે", તેને समत् કહે છે. તેનું સપ્તમી વિભક્ત બહુવચનમાં समत्सु રૂપ થાય. ૨. हे जनासः ! सः इन्द्रः (अस्ति) । હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે.

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः । श्वघ्नीऽइव । यः जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवानानि कृतानि स्थिरीकृतानि । यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् ॥ लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् ॥ 'जि जये' । क्वसौ 'सन् लिटोर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घश्छान्दसः ॥ जितवान् । यः अर्यः अरेः ॥ षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षितं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

અનુવાદ : જેણે આ (દુનિયાના) બધા (પદાર્થો)ને (ભયથી) ધ્રુજતા બનાવ્યા; જેણે 'દાસ' વર્ણ(ની પ્રજા)ને નીચે ગુફામાં (= ગૂઢ સ્થાનમાં) રહેતી કરી દીધી; જીતી ગયેલો જુગારી જેમ દાવમાં મૂકેલા ધનને લઈ લે તેમ જે (ઈન્દ્ર) શત્રુઓની ધનદોલતને લઈ લે છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૪)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં બે વાક્યો છે : (૧) येन (इन्द्रेण) इमा(नि) विश्वा(नि) च्यवना(नि) कृतानि । જેણે આ બધા (પદાર્થો)ને ધ્રુજાવી દીધાં છે (ચલાયમાન કરી દીધાં છે). અહીં (વેદમાં) નપુંસકલિંગમાં वनम्–वने–वनानि રૂપો થવાની સાથે, બહુવચનમાં વિકલ્પે 'वना' એવું રૂપ પણ બને છે. વેદના ઋષિઓ છન્દોબદ્ધ મન્ત્ર રચના કરતી વખતે મોટે ભાગે એકવાર જ वनानि જેવું રૂપ વાપરે છે, અને તેના પુરોવર્તી જે વિશેષણો હોય છે, તેમાં 'वना' જેવાં ટૂંકા રૂપો વાપરે છે. એટલે कृतानि ની પૂર્વે જે इमा, विश्वा, च्यवना એવાં રૂપો છે, તેને इमानि, विश्वानि અને च्यवनानि રૂપે વાંચવાના છે.

પૂર્વાર્ધનું બીજું વાક્ય આમ ગોઠવવાનું છે : यः (इन्द्रः) दासं वर्णम् अधरं गुहा (गुहायां, गूढस्थाने) अकः (= अकार्षीत्) । "જેણે 'દાસ' વર્ણ(ની પ્રજા)ને નીચે ગૂઢ સ્થાનમાં રહેતી કરી દીધી." વેદની ભાષામાં જેમ વૈકલ્પિક રૂપો વધારે વપરાય છે, તેમ ક્યારેક વિભક્ત્યન્ત પદોમાંથી પ્રત્યયોનો પૂરેપૂરો લોપ પણ થઈ જતો હોય છે. (પાણિનિનું તેને માટેનું સૂત્ર सुपां सुलुक्..... । છે.) આથી गुहायां એવા સપ્તમી એકવચનના રૂપમાંથી –याम् પ્રત્યયનો લોપ થઈને, કેવળ 'गुहा' શબ્દ મન્ત્રમાં વપરાયો છે.

ક્રિયાપદ તરીકે अकर् → अकः રૂપ છે. અહીં પદપાઠમાં । अकरिति अकः । એવું इतिं કરણ પૂર્વક એ ક્રિયાપદને પુનરાવૃત્ત પણ કર્યું છે. 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય'માં આવા પુનરાવૃત્ત કરાયેલા પદને 'ચર્ચા' કહેવામાં આવે છે. વેદમાં ક્યારેક कः એવું ક્રિયાપદ પણ વપરાય છે. ત્યાં પણ પદપાઠમાં । करिति कः । એવું ઈતિકરણ અને ચર્ચા (= પુનરાવૃત્તિ) કરવામાં આવે છે, પણ અહીં જો किम् સર્વનામનું कः–कौ–के રૂપોમાંનું 'कः' (કોણ) રૂપ હોય તો તેના પદપાઠમાં इति કરણ કે 'ચર્ચા' થતી નથી; કેવળ રેફાન્ત ક્રિયાપદનાં રૂપોના પદપાઠમાં જ આવું જોવા મળે છે.

'દાસ' વર્ણની પ્રજાને ઈન્દ્રે ગૂઢસ્થાનમાં રહેવા મોકલી દીધી – એવો જે ઉલ્લેખ છે તે 'દાસ' કોણ ? એવી જિજ્ઞાસા થાય તો, વેદમાં આર્યો, દાસો અને દસ્યુઓના ઉલ્લેખો વારંવાર મળે છે; અને એમના ધર્મમાં પણ ભેદ છે એવું જોવા મળે છે. પરંતુ આની ચર્ચા નીચે જુદી કરીશું.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપમાવાક્યનો પ્રયોગ છે : जिगीवान् श्वघ्नी इव लक्षम् आदत्, यः अर्यः[6] (= शत्रूणाम्) पुष्टानि आदत्; हे जनासः ! सः इन्द्रः (अस्ति) ।

"જીતી ગયેલો જુગારી (શ્વઘ્ની) જેમ 'લક્ષ'માં (અર્થાત્ દાવમાં) મૂકાયેલા (ધન)ને લઈ લે, તેમ જે અરિઓના = શત્રુઓના ધનદોલતને લઈ લે છે; તે ઇન્દ્ર છે."

અહીં આપણે શ્વઘ્ની નો અર્થ 'જુગારી' લીધો છે. પરંતુ સાયણાચાર્યે તેનો જુદો અર્થ લીધો છે. જેમ કે, શ્વભિઃ મૃગાન્ હન્તિ इति 'શ્વઘ્ની'। (પાળેલાં) કુતરાંઓ વડે જે જંગલના પ્રાણીઓને ફસાવીને હણે છે તે શિકારીને શ્વઘ્ની કહેવાય છે. આ રીતે જો વિચારીએ તો વાક્યાર્થ આમ થશે :– "જિતી ગયેલો શિકારી જેમ (પોતાના) લક્ષ્યને પકડી લે છે તેમ જે શત્રુઓના ધનને લઈ લે છે." સાયણના અર્થ જોડે સંમત નહીં થવાને કોઈ કારણ નથી. પરંતુ શ્વઘ્ની ના વિશેષણ તરીકે જિગીવાન્ = 'જીતી ગયેલો' એવો જે શબ્દ વપરાયો છે, તે શિકારીને માટે બહુ બંધબેસતો નથી. તેથી યુરોપીય વિદ્વાનોએ, તેનો (શ્વઘ્ની) નો અર્થ 'દાવમાં મૂકાયેલું ધન' અર્થ લીધો છે).

દાસ : ઋગ્વેદમાં આર્ય પ્રજાની સાથોસાથ 'દાસ' અને 'દસ્યુ' નામની પ્રજાના ઉલ્લેખો મળે છે. મેકડોનલે આ બધા જ ઉલ્લેખોનો પૂર્વાપર સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરીને તારણ કાઢ્યું છે કે 'દાસ' એ દાનવી પ્રકૃતિના શત્રુઓનો વાચક શબ્દ છે. જોકે એવા અનેક મન્ત્રો છે કે જેમાં તે (દાસો) આર્યોના માનવ–શત્રુઓ છે. (એટલે કે દાસ તે કોઈ રાક્ષસી પ્રજા નથી) આ દાસ પ્રજાનો રંગ શ્યામ વર્ણનો હતો, અને તેઓ 'દુર્ગ' અને 'પુર'માં રહેતા હતા. આ 'દાસો' તે આર્યોના દાસ, સેવક જેવા પણ જણાય છે. લુડવિગ્ નો મત છે કે આર્યોના શત્રુઓ માટે જ 'દાસ' શબ્દ વપરાયો છે. આમ ઋગ્વેદમાં 'દાસ' શબ્દથી 'સેવક' અર્થ લેવો કે 'માનવશત્રુ' અર્થ લેવો તે નિશ્ચિત થતું નથી. ત્સિમર અને મેયર નામના વિદ્વાનો કહે છે કે ઇરાનના કાસ્પીયન સમુદ્રકાંઠાના ઘાસના મેદાનમાં રહેતી "દહાએ" નામની પ્રજાને વેદમાં 'દાસ' કીધી છે.

ઋગ્વેદના દાસગણોમાં એક 'દિવોદાસ' (દિવ્ય દાસ, અથવા આકાશનો દાસ) અને તેનો પુત્ર 'સુદાસ્' – એ બે પાત્રો પણ મહત્ત્વના છે. વસિષ્ઠે સુદાસને દાશરાજ્ઞ–યુદ્ધમાં જીત અપાવી હતી; અને તે સુદાસ આર્યસંસ્કૃતિનો સમર્થક જણાય છે. ઋગ્વેદમાં બીજા કેટલાક દાસોના ઉલ્લેખ પણ મળે છે. જેમકે, ઇલીબિશ, ચુમુરિ, ધુનિ, પિપ્રુ, વર્ચિન્ અને શમ્બર. આમ 'દાસ' શબ્દથી ઋગ્વેદકાલિક આદિવાસી પ્રજા કે જે આર્યો જોડે શત્રુતા રાખતી હશે એવો એક સામાન્ય ખ્યાલ ઊભો થાય છે; કેમ કે ઇન્દ્રે શમ્બરને માર્યો છે, દાસોને ગૂઢ સ્થાનમાં રહેવા મોકલી દીધા – એવાં એવાં જે વાક્યો મળે છે તેનો ફલિતાર્થ તો એવો જ નીકળે. પણ વધુ સંશોધનને અવકાશ જરૂર છે.

'દાસ'ની જેમ ઋગ્વેદમાં એક બીજી આદિવાસી પ્રજાને 'દસ્યુઓ' કહ્યા છે. તેઓ अनास् (નાસિકા વિનાના, બૂચા), मृध्रवाच् (આક્રમક ભાષા વાપરનારા) અને શિશ્નપૂજકો ગણાવાયા છે. તેઓ પણ આર્યો જોડે દુશ્મનાવટ રાખતા હશે તેમ જણાય છે. (અને એથી એમને રાક્ષસો ગણી લેવાનું વલણ દેખાય છે.)

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेतिं घोरमुतेमांहुर्नैषो अस्तीत्यैनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिंनाति श्रदंस्मै धत्त स जंनास इन्द्रंः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्तिं । कुहं । सः । इतिं । घोरम् । उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इतिं । एनम् । सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः ᵛघोरं शत्रूणां घातकं ᵛयं ᵛपृच्छन्ति ᵛस्म ᵛकुह ᵛसेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते इति ॥ सेति । 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सोर्लोपे गुणः ॥ न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः ᵛएनम् इन्द्रम् ᵛआहुः ᵛएषः इन्द्रः ᵛन ᵛअस्तीति । तथा च मन्त्रः–'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह' (ऋ. सं. ८.१००.३) इति । ᵛईम् इति पूरणः । ᵛसः इन्द्रः ᵛविजइव । इवशब्द एवार्थे । उद्वेजक एव सन् ᵛअर्यः अरेः संबन्धीनि ᵛपुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि ᵛआ ᵛमिनाति सर्वतो हिनस्ति ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् ᵛश्रदस्मै इन्द्राय ᵛधत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥ ७ ॥

અનુવાદ : જે ઘોર (વ્યક્તિ)ને વિશે (યુદ્ધમાં લોકો) પૂછે છે કે "તે ક્યાં છે ?" અને (એ જ રીતે, બીજાઓ) એને વિશે "આવો (કોઈ ઇન્દ્ર) નથી" એમ પણ કહે છે, તે ઉદ્વેગ પહોંચાડનાર (લૂંટારા)ની જેમ શત્રુઓના ધનદોલતને બધી રીતે નષ્ટ કરી દે છે; આ (ઇન્દ્ર)ને વિશે તમે વિશ્વાસ કરો. હે માણસો ! તે ઇન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૫)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં બે વાક્યો છે : (૧) यं घोरम् (उद्दिश्य युद्धभूमौ जनाः) पृच्छन्ति स्म–"कुह सः (अस्ति)" इति । જે ઘોર (= શત્રુઓના ઘાતક ઇન્દ્ર)ને વિશે (યુદ્ધભૂમિમાં લોકો) પૂછે છે કે "ક્યાં છે તે (ઇન્દ્ર) ?" અહીં લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં 'ક્યાં' એમ પૂછવા 'कुत्र' કે 'क्व' એવા બે અવ્યય વપરાય છે, તેને

માટે વેદની સંસ્કૃત ભાષામાં 'कुह' એવો અવ્યય જોવા મળે છે. (આ અવ્યય નાસદીયસૂક્તમાં પણ વપરાયો છે; અને તેમાંથી જ આગળ જતાં 'क्व' એવો અવ્યય વિકસ્યો છે.)

(૨) उत ईम् एनम् (उद्दिश्य) ''एषः न (इन्द्रः) अस्ति'' इति (अन्ये जनाः) आहुः । उत – એટલે 'અને વળી'; ईम् એ પાદપૂરક અવ્યય તરીકે વેદમાં વપરાય છે. आहुः એવા બહુવચનાન્ત ક્રિયાપદ ઉપરથી जनाः એવા કર્તાવાચક પદનો અધ્યાહાર લઈ શકાય છે.

ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ વાક્યો છે : (૩) सः विजः इव अर्यः पुष्टीः आ मिनाति । विजः इव એટલે ઉદ્વેજક, ઉદ્વેગ પમાડનાર (લૂંટારાની) જેમ, તે અરિ = શત્રુઓની પુષ્ટિને = ધનદોલતને પૂરેપૂરી નષ્ટ કરનારો છે. આ + मिनाति ક્રિયાપદમાં √मीङ् हिंसायाम् ધાતુ છે, પણ વેદમાં તે હ્રસ્વ इ સાથે વપરાય છે. आ मिनाति–એટલે પૂરેપૂરી નષ્ટ કરે છે.

(૪) ઋષિ હવે કહે છે કે જો કે આવો ઈન્દ્રદેવ કોઈને પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, કોઈએ તેને જોયો નથી, પણ છતાંય એનામાં–એના હોવામાં–શ્રદ્ધા રાખો. अस्मै श्रद् धत्त । આને માટે (= ઈન્દ્રના હોવા વિશે) શ્રદ્ધા ધારણ કરો. અહીં 'श्रत्' ઉપસર્ગ રૂપે, धत्त આજ્ઞાર્થક ક્રિયાપદની પૂર્વે વપરાયો છે.

यूयं श्रद्धत्त । (श्रद्दधते = શ્રદ્ધા રાખે છે એવું લોકમાં ક્રિયાપદ બને છે.) (૫) हे जनास ! सः इन्द्र (अस्ति) । એ આ મન્ત્રનું પાંચમું ધ્રુવપંક્તિ રૂપ વાક્ય છે.

એક તરફ વૈદિક સાહિત્યમાં એમ કહેવાય છે કે ઋષિઓના સમુદાયમાંથી કેવળ વસિષ્ઠે જ ઈન્દ્રને સાક્ષાત્ જોયા હતા, એ એમની જોડે વાતચીત કરતા હતા અને વસિષ્ઠની ઈન્દ્રસ્તુતિઓથી પ્રસન્ન થયેલા ઈન્દ્રે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં સુદાસ રાજાને મદદ કરી હતી અને જીત અપાવી હતી. બીજી તરફ, બીજા મંડળના દ્રષ્ટા ઋષિ ગૃત્સમદ પોતાના સમયના અનુયાયીઓને કહે છે કે "ઈન્દ્રને વિશે શ્રદ્ધા ધારણ કરો." આનો અર્થ એ થયો કે વસિષ્ઠના સમય પછી, ઘણાં વર્ષો કે સદીઓ પછી ગૃત્સમદ ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. એક સમયે, જ્યારે ઈન્દ્ર એક ઐતિહાસિક માનવ યોદ્ધા હતા. તે ક્રમશઃ 'યુદ્ધના દેવતા' (War–God) બનીને, પછીથી 'વૃષ્ટિના દેવતા' (Rain God) બન્યા છે; એક સાવ પુરાકથાશાસ્ત્રનું પાત્ર બની ગયા છે, ત્યારે દૂરના અતીત બની ગયેલા વીર્યશાળી પાત્ર વિશે લોકોને શ્રદ્ધા રાખવાનું કહેવામાં આવે તે સમજી શકાય એમ છે અને આથી જ આ સૂક્ત (૨–૧૨)માં ઈન્દ્રના યોદ્ધા તરીકેના પરાક્રમો પણ વાંચવા મળે છે અને 'વહેવા માટે

પાણીને છુટાં કર્યાં'ની વાત પણ વાંચવા મળે છે. દાસોને નમાવ્યા કે વલના ગૂઢસ્થાનમાંથી ગાયોને બહાર કાઢ્યાની કે અગ્નિને જન્માવ્યાની વાત પણ આવેલી છે. આમ ઈન્દ્ર વિષયક લગભગ બધી જ પુરાકથાઓ (mythologies) પ્રચારમાં આવી ગયા પછીનું આ (૨–૧૨) સૂક્ત છે એવી અમારી માન્યતા બંધાઈ છે.

यो र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता यः कृ॒शस्य॒ यो ब्र॒ह्मणो॒ नाध॑मानस्य क्री॒रेः ।
यु॒क्तग्रा॑व्णो॒ यो॑ऽवि॒ता सु॑शि॒प्रः सु॒तसो॑मस्य॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

यः । र॒ध्रस्य॑ । चो॒दि॒ता । यः । कृ॒शस्य॑ । यः । ब्र॒ह्मणः॑ । नाध॑मानस्य । क्री॒रेः । यु॒क्तऽग्रा॑व्णः । यः । अ॒वि॒ता । सु॒ऽशि॒प्रः । सु॒तऽसो॑मस्य । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

Vयो Vरध्रस्य ॥ 'रध हिंसासंराद्ध्योः' ॥ समृद्धस्य Vचोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । Vयः च Vकृशस्य च दरिद्रस्य च Vयः च Vनाधमानस्य । 'नाधृ णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' ॥ याचमानस्य Vकीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुः Vब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । Vयः च Vसुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् Vयुक्तग्राव्णः अभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः Vसुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्य Vअविता रक्षिता भवति Vसः एव Vइन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा 'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' (ऋ. सं. ३.८.२) इति । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः ॥

અનુવાદ : જે ધનવાનનો પ્રેરક છે અને જે દરિદ્રનો પણ પ્રેરક છે. વળી, યાચના કરનાર અને સ્તુતિ કરનાર એવા બ્રાહ્મણનો પણ જે (પ્રેરક) છે. સુંદર હડપચીવાળો જે (ઈન્દ્ર), (સોમ નીચોવવાના) પથ્થરને પ્રયોજનારનો અને જેણે સોમરસને નીચોવ્યો છે તેવાનો રક્ષક છે, હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૬)

વિમર્શ : આ મન્ત્રના પૂર્વાર્ધમાં ત્રણ વાક્ય છે : (૧) यः रध्रस्य चोदिता (अस्ति) । (૨) यः कृशस्य (चोदिता अस्ति) । (૩) यः नाधमानस्य[६] कीरेः[६] ब्राह्मणः६ (चोदिता अस्ति) । અહીં रध्र એટલે 'ધનવાન, સમૃદ્ધ' અને कृश એટલે 'દરિદ્ર' એવા અર્થો ભાષ્યકારોએ આપેલા છે. ઉપરના ત્રણેય વાક્યમાં चोदिता अस्ति, (જે) "પ્રેરક છે" એટલો વિધેયાંશ એકસમાન છે. સાયણ અહીં એક સ્પષ્ટતા કરે છે કે ब्रह्मन् – ब्रह्मणः[६] એવો શબ્દ જ્યારે આદ્યુદાત્ત હોય ત્યારે તેનો અર્થ "અન્ન" લેવાનો હોય છે; (જેમકે, ब्रह्मणः); પણ અહીં તે ब्र॒ह्मणः એવા મધ્યોદાત્ત સ્વરૂપે છે; તેથી તેનો અર્થ 'બ્રાહ્મણ' એવો લેવાનો છે. તથા તેની

આગળ આવેલાં બે પદો नाधमानस्य (માંગણી કરનાર) અને कीरेः[६] (સ્તુતિ કરનાર) તે ब्रह्मणः ના વિશેષણો છે.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય આ રીતે ગોઠવવાનો છે : सुशिप्रः यः युक्तग्रावाः[६] सुतसोमस्य[६] अविता (= रक्षकः) (अस्ति); हे जनासः ! स इन्द्रः (अस्ति) ॥

शिप्र એટલે હનુ (દાઢીનો ભાગ, હડપચી); ઈન્દ્રના બાહ્યદેખાવમાં તેની દાઢીનો ભાગ વધુ ઉપસેલો હશે, જે સુંદર લાગતો હશે. તેથી તેને માટે આ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો શબ્દ છે.

ઈન્દ્ર પોતાના કેવા ભક્તનો રક્ષક છે ? તેને વર્ણવવા માટે મન્ત્રમાં બે વિશેષણ વપરાયા છે : युक्तग्रांव्णः અને सुतसोंमस्य । આ બન્ને શબ્દો બહુવ્રીહિ સમાસ છે, કેમ કે તેના પૂર્વપદમાં ઉદાત્ત સ્વર રહેલો છે. (૧) सोम ને નીચોવવા જેણે પથ્થરને પ્રયોજ્યો છે તે ભક્તને યુક્તગ્રાવણ કહે છે. (૨) सुतः सोमः येन । નીચોવ્યો છે સોમરસ જેણે તેને 'સુતસોમ' ભક્ત કહેવાય. ઈન્દ્ર આવાં લક્ષણોવાળા ભક્તનો અવિતા = રક્ષક બને છે.

यस्याश्वांसः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथांसः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जंनास इन्द्रंः ॥ ७ ॥

यस्यं । अश्वांसः । प्रऽदिशिं । यस्यं । गावंः । यस्यं । ग्रामांः । यस्यं । विश्वें । रथांसः । यः । सूर्यम् । यः । उषसंम् । जजानं । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ७ ॥

ᵛयस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य ᵛप्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने ᵛअश्वासः अश्वा वर्तन्ते । ᵛयस्य अनुशासने ᵛगावः । ᵛयस्य अनुशासने ᵛग्रामाः । ग्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । ᵛयस्य आज्ञायां ᵛविश्वे सर्वे ᵛरथासः रथा वर्तन्ते । ᵛयः च वृत्रं हत्वा ᵛसूर्यं ᵛजनान जनयामास । ᵛयः च ᵛउषसम् । तथा मन्त्रः–'जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः' (ऋ. सं. ३.३२.८) इति । ᵛयः च मेघभेदनद्वारा ᵛअपां ᵛनेता प्रेरकः ᵛसः ᵛइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

અનુવાદ : જેની આજ્ઞામાં ઘોડાઓ રહેલા છે, જેની આજ્ઞામાં ગાયો રહેલી છે, જેની આજ્ઞામાં ગામો રહેલા છે અને જેની આજ્ઞામાં બધા રથો પણ રહેલા છે; વળી, જેણે સૂર્યને અને જેણે ઉષાને જન્મ આપ્યો છે તથા જે પાણીનો નેતા છે, હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે; (૨–૧૨–૭)

વિમર્શ : આ મન્ત્ર સરળ છે. તેનો અન્વય આ રીતે ગોઠવવાનો છે : यस्य प्रदिशि (= आज्ञायाम्) अश्वासः (सन्ति), यस्य प्रदिशि गावः (सन्ति), यस्य प्रदिशि ग्रामाः (सन्ति), यस्य प्रदिशि विश्वे रथासः (सन्ति) [स इन्द्रः अस्ति ।] यः सूर्यं जजान, यः उषसं (जजान) । यः अपां नेता (अस्ति), स इन्द्रः (अस्ति); हे जनासः ॥

અહીં अश्वः–अश्वौ–अश्वाः/अश्वासः એવાં વૈકલ્પિક રૂપનો પ્રયોગ થયો છે તે નોંધવું. प्रदिशि = આજ્ઞામાં, પ્રશાસનમાં, કહ્યામાં, અનુશાસનમાં–એવા અર્થો થાય છે. આ પદને પુનરાવૃત્ત કરીને વાક્યો બનાવી લેવાં.

આ મન્ત્રમાં પણ જોઈ શકાય છે કે ઇન્દ્રને આખી દુનિયાના નિયન્તા તરીકે સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન છે. વળી, સૂર્ય થકી ભલે આખી જીવસૃષ્ટિ ઊભી થઈ હોય, પણ આ મન્ત્રમાં તો સૂર્યને પણ ઇન્દ્રે જન્માવ્યો છે એવું કહ્યું છે. વળી, यः अपां नेता શબ્દો દ્વારા, સાયણ કહે છે તેમ ઋષિએ 'વૃત્રને મારીને વાદળમાં બંધાઈ રહેલા પાણીને વહેવા માટે મુક્ત કર્યાં' એ પુરાકથાનો પણ ઉલ્લેખ અહીં કરી દેવામાં આવ્યો છે. આમ ગૃત્સમદ ઋષિ ઇન્દ્રને સર્વોપરિ દેવતા તરીકે નિરૂપવા માંગતા હોય એવો ઉપક્રમ અહીં જણાય છે.

यं क्रन्दंसी संयती विह्वयेते परेऽवंर उभयां अमित्राः ।

समानं चिद्रथंमातस्थिवांसा नानां हवेते स जंनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दंसी इतिं । संयती इतिं सम्ऽयती । विह्वयेते इतिं विऽह्वयेते । परें । अवंरे । उभयाः । अमित्राः । समानम् । चित् । रथंम् । आतस्थिऽवांसा । नानां । हवेते इतिं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

^{V}यं ^{V}क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा ^{V}संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं ^{V}विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । ^{V}परे उत्कृष्टाः ^{V}अवरे अधमाश्च ^{V}उभयाः उभयविधाः ^{V}अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति । ^{V}समानम् इन्द्ररथसदृशं ^{V}रथम् ^{V}आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं ^{V}नाना पृथक् पृथक् ^{V}हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाहूयेते तयोरन्यतरः ^{V}सः ^{V}इन्द्रः नाहमिति ॥

અનુવાદ : (યુદ્ધની) ગર્જનાઓ કરતી અને અંદરોઅંદર ટકરાતી (સેનાઓ) જેને અલગ અલગ બોલાવે છે, તથા ઉભય પક્ષના દૂરના અને આ તરફના શત્રુઓ પણ જેને અલગ અલગ બોલાવે છે; અરે ! એકસમાન રથમાં બેઠેલાઓ પણ જેને જુદી જુદી રીતે બોલાવે છે; હે માણસો ! તે ઇન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૮)

વિમર્શ : विह्वयेते–'બે અલગ અલગ રીતે બોલાવે છે.' આ ક્રિયાપદ દેહલી–દીપક ન્યાયે પૂર્વાર્ધના બન્ને ચરણમાં જોડવાનું છે : (૧) क्रन्दसी संयती (सेने) यम् (इन्द्रम्) विह्वयेते । (૨) उभयाः परे अवरे (च) अमित्राः (= शत्रवः) (यम् इन्द्रम्) विह्वयेते ।

ઈન્દ્ર એક એવો યુદ્ધદેવતા છે કે જેની મદદ મેળવવા બન્ને પક્ષની સેનાઓ તેને બોલાવતી હોય છે ! આ બન્ને સેનાના વિશેષણ તરીકે क्रन्दसी–યુદ્ધની ગર્જનાઓ કરતી, અને संयती–સામસામે ટકરાતી (બે સેનાઓ) (सेना–सेने–सेनाः). બે પક્ષની સેના માટે વપરાયેલાં આ વિશેષણો क्रन्दसी અને संयती દ્વિવચનમાં છે, તેથી પદપાઠમાં તેને इतिं કરણ સાથે દર્શાવેલ છે. વ્યાકરણનો નિયમ છે કે–દીર્ઘ ई કારાન્ત, દીર્ઘ ऊ કારાન્ત અને ए કારાન્ત દ્વિવચનનાં રૂપોની "પ્રગૃહ્ય" સંજ્ઞા થાય છે; તથા પદપાઠમાં આવાં રૂપોની ઓળખ છતી કરવા, તેની પાછળ इतिं કરણ નવું ઉમેરવામાં આવે છે. દા.ત., क्रन्दसी इति । પરંતુ 'संयती' શબ્દ પણ દીર્ઘ ई કારાન્ત દ્વિવચનમાં હોવા છતાંય, પદપાઠમાં તેને કેવળ इतिं કરણથી દર્શાવેલ નથી, તેમાં 'ચર્ચા' (પુનરુક્તિ) પણ કરવામાં આવી છે. જેમકે, । संयती इतिं सम्ऽयती । આવું કરવાનું કારણ એ છે કે આ પદમાં सम् ઉપસર્ગની સાથે यती નો સમાસ પણ હતો, તેથી તેને અલગ દર્શાવવા આવું કરવામાં આવે છે. પદપાઠ એ વિઘટનની પ્રક્રિયા છે. તેથી બને એટલા નાનાં સાર્થક પદો (મોર્ફિમ)ને અલગ કરી કરીને દર્શાવવામાં આવે છે. (પદપાઠમાં अर्थः पदम् । એવા ઐન્દ્રપરંપરાના વ્યાકરણના સૂત્રને અનુસરવામાં આવે છે.) અહીં क्रन्दसी કે संयती જેવા દ્વિવચનના પદોને પદપાઠમાં જો इतिं કરણથી ન દર્શાવવામાં આવે તો नदी કે पार्वती જેવા દીર્ઘ ई કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપો હશે તેવી ભ્રાંતિ થાય અને અનુવાદ કરવામાં ભૂલ ઊભી થાય તેવી સંભાવના છે; તેથી દ્વિવચનનાં આ રૂપો છે તેમ પ્રકટ કરવા इतिं કરણ કરવું આવશ્યક છે. विह्वयेते । એ પણ ए કારાન્ત દ્વિવચનનું રૂપ છે અને તેમાં પણ वि ઉપસર્ગ છે – એ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરવા इतिं કરણ અને 'ચર્ચા' (પુનરુક્તિ)ની જરૂર પડી છે તેમ પદપાઠ જોવાથી ખબર પડશે. આમ પદપાઠ એ ઋગ્વેદનું પહેલું (વ્યાકરણિક) ભાષ્ય છે એમ કહી શકાય.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય આ પ્રમાણે થશે : समानं रथम् आतस्थिवांसा-(सौ) (द्वौ रथिनौ) नाना हवेते, हे जनासः ! स इन्द्रः (अस्ति) ।

ઈન્દ્રને સૌ કોઈ બોલાવે છે એનું ચિત્ર ઘેરું કરવા ઋષિએ મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં ઉમેર્યું છે કે યુદ્ધ દરમ્યાન એક જ રથમાં બેઠેલા બે વ્યક્તિઓ (રથી અને સારથિ) પણ આ ઈન્દ્રને જુદી જુદી રીતે (= नाना–અવ્યય), हवेते બોલાવે છે, (= મદદ

માટે પ્રાર્થે છે). અહીં પણ હ્વેતે એ ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં છે, તેથી તેના પદપાઠમાં इति કરણ જોવા મળે છે.

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते । यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

ᐯयस्मात् ᐯऋते ᐯजनासः जनाः ᐯन ᐯविजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः ᐯयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः ᐯअवसे स्वरक्षणाय ᐯयम् इन्द्रं ᐯहवन्ते आह्वयन्ति । ᐯयः च ᐯविश्वस्य सर्वस्य जगतः ᐯप्रतिमानं प्रतिनिधिः ᐯबभूव । ᐯयः च ᐯअच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता ᐯसः ᐯइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

અનુવાદ : જેના વિના માણસો વિજય મેળવી શકતા નથી; યુદ્ધ કરનારાઓ (પોતાના) રક્ષણ માટે જેને (સતત) બોલાવે છે; જે આખા જગત્ નો આદર્શ બન્યો છે; અરે ! જે અચ્યુત પદાર્થોને/વ્યક્તિઓને પણ ચ્યુત કરી દે છે (= અવિનાશીનો પણ વિનાશ કરે છે) હે માણસો ! તે ઇન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૯).

વિમર્શ : વેંકટ–માધવ નામના ભાષ્યકાર તો કહે છે કે આ ઋચા 'નિગદવ્યાખ્યાત' (ઉચ્ચારણ કરતાંની સાથે સમજાઈ જાય એવી) છે ! આમાં દરેક પાદ દીઠ એક એક વાક્ય આવેલું છે : (૧) जनासः यस्मात् ऋते न विजयन्ते । (યુદ્ધમાં) માણસો જેના વિના (= જે ઇન્દ્રની મદદ વિના) જીત મેળવી શકતા નથી (તે ઇન્દ્ર છે.) (૨) અહીં ऋते = 'વિના' અવ્યય સાથે પંચમી વિભક્તિ વપરાઈ છે.

(૨) युध्यमानाः (जनाः) अवसे (रक्षणाय) यम् (इन्द्रम्) हवन्ते । યુદ્ધ કરતા લોકો (સૈનિકો) (પોતાના) રક્ષણ માટે જે(ઇન્દ્ર)ને (સતત) બોલાવે છે. અહીં √अव् रक्षणे ધાતુને હેત્વર્થ કૃદન્તનો –असे પ્રત્યય લાગીને अवसे રૂપ બન્યું છે : 'રક્ષણ માટે'.

(૩) यः (इन्द्रः) विश्वस्य (जगतः) प्रतिमानं बभूव । 'જે (ઇન્દ્ર) આખી દુનિયાને માટે પ્રતિમાન = આદર્શ બન્યો છે.' અહીં સાયણાચાર્યે 'પ્રતિમાન'નો અર્થ 'પ્રતિનિધિ' કર્યો છે; ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમને તેનો અર્થ 'સમોવડિયો બન્યો છે' તેમ કર્યો છે. પરંતુ જો આ સૂક્ત ઇન્દ્રનો મહિમા ગાવા રચાયું હોય, અને

તેને માટે જ રચાયું છે, તો 'સમોવડિયો' અર્થ કરવા કરતાં 'આદર્શ બન્યો છે' એમ કરવો વધુ ઉચિત જણાય છે. પીટર પીટરસને (૧૯૨૪માં) 'પ્રતિમાન' શબ્દના વાચ્યાર્થને ધ્યાનમાં લઈને Who is the image of this whole world એવો કર્યો છે. (અર્થાત્ ઈન્દ્ર તે આખા જગત્ ની પ્રતિકૃતિ છે.)

(૪) यः अच्युतच्युत (अस्ति); हे जनासः ! स इन्द्रः (अस्ति)। "જે અચ્યુત પદાર્થો કે માણસોને પણ ચ્યુત કરી દેનારો છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે." અગાઉ કહ્યું છે તેમ મન્ત્ર–દ્રષ્ટા ગૃત્સમદ ઋષિ ઈન્દ્રદેવતાને સર્વોપરિ દેવ તરીકે જ સ્થાપવા માંગે છે.

यः शश्वंतो मह्येनो दधांनानमंन्यमानाञ्छर्वा जघानं ।
यः शर्धते नानुददांति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जंनास इन्द्रंः ॥ १० ॥

यः । शश्वंतः । महिं । एनंः । दधांनान् । अमंन्यमानान् । शर्वा । जघानं । यः । शर्धते । न । अनुऽददांति । शृध्याम् । यः । दस्योंः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ १० ॥

ᵛयः ᵛमहि महत् ᵛएनः पापं ᵛदधानान् ᵛशश्वतः बहून् ᵛअमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् ᵛशर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शरुर्वज्रः । तेनायुधेन ᵛजघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपम् ॥ ᵛयः च ᵛशर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय ᵛशृध्याम् उत्साहनीयं कर्म ᵛनानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् 'डुदाञ् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । ᵛयः च ᵛदस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः ᵛहन्ता घातकः ᵛसः ᵛइन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

અનુવાદ : મોટું પાપ કરનારાઓ અને તે (ઈન્દ્ર)ને નહીં માનનાર (અર્થાત્ ઈન્દ્રનો અનાદર કરનારા એવા) અનેકને જે વજ્રથી હણી કાઢે છે; વળી, અભિમાન કરનારાને જે (કદાપિ) માફી આપતો નથી; જે દસ્યુને હણનારો છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૧૦).

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં બે પાદનું એક વાક્ય છે, તેનો અન્વય આમ થશે : महि एनः (= पापं) दधानान्, (इन्द्रम्) अमन्यमानान् शश्वतः (= बहून्) यः शर्वा (= वज्रेण) जघान । સાયણે અહીં शर्वा નો અર્થ 'વજ્રથી' એવો કર્યો છે. शृणाति (√शृ ૯મો ગણ, પરસ્મૈપદી, 'હણવું') शत्रून् अनेन इति । જેનાથી શત્રુઓને હણવામાં આવે છે તે (વજ્ર)ને "શરુ" કહે છે. આ શબ્દનું તૃતીયા એકવચન शर्वा થશે.

ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ વાક્ય છે : (૧) शर्धते" (शत्रवे) यः शृध्यां न अनुददाति । અભિમાન કરનાર (શત્રુ)ને જે (કદાપિ) માફી આપતો નથી. √शृध् ૧લો ગણ પરસ્મૈપદનું વર્તમાન કૃદન્ત ચતુર્થી એકવચનનું રૂપ शर्धते થાય છે; જેનો અર્થ "અભિમાન કરી રહેલા શત્રુને" એવો થશે. (૨) यः (इन्द्रः) दस्योः हन्ता (अस्ति), જે દસ્યુને હણનારો છે. (૩) હે जनासः स इन्द्रः (अस्ति) । હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે.

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् । ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघानं । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

Vयः Vपर्वतेषु Vक्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं Vशम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं Vचत्वारिंश्यां Vशरदि चत्वारिंशे संवत्सरे Vअन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च Vयः Vओजायमानम् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा. सू. ३.१.११.२) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् Vअहिम् आहन्तारं Vदानुं दानवं Vशयानं शम्बरमसुरं Vजघान हतवान् Vसः Vइन्द्रः नाहमिति ॥

અનુવાદ : પર્વતોમાં (સંતાઈને) રહેતા શમ્બરને જેણે પાછળ પડીને ચાલીસમી શરદ્ ઋતુમાં (= ૪૦મા વર્ષે) શોધી કાઢ્યો (અને પછી મારી કાઢ્યો); (નદીઓની અટકાવીને) સૂતેલા અને બળ કરી રહેલા અહિ નામના દાનવને જેણે મારી નાખ્યો; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૧૧).

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં એક વાક્ય છે : पर्वतेषु क्षियन्तं शम्बरं चत्वारिंश्यां शरदि अनुऽअविन्दत् । √क्षि निवासे ધાતુનું વર્તમાન કૃદન્ત क्षियत्, તેનું દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ અને શમ્બરનું વિશેષણ क्षियन्तम् થાય છે. ઈન્દ્ર અને શમ્બર વચ્ચે શત્રુતા હતી, પણ શમ્બર પર્વતોમાં સંતાઈને રહેતો હતો. સાયણ કહે છે કે આ શમ્બર 'માયાવી અસુર' હતો. તેને ઈન્દ્રે ચાળીસમી શરદ્ ઋતુમાં (અર્થાત્ ચાલીસમા વર્ષે) શોધી કાઢ્યો.

'શમ્બર' વિશે, મેકડોનલે ઘણા સંદર્ભો ધ્યાનમાં લઈને વૈદિક ઈન્ડેક્સ (ભાગ–૨, પૃ. ૩૯૬)માં લખ્યું છે; પણ ત્યાં આ મન્ત્રનો ઉલ્લેખ બાકી રહી

ગયો છે. આ મન્ત્ર સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે શમ્બર એ ચોક્કસપણે પર્વતોમાં ફરનારો, રહેનારો એક એવો વાસ્તવિક શત્રુ છે કે જેને મારવા માટે ઈન્દ્રે સતત અથાક પ્રયાસ કર્યો હશે. જેને ઈન્દ્રે ચાળીસ વર્ષોની શોધ પછી પકડ્યો હતો (અને માર્યો હતો.) ઋગ્વેદના (૭–૧૮–૨૦)માં વસિષ્ઠે ઈન્દ્રના પરાક્રમ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે ઈન્દ્રે શમ્બરને હણ્યો હતો. આમ ઈન્દ્રનો આ એક આદિવાસી માનવશત્રુ છે. પણ હિલેબ્રાન્ટ કહે છે તેમ આર્યો ભારતમાં આવ્યા, સ્થિર થયા તે પછી શમ્બરને અસુરની કોટિમાં મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. સાયણે તો 'અહિ' અને 'દાનુ'ને શમ્બરનાં જ વિશેષણ તરીકે ઘટાવ્યા છે; અને શમ્બરને 'માયાવી અસુર' કીધો છે.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રકારનું વાક્ય છે : शयानम् ओजायमानम् अहिम् दानुम् यः (इन्द्रः) जघान; (हे) जनासः ! स इन्द्रः (अस्ति)। એવી વૈદિક પુરાકથા છે કે અહિ નામનો દાનવ નદીઓના પાણીને વહેતા અટકાવીને, રોકીને રસ્તામાં સૂતો હતો, ઈન્દ્રે તેને મારી નાખીને પાણીને વહેતા કર્યાં હતાં. આ કથાનો અહીં નિર્દેશ છે.

यः सप्तरंश्मिर्वृषभस्तुविंष्मानवासृंजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरंश्मिः । वृषभः । तुविंष्मान् । अवऽअसृंजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

ᵛयः ᵛसप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः 'वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः' (तै. आ. १.९.४–५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाताः । ᵛवृषभः वर्षकः ᵛतुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा ᵛसप्त सर्पणस्वभावान् ᵛसिन्धून् अपः ᵛसर्तवे सरणाय ᵛअवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । ᵛयः च ᵛवज्रबाहुः सन् ᵛद्यां दिवम् ᵛआरोहन्तं ᵛरौहिणम् असुरम् ᵛअस्फुरत् जघान ॥ 'स्फुर स्फुरणे' । तुदादिः ॥

અનુવાદ : જે સાત લગામો (અથવા સાત કિરણો)વાળા બળવાન વૃષભે સાત નદીઓને વહેવા માટે છુટી કરી છે. દ્યુલોકમાં ઉપર ચઢી રહેલા રૌહિણ (નામના અસુર)ને જે વજ્રબાહુએ મારી નાખ્યો છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૧૨)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં એક જ વાક્ય છે : यः सप्तरश्मिः तुविष्मान् वृषभः सप्त सिन्धून् सर्तवे अवासृजत् । सप्तरश्मिः સમાસના પૂર્વપદમાં ઉદાત્ત સ્વર હોવાને કારણે તે બહુવ્રીહિ છે. અહીં 'રશ્મિ' શબ્દના બે અર્થોની શક્યતા છે. (૧) કિરણ અને (૨) લગામ. (દોરી). तुविष्मान् એટલે વૃદ્ધિવાળો, બળવાળો; અને वृषभः– એટલે (રૂઢ અર્થમાં) 'આખલો', પણ યૌગિકાર્થમાં '(પાણીને) વર્ષાવનાર'. (વેદમાં પ્રાયઃ દરેક શબ્દના યૌગિક અર્થ જ બંધ બેસાડવાના હોય છે.) – આ ત્રણેય પ્રથમાન્ત પદો इन्द्रः નાં વિશેષણો છે. 'સિન્ધુ' શબ્દ 'નદી' માટેનો જાતિવાચક શબ્દ છે. सर्तवे = સરકવા માટે, વહેવા માટે √सृ ધાતુનું વૈદિક હેત્વર્થ કૃદન્તનું રૂપ છે.

ઉત્તરાર્ધમાં બીજું વાક્ય આમ છે : द्याम् आरोहन्तं रौहिणम् यः वज्रबाहुः अस्फुरत्; हे जनासः ! स इन्द्रः अस्ति ।

આમાં ઈન્દ્રને 'વજ્રબાહુ' કહ્યા છે. ઈન્દ્રને વજ્ર નામના આયુધવાળા કહ્યા છે. તે વજ્રથી તેમણે 'રૌહિણ' નામના એક રાક્ષસને હણ્યો હતો. સાયણ રૌહિણને અસુર કહે છે; પણ જર્મન વિદ્વાન હિલેબ્રાન્ટ તેને રોહિણી નક્ષત્ર જોડે સાંકળવા પ્રયાસ કરે છે. (પણ તેનું કોઈ રીતે સમર્થન થઈ શકે તેવું નથી.) ઋગ્વેદ ૧–૧૦૩–૨ અને ૨–૧૨–૧૨માં અને અથર્વવેદ (૨૦–૧૨૮–૧૩)માં પણ રૌહિણનો ઉલ્લેખ છે.

द्यावा॑ चि॒दस्मै पृथि॒वी न॑मेते॒ शुष्मा॑च्चिदस्य॒ पर्व॑ता भयन्ते ।
यः सो॑म॒पा नि॑चि॒तो वज्र॑बाहु॒र्यो वज्र॑हस्तः॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १३ ॥

द्यावा॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । पृ॒थि॒वी इति॑ । न॒मे॒ते॒ इति॑ । शुष्मा॑त् । चि॒त् । अ॒स्य॒ । पर्व॑ताः । भ॒य॒न्ते॒ । यः । सो॒म॒ऽपाः । नि॒ऽचि॒तः । वज्र॑ऽबाहुः । यः । वज्र॑ऽहस्तः । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ १३ ॥

[V]अस्मै इन्द्राय [V]द्यावा [V]पृथिवी । इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वरुणयोः' (ऋ. सं. ७.६६.१) इतिवत् ॥ [V]नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ 'णमु प्रह्वत्वे'। कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकः प्रतिषेधः ॥ [V]चित् अपि च [V]अस्य इन्द्रस्य [V]शुष्मात् बलात् [V]पर्वताः [V]भयन्ते बिभ्यति । [V]यः [V]सोमपाः सोमस्य पाता [V]निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । [V]वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । [V]यः च [V]वज्रहस्तः वज्रयुक्तः [V]सः [V]इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

અનુવાદ : દ્યુલોક અને પૃથિવીલોક આ (ઈન્દ્ર)ને માટે નમે છે; આ (ઈન્દ્ર)ના બળ થકી પર્વતો પણ ભય અનુભવે છે. જે સોમ–પાન કરનાર તરીકે વિખ્યાત બન્યો છે; જે વજ્ર જેવા બાહુવાળાના હાથમાં (પણ) વજ્ર છે; હે માણસો ! તે ઈન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૧૩)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં બે વાક્ય છે : (૧) द्यावा पृथिवी अस्मै (इन्द्राय) नमेते । દ્યુલોક અને પૃથિવીલોક આ ઈન્દ્રને માટે નમે છે. (અહીં पृथिवी અને नमेते એ બન્ને દ્વિવચનનાં રૂપો છે, તેથી તેના પદપાઠમાં इति करણ થયું છે.) (૨) अस्य (इन्द्रस्य) शुष्मात् पर्वताः भयन्ते । આ (ઈન્દ્ર)ના બળ થકી પર્વતો પણ કંપે છે, ભય પામે છે. (આ વિધાનની પાછળ એવી પુરાકથા છે કે ઈન્દ્રે કોઈક જમાનામાં ઉડતા પર્વતોની પાંખો કાપી કાઢી હતી. ત્યારથી માંડીને પર્વતો ઈન્દ્રથી ડરે છે.)

ઉત્તરાર્ધમાં બે વિધાનો છે. (૧) यः सोमपाः निचितः । જે (ઈન્દ્ર) સોમ પીનાર તરીકે વિખ્યાત બન્યો છે. અથવા 'નિચિત' એટલે 'દઢ શરીરવાળો' બન્યો છે. (૨) यः वज्रबाहुः वज्रहस्तः (अस्ति); हे जनासः ! स इन्द्रः (अस्ति) । અહીં ઈન્દ્રને માટે વપરાયેલાં બન્ને શબ્દો બહુવ્રીહિ સમાસ છે, પરંતુ પહેલા સમાસ वज्रबाहुः નો અર્થ "વજ્રના જેવા બાહુવાળો" અને બીજા वज्रहस्तः નો અર્થ "જેના હાથમાં વજ્ર છે" તેવો કરવાનો છે. આ બન્ને સામાસિક પદોના અર્થનો ભેદ ઘણા વિદ્વાનોના ધ્યાન ઉપર આવ્યો નથી. દા.ત. ડૉ. એસ્તેરબેન સોલોમને આનો અર્થ "અને જેના બાહુમાં કે હાથમાં વજ્ર છે" એવો કર્યો છે. પરંતુ ખરેખર તો वज्रबाहुः वज्रहस्तः એવા શબ્દોથી ઋષિને એવું વ્યંજિત કરવું છે કે આ ઈન્દ્ર હાથમાં વજ્ર નામનું આયુધ ન લે તો પણ, તેનો હાથ જ વજ્ર જેવો છે; અને એવા વજ્રસદૃશ બાહુવાળો જો (તદુપરાંત પણ) વજ્ર આયુધને ધારણ કરશે તો તો પછી બાકી જ શું રહેશે ?! ઈન્દ્ર આયુધ વિનાનો પણ જો ખતરનાક બની શકે એમ છે, કેમકે તે વજ્રસદૃશ બાહુવાળો છે; તો પછી વજ્ર હાથમાં લીધા પછી તો તે કેટલી હદે ખતરનાક બની જશે એનો વિચાર કરવા જેવો છે. વેંકટમાધવના ભાષ્યમાં વળી, આ વિશેષણોને સમજાવતાં લખ્યું છે કે – सोमपाः दृढशरीरः, तस्य बाहौ कदाचिद् वज्रः, कदाचिद् हस्ते इति । અર્થાત્ "તે દઢ શરીરવાળા ઈન્દ્રના ક્યારેક બાહુમાં વજ્ર હોય છે, તો ક્યારેક હાથ (આંગળીઓથી માંડી હથેળી સુધીનો ભાગ)માં વજ્ર હોય છે." એટલે કે – (૧) ઈન્દ્ર ક્યાં તો આખી બાંયના ઝભ્ભામાં વજ્રને સંતાડીને રાખતા હશે; અથવા તેમના આખા બાહુમાં વજ્ર જેટલી તાકાત હશે; અને (૨) ક્યાં તો તે હાથમાં ખુલ્લું–દેખાય તેવું–વજ્ર લઈને ફરતા હશે.

પીટર પીટરસને Hymns from the Rigveda (Bombay, 1924) Page–312 ઉપર આનો અનુવાદ ".....known to us as the drinker of our soma, and the **wielder** of the thunderbolt, He, O men, is Indra." એવો કર્યો છે. જેનો અર્થ થશે : 'જેણે વજ્ર ધારણ કર્યું છે, અને જે મારવા માટે તૈયાર છે.' પરંતુ આ અનુવાદ કરતાંય ઉપર જે વ્યંગ્યાર્થપૂર્ણ અર્થ દર્શાવ્યો છે, તે 'વજ્રબાહુ' અને 'વજ્રહસ્ત'ના સ્વરભાર અને બહુવ્રીહિ પ્રકારની શબ્દરચનાને અનુસરીને છે.

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शंशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

Vयः Vसुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् Vअवति रक्षति । Vयः च पुरोडाशादीनि हवींषि Vपचन्तं Vयः च Vऊती ऊतये ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि Vशंसन्तं Vयः च Vशशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । Vब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं Vयस्य Vवर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा Vयस्य Vसोमः वृद्धिहेतुर्भवति । Vयस्य च Vइदम् अस्मदीयं Vराधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । Vसः Vइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

અનુવાદ : જે (ઇન્દ્ર) સામે ચાલીને (સોમ) નીચોવનારને રક્ષે છે, જે (ઇન્દ્ર) (હવિષને) પકવનારને રક્ષે છે, જે (ઇન્દ્ર) (સ્તોત્ર) ગાનારને રક્ષે છે અને જે (ઇન્દ્ર) પરિશ્રમ કરનારને રક્ષે છે. મન્ત્ર જે (ઇન્દ્ર)ની વૃદ્ધિ કરે છે અને સોમ પણ જે (ઇન્દ્ર)ની વૃદ્ધિ કરે છે. (એ જ પ્રમાણે) આ હવિ (राधः) જે (ઇન્દ્ર)ની વૃદ્ધિ કરે છે; હે માણસો ! તે ઇન્દ્ર છે. (૨–૧૨–૧૪)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં દરેક કર્મવાચક દ્વિતીયાન્ત પદ જોડે अवति ક્રિયાપદની પુનરાવૃત્તિ કરીને વાક્યાર્થ કાઢવાનો છે. જેમકે, यः (इन्द्रः) सुन्वन्तम् अवति । यः (इन्द्रः) पचन्तम् अवति । વગેરે. પણ ઇન્દ્ર શેનાથી રક્ષે છે ? તો છેલ્લે ऊती એવો શબ્દ મૂક્યો છે, તેને તૃતીયાન્ત ગણીને ऊत्या રૂપે સમજવાનું છે. ऊतिः શબ્દ 'રક્ષણ'નો વાચક (ભાવવાચક નામ) છે. વેંકટમાધવે તેનો અર્થ अभिगमनेन[२] = 'સામે ચાલીને' એવો કર્યો છે; જે અહીં બરાબર બંધ બેસી જાય છે.

√सु (सुनोति) પાંચમો ગણ, ઉભયપદી, નીચોવીને સોમરસ કાઢવો એ અર્થ દર્શાવતા ધાતુનું વર્તમાનકૃદન્ત પુંલિંગ બીજી વિભક્તિ એકવચનમાં सुन्वन्तम् રૂપ થાય. એ જ રીતે पचन्तम्, शंसन्तम् અને शशमानम् એ બધાં પણ વર્તમાનકૃદન્ત બીજી વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપ છે. (अवति ક્રિયાપદનાં તે કર્મકારક છે.) √शम् (शाम्यति) ચોથા ગણનો 'પરિશ્રમ કરવો' અર્થવાળો ધાતુ છે, તેનું शशमानम् રૂપ છે.

ઉત્તરાર્ધમાં, (૧) ब्रह्म यस्य वर्धनं (करोति), (૨) सोमः यस्य (वर्धनं करोति) ।, (૩) इदं राधः (अन्नं) यस्य (वर्धनं करोति) । એવાં વાક્યો છે.

આખા મન્ત્રનું કથયિતવ્ય સમજવું હોય તો, ઉત્તરાર્ધને પહેલાં વાંચીને; 'માટે' "આથી" એવા પદોનો અધ્યાહાર લઈને પૂર્વાર્ધને વાંચવો જોઈએ. જેમકે, "મન્ત્રરચના જેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે, માટે તે (ઈન્દ્ર) સ્તુતિ કરનારની રક્ષા કરે છે." "જેની વૃદ્ધિ સોમ કરે છે, માટે તે સોમ નીચોવનારની રક્ષા કરે છે." વગેરે.

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः । वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते । हे ^{V}इन्द्र ^{V}यः ^{V}दुध्रः दुर्धरः सन् ^{V}सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहर्वींषि ^{V}पचते यजमानाय ^{V}वाजाम् अन्नं बलं वा ^{V}आ ^{V}दर्दर्षि भृशं प्रापयसि ^{V}सः तादृशस्त्वं ^{V}सत्यः यथार्थभूतः ^{V}असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । ^{V}किल इति प्रसिद्धौ । ^{V}ते तव ^{V}प्रियासः ^{V}सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः ^{V}वयं ^{V}विश्वह सर्वेष्वहःसु ^{V}विदथं स्तोत्रम् ^{V}आ ^{V}वदेम ब्रूयाम ॥ ९ ॥

અનુવાદ : જે તું દુર્ધર્ષ હોઈને, (સોમ) નીચોવનારને અને હવિષને રાંધનારને ફરી ફરીને ભેટ મેળવી આપે છે; તે તું ખરેખર સત્ય છું. હે ઈન્દ્ર ! સારા વીર પુત્રોવાળા અને તને પ્રિય એવા અમે દરરોજ (તારાં) સ્તોત્રનું ગાન કરીએ છીએ. (૨–૧૨–૧૫)

વિમર્શ : પૂર્વાર્ધમાં વાક્યાન્વય આમ ગોઠવવાનો છે : यः दुध्रः (सन् त्वं) सुन्वते', वाजं पचते' आ चिद् दर्दर्षि सः (त्वम्) किल सत्यः असि । અહીં ત્રીજા પુરુષ રૂપે ઈન્દ્રનો ઉલ્લેખ શરૂ કરીને, પાછળથી બીજા પુરુષમાં વાક્યને ફેરવી દીધું છે. दुध्रः = દુર્ધર્ષ = કોઈનાથીય ન હરાવી શકાય એવો, ઈન્દ્રને કોઈ પાછો પાડી શકે તેમ નથી. दर्दर्षि–તે પૌનઃપુન્યાર્થકનું રૂપ છે, તેથી "ફરી ફરીને–વારંવાર ભેટ મેળવી આપે છે." તેવો અનુવાદ કરવાનો છે. दर्दर्षि = વર્તમાનકાળ બીજો પુરુષ એકવચનનું ક્રિયાપદ.

મન્ત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રમાણે અન્વય થશે : (हे) इन्द्र ! सुवीरासः ते प्रियासः वयं विश्वह (= प्रतिदिनं) (तव) विदथम् आ वदेम ॥ સાયણે विश्वहનો અર્થ सर्वेषु अहःसु । = 'દરરોજ' એમ કર્યો છે.

* * *

[५] मण्डलम्–७, सूक्तम्–८६, (१–८ मन्त्राः)

(वरुण–सूक्तम्)

वरुणो देवता । ऋषिः वसिष्ठः । छन्दः त्रिष्टुप् ॥

'धीरा त्वस्य' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं–'धीराष्टौ वारुणं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

પ્રા. મેકડોનલ કહે છે કે ઇન્દ્રની જોડે જોડે, ઋગ્વેદમાં જો બીજો કોઈ મહત્ત્વનો દેવતા હોય તો તે છે વરુણ. અલબત્ત, વરુણની પ્રશંસા અને પ્રાર્થના માટે રચવામાં આવેલાં સૂક્તોની સંખ્યા, તેના ચરિત્રની મહાનતાનો નિર્ણય કરવા માટેનું પર્યાપ્ત પ્રમાણ નથી. કેમ કે વરુણને માટે સ્વતન્ત્ર રીતે રચવામાં આવેલાં સૂક્તોની સંખ્યા ઋગ્વેદમાં કેવળ બાર છે. તથા 'મિત્ર'ની સાથે વરુણની પણ જેમાં સ્તુતિ હોય (= મિત્રાવરુણૌ–એક યુગલદેવતા તરીકેની સ્તુતિ હોય) તેવાં બીજાં ૨૪ સૂક્તો છે. આમ વરુણને માટે રચાયેલાં સૂક્તોની સંખ્યાને આધારે તેમની મહત્તા નક્કી કરવાની નથી. પણ ઋગ્વેદના કવિઓએ એમને જે માન, જે આદર આપ્યાં છે; અને તેમની જે રીતે સર્વોપરિતા વર્ણવી છે, તેની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે ઇન્દ્રથી પણ સર્વોત્કૃષ્ટ એવા દેવ છે. ઇન્દ્ર તો એક અજેય વિજેતા છે, યોદ્ધા છે; કે જેમનું એક વૃષ્ટિના દેવ તરીકે અને/અથવા 'વૃત્રહન્તા' દેવ તરીકે જ વર્ણન મળે છે. પરંતુ વરુણ તો આ સમગ્ર બ્રહ્માંડના સમ્રાટ્ છે. તેઓ (૧) ભૌતિક જગત્‌ના નિયન્તા છે અને સાથે સાથે (૨) નીતિમત્તાના શાસક દેવ પણ છે. વરુણના આ બે પાસાંનું વર્ણન કરવા માટે વેદના ઋષિઓ કહે છે કે વરુણે દ્યાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં, (આકાશને ઉપર સ્તંભિત કર્યું અને પૃથિવીને નીચે વિસ્તારી). તેમણે આકાશમાં સૂર્યને ચમકતો કર્યો અને તે માટે વિસ્તૃત માર્ગ રચ્યો. તેમણે (અન્તરિક્ષના) જળમાં અગ્નિને (વિદ્યુત્‌ને), આકાશમાં સૂર્યને અને પર્વતો ઉપર સોમને સ્થાપ્યો છે. તેમનો શ્વાસોચ્છ્‌વાસ તે અન્તરિક્ષનો વાયુ છે. તેમણે રાત્રિમાં ચન્દ્રને ચમકતો કર્યો છે અને તારાઓને પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમણે નદીઓનાં જળને વહેતાં કર્યાં છે ! (૧–૨૪–૧૦)

બીજી તરફથી તે નીતિમત્તાના દેવ છે. તે પાપીઓને પોતાના પાશથી બાંધે છે અને શિક્ષા કરે છે. તેમના ક્રોધથી સૌ ડરે છે અને એમની કૃપા મળે તેવી ઝંખના કરે છે. 'વરુણ' શબ્દ वृ → वृणोति । "આચ્છાદિત કરે છે" ધાતુ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. તેથી વરુણ એટલે સમગ્ર વિશ્વને વ્યાપી વળનારા દેવ, અને સૌને આધાર પૂરો પાડનારા દેવ ગણાય છે. (અર્થાત્ આકાશનું જ પ્રતીકાત્મક

રૂપ તે વરુણ હોય છે.) તેથી તે સર્વજ્ઞ (ચિકિત્વાન્) છે. તે માણસોના પાપ અને પુણ્ય – બન્નેને જાણી લે છે. પ્રસ્તુત સૂક્તમાં વસિષ્ઠ પણ પોતાના કોઈ અજ્ઞાત અપરાધને માફ કરી દેવા વરુણને વિનંતી કરી રહ્યા છે. આથી વેદના ઋષિઓએ વરુણને 'ઋત' (= સૃષ્ટિના શાશ્વત નિયમો)ના સંરક્ષક અને 'ધૃતવ્રત' (નીતિમત્તાના શાસક) કહ્યા છે.

પ્રા. મેકડોનલ કહે છે કે વરુણના વ્યક્તિત્વમાં માનવાત્વારોપણ ભૌતિક પાસાની અપેક્ષાએ, નૈતિક ક્ષેત્રમાં વધારે વિકસિત થયેલું જોવા મળે છે. તેમના શરીર કે તેમના વપરાશની સાધન-સામગ્રીનું બહુ વિસ્તૃત કે વિગતપૂર્ણ વર્ણન મળતું નથી; કેમ કે તેમનાં કાર્યો ઉપર જ સવિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. જો કે તેમના શરીરના મોં, નેત્ર, હાથ અને પગની કલ્પનાઓ જરૂર વેદમન્ત્રમાં વાંચવા મળે છે. તેમનું મુખ અગ્નિ જેવું છે. (૭–૮૮–૨) મિત્ર અને વરુણની આંખો તે સૂર્ય જ છે. તેઓ રથ ચલાવે છે વગેરે. વરુણની સર્વજ્ઞતા વિષે વેદમાં ઘણીવાર કહેવામાં આવ્યું છે. આકાશમાં ઊડતા પક્ષીઓના, સમુદ્રમાં ફરતા વહાણોના, દૂર સુધી વિચરતા વાયુના માર્ગને એ જાણે છે. જે કંઈ છૂપી વસ્તુઓ અત્યાર સુધીમાં કરાયેલી છે અથવા હવે પછી કરાશે તે સર્વ એ જાણે છે. માણસોની સત્યતા અને અસત્યતા એ જોઈ શકે છે. એના વિના કોઈ પણ પ્રાણીથી આંખનો એક પલકારો પણ મારી શકાતો નથી. નીતિમય રાજ્ય ચલાવનાર તરીકે વરુણની પદવી બીજા કોઈ પણ દેવતાની પદવી કરતાં વધારે ચઢિયાતી છે. એના નિયમોને તોડવા એનું નામ જ પાપ છે. એ નિયમો તોડાયાથી ગુસ્સે થાય છે. એ નિયમો તોડનારને સખ્ત શિક્ષા કરે છે, જે પાશ વડે પાપી પ્રાણીઓને એ બાંધી લે છે તેનું વેદમાં ઘણીવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અસત્યને ધિક્કારનારો અને શિક્ષા કરનાર હોવા છતાંય પશ્ચાત્તાપ કરનાર વ્યક્તિ તરફ એ રહેમની નજરથી જુએ છે. પ્રસ્તુત સૂક્તમાં કહ્યું છે કે માણસોએ પોતે જે પાપ કર્યાં હોય તે જ નહિ પણ તેના પૂર્વજોએ જે પાપ કર્યાં હોય તેમાંથી પણ એ તેને મુક્ત કરે છે. એની પ્રાર્થના કરનાર માનવીથી નિત્ય એના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયું હોય છતાં એ તેને જવા દે છે. ઈરાદાપૂર્વક જે પાપ ના થયું હોય તેના તરફ એ કૃપાદષ્ટિથી જુવે છે. ખરેખર, વરુણને લગતું એવું એક પણ સૂક્ત નહિ હોય કે જેમાં અપરાધની માફી માટે એની પ્રાર્થના ન કરવામાં આવી હોય. આ ઉપરાંત, પ્રા. મેકડોનલ એમ પણ કહે છે કે અન્ય દેવતાઓનાં સૂક્તોમાં જેમ સંસારી સુખનાં સાધનોની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હંમેશા જોવા મળે છે તેમ વરુણનાં સૂક્તોમાં, થયેલાં પાપને માટે ક્ષમાની યાચના કરવામાં આવેલી હોય એમ પણ હંમેશા જોવા મળે છે.

વરુણનાં સૂક્તોમાં અપરાધની, પાપની લાગણીથી જે ક્ષમાયાચના અને પ્રાયશ્ચિત્તની ભાવના પ્રકટ થતી જોવા મળી છે તેને કારણે વિદ્વાનોમાં એવો મત બંધાયો છે કે બીજા દેવોનાં સૂક્તો કરતાં વરુણનાં (જ) સૂક્તોમાં નીતિમત્તાના પાલનની વાત અને ભક્તિરસની શરૂઆત જોવા મળે છે. આમ વૈદિકકાળના ધર્મનું આલેખન કરવા માટે વરુણસૂક્તોનું આગવું મહત્ત્વ છે.

વિશેષ જિજ્ઞાસુને માટે–

ઋગ્વેદમાં અનેકવિધ દેવતાઓની સ્તુતિ જોવા મળે છે. તેને આધારે વેદાધ્યયન કરનારાઓએ માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ કેવી રીતે થયો હશે ? – તે સમજવાનો, વિચારવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે[૧] આ સંદર્ભે, છેક યાસ્કના 'નિરુક્ત'થી શરૂ કરીને આધુનિક યુગના મોટા ભાગના વેદાભ્યાસીઓને એવું લાગ્યું છે કે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં માનવજાતને પ્રકૃતિના ચમકતાં, ચમત્કારિક કે મનુષ્યજીવનને ઉપકારક લાગતાં જે જે તત્ત્વો, ઘટનાઓ, શક્તિઓ; દા.ત. આકાશ, સૂર્ય, વૃષ્ટિક્રિયા, અગ્નિ વગેરે વારંવાર જોવા મળ્યાં છે તે દરેકમાં મનુષ્યે દેવત્વનું આરોપણ કર્યું છે;[૨] અને તેમને 'પુરુષવિધ' (મનુષ્યાકૃતિવાળા) દેવો કલ્પીને તેમની સ્તુતિઓ કરી છે, તેમની પાસેથી ભૌતિક સુખસમૃદ્ધિથી માંડીને પુત્રો, પશુઓ વગેરેની પ્રાર્થનાઓ (માંગણીઓ) કરી છે. તથા કાલક્રમે મૃત્યુમાંથી મુક્તિ અને અમૃતની પ્રાપ્તિ સુધીની (ઋ. ૭–૫૯–૧૨) પ્રાર્થનાઓ પણ કરી છે. આથી એ વિચારવાનું/જાણવાનું મન થાય કે આ વરુણદેવતા પ્રકૃતિના–કુદરતના–કયા તત્ત્વનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અર્થાત્ કુદરતના કયા પાસા ઉપર દેવત્વનું આરોપણ કરીને, વેદકાળના મનુષ્યે વરુણદેવની કલ્પનાને સાકાર કરી છે ? પ્રા. મેકડોનલ કહે છે કે સર્વને વ્યાપી વળનાર, સર્વના આચ્છાદક

---

૧. MAX MULLER believed that the true history of mankind was the history of man's religion. And he further believed that from no other source did one understand the origin and development of religion so thoroughly as from the Indian Scriptures. [See : **Exercises in Indology,** R. N. Dandekar, Ajanta Publication, Delhi, 1981, (p. 179).

૨. KUHN belived that most of the Vedic (and, therefore, Indo–European) gods were personifications of natural powers and phenomena, particularly the meteorological phenomena. [See : **Exercises in Indology,** (p. 174–175).

આકાશને જ 'વરુણ' રૂપે કલ્પવામાં આવ્યા છે. (The Original conception of Varuṇa seems to have been the encompassing sky.) યાસ્કે પણ 'વરુણ' શબ્દથી વ્યક્ત થતા વિભાવને સ્પષ્ટ કરતાં આવું જ નિર્વચન આપ્યું છે કે – वरुणो वृणोतीति सतः (नि. १०–४) "જે બધાને ઢાંકી દે, આચ્છાદિત કરી દે તે 'વરુણ' છે." આમ વરુણ તે દ્યુસ્થાનીય–દેવતા છે. "મનુષ્યનાં નેત્રોની સીમાથી પણ આગળ જઈને સુદૂર ક્ષિતિજના છેડા સુધી વિસ્તરેલા આકાશે જ પ્રાચીન આર્યોના હૃદયમાં વરુણ જેવા સર્વદર્શી, સર્વજ્ઞ અને મનુષ્યની પ્રત્યેક ક્રિયા ઉપર દષ્ટિ રાખનાર, દૈવી શાસક વરુણની કલ્પનાને જન્મ આપ્યો છે. પ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન રોથનો મત છે કે વરુણ વિશેષતઃ રાત્રિના આકાશની જોડે સંબંધિત છે. રાત્રિમાં પ્રકાશના અભાવને કારણે નેત્રોની દર્શનશક્તિ સીમિત થઈ જાય છે. ત્યારે આકાશ અંધકારને કારણે નાનું હોય તેમ પ્રતીત થાય છે. અને વરુણ તથા તેમના ઉપાસકોમાં થોડાક વધારે સામીપ્યની ભાવના જાગે છે." પ્રા. ગયાચરણ ત્રિપાઠી (પ્રયાગ) આના અનુસંધાનમાં આગળ કહે છે કે – "રોથના આ મતમાં સત્યનો થોડોક અંશ જરૂર છે. કેમ કે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં મિત્રાવરુણૌનો ક્રમશઃ દિવસ અને રાત્રિની સાથે વારંવાર સંબંધ બતાવ્યો છે. જેમ કે, ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે – अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा एषोहोरात्रे ॥ (४–२–४) આથી, એમ પણ કહેવાયું છે કે મિત્રને માટે શ્વેત તથા વરુણને માટે કૃષ્ણપશુનું આલભન કરવું જોઈએ. સાયણે પણ ઋ. ૭–૮૭–૧ના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે–અસ્તંગત સૂર્ય જ 'વરુણ' કહેવાય છે. अस्तंगच्छन् सूर्य एव वरुण उच्यते ।) પરંતુ આટલું હોવા છતાંય વરુણની ક્રિયાશીલતા રાત્રિ સુધી જ સીમિત નથી, તેઓ મુખ્યત્વે તો આકાશના જ દેવતા છે." (૩) (જુઓ : वैदिकदेवता – उद्भव और विकास । – ले. गयाचरण त्रिपाठी–, भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, १९८१, प्रथम खण्ड)

મેક્સમૂલરના મતે તારાઓથી ખચિત આકાશના કોઈ ગૂઢ સ્થાનમાં નિવાસ કરનાર દેવ તે વરુણ છે. પરંતુ રિચાર્ડ પિશેલ અને લ્યૂડર્સનો અભિપ્રાય એવો છે કે વરુણ સમુદ્રના દેવ છે. કેમ કે ૫–૬૩માં વરુણની જલવર્ષણ–શક્તિનું વર્ણન છે, ૭–૬૪–૨માં તે મિત્રાવરુણને નદીઓના અને સમુદ્રના સ્વામી કહ્યા છે. વરુણ સમુદ્રના જળમાં વિહાર કરે છે : अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैः । ૧–૧૬૧–૧૬. એ જ પ્રમાણે, વરુણે જ સમુદ્રને ચારે તરફથી કિનારાઓ વડે બાંધ્યો છે. સાતે નદીઓ વરુણના વિશાળ મુખમાં (અર્થાત્ સમુદ્રમાં) ઠલવાય છે. વગેરે. પરંતુ મેકડોનલ કહે છે કે વરુણ એ ભારતીય નેપચ્યૂન અથવા સમુદ્રના માત્ર દેવતા

છે એવું ચિત્ર તો વૈદિકોત્તરકાળમાં વધુ સ્થિર થયેલું જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં વરુણનો જળની અને સમુદ્રની સાથે જે સંબંધ જોવા મળે છે તે સાચો છે, પણ એક નીતિમત્તાના દેવ તરીકેની વરુણની જે વિશેષતાઓ મળે છે તે જ વધારે મહત્ત્વની છે. આમ તેમને સમુદ્રના દેવ કહેવા તે પર્યાપ્ત નથી.

ઓલ્ડનબર્ગની માન્યતા મુજબ વરુણ મૂલતઃ ચન્દ્રમાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા દેવ છે. તેઓ કહે છે કે આદિત્યોની સંખ્યા વિશેષરૂપે સાત હતી અને અવેસ્તાના 'અમેષસ્પેન્સસ્'ની સાથે તેમનું સમીકરણ એક સ્વીકૃત સત્ય છે. આથી કહી શકાય કે મિત્ર અને વરુણ તે ક્રમશઃ સૂર્ય અને ચન્દ્રમા છે. (અગાઉ રોથનો મત જોયો હતો તેમાં મિત્રાવરુણને ક્રમશઃ દિવસ અને રાત તરીકે તો જોવાયા જ છે.) બીજો નાનો આદિત્યગણ તે પાંચ ગ્રહોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આમ તે સાતેય ભારત–યુરોપીય કાળના દેવો નથી. પરંતુ ભારત–ઈરાની કાળમાં તે સાતનો સ્વીકાર કરનારા લોકો, આર્યોની અપેક્ષાએ જ્યોતિષ્–વિજ્ઞાનમાં વધારે પ્રવીણ એવા સેમેટિક જાતિના લોકો હતા. આમ ઓલ્ડનબર્ગના મતે વરુણ તે ચન્દ્રમાની પ્રતિકૃતિ છે તથા તે ભારત–ઈરાની કાળના દેવ છે. છતાંય પ્રા. મેકડોનલના કહેવા મુજબ ઓલ્ડનબર્ગની માન્યતા સ્વીકારી શકાય એવી નથી. કેમ કે ઋગ્વેદમાં વરુણની જે ચારિત્ર્યિક વિશેષતાઓ વાંચવા મળે છે તેનું સમાધાન ચન્દ્રમાને વરુણ માનવાથી થઈ શકે એમ નથી. શ્રી ગયાચરણ ત્રિપાઠીએ બીજી એક દલીલથી પણ ઓલ્ડનબર્ગના મતને અસ્વીકાર્ય જાહેર કર્યો છે : ઓલ્ડનબર્ગનો મત મોટે ભાગે 'આદિત્યગણ' અને 'અમેશ સ્પેન્તા'ની એકાત્મતા ઉપર નિર્ભર છે. પરંતુ અહુરની આસપાસ ફરનાર ઈરાની અકમેશસ્પેન્તા તથા ભારતીય આદિત્યોમાં થોડીક પણ સમાનતા નથી. અમેશસ્પેન્તાની સંખ્યા નિશ્ચિત છે; તેઓ છ છે તથા અહુરને ઉમેરીએ તો તે સાત છે. જ્યારે વૈદિક સાહિત્યમાં આદિત્યોની સંખ્યા મોટે ભાગે તો અનિશ્ચિત જ છે. જેમ કે, છ, સાત, આઠ, અગિયાર અને બાર સુધીની છે. (જુઓ : વૈદિક દેવતા : ઉદ્ભવ ઔર વિકાસ, જી. સી. ત્રિપાઠી, પૃ. ૯૦).

વરુણ એ ભારત–ઈરાની કાળની પણ પૂર્વે ભારત–યુરોપીય કાળના દેવ હોવાની પણ એક શક્યતા તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રે અને તુલનાત્મક પુરાકથાશાસ્ત્રે ઉચ્ચારી છે. કેમ કે વેદમાં ઋતના પાલક દેવ, નીતિમત્તાના સંરક્ષક, પાપીઓને દંડ આપનારા દેવ તરીકે વરુણનું જેવું સ્થાન અને આદર છે, તેવું જ ઈરાની પ્રજાના

અવેસ્તા ગ્રંથમાં 'અહુરમજ્દા' નામના દેવનું સ્થાન છે[3] પણ 'વરુણ' અને 'અહુરમજ્દા'ની વચ્ચે કોઈ ધ્વનિસામ્ય નથી; જ્યારે ગ્રીક ભાષાના 'ઊરાનૅસ' (* Uoruenos) સાથે, [કે જે આકાશનો દેવ છે] તેને ધ્વનિસામ્ય હોય તેવું પ્રાયઃ લાગે છે. આથી વરુણ તે ભારત–યુરોપીય કાળના દેવ હોવાની સંભાવના પણ પૂરેપૂરી નકારી શકાય તેવી નથી.[4]

ગ્રીકભાષામાં આકાશની સાથે સંબંદ્ધ બે દેવતાઓ જોવા મળે છે : (૧) દ્યેઉસ્ (* Dyeus) અને (૨) ઊરાનૅસ (* Uoruenos). શરૂઆતમાં તો એક જ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ (આકાશ)ને વ્યક્ત કરનારા પરસ્પર સમ્બદ્ધ એવાં આ બે વિશેષણો જ હતા અને પછી કાલાન્તરમાં તે સ્વતન્ત્ર દેવતાઓ તરીકે વિકસ્યા જણાય છે. (વેદમાં આને મળતા द्यौः અને वरुणः છે.) આમાંથી દ્યેઉસ્ તે સૂર્ય અને નક્ષત્રતારા વગેરે સાથે સંબદ્ધ છે, અને ઊરાનૅસ્ તે સર્વવ્યાપી આકાશની સાથે સંબદ્ધ છે. પણ ગ્રીક માઈથોલોજીમાં દ્યેઉસ્‌નું મહત્ત્વ ખૂબ છે; પણ 'ઊરાનૅસ્' વિશે કંઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી. જે થોડીક વિગતો મળે છે તે મુજબ ઊરાનૅસ્‌ને દેવ અને દાનવ બન્ને જાતિઓનો મૂળ ઉત્પાદક માન્યો છે; તથા તેની પત્ની **'ગ્યા'** છે. આ શબ્દ પૃથ્વીનો વાચક છે. (અંગ્રેજીના જીઓગ્રાફી = ભૂગોળ, જીઓલોજી વગેરે સામાસિક શબ્દો આમાંથી ઉતરી આવ્યા છે.) ઊરાનૅસ્ (આકાશ) નામનો

---

૩. પારસી ધર્મના અહુરમજ્દના ચરિત્રમાં પણ આ પ્રકારની અનેક ધુંધળી વિશેષતાઓ સુરક્ષિત રહી છે કે જે તેનો આકાશની સાથેનો સંબંધ સૂચિત કરે છે. તે અહુરમજ્દા શ્વેત–દીપ્તિમાન અને દૂરદર્શી છે. સૂર્ય તેનું નેત્ર છે. આકાશની નદીઓ તેની પત્નીઓ છે. આકાશીય અગ્નિ (વિદ્યુત્) તેનો પુત્ર છે (યસ્ન – ૫૮/૮). તે એક સુંદર રત્નજડિત વસ્ત્ર (તારકિત આકાશ) ધારણ કરે છે અને એવા સ્થાનમાં રહે છે કે જેમાં હંમેશા અતુલ પ્રકાશ રહે છે (યસ્ન – ૭૫/૨૨). (જુઓ : વૈદિક દેવતા–ઉદ્ભવ ઔર વિકાસ, જી. સી. ત્રિપાઠી, પૃ. ૯૩)

૪. વેદ, અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિન જેવી જગત્‌ની પ્રાચીન ભાષાઓમાં જોવા મળેલા ધ્વનિસામ્યે (ઈ.સ.ની ૧૯મી સદીમાં) 'તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર' (comparative philology)ને જન્મ આપ્યો છે. તેની સાથે સાથે જ, સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે તુલનાત્મક (દેવતાશાસ્ત્ર) (comparative mythology) પુરાકથાશાસ્ત્રને પણ જન્મ આપ્યો છે. યુરોપીય વિદ્વાનોએ છેલ્લા દોઢસો–બસો વર્ષમાં આ બે શાસ્ત્રોની મદદથી વૈદિક દેવતાના સ્વરૂપને, તેની મૂળ પ્રકૃતિને શોધવા–સમજવા પ્રયાસ કર્યો છે. તદનુસાર ઋગ્વેદના વરુણદેવતાની સાથે નીતિમત્તાના નિયમો વગેરેની બાબતમાં સામ્ય ધરાવતો દેવ, પારસીઓના અવેસ્તા ગ્રન્થમાં 'અહુરમજ્દા' નામનો દેવ મળી આવે છે. પણ ગ્રીક ભાષામાં જોઈએ તો આકાશનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો એક ઊશનૅસ્ દેવ પણ મળી આવે છે, જેનું વરુણ સાથેનું સામ્ય વિદ્વાનોએ તપાસ્યું છે.

પિતા પોતાના 'ક્રોનેસ' નામના દાનવપુત્રને તિરસ્કારે છે અને ગુફામાં પૂરી દે છે. ત્યારે માતા 'ગ્યા' એક ષડયન્ત્ર રચીને પુત્ર ક્રોનેસ્ પાસે ઊરાનૅસ્‌ની હત્યા કરાવે છે. પરંતુ કાલાન્તરે આ ક્રોનેસ્ નો પુત્ર ઘેઉસ્ પણ પોતાના પિતા (ક્રોનેસ્)ની હત્યા કરે છે. આમ ગ્રીક દેવતાશાસ્ત્રમાં ઊરાનૅસ્ તે પિતામહ છે અને ઘેઉસ્ તે પૌત્ર છે. પણ મહત્તાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગ્રીકમાં ઊરાનૅસ્‌નું મહત્ત્વ ક્ષીણ થયેલું છે અને ઘેઉસ્ તે અત્યંત મહત્ત્વનો દેવ છે. જ્યારે વેદમાં આથી વિપરીત સ્થિતિ છે. વેદમાં દ્યૌઃ માટે એક પણ આખું સૂક્ત રચાયું નથી, તેના કેવળ છુટાછવાયા ઉલ્લેખો મળે છે. એની સામે વરુણનું ખૂબ મહત્ત્વ છે, તે સર્વજ્ઞ, સર્વનિયન્તા સમ્રાટ્‌ની સ્થિતિએ પહોંચેલા દેવ છે. આમ દ્યૌઃ (તો નિશ્ચિત રૂપે), અને વરુણ (તે સંભવતઃ) ભારત–યુરોપીય કાળના દેવ છે.

આમ તુલનાત્મક પુરાકથાશાસ્ત્રે તો વરુણ અને ઊરાનૅસ્ વચ્ચે સંબંધ શોધવા–સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો છે. પણ શ્રોડરે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સંબંધને "ધ્વન્યાત્મક દૃષ્ટિએ પૂર્ણતઃ અસ્વીકાર્ય" માન્યો છે. જેમકે, બન્ને શબ્દોને મૂળ રૂપમાં એક માનવામાં સૌથી મોટી આપત્તિ એ છે કે ગ્રીક ઊરાનેસ્ શબ્દમાં 'र'ની પાછળ જે 'अ' આવે છે, તેનું 'વરુણ' શબ્દમાં કોઈ ચિહ્ન મળતું નથી. ગ્રીક 'ઊરાનૅસ્' શબ્દનું મૂળ ભારોપીય શબ્દ 'ઉઓરુ–એનૅસ્' અથવા 'ઉઓરુ – ન્નસ્' હોય તેમ લાગે છે; પણ વરુણ શબ્દનું મૂળ 'ઉઓરુ–નસ્' થાય. હવે જ્યારે બન્ને શબ્દોનું ઉદ્‌ગમબિન્દુ જ ભિન્ન છે, ત્યારે તે બન્ને શબ્દો એક જ કેવી રીતે હોઈ શકે ?" શ્રોડરના ઉપર્યુક્ત મતની સામે બ્લૂમફીલ્ડનું કહેવું છે કે ઉઓરુ–એનેસ્ તથા ઉઓરુ–નસ્ એક જ શબ્દનાં ભાષાગત બે વિભિન્ન રૂપો છે. બોલીભેદને કારણે તેવાં બબ્બે રૂપ પ્રચારમાં આવ્યા હોય છે. (દા.ત. નૂતન અને નૂત્ન, પૃથિવી અને પૃથ્વી). ગ્રીકમાં પણ સ્તેગેનસ્ અને સ્તેગ્નેસ્ એવાં જે બે શબ્દો છે, તે બન્નેનો અર્થ 'આચ્છાદિત' જ થાય છે. આ સંદર્ભમાં મેકડોનલે પણ કહ્યું છે કે વરુણ અને 'ઉરોનેસ્'ના સમીકરણમાં કેટલીક ધ્વનિસંબંધી મુશ્કેલીઓ છે, પણ તે બન્નેની એકરૂપતા સંભવિત તો છે જ.

વૈદિક દેવતાઓના મૂળ સ્વરૂપને–પ્રકૃતિને–સમજવા આવી રીતે જે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક પુરાકથાશાસ્ત્રનો યુરોપીય વિદ્વાનો ઉપયોગ કરે છે, તેની સામે બ્રેડકેનું એક વાક્ય સતત યાદ રાખવા જેવું છે :– "Mythological and etymological hypotheses can be good servants, but they are bad masters."–(P. Von Bradke.) આ બે શાસ્ત્રોની આવશ્યક/ઉપકારક મદદ લેવાય ત્યાં સુધી બરાબર છે, પણ એકાન્તિકપણે માત્ર તેનાથી જ દોરાવાઈ જવાની જરૂર નથી.

વરુણદેવ ભારત–ઈરાનીકાળના નહીં, પણ ભારત–યુરોપીય કાળના છે એની વિસ્તૃત ચર્ચા કર્યા પછી, ઉત્ખનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ વરુણની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે : એશિયા માઈનોર અર્થાત્ તૂર્કસ્તાનના "બોગાઝકૂઈ" નામના સ્થળેથી ઇ.સ. ૧૯૦૭માં એક મૃતપટ્ટિકા મળી આવી હતી. આ પટ્ટિકા ઇ.સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ની છે અને તેની ઉપર કોતરેલા અક્ષરોમાં હિટ્ટાઈટ અને મિતાની જાતિના બે રાજાઓ વચ્ચે જે સન્ધિકરાર થયો હતો તેનું વિવરણ છે. આ સન્ધિના સાક્ષીભૂત દેવો તરીકે મિતાની જાતિના દેવોની યાદીમાં ચાર વૈદિક દેવોનાં પણ નામ છે ! જેમ કે, વરુણ (उ – रए – व – नं), ઇન્દ્ર, મિત્ર અને નાસત્યા (અશ્વિનૌ). આથી પણ વરુણદેવની અતિ પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. ઓલ્ડનબર્ગના મતે "આ દેવતા આર્ય જાતિની એક મિતાની શાખાના દેવતા છે, અને એકસમાન ભારત–યુરોપીય સ્રોતમાંથી મિતાની તથા ભારતીય આર્યોને વારસામાં મળેલા દેવો છે." (History of Indian Literature, Vol. I, p. 305 ઉપર વિન્ટરનીત્ઝે આને ઉદ્ધૃત કરેલ છે.) આથી વરુણની પ્રાચીનતા નિઃસંદિગ્ધપણે પ્રસ્થાપિત થાય છે. (વધુ વિસ્તારથી આ વિચારો જોવા ડૉ. જી.સી. ત્રિપાઠી (પ્રયાગ)નું વૈદિક દેવતા–ઉદ્ભવ ઔર વિકાસ પૃ. ૨૦–૨૨ જોવા અનુરોધ છે.)

धीरा त्वंस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदंसी चिदुर्वी ।
प्र नाकंमृष्वं नुंनुदे बृहन्तं द्विता नक्षंत्रं पप्रथंच्च भूमं ॥ १ ॥

धीरां । तु । अस्य । महिना । जनूंषिं । वि । यः । तस्तम्भं । रोदंसी इतिं । चित् । उर्वी इतिं । प्र । नाकंम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तंम् । द्विता । नक्षंत्रम् । पप्रथंत् । च । भूमं ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिम्ना[२] तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

અનુવાદ : જેણે (= જે વરુણે) વિસ્તીર્ણ એવા દ્યુલોક અને પૃથિવી લોકને જુદાં જુદાં સ્થિર કર્યાં છે, તે આ (વરુણ)ના મહિમાથી જન્મેલા સૌ (પ્રાણીઓ) પણ ધીર થયા છે. તેણે (વરુણે) મહાન્ એવા આદિત્યને અને દર્શનીય એવા નક્ષત્રને બે જુદા પ્રકારે પ્રેર્યાં છે; તથા ભૂમિને પણ વિસ્તારી છે. (૭–૮૬–૧)

નોંધ : (૧) બીજા પાદમાં यः સર્વનામથી ઉદ્દેશ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેથી તે બીજા પાદથી અન્વય શરૂ કરવાનો રહેશે :— यः (वरुणः) उर्वी[२] रोदसी[२] वि तस्तम्भ । रोदसी એ દ્યાવાપૃથિવીનો વાચક છે, તેથી નિત્ય દ્વિવચનાન્ત શબ્દ છે, અને તેનું વિશેષણ उर्वी પણ દ્વિવચનમાં છે. (આથી તે બન્ને પદોને इति કરણથી પદપાઠમાં દર્શાવ્યા છે.) वि નો અર્થ વિવિધ રીતે, અર્થાત્ જુદાં જુદાં; લક્ષણાથી "પોતપોતાના સ્થાનમાં" એમ થાય છે. એટલે કે દ્યુલોકને ઉપર પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર કર્યો છે; અને પૃથિવીલોકને તેના નીચેના સ્થાનમાં સ્થિર કર્યો છે. (૨) अस्य (= वरुणस्य) महिना (= महिम्ना) जनूंषि धीरा–(णि) [भवन्ति]। "આ વરુણના મહિમાથી બધાં જન્મધારી પ્રાણીઓ ધીર થયા છે"—ને વેલણકરે "તેમની મહાનતાથી જ બુદ્ધિજીવી પ્રાણીઓ (ધીર =) ચતુર થઈ ગયા છે." એવી રીતે સમજાવેલ છે. (૩) ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય આમ છે : [सः] बृहन्तं नाकं, ऋष्वं नक्षत्रं (च) द्विता प्र नुनुदे; भूम पप्रथत् च ॥ તેણે = વરુણે મોટા 'નાક' અર્થાત્ 'આદિત્ય'ને અને 'ऋष्व' એટલે દર્શનીય નક્ષત્રને 'द्विता' = બે પ્રકારે પ્રેર્યાં. અહીં સાયણે द्विता = 'બે પ્રકારે'ને સમજાવતાં લખ્યું છે કે વરુણ દિવસના ભાગે સૂર્યને પ્રેરે છે; અને રાત્રિના ભાગે નક્ષત્ર (= તારાઓ)ને પ્રેરે છે. (૪) આ ઉત્તરાર્ધમાં આવેલા नाक અને नक्षत्र શબ્દને પ્રા. વેલણકરે જુદા અર્થમાં લીધા છે. જેમકે, नाक = આકાશ અને नक्षत्र = સૂર્ય. કારણ કે વેદમાં 'नक्षत्र' શબ્દ જો એકવચનમાં હોય તો તે સૂર્યનો વાચક હોય છે; તથા જો બહુવચનમાં તે હોય તો "તારાઓનો સમુદાય" એવો અર્થ ધરાવે છે. વળી, તેમણે 'ऋष्व'નો અર્થ 'ઉન્નત' પણ લીધો છે. તેમના મતે ઉત્તરાર્ધનો અન્વય આમ જણાય છે : बृहन्तम् ऋष्वं नाकम् प्र नुनुदे; नक्षत्रं द्विता (नुनुदे) भूम पप्रथत् च । "વિશાળ અને ઉન્નત આકાશને ઉપર ધકેલ્યું, સૂર્યને બીજી તરફ મોકલ્યો અને પૃથિવીને વિસ્તીર્ણ કરી દીધી." આમ વરુણના ત્રણ મહાન કાર્યોને તેમણે વાંચ્યા છે. અહીં भूमं (નવું) શબ્દ આદ્યુદાત્ત છે, તેથી તેનો અર્થ પૃથિવી લીધો છે; જો તે પુંલિંગ અને અન્તોદાત્ત भूम હોત તો તેનો અર્થ 'લોક'/સમૂહ એવો લેવાત.

(૫) આ ૭–૮૬–૧ને ૭–૨૮–૪ની સાથે સરખાવીએ તો ત્યાં – प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना, अव द्विता वरुणौ मायी नः सात् । "પાપને હણનારા અને પ્રજ્ઞાવાન્ વરુણ અમારામાં જે અસત્ય જુવે, તેને द्विता—બે ટૂકડામાં વહેંચી દે." (મન્ત્ર ક્રમાંક : ૨૪૨). આમ ઈન્દ્રની કૃપા મેળવવા, પહેલાં વરુણ અમારા પાપને દૂર કરી આપે તેવી પ્રાર્થના કરી હતી.

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्व१ न्तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भुवानि । किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहो स्वित् तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानः अक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं कदा कस्मिन् काले मृळीकं सुखयितारं वरुणम् अभि ख्यम् अभिपश्येयम् ॥

અનુવાદ : હું મારી જાત સાથે સંવાદ કરું છું કે હું ક્યારે વરુણમાં અન્તર્ભૂત થાઉં ? (= વરુણના અન્તઃકરણ સાથે સંલગ્ન થાઉં.) શું ગુસ્સે થયા વિનાના (તે વરુણ) મારા હવ્યને સ્વીકારશે ? આનંદી મનવાળો થઈને હું, ક્યારે તે કૃપાળુ (વરુણ)ને જોઉં ? (અથવા–(વરુણની) કૃપાને ક્યારે અનુભવું ?) (૭–૮૬–૨)

નોંધ : (૧) પ્રથમ પાદમાં– उत (अहं) स्वया तन्वा (सह) सं वदे; દ્વિતીય પાદમાં – (अहं) कदा वरुणे अन्तर् भुवानि ॥ અહીં उत–એ વિચિકિત્સા, સંદેહભર્યો પ્રશ્ન પૂછવા વપરાતો અવ્યય છે. स्वया तन्वा–મારી જાત સાથે, અર્થાત્ મનોમન બોલું છું = વિચારું છું. બૃહદ્ દેવતાને આધારે વેંકટમાધવે "હું મારા તનુ (= શરીર) = પુત્રની સાથે રહીને આ બોલું છું" એવો અર્થ વિચાર્યો છે. √ભૂ (૧લો ગણ) ધાતુનું અદ્યતન ભૂતકાળ ઉપરથી સાધિત વૈદિક સંકેતાર્થનું પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ भुवानि છે. (હું થાઉં). વસિષ્ઠનું ચિત્ત વરુણમય થવા ઝંખી રહ્યું છું તેનું આમાં ચિત્ર છે. પ્રા. દાંડેકરે વસિષ્ઠના વરુણસૂક્તોમાં ભક્તિનો સૂર જોયો છે.

(૨) ઉત્તરાર્ધમાં પણ બે વાક્ય છે : किं अहृणानः (= अक्रुध्यन्)–વરુણનું વિશેષણ– मे हव्यं जुषेत । કવિ વસિષ્ઠનો બીજો પ્રશ્ન છે : सुमनाः (अहं) कदा मृळीकं (= वरुणं) अभि ख्यम् । અહીં मृळीकं તે વરુણનું વિશેષણ છે એમ લઈએ તો "કૃપાળુ એવા વરુણને ક્યારે જોઉં ?" તેવો અર્થ થાય. પણ જો તેનો

અર્થ 'કૃપા' લઈએ તો "સારા મનવાળો (હું) ક્યારે (તે વરુણની) કૃપા અનુભવું ?" એવો વાક્યાર્થ લેવો પડે.

(૩) અહીં अहृणानः = ક્રોધ નહીં કરતો (વરુણ) અને मृळीकं = કૃપાળુ વરુણ એ બે શબ્દોનો વિરોધ નોંધપાત્ર છે. વરુણ ઋતના પાલક દેવ છે. તેથી તે જે કોઈ ઋતનો ભંગ કરે, નીતિમત્તાનું પાલન ના કરે તેની ઉપર ગુસ્સો કરે છે. આથી ભક્તો હંમેશા એમની કૃપાને ઝંખતા હોય છે, વરુણના કૃપાળુ સ્વરૂપને જ જોવા—અનુભવવા ઇચ્છતા હોય છે.

पृच्छे तदेनों वरुण दिदृक्षूपों एमि चिकितुषों विपृच्छंम् ।
समानमिन्मे कवयंश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुंणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनंः । वरुण । दिदृक्षुं । उपो इतिं । एमि । चिकितुषंः । विऽपृच्छंम् । समानम् । इत् । मे । कवयंः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यंम् । वरुंणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तत् पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषः विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यम् अयं ह अयमेव वरुणः हृणीते क्रुध्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

અનુવાદ : હે વરુણ ! જાણવાની ઇચ્છાવાળો હું તે (મારા) પાપ વિષે પૂછું છું. પૂછવા માટે હું વિશેષ જાણનારાઓની પાસે જાઉં છું. (પણ) તે કવિઓ (= જ્ઞાનીઓ) મને એકસરખું જ કહે છે : "આ વરુણ તારા ઉપર ક્રોધે ભરાયો છે." (૭–૮૩–૩).

નોંધ : (૧) પૂર્વાર્ધમાં બે વાક્ય છે : हे वरुण ! दिदृक्षु(:) (अहं) तद् एनः पृच्छे । एनस्—પાપ. दिदृक्षु—જાણવાની ઇચ્છાવાળો. (સાયણ કહે છે કે અહીં પ્રથમા વિભક્તિનો सु > : પ્રત્યય લુપ્ત થયો છે એમ જાણવું.) विपृच्छम् (વૈદિક હેત્વર્થ કૃદન્ત = प्रष्टुम्—પૂછવા માટે) (अहं) चिकितुषः[२] उप एमि । √चित्—कित् ज्ञाने 'જાણવું' અર્થવાળા ધાતુ ઉપરથી 'જાણનારાં વ્યક્તિઓ' અર્થવાળું વર્તમાનકૃદન્ત બી.વિ.બ.વ. (૨) कवयः मे समानम् इत् (= एव) आहुः । 'કવિઓ' અર્થાત જ્ઞાનીઓ, વિદ્વાનો. ચોથા પાદમાં કવિઓનું કથન અવતરણ ચિહ્નમાં છે :– "अयं वरुणः तुभ्यं हृणीते । √हृ रोषणे लज्जायां च । એવો

९મા ગણનો ધાતુ છે; તેનું વર્તમાનકાળ ત્રી.પુ.એ.વ. ક્રોધાર્થક ધાતુઓના યોગમાં, જેના ઉપર ગુસ્સો, દ્રોહ વિગેરે બતાવવાનો હોય તેને સમ્પ્રદાન ગણીને, ૪થી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે : तुभ्यम् = वसिष्ठाय ।

(૩) આ એવો કયો પ્રસંગ છે કે જ્યારે વરુણ વસિષ્ઠ ઉપર ગુસ્સે થયા છે ? – તે વિષે વેદના રહસ્યવાદી મર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ પં. મધુસૂદન ઓઝા મૈથિલ (જયપુર) જણાવે છે કે – ઈન્દ્રને માટે તૈયાર કરેલા સોમને છીનવી લઈને, અસુરેન્દ્ર વૃષાકપિ પી ગયા. તે જોઈને વસિષ્ઠે ઈન્દ્રનો પક્ષ લઈને, ફરીથી ઈન્દ્રને માટે સોમસવન કરવાનું કહ્યું. પણ વિશ્વામિત્રનો પૌત્ર હિરણ્યગર્ભ પ્રજાપતિ કહે છે કે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મતત્ત્વ)ના વશમાં જ વજ્રિન્ (ઈન્દ્ર) અને પાશી (વરુણ) છે. તેથી ઈન્દ્ર માટે સોમ તૈયાર કરવાની જરૂર નથી. છતાંય વસિષ્ઠે ઈન્દ્રને માટે સોમસવન કર્યું. (જેનો નિર્દેશ ૭–૩૨, ૭–૨૮, ૭–૨૯માં જોવા મળે છે. આથી વરુણ ગુસ્સે ભરાયા (કેમકે વસિષ્ઠ મૂળમાં (પહેલાં) તો વરુણના જ ઉપાસક હતા.) અને વસિષ્ઠને પાશથી બાંધ્યા. તે પ્રસંગે વરુણને પ્રસન્ન કરવા વસિષ્ઠે ૭–૮૬ સૂક્તની રચના કરી છે. પાશમાંથી છુટ્યા પછી, વસિષ્ઠે મેધાતિથિ અને વામદેવની સાથે મળીને ઈન્દ્ર અને વરુણની સમાનતા જાહેર કરી છે. (જેનો નિર્દેશ ૪–૪૧ અને ૭–૮૨માં જોવા મળે છે.) જિજ્ઞાસુએ पण्डित मधुसूदन ओझा विरचितः ''इन्द्रविजयः'' (= भारतवर्षीयार्योपाख्याम्) પ્રકાશક : જયનારાયણ વ્યાસ વિશ્વવિદ્યાલય, જોધપુર, ૧૯૯૭) પૃ. ૭૧–૮૪ જોવા અનુરોધ છે. આ સંદર્ભમાં ભાષ્યકાર સાયણ મૌન છે, પણ વેંકટમાધવે એક મત કહ્યો છે. પણ તે નીચે ૪થા મન્ત્રની નોંધમાં જોઈશું.

(૪) પ્રા. વેલણકર કહે છે કે બીજા મન્ત્રમાં કવિએ પોતે વિચાર કરી જોયો કે પોતે વરુણનો શો અપરાધ કર્યો છે ? અને ફરી પાછા તે વરુણના કૃપાપાત્ર ક્યારે બની શકશે ? પણ એનો કોઈ જવાબ નહીં મળતાં, આ બીજા મન્ત્રમાં તે કવિ વસિષ્ઠ चिकितुष्ને અને કવિઓને મળીને પૂછી જુવે છે કે પોતાનો એવો કયો અપરાધ છે કે જેથી વરુણ મારી ઉપર ક્રોધે ભરાયા છે. પણ તેઓ ય કશું વિશેષ કારણ દર્શાવી શકાતા નથી ત્યારે આની રજૂઆત કરતો મન્ત્ર (૪) છે :–

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखांयम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽवं त्वानेना नमंसा तुर इंयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आगंः । आस । वरुण । ज्येष्ठंम् । यत् । स्तोतारंम् । जिघांससि । सखांयम् । प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अवं । त्वा । अनेनाः । नमंसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमाग आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव। यत् येन आगसा सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण तत् आगः मे मह्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चितं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव इयाम् उपगच्छेयम् ॥

અનુવાદ : હે વરુણ ! (મારું) એવું કયું મોટું પાપ હતું, કે જેથી (તમે) (તમારી) સ્તુતિ કરનાર એવા (તમારા) સખાને હણવા ઇચ્છો છો ? હે દુર્દભ અને સ્વનિર્ભર (એવા વરુણ) ! તે (તમે) મને મોટેથી કહો, કે જેથી પાપરહિતનો થઈને નમસ્કારપૂર્વક જલ્દીથી તમારી પાસે પહોંચું. (૭–૮૬–૪)

નોંધ : (૧) વસિષ્ઠે વરુણનું એવું કયું પાપ કર્યું છે ? તે વિશે સાયણે તો કશું કહ્યું નથી, પણ વેંકટમાધવે બૃહદ્ દેવતા (૬ : ૧૧–૧૫)ને આધારે કહ્યું છે કે – "વસિષ્ઠે રાત્રે વરુણના ઘરમાં બધાને ઉઘાડીને પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કુતરો વસિષ્ઠને ભસે છે અને સામે ધસે છે. ત્યારે વસિષ્ઠે તે કૂતરાને અને વરુણના અન્ય માણસોને પણ સૂવાડી દીધા. આથી વરુણ રાજાએ પોતાના પાશથી વસિષ્ઠને બાંધ્યા. ત્યારે વસિષ્ઠે પોતાના ચાર પુત્રોની સાથે धीरा त्वस्य० । (૭–૮૬) સૂક્તથી વરુણની સ્તુતિ શરૂ કરી. ત્યારે પિતા વરુણે પુત્ર વસિષ્ઠને પાશમુક્ત કર્યા."

(૨) પૂર્વાર્ધનો અન્વય આમ છે : हे वरुण ! किं ज्येष्ठम् आगः आस । (अस् ધાતુનું વેદમાં પરોક્ષ ભૂતકાળનું રૂપ, લોકમાં તો बभूव જ થાય). यत् (કે જેથી કરીને) (माम्) स्तोतारम् सखायम् (त्वं) जिघांससि । (ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ). (૩) हे दुर्दभ स्वधावः ! (વરુણનાં બે વિશેષણો : જેને છેતરી ના શકાય તેવા, તથા પોતાની શક્તિ ઉપર જ નિર્ભર રહેનાર) अनेनाः (एनस् = પાપ; अन् + एनाः–નિષ્પાપ થઈને) नमसा तुरः (જલ્દીથી) त्वा(म्) अव ईयाम् । √इण् गतौ, ૨જો ગણ, તેનું વિધ્યર્થ પહેલો પુરુષ એકવચન પણ તેની પૂર્વે अव ઉપસર્ગ છે, તેથી 'નીચો નમું, નીચો નમીને પહોંચું' એવો અર્થ પણ થાય.

(૪) પહેલા પાદમાં એક અક્ષર ખૂટે છે, તેથી ज्येष्ठम् ને બદલે, 'વ્યૂહ' કરીને (અક્ષરપૂર્તિ કરવા માટેનું ઉચ્ચારણ) जियेष्ठम् એમ બોલાય છે. જ્યારે છેલ્લા પાદમાં અગિયાર અક્ષરના ત્રૈષ્ટુભ્ પાદમાં એક અક્ષર વધારે (૧૨) છે. (तुरेयाम् હોવું જોઈએ પણ तुर इयाम् છે.) કારણ કે ત્રિષ્ટુપ્ છન્દમાં દશમો અક્ષર ગુરુ હોવો જોઈએ, પણ તેને બદલે બે લઘુ વપરાયા છે.

अवं द्रुग्धानि पित्र्यां सृजा नोऽव या वयं चंकृमा तनूभिंः ।
अवं राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिंष्ठम् ॥ ५ ॥

अवं । द्रुग्धानिं । पित्र्यां । सृज । नः । अवं । या । वयम् । चकृम । तनूभिः । अवं । राजन् । पशुऽतृपंम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिंष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्राप्तानि नः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विश्लेषय । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नः रज्वोः वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

અનુવાદ : અમારાં પિતૃઓએ કરેલા દ્રોહમાંથી (અમને) મુક્ત કર, અમે (અમારાં) શરીરોથી જે જે (પાપ) કર્યાં હોય; તેમાંથી (અમને) મુક્ત કર. હે રાજન્ ! પશુને તૃપ્ત કરનાર ચોરને જેમ (મુક્તિ મળે) તેમ (તું અમને) મુક્ત કર. વાછરડાને જેમ દોરડેથી (છુટું કરવામાં આવે) તેમ વસિષ્ઠને (મુક્ત કર). (૭–૮૬–૫).

નોંધ : (૧) [हे वरुण ! त्वं] नः पित्र्या द्रुग्धानि अव सृज । એવું પહેલા પાદમાં કહ્યું છે; પછી બીજા પાદમાં વસિષ્ઠે પોતે કરેલાં પાપમાંથી મુક્તિ માંગી છે : वयं तनूभिः या(नि) (द्रुग्धानि) चकृम, [तेभ्यः] अव (सृज) । અહીં કેવળ अव ઉપસર્ગનો જ પ્રયોગ છે, પણ તેના સામર્થ્યથી सृज ક્રિયાપદ ગમ્યમાન રહે છે. (૨) ઉત્તરાર્ધમાં બે ઉપમાઓ દ્વારા વસિષ્ઠે પોતાની મુક્તિ ઇચ્છી છે : हे राजन् (वरुण) ! पशुतृपं न (= इव) तायुं [माम्] अव सृज । "હે રાજા (વરુણ) ! પશુને તૃપ્ત કરનાર તાયુ =ચોરની જેમ, (મને પાપમાંથી) મુક્ત કર." અહીં મનુસ્મૃતિનો એક શ્લોક દ્રષ્ટવ્ય છે : सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद् यवसं गवाम् । (૧૧–૧૯૬) આમાં ચોરના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ બતાવ્યો છે : બ્રાહ્મણ પાસે સાચું બોલી ગયા પછી, ચોરે ગાયોને ઘાસ નીરવાનું હોય છે. (જો ગાય તે ઘાસનો પૂળો ખાઈ જાય, તો માફી મળી છે એમ મનાતું.) આને આધારે पशुतृपं तायुम् इव = 'પશુને તૃપ્ત કરનાર' ચોરની જેમ–ઉપમાનવાક્ય સમજવાનું છે. સાયણે પણ આવા જ અર્થને રજૂ કર્યો છે. પરંતુ વિદેશી વિદ્વાનો તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો આશરો લઈને, અવેસ્તાના ચોરી કરવી અર્થવાળા तृपु ધાતુના ધ્વનિસામ્યથી દોરવાઈને, અહીં पशुतृपं નો અર્થ "પશુની ચોરી કરનાર તાયુ = ચોરની જેમ" એવો આપે છે, જે સ્વીકાર્ય જણાતો નથી. કેમ કે અહીં તો ચોરીના

દુષ્કૃત્યમાંથી છુટવાની માંગણીનો સંદર્ભ છે. (૩) ચોથા પાદમાં પણ એક ઉપમા છે : वत्सं न (= इव) दाम्नः वसिष्ठम् [अव सृज] । વાછરડાને જેમ દોરડેથી (છુટું કરવામાં આવે) તેમ (વરુણના પાશમાંથી) વસિષ્ઠને (પાપમાંથી મુક્ત કરો.)

न स स्वो दक्षों वरुण ध्रुतिः सा सुरां मन्युर्विभीदंको अचिंत्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनींयस उपारे स्वप्नंश्चनेदनृंतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरां । मन्युः । विऽभीदंकः । अचिंत्तिः । अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्नंः । चन । इत् । अनृंतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण सः स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्बलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति धातुः । सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । सुरा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्नर्थहेतु । विभीदकः द्यूतसाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानमविवेककारणम् । अत ईदृशी दैवक्लृप्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः ज्यायान् अधिक ईश्वरः अस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्–'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ. उ. ३. ८) इति । एवं च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराद्यो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ॥

અનુવાદ : હે વરુણ ! તે મારી પોતાની આવડત નથી (કે જેનાથી મેં પાપ કર્યું હોય); પણ તે તો દૈવગતિ છે (અથવા તો – ધ્રુતિ = લાલચ છે), તે સુરા છે, તે ક્રોધ છે, તે (જુગાર રમવાનો) પાસો છે, (અથવા તો) તે અજ્ઞાન છે [કે જેનાથી પાપ થયું હશે]. મોટો નાનાની પાસે હોય છે. વળી, સ્વપ્ન પણ અનૃતની સાથે જોડનાર છે. (૭–૮૬–૬).

નોંધ : (૧) પૂર્વાર્ધનો અન્વય આમ છે : हे वरुण ! सः स्वः न दक्षः (अस्ति) । (दक्ष = दक्षता આવડત, બુદ્ધિ કે વૃત્તિ), પણ વસિષ્ઠે પોતે જેનાથી પાપ કર્યું હશે, તે તેમના મતે ध्रुतिः છે. 'ध्रुति' એટલે, સાયણ કહે છે કે દૈવગતિ, એવું કમનસીબ–દૈવનિર્મિતિ. કોઈકે તેનો અર્થ 'લાલચ' પણ કર્યો છે. અથવા બીજાં

કારણો જોઈએ તો सा सुरा, मन्युः, विभीदकः, (પાસો), अचितिः (અજ્ઞાન)– આમાંથી કોઈ એકના કારણે·અજાણતાં વસિષ્ઠ દ્વારા પાપ થયું હશે.

(૨) ત્રીજા પાદનો અન્વય સરળ છે : ज्यायान् कनीयसः उपारे (= समीपे) अस्ति । 'મોટો નાનાની પાસે હોય છે.' આ વાક્યનો તાત્પર્યાર્થ સમજીશું : સાયણ કહે છે કે – નાનાની પાપપ્રવૃત્તિમાં, નિયન્તા તરીકે તો મોટો ઈશ્વર જ સમીપમાં હોય છે. તે નિયન્તા ઈશ્વર જ તુચ્છ માનવને પાપમાં પ્રેરે છે." આમ વસિષ્ઠે જો કોઈ અપરાધ કે પાપ કર્યું હોય તો તેમાં વરુણ જેવો જ્યાયાન્ દેવ પણ જવાબદાર હશે જ ! એમ વસિષ્ઠનું કહેવું છે. સાયણે उपारे નો અર્થ समीपे કર્યો છે, પણ પ્રા. વેલણકરે તેનો અર્થ 'અપરાધ'–'પાપપ્રવૃત્તિ' એવો કર્યો છે.

(૩) ચોથા પાદનો અન્વય : स्वप्नः चन अनृतस्य प्रयोता (अस्ति) । "સ્વપ્ન પણ અનૃતની સાથે જોડનાર છે." આનો તાત્પર્યાર્થ સમજાવતાં સાયણ કહે છે કે – સ્વપ્રમાં પણ (પૂર્વજન્મમાં કરેલાં) કર્મોથી પાપ થતાં હોય છે, તો પછી જાગૃત અવસ્થાનું તો પૂછવું જ શું ? ટૂંકમાં, આથી વસિષ્ઠનું કહેવું એટલું જ છે કે મારાથી જો કોઈ પણ અપરાધ થયો હોય તો તે દૈવ–નસીબ–ને કારણે જ થયો હશે, માટે વરુણે તેને માફ કરી દેવો જોઈએ. √यु मिश्रणामिश्रणयोः । ધાતુ ઉપરથી प्रयोता નો અર્થ 'જોડનાર' કર્યો છે.

अरं॑ दा॒सो न मी॒ळ्हुषे॑ करा॒ण्य॒हं दे॒वाय॒ भूर्ण॒येऽना॑गाः ।

अचे॑तयद॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो गृत्सं॑ रा॒ये क॒वित॑रो जुनाति ॥ ७ ॥

अर॑म् । दा॒सः । न । मी॒ळ्हुषे॑ । क॒रा॒णि॒ । अ॒हम् । दे॒वाय॑ । भूर्ण॑ये । अना॑गाः । अचे॑तयत् । अ॒चितः॑ । दे॒वः । अ॒र्यः । गृत्स॑म् । रा॒ये । क॒विऽत॑रः । जु॒ना॒ति॒ ॥ ७ ॥

मीळ्हुषे सेक्त्रे कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अनागाः तत्प्रसादादपापः सन् अहम् अरम् अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि । दासो न यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः अचितः अजानतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशिने वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सून्नितं च–'अवं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

અનુવાદ : એક દાસની જેમ, નિષ્પાપ થયેલો હું (વસિષ્ઠ) કામનાઓ વર્ષાવનાર અને (જગતનું) ભરણપોષણ કરનાર [અથવા–ક્રોધીલા] દેવને માટે પર્યાપ્ત પરિચર્યા કરું છું. આર્ય [અથવા–સ્વામીસ્વરૂપ] દેવે અજ્ઞાનીને જ્ઞાની બનાવ્યા છે. અધિક વિદ્વાન્ (દેવ વરુણ) ધનપ્રાપ્તિને અર્થે સ્તોતાને (= ગૃત્સને) પ્રેરે છે. (૭–૮૬–૭).

નોંધ : (૧) પૂર્વાર્ધનો અન્વય આમ છે : दासो न, अनागाः अहं (वसिष्ठः) मीळ्हुषे[4] भूर्णये[4] देवाय[4] (ત્રણેય વરુણનાં વિશેષણ છે.) अरं कराणि । એક દાસ વ્યક્તિ જેમ પોતાના સ્વામીની બધી રીતે સેવાચાકરી કરે, તેમ વસિષ્ઠ કહે છે કે નિષ્પાપ થયેલો હું તમારી–વરુણની પરિચર્યા કરીશ. વરુણને માટે વપરાયેલાં मीळ्हुषे વિશેષણનો અર્થ "કામનાઓ વર્ષાવનાર, દયાળુ, ઉદાર" એવો થાય છે; (√मिह सेचने ૧લો ગણ, પરસ્મૈપદીનું પરોક્ષ ભૂતકૃદન્ત मीढ्वस्, વેદમાં मीळ्हस्, તેનું ચતુર્થી એકવચન.) પણ भूर्णये ના બે પ્રકારના અર્થ વિચારાય છે : (૧) ભર્તા = ભરણપોષણ કરનાર (સાયણ); (૨) ક્રોધ કરનાર (भूर्णि = ક્રોધીનું ચતુર્થી એકવચન).

ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમન જણાવે છે કે – "અહીં मीळ्हुषे અને दास, તથા भूर्णये અને अनागाः શબ્દ સામસામે મૂકવાથી "હું કામનાઓ પુરી કરનાર દેવની દાસની જેમ, અને ગુસ્સે થનાર દેવની દોષરહિત (થઈને) સેવા કરીશ એવું તાત્પર્ય જણાય છે." (અભિનવ વૈદિક પાઠાવલી; ગુજ. યુનિ. પ્રકાશન; અમદાવાદ, ૧૯૮૫, પૃ. ૧૦૭).

(૨) ઉત્તરાર્ધમાં બે વાક્ય છે : अर्यः देवः अचितः अचेतयद् । √चित्–कित् ज्ञाने (૧લો ગણ ઉભયપદી, અને ૨જો ગણ આત્મનેપદી) ઉપરથી अचितः = અજ્ઞાનીઓ (કર્મ) અને अचेतयद् પ્રેરક હ્યસ્તન ભૂતકાળ ત્રી.પુ.એ.વ.

(૩) **'દાસ'**ની જેમ વસિષ્ઠ વરુણની સેવા કરવા તૈયાર છે–એવી જે રજૂઆત છે તેના વિષે પ્રા. વેલણકર કહે છે કે दासो न–આ ઉપમાને આધારે એવું કહી શકાય કે ઋગ્વેદકાળમાં જીતી લીધેલા દાસોને પરિચર્યાને માટે સેવકો તરીકે રાખી લેવાતા હતા. પુરોહિતોને મળતી દક્ષિણામાં પણ ક્યારેક દાસોનો સમાવેશ થતો હતો. જુઓ : ૮–૫૬–૩ અને ૧૦–૬૨–૧૦. વળી, વસિષ્ઠે પોતાની તુલના દાસની સાથે કરી છે. તેથી એવું જણાય છે કે દાસો પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી પણ ઓછી થતી ગઈ હશે.

(૪) ૪થા પાદમાં कवितरः (वरुणः) राये गृत्सं जुनाति । અધિક જ્ઞાની, પ્રાજ્ઞતર એવા વરુણદેવ ધનને માટે ગૃત્સને = સ્તોતાને પ્રેરે.

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु । शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावः अन्नवन् वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयम् एतत्सूक्तात्मकं स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समेवतः अस्तु । चित् इति पूरकः । अप्राप्तस्य प्रापणं योगः, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नः अस्मदीये क्षेमे रक्षणे शम् उपद्रवाणां शमनम् अस्तु । योगे च नः अस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः नः अस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिः अविनाशैः पात रक्षत ॥ ८ ॥

અનુવાદ : હે સ્વધાવાન્ વરુણ ! તમારા માટે (રચવામાં આવેલ) આ સ્તોમ (= સ્તોત્ર) (તમારા) હૃદયમાં આશ્રય પામો. અમારા ક્ષેમમાં (ઉપદ્રવોનું) શમન થજો, અને અમારા યોગમાં પણ (ઉપદ્રવનું) શમન થજો. તમે સૌ (વરુણાદિ દેવો) અવિનાશી મંગલોથી હંમેશાં અમારું રક્ષણ કરો. (૭–૮૩–૮)

નોંધ : (૧) પૂર્વાર્ધમાં અન્વય આમ છે : हे स्वधावः वरुण ! तुभ्यम् अयं स्तोमः हृदि उपश्रितः अस्ति । આ ક્રમે જ અનુવાદ મૂક્યો છે. સ્વધાવાન્ નો સાયણ મુજબ 'અન્નવાન્' અર્થ થાય, પણ 'સ્વનિર્ભર', 'સ્વશક્તિમાન્' એવો અર્થ પણ થાય. સ્તોમ એટલે સ્તોત્ર. (૨) नः क्षेमे शम् अस्तु, नः योगे शम् (अस्तु)। અમારા **ક્ષેમ** (અર્થાત્ – प्राप्तस्य रक्षणम्–પ્રાપ્ત કરેલ વસ્તુના રક્ષણ)માં; અને અમારા યોગ (अप्राप्तस्य प्राप्तिः–અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ)માં [ઉપદ્રવોનું] शम् = શમન થાવ. વાસ્તોષ્પતિ સૂક્ત (૭–૫૪–૩)માં પણ આ યોગ–ક્ષેમ શબ્દો વપરાયા છે. યુરોપીય વિદ્વાન ગ્રાસમેન અને લુડવીગે તેના અર્થો at rest (= ક્ષેમમાં) and at work (= યોગમાં) એવા વિચાર્યા છે. (૩) ચોથો પાદ તો વસિષ્ઠનાં ઘણાં સૂક્તોમાં ધ્રુવપંક્તિ રૂપે આપણને જોવા મળે જ છે.

વરુણ–સૂક્તોમાં ભક્તિતત્ત્વનાં બીજ જોઈ શકાય કે નહીં ?–તે વિશે વિચારણા :

ઋગ્વેદ ૭–૮૬ અને ૮૮ ક્રમાંકના વરુણસૂક્તોમાં જે પ્રાયશ્ચિત્તની લાગણી પ્રતિબિમ્બિત થઈ છે, તેને ઘણા વિદ્વાનોએ એક આરાધકની દેવ પ્રત્યેની સમર્પણની ભાવના રૂપે જોઈ છે; તથા વિશેષમાં તેને વેદકાળની ભક્તિવિષયક વિભાવના રૂપે પણ જોયેલ છે. પરંતુ પ્રા. એચ. ડી. વેલણકર (૧૯૬૩) આ મત સાથે સહમત

થતા નથી. કારણ કે, **એક** તો આ સૂક્તનો જે પ્રવક્તા છે – વસિષ્ઠ – તેને સાચા અર્થમાં અપરાધી કે પાપી વ્યક્તિ કહી શકાય એવો નથી. કેમ કે એ વસિષ્ઠને પોતે જાણતાં કે અજાણતાં કરેલા કોઈ અપરાધની માહિતી જ નથી. "મોટો નાનાની સાથે હોય છે." (૮૬–૬) આ વિધાનથી કવિએ સૂચવ્યું છે કે જો મેં કોઈ અપરાધ કર્યો હોય તો તેમાં તમે પણ સંલગ્ન હશો જ/ગણાવ જ. આમ કહીને વસિષ્ઠે વરુણની કૃપા જ પુનઃપ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં માફી માંગવાની વાત પ્રતિબિંબિત થતી નથી. વસિષ્ઠને જ્યારે પોતાના અપરાધની કંઈ માહિતી જ નથી, તો તે શેની માફી માંગવાના છે ? આ બે સૂક્તોમાં જો કાંઈ પણ જોવા મળતું હોય તો તે વસિષ્ઠની એક સર્વોપરિ દેવ પાસેની નિઃસહાય, લાચાર સ્થિતિ છે. આમાં પશ્ચાત્તાપની વાત નથી, પણ એક પ્રકારની મૂંઝવણનું ચિત્ર છે. **બીજું**, વસિષ્ઠની જે મનઃસ્થિતિ છે તેમાં ને તેમાં તે રહેવા માંગતા નથી, પણ તે બને એટલા જલ્દી તેમાંથી બહાર આવવા માંગે છે – આ ચિત્ર ભક્તિમાં શક્ય નથી. ભક્તિમાં તો ભક્ત હંમેશા દેવ પાસે અવનત જ રહેવા માંગે છે. અહીં તો, એથી ઉલટું સૂક્તના પ્રવક્તા વસિષ્ઠ પોતાના વરુણ સાથેના જૂના 'સખ્ય'ના દિવસો યાદ કરે છે; અને તેને પુનઃપ્રાપ્ત કરવા ઝંખે છે. વસિષ્ઠ વરુણના 'આપ્ય', 'સખ્ય' અને 'મૃડીક' (દયા)ને યાચે છે. પણ અહીં તે શક્ય નથી. કેમ કે વરુણ તો નિયમપાલનની બાબતમાં કઠોર છે અને અપરાધીને શિક્ષા કર્યા વિના રહેનારા નથી. વસિષ્ઠ ભલે મિત્રાવરુણના સંતાન ગણાતા હોય, અને વરુણના સખ્યના પહેલા હકદાર હોય, તો પણ વસિષ્ઠે તો ક્ષમાયાચના કરતાં કરતાં જ વરુણ પાસે જવાનું છે. વળી, પ્રા. વેલણકર ઉમેરે છે કે વરુણ તો હંમેશાં એક પિતાની જેમ સ્વભાવે અતડા અને કઠોર છે. આથી તેનો આરાધક જ્યારે પણ વરુણને યાદ કરે ત્યારે તેના મનમાં એને માટે આદરપૂર્વકનો ભય, ધાક રહેલા જ હોય છે. વરુણને લગતું એક પણ સૂક્ત એવું નથી, કે જેમાં વરુણ તરફનો ભય વ્યક્ત ના થયો હોય; અને આરાધક તેમને ગુસ્સે ના થવા કહેતો ના હોય. આ વરુણ સૂક્તોમાં એક દાસનો–એક સેવકનો ભાવ જ વ્યક્ત થાય છે કે જેમાં તે સેવક પોતાના સ્વામીને નાપસંદ પડે એવું કામ ન થાય એની સતત ચિંતામાં જ રહેતો હોય છે. કેમકે સ્વામી ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી (જ્યાંથી દોષ થવાની કોઈ શક્યતા જ ના હોય, ત્યાંથી પણ !) દોષ કાઢી બતાવશે જ એવો કાયમનો અનુભવ હોય છે. !

આથી, પ્રા. વેલણકર કહે છે કે, આ વરુણસૂક્તોમાંથી આપણે જાણીએ છીએ એવા પ્રકારની ભક્તિનો કોઈ સૂર નીકળતો હોય એમ લાગતું નથી અને છતાંય ભક્તિતત્ત્વનાં બીજ શોધવાં જ હોય તો તે ઇન્દ્રસૂક્તોમાં શોધવાં જોઈએ. (જુઓ :

Ṛgveda–Maṇḍala–VII, by H. D. Velankar, Pub. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1963; Introduction (i–iv).) [વેલણકરની દૃષ્ટિએ ઇન્દ્ર જ એવો દેવ છે કે જેની સાથે સખ્ય કેળવી શકાય. કેમ કે તે સ્તોતાને હંમેશા મદદ કરે છે, સુખ–સમૃદ્ધિ આપે છે અને સ્તોતા ઉપર ક્યારેય ગુસ્સે ભરાતો નથી.]

પ્રા. વેલણકરના ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયની તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રોફે. આર. એન. દાંડેકરે (૧૯૭૦) કહ્યું છે કે વસિષ્ઠના વરુણ સૂક્તો (૭–૮૬–૮૮ અને ૮૯)માં ભારતીય ભક્તિસિદ્ધાન્તનાં તદ્દન આરંભકાળના, સાહિત્યિક પુરાવારૂપ, સંદર્ભો વાંચવા મળે છે. જો કોઈ એમ કહેતું હોય કે આર્યેતર પ્રજામાંથી ભક્તિસિદ્ધાન્ત લેવામાં આવ્યો છે. તો તે મત હવે સર્વથા બિનપાયાદાર અને અસ્વીકાર્ય બની ચૂક્યો છે. જોકે એ પણ ખરું કે આ વરુણસૂક્તોમાં ભક્તિસિદ્ધાન્ત એના કોઈક તાર્કિક ક્રમે કે પદ્ધતિસરનો પ્રદર્શિત થયો નથી. પ્રા. દાંડેકર કહે છે કે ભક્તિના સ્વરૂપમાં જે પાયાની એક વાત હોવી જોઈએ કે ભક્તને એની ખબર હોય કે તે પરમાત્માથી ઘણો દૂર અને ઘણો નાનો છે; અને તેથી ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે એક પ્રકારનું દ્વૈત હોય, જેને તે અનુભવતો હોય. અને છતાંય બીજી તરફથી, તે બે વચ્ચેના અંતર સાથે પણ તે ભગવાન જોડે સંબંધ સ્થાપવા પણ આતુર હોય. ભક્તિનું આ પ્રાથમિક લક્ષણ ૭–૮૬ સૂક્તના પહેલા બે મન્ત્રમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. આમ જોઈએ તો તે પહેલા બે મન્ત્રની વચ્ચે એકદમ કોઈ સંગતિ જોવા મળતી નથી, तु કે उत અવ્યયોનો પ્રયોગ પણ બંધબેસતો નથી. પણ તે અસંગતિ જ ભક્તના મનમાં ચાલી રહેલા સંઘર્ષને વ્યક્ત કરે છે ! વસિષ્ઠ એક સાચા ભક્ત તરીકે મથી રહ્યા છે–બહુ આશા સાથે મથી રહ્યા છે કે તેઓ વરુણ સાથે ફરી સખ્યસંબંધ ઊભો કરી શકશે. વરુણે ભલે દ્યાવાપૃથિવીને અલગ અલગ સ્થિર કર્યા હોય (અને એ રીતે તે સર્વનિયન્તા દેવ લાગતો હોય); તથાપિ પોતે (વસિષ્ઠ) ઝંખે છે કે તે વરુણના સાંનિધ્યમાં ફરી ક્યારે આવીને ઊભા રહેશે ?

બીજું, 'પોતે કંઈક અપરાધ કર્યો છે' એવી લાગણી જન્મવી તે ભક્તનું બીજું લક્ષણ છે. વસિષ્ઠ એ અપરાધની માફી ચાહે છે. વસિષ્ઠ એ પણ જણાવે છે કે તેમણે જાણતાં તો કોઈ પાપ કર્યું જ નથી, જો કર્યું હોય તો તે તેમની 'અચિતિ'– અજ્ઞાન હશે. પાપ થવાનાં બીજાં પણ કારણો છે, જેમ કે ધ્રુતિ (= દેવગતિ), મન્યુ, સુરા, સુષુપ્તિ વગેરે..... આથી જે પાપ કે અપરાધ પોતાની ઇચ્છા કે જાણકારી બહાર થયું છે તેને તો વરુણે માફ કરવું જ જોઈએ. मा नस्तस्माद् एनसो देव रीरिषः ॥ (૮૯–૩) વસિષ્ઠ એમ પણ કહે છે કે પશુને ચોરી લેનાર ચોર,

જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, અપરાધ કબુલી લે પછી તેને છોડી મૂકવો જોઈએ તેમ વસિષ્ઠને પણ વરુણે મુક્ત કરવો જોઈએ. વસિષ્ઠ પૂરેપૂરો નમસ્કારપૂર્વક વરુણને શરણે જાય છે. આમાં ભક્તની શરણાગતિ જોઈ શકાય છે.

વળી, વસિષ્ઠ પોતાને વરુણના સખા તરીકે ઓળખાવે છે – એ પણ એક ભક્તનું જ લક્ષણ છે. વસિષ્ઠે પોતાને એક વાછરડા સાથે સરખાવ્યો છે, કે જે વાછરડું પોતાની માતાને મળવા ઉત્સુક હોય છે. વસિષ્ઠ ૮૮મા સૂક્તમાં એ ઝંખે છે કે ક્યારે ફરી હું (વસિષ્ઠ) અને વરુણ એક જ નાવમાં બેસી સમુદ્રમાં ફરીશું ? વગેરે. આમ દયાની યાચના કરતાં પણ વસિષ્ઠ જે જોવા મળે છે, તે પ્રશિષ્ટ કાળની ભક્તિનું જ લક્ષણ છે. તથા વરુણે પણ કૃપા ઉતારીને વસિષ્ઠને ઋષિ બનાવ્યા છે (૮૮.૪ બ). આમ દાંડેકરજીના મતે ભક્તિસિદ્ધાન્તના અત્યંત મહત્ત્વના અને આવશ્યક કહી શકાય તેવાં લક્ષણો આ (૭ : ૮૬–૮૯) સૂક્તોમાં જોવા મળે છે.

ટૂંકમાં, વસિષ્ઠના આ વરુણસૂક્તમાં પ્રાયશ્ચિત્તની ભાવના, દાસ્યભાવે વરુણને નમસ્કારની ઈચ્છા, સખ્યની પુનઃપ્રાપ્તિની ઝંખના, એક વત્સ જેમ માતાને માટે ઝુરે તેવી વસિષ્ઠની વરુણ માટેની ભાવના; અને છેલ્લે ભક્ત ભગવાન પાસે જે 'યોગક્ષેમ'ની માંગણી કરે તેની પણ અહીં હાજરી (૭–૮૬–૧૦) જોતાં, વસિષ્ઠે જ ભારતીય વૈદિક ધર્મમાં આરંભકાળે જ ભક્તિનાં બીજ રોપ્યાં હતાં તેમ કહેવામાં કશી આપત્તિ નથી. આમ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં વસિષ્ઠનું મહત્ત્વ ત્રણ રીતે નોંધપાત્ર બન્યું છે : (૧) તેમણે ભરત સુદાસને દાશરાજ્ઞ–યુદ્ધમાં વિજય અપાવીને આર્યોને અહીં સ્થિર અને સર્વોપરિ બનાવ્યા; (અને એ રીતે આ આર્યાવર્ત–દેશ–નું નામ 'ભારત' પડ્યું !) (૨) ઈન્દ્રસમ્પ્રદાય અને વરુણ સમ્પ્રદાયનો સમન્વય કર્યો (એમ તેમના इन्द्रावरुणौ सूक्तम् (૭–૮૩–૯)ને જોતાં જણાય છે); તથા (૩) ભારતીય આર્ય વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિનાં બીજ રોપ્યાં.

★ ★ ★

[७] मण्डलम्–१०, सूक्तम्–१२९, (१–७ मन्त्राः)

(नासदीयं सूक्तम्)

परमात्मा देवता, ऋषिः परमेष्ठी, छन्दः त्रिष्टुप् ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं–'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

ઋગ્વેદમાં અનેક દાર્શનિક સૂક્તો સંગૃહીત થયા છે. પણ એમાં પ્રસ્તુત નાસદીય સૂક્તનું સ્થાન અનન્ય છે. શ્રી બાળગંગાધર તિળક લખે છે કે સૃષ્ટિનું અગમ્ય મૂલતત્ત્વ શું, અને તેમાંની આ વિવિધ દશ્યસૃષ્ટિ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ હશે, તે બાબતે આ સૂક્તમાં જે વિચાર બતાવેલા છે તેના જેવા સ્વતંત્ર, પ્રગલ્ભ અને મૂળમાં જઈને ખૂંપનારા, તત્ત્વજ્ઞાનના માર્મિક વિચારો બીજા કોઈ ધર્મના મૂળગ્રંથમાં જોવામાં આવતા નથી. એટલું જ નહિ પણ આવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચારથી ભરપૂર આના જેટલો પ્રાચીન લેખ પણ અદ્યાપિ કોઈ ઠેકાણે ઉપલબ્ધ થયો નથી. એટલે મનુષ્યના મનની પ્રવૃત્તિ સાહજિક રીતે જ નાશવંત નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિની પેલી પારની નિત્ય અને અચિંત્ય બ્રહ્મશક્તિ તરફ કેવી દોડે છે તે બતાવવા માટે ધાર્મિક ઈતિહાસની દૃષ્ટિથી આ સૂક્ત મહત્ત્વનું સમજીને અનેક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પોતપોતાની ભાષામાં તેનું ઘણા આશ્ચર્યચકિત થઈને ભાષાંતર કરેલું છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું ૧૨૯મું આ સૂક્ત એના આરંભિક શબ્દો ઉપરથી नासदीयसूक्त એવા નામે ઓળખાય છે. આ સૂક્ત તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં (૨–૮–૯) લીધું છે અને મહાભારતના નારાયણીય = ભાગવતધર્મનાં પ્રકરણોમાં 'ભગવદિચ્છાથી પહેલવહેલી સૃષ્ટિનું શી રીતે નિર્માણ થયું તેનું વર્ણન કરવા માટે પણ આ સૂક્તનો જ આધાર લીધો છે.'

વળી, શ્રી ટિળક કહે છે કે "આ સૂક્તના ઋષિની બુદ્ધિએ પહેલા જ ઝપાટામાં જે અચૂક કુદકો માર્યો છે તે ઉપરથી તેમનું અંતર્જ્ઞાન કેવું તીવ્ર હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે ! મૂળ આરંભમાં એટલે કે સૃષ્ટિના નાના પદાર્થો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેની પૂર્વે, જે કાંઈ હતું તે સત્ હતું કે અસત્ હતું, મૃત્યુ હતું કે અમર હતું, આકાશ હતું કે પાણી હતું, પ્રકાશ હતું કે અંધારું હતું ઈત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો કરનારની સાથે વાદવિવાદ કરવા ન બેસતાં, એકદમ આ સર્વની આગળ દોડી જઈને આ ઋષિ એમ વિચાર કરે છે કે–સત્ અને અસત્, મર્ત્ય અને અમર, અંધકાર અને પ્રકાશ, આચ્છાદક અને આચ્છાદિત, સુખ આપનાર અને સુખ ભોગવનાર – એ

દ્વૈતની પરસ્પર સાક્ષેપ ભાષા જ દશ્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ થયા પછીની હોવાથી સૃષ્ટિમાં આ દ્વન્દ્વો ઉત્પન્ન થયાં તે પૂર્વે, એટલે કે એક અથવા બીજો આ ભેદ જ જ્યારે ન હતો ત્યારે, કોણ કોને આચ્છાદન કરનાર હતું ? એટલે મૂળ આરંભનું જે એક રસ દ્રવ્ય હશે તેને સત્ કે અસત્ આકાશ કે પાણી, અમૃત કે મૃત્યુ, પ્રકાશ કે અંધકાર—એવું પરસ્પર સાક્ષેપ કોઈ પણ નામ આપવું તે યોગ્ય નથી. જે કાંઈ હતું તે આ પદાર્થોથી વિલક્ષણ હોઈને, તે એટલું જ એક આરંભમાં ચારે તરફ પોતાની અપરંપાર શક્તિથી સ્ફુરાયમાન હતું, અને તેની જોડીનું, તેને આચ્છાદિત કરનારું બીજું કોઈ જ ન હતું – એમ આ સૂક્તના ઋષિ નિર્ભયપણે કહે છે.

એ જ રીતે, સૂક્તના અંતે એ પણ કહે છે કે આનું (= જગત્નું—સૃષ્ટિનું) નિર્માણ કરનારને = પરમાત્માનેય 'આ સૃષ્ટિ શેમાંથી બની છે ? એને કોણે ધારણ કરી રાખી છે ?' એની કદાચ ખબર નહીં હોય !

પ્રોફે. એચ. ડી. વેલણકર સાહેબે આ સૂક્ત (૧૦–૧૨૯) વિષે લખ્યું છે કે ઋગ્વેદના સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં આ નાસદીય સૂક્ત ખૂબ સુવિદિત અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આનો વિષય અત્યંત જટિલ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વર્ણવતાં તેની ત્રણ પ્રમુખ કડીઓનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ખરો; પણ સૂક્તના અંતમાં તેના દ્રષ્ટાઋષિએ સૂચવ્યું છે કે સૃષ્ટિનું નિર્માણ ક્યારે અને કોના વડે થયું હતું એ એક મોટું રહસ્ય જ છે; જે (રહસ્ય) દેવોને માટે પણ અગમ્ય છે. તો પછી બિચારો માણસ તો એ રહસ્યને કેવી રીતે પામી શકે જ ? છતાંય કવિઓએ પોતાની બુદ્ધિના સહારે જો એને પામવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો જ છે તો તે રહસ્યને પામવામાં તેઓ સફળ થઈ શકશે ખરા. આ સૂક્તની ભાષા એમના વિષયને માટે સર્વથા અનુકૂળ છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ કડીઓમાંથી પહેલી કડીનું વર્ણન શરૂઆતની બે ઋચાઓમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. આ સમયે કોઈ પણ પ્રકારની દ્વન્દ્વાત્મકતા વિદ્યમાન ન હતી; કેવળ એક જ તત્ત્વ અત્રતત્રસર્વત્ર ફેલાયેલું હતું. બીજી કડી ત્યારે ઊભી થઈ જ્યારે એ એક તત્ત્વ 'આભુ' અથવા 'નિમિત્ત થતાં ફેલાઈ જનારું' બન્યું, અને એને ચારે તરફથી પાણીને ઘેરી લીધું. મતલબ કે તે ચારે તરફથી—આપાતતઃ દબાઈ ગયું. તો પણ તે પોતાના તપના સામર્થ્યથી પ્રકટ થઈ શક્યું. બરાબર તે જ સમયે એ એક માત્ર આભુમાં સૃષ્ટિના નિર્માણનો 'કામ' (કામના) ઉત્પન્ન થયો. કવિઓએ આ (કામ)ને મનનું રેતસ્ કહ્યું છે; કારણ કે એમાંથી જ આગળ જતાં માનસિક સૃષ્ટિનું નિર્માણ થવાનું હતું. ત્રીજી અને ચોથી ઋચામાં આનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછી ચોથી ઋચાના ઉત્તરાર્ધમાં એવું વર્ણન છે કે મંત્રદ્રષ્ટા કવિઓએ

પોતાના હૃદયમાં શોધખોળ કરીને એ સ્પષ્ટ રૂપે ઓળખી/જાણી લીધું કે 'સત્' અર્થાત્ વ્યાકૃત નામરૂપ વિશ્વનો સંબંધ 'અસત્'ની સાથે, અર્થાત્ અવ્યાકૃત નામરૂપ एकम् आभु ના રૂપમાં, ઉપર નિર્દેશેલા માયાવચ્છિન્ન પરમાત્માની સાથે છે. આ એક માત્ર આભુમાં સૃષ્ટિના નિર્માણની અભિલાષાનો ઉદય એ જ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમની બીજી કડી છે; અને ઉપનિષદોના तदैक्षत, सोऽकामयत આદિ વાક્ય એ તરફ જ નિર્દેશ કરે છે.

આ પછીની ત્રીજી જે કડી છે તે આ એક તત્ત્વનું દ્વૈધીભાવમાં રૂપાંતર અર્થાત્ બે ભાગોમાં વિભાજન થવું તે છે. આ પાંચમી ઋચામાં વર્ણવાયું છે. આનો એક અંશ 'રેતોધા' અર્થાત્ પુમાન રૂપ બન્યું, અને બીજું 'મહિમા' અર્થાત્ રેતસ્ નું ગ્રહણ અને એનું સંવર્ધન કરવા માટે આવશ્યક એવો નારી રૂપ મહિમા કહેવાયો છે. આ બંનેમાં પારસ્પરિક આકર્ષણ રૂપી (કામ રૂપી) રશ્મિ અર્થાત્ સૂત્ર પણ પરોવાયું છે. પાંચમી ઋચામાં કવિએ એ બંનેમાંથી મહિમા રૂપી અંશને જ 'સ્વધા' (બીજને ધારણ કરનારી શક્તિ) તથા 'રેતોધા' રૂપી અંશને જ प्रयतिः (આગળ ફેંકનારી, અર્પણ કરનારી શક્તિ) – એવી ખૂબ યથાર્થ–ચરિતાર્થ સંજ્ઞાઓ આપી છે. આના પછીની સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે સ્વાભાવિક અને સુવિદિત જ છે; એથી કવિએ એની ચર્ચા કરી નથી. આ માયાવચ્છિન્ન પરમાત્માનું આ પ્રકારનું દ્વિવિધ વિભાજન આગળ જતાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ માં વધારે સ્પષ્ટરૂપે વર્ણવાયું છે.

છેલ્લી છઠ્ઠી અને સાતમી ઋચાઓમાં કવિએ આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે : સૃષ્ટિનું આ ગૂઢ (અર્થાત્ આ કોનાથી અને કેવી રીતે અર્થાત્ અનિચ્છાથી કે ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ઈત્યાદિ) રહસ્ય સૃષ્ટિનું સર્જન થઈ ગયા પછી જ ઉત્પન્ન થનારા દેવોને પણ ક્યાંથી ખબર હશે ? તેમને માટે પણ આ વિષય અગમ્ય જ છે. હા, આ બધાનું નિયંત્રણ કરનાર પરમાત્માને તો સંભવતઃ ખબર હશે જ, (કે શેમાંથી અને કેવી રીતે આ સૃષ્ટિ થઈ છે ?); અથવા એ પણ શક્ય છે કે એ પરમાત્માને આ વાત જ્ઞાત હોવા છતાંય એમને પણ એનું ભાન નહીં હોય.

દેવતા : પરમાત્મા, ઋષિ : પરમેષ્ઠી નામના પ્રજાપતિ, છન્દ : ત્રિષ્ટુપ્

नासंदासीन्नो सदांसीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योंमा परो यत् ।
किमावंरीवः कुहू कस्य शर्मन्नम्भः किमांसीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असंत् । आसीत् । नो इतिं । सत् । आसीत् । तदानीम् । न । आसीत् । रजंः । नो इतिं । विऽओंम । परः । यत् । किम् । आ ।

अवरीवरितिं । कुहं । कस्यं । शर्मन् । अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । ᵛतदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् ᵛअसत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं ᵛन ᵛआसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा ᵛनो ᵛसत् नैव ᵛसदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ᵛआसीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः । तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्येत । न । आनीदवातमिति तस्य सत्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । ᵛनासीद्रज इत्यादि । 'लोका रंजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४.१९) इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षामेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा ᵛव्योम अन्तरिक्षं तदपि ᵛनो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते । परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः । ᵛपरः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोक-प्रभृतिसत्यलोकान्तं ᵛयत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तरावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरीति । ᵛ किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् ᵛआवरीवः । अत्यन्तमावृणुयात् । आवार्याभावात् तदावरकमपि नासीदित्यर्थः ॥ वृणोतेर्यङ्लु-गन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् । यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् । आव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृणवत् तत्तत्त्वं ᵛकुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः क्वादेशः ॥ ᵛकस्य ᵛशर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कार-लक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवनामुपभोगार्था हि सृष्टिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो

जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । 'सुपां सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै.सं. ७.१.५.१) इति श्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशङ्क्येत । तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति । Vगहनं दुष्प्रवेशं Vगभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् Vअम्भः किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः श्रुतिसत्ववान्तरप्रलयविषया ॥

અનુવાદ : ન 'અસત્' હતું, ત્યારે; ન 'સત' હતું, ન હતું 'રજસ્' (તેનાથી) ઉપર જે વ્યોમ (= આકાશ) તે પણ ન હતું. કયું આવરણ હતું ? ક્યાં, કોનું સુખ ? (ક્યાં, કોના સુખમાં ?) શું ગહન અને ગંભીર એવું જળ હતું ? (૧૦–૧૨૯–૧)

નોંધ : (૧) આ સૂક્તની ભૂમિકામાં સાયણાચાર્ય કહે છે કે વિયદ્ = આકાશ, જળ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરેનું (અને એના) અધિષ્ઠાતા કોઈ હશે કે નહીં ? તે કોણ હશે ? વગેરેનું) અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અને આવા વર્ણન દ્વારા, આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ–સ્થિતિ–લયના કર્તા તરીકે કોઈક પરમાત્માની જ સ્તુતિ કરવામાં આવી રહી છે.

(૨) न असत् आसीत् । 'અસત્' ન હતું. तदानीं नो = न सत् आसीत् । ત્યારે (= સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં) 'સત્' પણ ન હતું. न रजः आसीद्–'રજસ્' પણ નહોતું. परः (परस्तात्) यत् व्योम (तद्) अपि नो (= न, आसीत्) । (તેનાથી) પર જે વ્યોમ (તે પણ) ન હતું. ત્યારે आवरीवः किम् (आसीत्) = આવરણ રૂપે શું હતું ? कुह (= कुत्र) कस्य शर्मन् (= शर्मणि) = ક્યાં, કોના સુખમાં ? किम् गहनं गभीरम् अम्भः आसीत् । શું (સૃષ્ટિના આરંભે પહેલાં એકલું) ગહન અને ગંભીર એવું જળ હતું ? – આ શબ્દાર્થ છે.

(૩) સાયણે આ મંત્રને આ સમજાવ્યો છે : અત્યારે જે સૃષ્ટિ દેખાય છે, તેની ઉત્પત્તિ થતાં પૂર્વેની જે અવસ્થા (= પ્રલયદશા) હશે એનું મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મૂલ કારણ પરબ્રહ્મમાં જ્યારે આ અત્યારે દેખાતો (પશુપર્વતાદિ રૂપ) પ્રપંચ લીન થઈને રહેલો હોય ત્યારે એને પ્રલય દશા કહે છે.) આવી પ્રલયદશામાં રહેલા જગતનું જે કોઈ મૂલ કારણ હોય તે 'અસત્' (= ન હોવા પણું; કોઈ પણ વસ્તુ કે તત્ત્વના અભાવની સ્થિતિ) ન હતું. કારણ કે એવા અસત્

રૂપ કારણમાંથી આ ભાવાત્મક (= જેમાં પશુ—પર્વતાદિ નક્કર વસ્તુઓ છે તેવા) જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી. (માટે સૃષ્ટિના આરંભે 'અસત્ ન હતું' એમ કહ્યું છે.) એ જ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વ = ચૈતન્ય તત્ત્વ જેવું કોઈ 'સત્' (ભાવાત્મક) તત્ત્વ પણ ન હતું. (સૃષ્ટિના આરંભે 'અમુક તત્ત્વ હતું' એમ સત્ તત્ત્વ રૂપે વર્ણવી શકાય એવું કશુંય પણ ન હતું.) અત્યારના જગત્ માં તો સત્ અને અસત્ એમ બંને પ્રકારનાં તત્ત્વો/સ્થિતિઓ જોવા મળે છે. જેમકે, પશુ—પર્વતાદિ છે—સત્ તત્ત્વ છે; અને 'સસલાના શીંગડા', કે 'આકાશમાં પુષ્પ' આદિ પદાર્થો જે નથી જ, તે અસત્ તત્ત્વો છે. પણ સૃષ્ટિના આરંભે—પ્રલયાવસ્થામાં—તો અસત્ પણ ન હતું અને સત્ પણ ન હતું.

અહીં 'नो सत् आसीत्' નો ગર્ભિતાર્થ એવો છે કે—આ ઉક્તિ દ્વારા પારમાર્થિક સત્ તત્ત્વનો નિષેધ નથી સમજવાનો, પણ માયા રૂપ તત્ત્વનો સત્‌ભાવ—હોવાપણું એનો નિષેધ સમજવાનો છે."

"(પૃથિવ્યાદિ) લોકોને 'રજસ્' કહે છે" એવા નિરુક્ત (૪—૧૯) વચનને આધારે, બીજા પાદને આરંભે આવેલા नासीद् रजः શબ્દોને સમજવાના છે. (रजः માં સામાન્યપણે એકવચન હોઈને બહુવચનપરક અર્થ લઈ શકાશે. આમ) વ્યોમની નીચે પૃથિવી, પાતાળાદિ લોકો પણ ન હતા. સાયણે અહીં न व्योम (आसीद्) પછી [न] (व्योम्नः) परः यत् (रजः) आसीत् એવું એક જુદું વાક્ય લીધું છે અને તે મુજબ 'વ્યોમની ઉપર જે લોક દ્યુલોક = સ્વર્ગલોક, સત્યલોક વગેરે છે તે પણ ન હતાં' એમ અર્થ કર્યો છે. આમ આ મંત્રના પહેલા બે પાદમાં પરમેષ્ઠી ઋષિ કવિએ ચૌદ ભુવનો જેના ગર્ભમાં છે એવા બ્રહ્માંડનો જ સ્વરૂપથી નિષેધ કર્યો છે.

પુરાણગ્રંથોમાં આ બ્રહ્માંડના આવરક (= ચારે તરફ વીંટળાયેલા ઢાંકણ) રૂપે આકાશ રહેલું છે એમ કહેવાયું છે. પણ પ્રલયદશામાં તો તે પણ ન હતું એમ જાહેર કરવા, હવે ત્રીજા પાદમાં પ્રશ્નમુખે બ્રહ્માંડના આવરણ રૂપ વિયદાદિ પદાર્થોનો પણ નિષેધ કરવામાં આવે છે. જેમકે, किम् आवरीवः । આ (બ્રહ્માંડ)નું આવરણ રૂપ શું હતું ? અર્થાત્ આવરણ રૂપે પણ કશું જ ન હતું. (કારણ કે આવરણ જેને વીંટળાવાનું/વીંટાળવાનું હતું તે આવાર્ય રૂપ બ્રહ્માંડ જ ન હતું; તેથી તેનું આવરક પણ ન જ હોય એમ સમજી શકાય એવું છે). किम आवरीवः । ને સાયણે બે રીતે સમજાવ્યું છે : શું (કર્મ) વીંટળાયું હતું ?' અથવા 'કોણ (કર્તા) વીંટળાઈ વળ્યો હતો ?' [—वृ वृणोति 'વીંટળાવું ધાતુનું પૌનઃપુન્યાર્થક, હ્યસ્તન ભૂત. ત્રી.પુ.એ.વ. आवरीवः । આ ક્રિયાપદનું રૂપ મૂળમાં રેફાન્ત છે; અને સંધિ =

સંહિતાને કારણે તે રેફનો વિસર્ગ થયો છે એમ દર્શાવવા પદપાઠમાં इति कारण કરીને તે રિફિત વિસર્જનીયને પ્રકટ કર્યો છે.]

कुह = क्व અર્થવાળું અવ્યય; ક્યાં ? એવો પ્રશ્ન કરીને ઋષિ પ્રશ્ન કરે છે કે વીંટળાઈ વળનાર તત્ત્વો ક્યાં (ક્યાં પ્રદેશમાં) ઊભા રહીને એ કામ કર્યું ? એટલે કે વીંટળાવાની ક્રિયા કરવા માટે કોઈ આધાર બની શકે એવો પ્રદેશ પણ સૃષ્ટિના આરંભે ન હતો. સાયણ कस्य शर्मन् માં સપ્તમી લઈને અર્થ કરે છે : કયા ભોક્તૃ જીવના શર્મ = સુખના નિમિત્તે તે આવરક તત્ત્વ વીંટળાયું હશે ? અર્થાત્ જ્યારે સૃષ્ટિ જ ન હતી, ત્યારે એનો ઉપભોગ કરનારા જીવો તો ક્યાંથી જ હોય ? આમ આવરણનું કોઈ નિમિત્ત જ ન હોવાથી તે, તે નિમિત્તરૂપ ભોક્તાનો–જીવનો–પણ નિષેધ કહ્યો છે. ટૂંકમાં, ભોગ્યપ્રપંચની જેમ જ ભોક્તૃપ્રપંચ પણ ન હતો.

આવરણ સહિતના બ્રહ્માંડનો નિષેધ કર્યા પછી, તે બ્રહ્માંડની અંતર્ગત જળ પણ ન હતું એમ જાહેર કરવા "સત્–અસત્–લોક આદિ કશુંય ન હતું" એમ કહીને પ્રશ્ન કરે છે કે–'તો શું ગહન–ગભીર જળ હતું ?' અર્થાત્ એ પણ ન હતું. (ગહન = જેમાં પ્રવેશી ના શકાય એવું, અને ગભીર = ખૂબ ઊંડું).

(અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । (तै. सं. ७–१–५–१) "સૃષ્ટિના આરંભે–અમુક પ્રલય વખતે–પહેલાં કેવળ જળ હતું" એમ જે કહેવાયું છે, તેની વિરુદ્ધમાં પ્રસ્તુત મંત્રમાં તો 'જળ પણ પહેલાં ન હતું' એમ જે પ્રશ્નમુખથી કહ્યું છે તેની સંગતિ કેવી રીતે બેસાડવી ? તો સાયણ કહે છે કે આ બ્રહ્માંડમાં પ્રલયો તો અનેકવાર થયા છે અને થશે. તેથી પ્રસ્તુત મંત્રમાં 'જળ પણ ન હતું' એમ જે કહેવાયું છે તેનાથી કોઈક (મહા)પ્રલયની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે એમ જાણવું. જ્યારે તૈત્તિરીય સંહિતામાં 'સૌથી પહેલાં જળ હતું' એમ જે કહ્યું છે તે અવાન્તર પ્રલયની સ્થિતિ કહેનાર છે.)

(૪) આ સૂક્તની શરૂઆત नासदासीद् શબ્દોથી થાય છે; તેથી તેને "નાસદીય સૂક્ત" એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

(૫) વેંકટમાધવે 'ભાવવૃત્ત'ને આ સૂક્તના દેવતા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. મહાપ્રલયની અવસ્થામાં (વિયદ્ આદિ) ભાવો–પદાર્થો કેવા રૂપે પડેલા હોય છે તેનું પ્રતિપાદન–વર્ણન–અહીં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં 'અસત્' શબ્દ કારણવાચક છે અને 'સત્' શબ્દ કાર્યવાચક છે. સૃષ્ટિના આરંભે કારણસમૂહ કે કાર્યસમૂહ કશું જ ન હતું. વેંકટમાધવે વાજસનેયક બ્રાહ્મણાદિના સંદર્ભોને આગળ ધરીને 'અસત્'નો અર્થ 'પ્રાણ'; અને સત્ નો અર્થ 'અન્તરિક્ષ' પણ કર્યો છે.

(૬) 'વસંત' સામયિકના તા. ૧૩–૧૦–૧૯૧૧ના અંકમાં કોઈ "અભ્યાસી" નામના વિદ્વાને આનો પદ્યાનુવાદ આપ્યો હતો (જે શ્રી ન. દે. મહેતાના 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ'માં આપ્યો છે) તે આ પ્રમાણે છે :

નહોતું "અસત્" નવ હતું "સત્" કંઈ સમે, તે,
ના અંતરિક્ષ, નવ વ્યોમ, હતું પરે કે;
શું આવરે, કવણ કોણ તણા સુખાર્થે,
ને શું હતું ગહન પાણી ગભીર આ કે.

ભારતીય તત્ત્વચિંતન પ્રમુખપણે ત્રણ ધારાઓમાં પ્રવર્ત્યું છે. **(૧) અધ્યાત્મ** (અનુભવ કરનાર આત્મા સંબંધી). **(૨) અધિદૈવ** (આ વિશ્વનો આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઈન્દ્રિય–મન વગેરે જ્ઞાનસાધનો સંબંધી) અને **(૩) અધિભૂત** (એટલે પંચભૂતથી ઘડાયેલા આ જગત્ સંબંધી). આ અગાઉ અધ્યાત્મ–વિચારના પ્રાધાન્યવાળું 'વાગામ્ભૃણીય સૂક્ત' (૧૦–૧૨૫) આપે જોયું છે. હવે અહીં પ્રસ્તુત છે અધિભૂતભાવ–ના પ્રાધાન્યવાળું 'નાસદીય સૂક્ત' (૧૦–૧૨૭). તેમાં સૃષ્ટિના આરંભની સ્થિતિનું; તદ્વિષયક તાત્ત્વિક પ્રશ્નોનું વર્ણન છે.

(૭) શ્રી લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળકે આ સૂક્તનો અનુવાદ તેમના 'ગીતારહસ્ય અથવા કર્મયોગ' ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે.★ ત્યાં પ્રથમ મંત્રનો અનુવાદ આમ આપ્યો છે :

"તે વખતે એટલે મૂળ આરંભ વખતે, અસત્ ન હતું ! અંતરિક્ષ ન હતું તેમ તેની પેલે પાર આવેલું આકાશ તે પણ ન હતું ! (એવી સ્થિતિમાં) કોણ (કોને) માટે છાઈને રહેલું હતું ? કોના સુખને માટે ? અગાધ અને ગહન પાણી તે વખતે કોઈ પણ ઠેકાણે હતું શું ?"

તેઓ પાદટીપમાં લખે છે કે આ ૧લી ઋચાના ચોથા ચરણમાં आसीत् किम् એવો અન્વય લઈને અમે ઉપરનો અર્થ કરેલો છે; અને તેનો ભાવાર્થ 'તે વખતે પાણી ન હતું' એવો થાય છે. (જુઓ : તૈ. બ્રા. ૨–૨–૯)

न मृत्युरा॑सीदमृतं॒ न तर्हि॒ न रात्र्या॒ अह्न॑ आसीत्प्रके॒तः ।
आनी॑दवा॒तं स्व॒धया॒ तदेकं॒ तस्मा॑द्धा॒न्यन्न प॒रः किं च॒नास॑ ॥ २ ॥

★ "શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રહસ્ય અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર"–કર્તા : બાળગંગાધર ટિળક, અનુ. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી, પ્રકા. લો. ટિળક મંદિર, ગાયકવાડવાડા, પૂના–૨, ૧૯૫૬; પૃ. ૨૫૩–૨૫૫.

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अह्नः । आसीत् । प्रऽकेतः । आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २ ॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह Vन Vमृत्युरासीत् इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् Vअमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह । Vअमृतं Vन Vतर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते । तथैव स मृत्युः सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (क. उ. २.२५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । Vरात्र्याः Vअह्नः च Vप्रकेतः प्रज्ञानं Vन Vआसीत् । तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः । यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति । Vतत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् Vआनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विविक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः' इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्त्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूल प्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह V स्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया । तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा. सू.

२.३.१९) इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना' (पा. सू. १.२.६५) इति निपातनाल्लिङ्गात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्न तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् । अयुक्तिदृष्टयैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्रजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति । Vतस्माद्ध तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः Vअन्यत् V किं Vचन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् Vन Vआस न बभूव ॥ 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । Vपरः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः । अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

અનુવાદ : મૃત્યુ ન હતું, ત્યારે અમૃત પણ ન હતું. રાત્રિનું અને દિવસનું ભેદક/વિશેષ જ્ઞાન ન હતું. તે એક પોતાની મેળે જ/પોતાની માયાથી જ પવન વિના શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર હોય એવું બીજું કશું જ ન હતું. (૧૦–૧૨૯–૨)

નોંધ : (૧) સાયણ આ મંત્રને સમજાવતાં લખે છે કે 'સત્ પણ ન હતું અને અસત્ પણ ન હતું' એમ સાંભળ્યા પછી, કોઈને પ્રશ્ન થાય કે એવી પ્રતિસંહારની–પ્રલયની–સ્થિતિ હોય તો તેમાં સંહર્તાની–મૃત્યુની–તો અપેક્ષા રહે જ છે; આથી 'શું એ પ્રલયની સ્થિતિમાં કમસે કમ મૃત્યુ તો વિદ્યમાન હતું ને ?' તો એવા સંભવિત પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે તે વખતે 'મૃત્યુ પણ ન હતું.' હવે, બીજો પ્રશ્ન થશે કે જો મૃત્યુ ન હતું, તો તેના અભાવમાં અમરણ–અમૃત–અર્થાત્ પ્રાણીઓનું અવસ્થાન (હાજરી) તો હશે ને ? તો ઋષિ કવિએ એનો પણ નિષેધ કર્યો છે કે ના, અમૃત પણ તે સમયે ન હતું.

હવે કોઈને ત્રીજી શંકા થાય કે એ પ્રલયની સ્થિતિમાં સૌના અધિકરણ રૂપ કાલતત્ત્વ તો હતું કે નહીં ? તો કવિ કહે છે કે 'રાત્રિ કે દિવસનું વિશેષ જ્ઞાન

(= પ્રકેત) જ ન હતું.' કારણ કે એ પ્રલયની સ્થિતિમાં, દિવસ અને રાત્રિ – એવા કાલખંડો જન્માવનાર સૂર્ય–ચંદ્રનો પણ અભાવ હતો. (તો પછી 'નો સદાસીત્ તદાનીં' એવા શબ્દોમાં आसीत् ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ, અને तदानीं એવા કાળવાચક અવ્યયનો કેમ પ્રયોગ કર્યો છે ? એવો કોઈને પ્રશ્ન થાય તો એ શબ્દો તો ઉપચારથી–ગૌણ રૂપે જ વપરાયા છે એમ જાણવું.)

ત્રીજા પાદમાં એ સત્ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતું એક વાક્ય છે : तद् एकं स्वधया अवातम् आनीत् । તે એક તત્ત્વ; કે જે પાછળથી વેદાન્ત દર્શનમાં 'બ્રહ્મન્' રૂપે ઓળખાયું છે તે (आनीत् प्राणितवत् = अजीवद् =) શ્વાસ લેતું હતું. હવે જો એ એક શ્વાસ લેતું હતું, તો પ્રશ્ન થશે કે શું તે પ્રલયની સ્થિતિમાં વાયુ હતો (કે જેથી તે શ્વાસ લેતું હતું ?) તો કવિ એનો પણ નિષેધ કરે છે. अवातम् = પવન વિના. અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો आनीत् = 'શ્વસતું હતું' એમ કહો છો તો શ્વાસ લેવું એ તો જીવ ભાવનો સ્વભાવ છે, (પરબ્રહ્મનો નહીં.) કેમ કે નિરુપાધિક બ્રહ્મતત્ત્વ તો अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः । એવા શ્રુતિવચનને આધારે જણાય છે કે "તે પ્રાણ (શ્વાસ) વિનાનું, મન વિનાનું શુદ્ધ (એવું આત્મતત્ત્વ) છે." તેથી તે એક શ્વાસ લેતા તત્ત્વને જીવભાવ પ્રાપ્ત ન થઈ જાય એટલા માટે ઋષિએ अवातम् પદને મૂક્યું છે.

અહીં स्वधया શબ્દનો અર્થ स्वयम् एव = 'આપમેળે જ' એમ કરવાનો છે. આની ઉપર ચર્ચા કરતાં સાયણ પણ કહે છે કે–કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આવા બ્રહ્મનો માયાની સાથે કોઈ સંબંધ જો ન હોઈ શકે તો સાંખ્યમતવાદીઓને અભિમત છે એવી સત્ત્વ, રજસ્ અને તમો ગુણોવાળી મૂળપ્રકૃતિ, કે જે સત્ રૂપ છે તેનું જ અહીં નિરૂપણ થઈ રહ્યું છે એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય. પણ તો પછી 'સત્ ન હતું' એમ પ્રારંભે શા માટે કહ્યું છે ? એવો પ્રશ્ન તો થવાનો જ. તો આનો જવાબ આપવા કહે છે स्वधया । અહીં स्वस्मिन् धीयते ध्रियते, आश्रित्य वर्तते । એવી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર "જે પોતાનામાં મુકાયેલી છે, કે પોતાનામાં છારણ કરે છે અથવા (પોતાને) આશ્રયે રહીને પ્રવર્તે છે" એ અર્થમાં स्वधा શબ્દનો અર્થ થશે 'માયા'. આથી તે એક (બ્રહ્મ)તત્ત્વ જે પવન વિના શ્વાસ લઈ રહ્યું છે તે स्वधया = 'પોતાની માયાથી જ' અર્થાત્ 'પોતાની મેળે જ' એમ જાણવું.

ચોથા પાદમાં तस्माद् નો અર્થ, સાયણ કહે છે–પૂર્વોક્ત માયાસહિત બ્રહ્મથી બીજું કશુંય (જેવું કે ભૂત–ભૌતિકાત્મક જગત્) न आस = न बभूव । 'હતું નહીં' (સામાન્ય રીતે લૌકિક સંસ્કૃતમાં √अस ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં રૂપ ચાલે ત્યારે अस् ના સ્થાનમાં √भू આદેશ થઈને बभूव વગેરે રૂપો જ બને છે

અને જ્યાં અનુપ્રયોગ રૂપે अस् આવ્યો હોય ત્યાં જ તેના પરોક્ષ ભૂ.કા.માં રૂપો સંભળાય છે જેમ કે, कथयामास । પણ અહીં વેદમાં તો સ્વતન્ત્ર પણે વપરાયેલા √अस् ધાતુનું જ પરોક્ષ ભૂ.કા.ત્રી.પુ.એ.વ.માં आस એવું રૂપ વપરાયું છે તે નોંધપાત્ર છે.)

(૨) "અભ્યાસી"એ કરેલો આનો પદ્યાનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે :

"નહોતું વળી મરણ ને અમૃતે નહોતું,
ના રાત કે દિવસ કાંઈ કળાય એવું,
ને શ્વાસ લેતું નિજ શક્તિથી વાયુ વીણ
તે એકલું, અવર તેથી ન કાંઈ ભિન્ન."

(૩) શ્રી બાળગંગાધર ટિળકે આ બીજા મન્ત્રનો અર્થ નીચે મુજબ કર્યો છે– "તે વખતે મૃત્યુ એટલે મૃત્યુગ્રસ્ત નાશવંત દૃશ્યસૃષ્ટિ ન હતી, (બીજો) અમૃત એટલે અવિનાશી નિત્ય પદાર્થ (આ ભેદ) પણ ન હતો. (તેમ જ) રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ ઓળખાય એવું કાંઈ સાધન (= प्रकेत) પણ ન હતું. જે હતું તે એકલું જ સ્વધાથી એટલે પોતાની (શક્તિથી) એવું કંઈક ફરકતું હતું. તેના કરતાં બીજું અથવા તેનાથી પર એવું કંઈ જ ન હતું.

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम् ।
तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒ यदासी॒त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैक॑म् ॥ ३ ॥

तम॑ः । आ॒सी॒त् । तम॑सा । गू॒ळ्हम् । अग्रे॑ । अ॒प्र॒ऽके॒तम् । स॒लि॒लम् । सर्व॑म् । आ॒ः । इ॒दम् । तु॒च्छ्येन॑ । आ॒भु । अपि॑ऽहितम् । यत् । आसी॑त् । तप॑सः । तत् । म॒हि॒ना । अ॒जा॒य॒त । एक॑म् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जानक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गूळ्हमग्रे इति । [v]अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् [v]तमसा [v]गूळ्हम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं

कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादिनिषेधः । तत्राह ^V^तम ^V^आसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रेकतमिति । ^V^अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव मनुना स्मर्यते—'आसीदितं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु. १.५) इति कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । ^V^सलिलम् । 'षल गतौ' । औणादिक इलच् । ^V^इदं दृश्यमानं ^V^सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ^V^आः आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा. सू. ८.२.७३) इति पर्युदासाद्दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्धलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छ्येन इति । आ समन्ताद्भवतीति ^V^आभु ^V^तुच्छ्येन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन ^V^अपिहितं छादितम् ^V^आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हि । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ^V^एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं ^V^तपसः स्त्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य ^V^महिना माहात्म्येन ^V^अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्त्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु. उ. १.१.९) इति ॥

અનુવાદ : (સૃષ્ટિની) પહેલાં અંધકારથી ગૂઢ (= વીંટળાયેલો) અંધકાર હતો. આ બધુંય અજ્ઞેય (= ન ઓળખી શકાય) એવું જળ (જ) હતું, તુચ્છ (એવા અજ્ઞાન)થી ઢંકાયેલું આભુ હતું. તે એક તપના મહિમાથી જન્મ્યું હતું. (૧૦–૧૨૯–૩)

નોંધ : (૧) સાયણ આ મન્ત્ર ઉપર લખે છે કે અગ્રે એટલે સૃષ્ટિની પહેલાં અર્થાત્ પાંચ મહાભૂતોની બનનારું સર્વ ભૌતિક જગત્ (= तमः) પ્રલયદશામાં અંધકારથી ગૂઢ (तमसा गूळ्हम्) હતું. જેવી રીતે રાત્રિનો અંધકાર જગત્‌ના બધા જ પદાર્થોને વીંટળાઈ વળે છે તેમ અહીં तमसा શબ્દથી કયો અંધકાર

લેવાનો છે ? એ સમજાવતાં સાયણ કહે છે કે આત્મતત્ત્વ પોતે આવરક હોવાથી★ તે (આત્મતત્ત્વ)ને માટે तमसा શબ્દ વપરાયો છે; અને 'માયા' એ જેનું બીજું નામ છે તે ભાવરૂપ અજ્ઞાનને અહીં तमः કહ્યું છે. જે કારણ રૂપ तमसा—તમસ્થી આ (માયાસંજ્ઞક) तमः निगूढ છે, તે આચ્છાદક એવા તમસ્માંથી નામ—રૂપ વડે તે (માયાસંજ્ઞક) तमः નો (= જગત્ નો) જે આવિર્ભાવ, તે 'તેનો જન્મ થયો' એમ કહેવાશે.) પહેલા પાદમાં આ પ્રકારના નિરૂપણથી અસત્ કાર્યવાદીઓનું પ્રત્યાખ્યાન (ખંડન) કરવામાં આવ્યું છે. (અસત્ કાર્યવાદીઓનું એમ કહેવું હતું કે "અસત્ એવા કારણમાંથી જ કાર્ય રૂપ આ જગત્ ની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એટલે કે જેનું કોઈ કારણ નથી એવી આ સૃષ્ટિ છે" પણ ઉપર કહ્યું તેમ કારણ રૂપ કોઈ તમઃ તો પહેલાં હતું.) હવે પ્રશ્ન થાય કે તે કારણરૂપ તમસ્ માં જો જગદાત્મક કાર્ય રહેલું જ હતું તો नासीद् रजः '(સૃષ્ટિની પહેલાં) કોઈ લોક ન હતાં.' (મન્ત્ર—૧લા માં) એમ કેમ કહ્યું છે ? એના જવાબમાં અહીં કહ્યું છે કે 'तम आसीत्'। આ 'તમઃ' તે ભાવ રૂપ અજ્ઞાન, જે મૂલકારક છે તે.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે આવરક હોઈને એ તમઃ ને કર્તા ગણાશે અને આવાર્ય હોવાથી જગત્ કર્મ બનશે. તો પછી, એ કર્તા—કર્મ બન્ને અંધકારમય—તમઃ હોય એમ તાદાત્મ્ય કેવી રીતે કહી શકાય ! આના જવાબમાં अप्रकेतम् કહેવાયું છે. અપ્રકેત એટલે ન જાણી શકાતું. અર્થાત્—જગત્ અને તમસનો કર્મ—કર્તૃભાવ યુક્તિસિદ્ધ છે, તો પણ વ્યવહારદશાની જેમ તે (સૃષ્ટિના આરંભની) દશામાં નામ—રૂપથી સ્પષ્ટ રૂપે ઓળખી જ શકાતું નથી, એટલે તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય હોય એવી રીતે વર્ણન કર્યું છે.

આ મન્ત્રમાં જે ભાવ—વિચાર વ્યક્ત થયો છે એનો જ સાર કાઢીને 'મનુસ્મૃતિ'માં પણ કહ્યું છે કે —

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ (१—५)

હવે બીજી વખત કહે છે કે अग्रे = સૃષ્ટિના આરંભે શું હતું ? એ કેમ જાણી શકાય એમ નથી ? તો મન્ત્રકારે કહ્યું છે કે इदं सर्वं सलिलम् आः । (षल् गतौ ધાતુ ઉપરથી 'જે જાય છે' તે = 'સલિલ' એવો શબ્દ બન્યો છે) અર્થાત્ આ દૃશ્યમાન આખું જગત્ (સલિલ =) કારણની સાથે સંગત થયેલું, એટલે કે વિભાગ નહીં પામેલું (आः =) હતું. અથવા (અહીં લુપ્તોપમ પદ ગણીને) सलिलम् ની પાછળ इव નો અધ્યાહાર લઈશું તો અર્થ આમ થશે :

★ સાયણના आत्मतत्त्वावरकत्वात् એવા શબ્દોનો 'આત્મતત્ત્વને ઢાંકનાર હોઈને' એવો કર્મપરક અર્થ લેવો ઉચિત નથી.

દૂધથી જુદું નહીં પહેલું–ભેગું મળેલું–પાણી જેમ ઓળખવું મુશ્કેલ છે તેવી રીતે તમસ્ થી ઢંકાયેલું જગત્ જાણવું શક્ય નથી હોતું.

સાયણે ત્રીજા પાદનો અર્થ કરતી વખતે આભુ નો અર્થ आ समन्ताद् भवति । 'જે ચારે તરફ ફેલાયેલ છે' તે (જગત્)ને 'આભુ' કહેવાય છે એમ કર્યો છે. આવું 'આભું' તુચ્છ એવા [છતાંય સત્ અને અસત્ એ બન્નેથી વિલક્ષણ એવા ભાવ રૂપ] અજ્ઞાનથી અપિહિત = આચ્છાદિત થઈને રહેલું હતું.

ચોથા ચરણને માટે સાયણ કહે છે કે કારણ રૂપ તમસ્ થી છૂટું = વિભાગ નહીં પામેલું તે 'એક' અર્થાત્ એક રૂપ બનેલું કાર્યસમૂહ = (દૃશ્યમાન) જગત્ તપના મહિમાથી જન્મ્યું = ઉત્પન્ન થયું. અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ કયું તપ ? તો "જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ય છે તેનું જ્ઞાનમય તપ હોય છે" એવા મુંડકોપનિષદ્‌ના વાક્યને આધારે અહીં, "સ્રષ્ટવ્ય પદાર્થોની પર્યાલોચના કરવી એને જ તપ ગણવું." એમ સમજાય છે. આથી મારે શું શું ઉત્પન્ન કરવાનું છે–સર્જવાનું છે એમ વિચારણા કરવામાં આવે તેને જ અહીં 'તપ' કહ્યું છે. આ તપના મહિમાથી જગત્ જન્મ્યું છે.

(૨) શ્રી બા. ગં. ટિળકે સાયણથી જુદા પડીને 'આભુ'નો અર્થ 'સર્વ–વ્યાપી બ્રહ્મતત્ત્વ' એવો કર્યો છે. તેમના મુજબ આનો અનુવાદ અને સમજૂતી નીચે મુજબ છે : "અંધકાર હતું (અને) આરંભમાં એ સર્વ અંધકારથી વ્યાપ્ત અને ભેદાભેદરહિત પાણી હતું; (કિંવા) આભુ એટલે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ (આરંભે જ) તુચ્છ એવી ખોટી માયા, તેથી આચ્છાદિત હતું–એવું જે (જે કહેવાય છે) તે મૂળ એક (બ્રહ્મ) જે તપના મહિમાએ કરીને (પાછળથી બીજે રૂપે) પ્રકટ થયેલું હતું."

"આ ત્રીજી ઋચાના પહેલાં ત્રણ ચરણોને સ્વતન્ત્ર કલ્પીને સૃષ્ટિના આરંભમાં 'અન્ધકાર, અન્ધકારથી છવાયેલું પાણી અથવા તુચ્છથી આચ્છાદિત આભુ (પોલાણ) હતાં.' એવો તેનો વિધાનાત્મક અર્થ કેટલાક કરે છે, પણ અમારા (ટિળકના) મતમાં તે ભૂલભરેલો છે. કારણ પહેલી બે ઋચામાં, મૂળ આરંભમાં કાંઈ જ ન હતું એવું જો કે સ્પષ્ટ વિધાન છે, પણ તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ અંધકાર અથવા પાણી મૂળ આરંભમાં હતું, એવું તે જ સૂક્તમાં કહ્યું જાય એ શક્ય નથી. સિવાય આ પક્ષમાં ત્રીજા ચરણમાંનું 'યત્' પદ નિષ્કારણ માનવું પડે છે. એટલે ત્રીજા ચરણના યત્ પદનો ચોથા ચરણમાંના તત્ પદ સાથે સંબંધ જોડીને અમને ઉપર આપ્યા પ્રમાણે અર્થ લગાડવાની જરૂર પડે છે. મૂળ આરંભમાં પાણી વગેરે પદાર્થો હતા. એવું કહેનારા લોકોને ઉત્તર આપવા માટે આ ઋચા આ સૂક્તમાં આપેલી છે અને તમે કહો છો તે પ્રમાણે તમ, પાણી વગેરે પદાર્થ મૂળ ન હતાં પણ એક બ્રહ્મનો તે આગળનો વિસ્તાર જ છે એમ કહેવાનો ઋષિનો હેતુ છે.

તુચ્છ અને આભુ એ બે શબ્દો એકમેકના પ્રતિયોગી છે, તુચ્છથી ઉલટો, એટલે 'મોટું' અથવા સમર્થ એવો આભુ શબ્દનો અર્થ થાય છે અને ઋગ્વેદમાં જે બીજાં બે સ્થળોમાં આ શબ્દ આવેલો છે ત્યાં (ઋ. ૧૦–૨૭–૧, ૪) સાયણાચાર્યે આ જ અર્થ લીધેલો છે. 'પંચદશી'માં તુચ્છ આ શબ્દ માયાને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. (નૃસિ. ઉત્તર–૯) અર્થાત્ 'આભુ'નો અર્થ 'પોલાણ' નહીં પણ પરબ્રહ્મ એવો જ થાય છે.

(૩) વેંકટ માધવે આ મન્ત્રનો વળી ત્રીજી રીતે અર્થ કર્યો છે : 'પ્રકૃતિ'ને ધ્યાનમાં રાખીને આ મન્ત્રના આરંભે 'તમ હતું' એમ કહ્યું છે. એ તમસ્ થી ઢંકાયેલું આ બધું, પહેલાં જાણી ન શકાય એવું = અપ્રજ્ઞાત હતું. 'આવું આવું' પહેલાં હતું એમ કહી શકાય એવું તો કશું ન હતું. મનુસ્મૃતિ (૧–૫)માં પણ આવું કહ્યું છે. ત્યાર પછી આ બધું સલિલ હતું. ક્ષોદનીય મૃત્યુથી અર્થાત્ ઉદકથી આ જે આભુ = મહાન્ બ્રહ્મ ઢંકાયેલ હતું, તે બ્રહ્મના તપના મહિમા વડે એક 'ભૂત' ઉત્પન્ન થયું. આ ('ભૂત') તે 'મન' કહેવાય છે. (૪) પ્રા. વેલણકર કહે છે કે આભુ એ સૃષ્ટિનું ઉપાદાનકારણ છે. आसीत् અને अजायत શબ્દો સત્કાર્યવાદને સૂચિત કરે છે, તથા तपसः महिना (સ્વયં પોતાની તપસ્યાથી) એ શબ્દો સચેતન કારણવાદની તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्यां कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् । सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । ^{V}अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि ^{V}कामः समवर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति । ^{V}मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं ^{V}रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं ^{V}प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म ^{V}यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये ^{V}आसीत् अभवत् । भूष्णु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः ।

तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्त्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तै. आ. ८.६) इति श्रुतिः । आत्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । Vसतः सत्त्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः V बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं Vकवयः क्रान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः Vहृदि हृदये निरुद्धया Vमनीषा मनीषया बुद्ध्या । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । Vप्रतीष्य विचार्य । 'अन्येषामपि' इति साहितिको दीर्घः । Vअसति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे Vनिरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

અનુવાદ : (આ વિકારરૂપ સૃષ્ટિની) આગળ = પૂર્વે એ (પરમેશ્વર)ના (મનની) અંદર કામ જન્મ્યો (= સર્જન કરવાની ઇચ્છા ઊભી થઈ.) જે (આ 'કામ', તે જ) (એના) મનનું પ્રથમ રેતસ્ હતું. બુદ્ધિ વડે હૃદયમાં વિચારણા કરીને (प्रतीष्य) કવિઓએ સત્ (= વ્યક્ત) રૂપ (આ જગત્)ને બાંધનાર જે (કર્મસમૂહ) તેને અસત્‌ની અંદર (અર્થાત્ સત્‌થી વિલક્ષણ એવા અવ્યાકૃત = અવ્યક્ત કારણમાં) ઓળખ્યું. (निरविन्दन्) (૧૦—૧૨૯—૪)

નોંધ : (૧) સાયણ કહે છે કે આગળના મન્ત્રોમાં ઈશ્વરનું પર્યાલોચન કરીને, આ જગત્ ની ઉત્પત્તિની બાબતમાં એ (પરમેશ્વર) કઈ રીતે કારણરૂપ બને છે એની હવે રજૂઆત કરવામાં આવે છે. આ વિકારમાંથી જન્મેલી સૃષ્ટિની પૂર્વે પરમેશ્વરના મનમાં 'કામ' અર્થાત્ સિસૃક્ષા (= સર્જન કરવાની ઇચ્છા) જન્મી. 'પ્રથમમ્'નો અર્થ છે : અતીત = અગાઉના કલ્પમાં પ્રાણીઓ વડે કરવામાં આવેલ પુણ્યાત્મક કર્મ, જે ભવિષ્યમાં થનારા પ્રપંચનું બીજભૂત રેતસ્ છે તે આ પરમાત્માના મનમાં રહેલું હોય છે. સર્વના સાક્ષી અને સઘળાં કર્મોના અધ્યક્ષ એવા પરમેશ્વરના મનમાં એવું 'પ્રથમ રેતસ્' હોય છે; કે જેમાંથી તેમને સિસૃક્ષા થાય છે અને ત્યાર પછી તે જે કાંઈ સર્જવાનું હોય છે તેનો વિચાર કરીને જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્રાન્તદર્શી કવિઓ પોતાની મનીષાથી હૃદયની અંદર વિચાર કરીને 'સત્ ના બન્ધુ' એવા (કર્મસમૂહ)ને અસત્ માં ઓળખે છે. અહીં 'બન્ધુ'નો અર્થ છે : બન્ધક—બાંધનાર. સત્ અર્થાત્ અત્યારે અનુભવાતું (અર્થાત્ વ્યક્ત) જગત્. તેને પ્રાણીઓએ કલ્પાન્તરમાં કરેલા કર્મોનો સમૂહ બાંધનાર છે. આવા સત્ ના બન્ધુ રૂપ કર્મસમૂહને કવિઓ અસત્ માં અર્થાત્ સત્ (રૂપ જગત)થી વિલક્ષણ = જુદા એવા અવ્યાકૃત = અવ્યક્ત કારણ (પરમેશ્વર)માં ઓળખે છે, પામે છે.

(૨) શ્રી બા. ગં. ટિળકે આનો અનુવાદ આમ કર્યો છે : "(એના) મનનું જે રેત એટલે બીજ પ્રથમ નીકળ્યું તે જ પહેલાં કામ (એટલે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા અથવા પ્રવૃત્તિ, શક્તિ) થયું. જ્ઞાતા પુરુષોએ પોતાના હૃદયમાં પરીક્ષા કરીને પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરેલું છે કે, આ જ અસત્ મધ્યે એટલે (અવ્યક્ત એવા) મૂળ પરબ્રહ્મમાં સત્ નો એટલે કે વિનાશી દૃશ્યસૃષ્ટિનો પ્રથમ સંબંધ છે."

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमानं आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् । रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते । येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदित यत्कर्म [V]एषाम् अविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां [V]रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः [V]विततः विस्तृतः [V]आसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । 'विचार्यमाणानाम्' (पा.सू. ८.२.९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । [V]स्वित् इति वितर्के । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं [V]तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा [V]अधः अधस्तात् [V]आसीत् । आहोस्वित् [V]उपरि उपरिष्टात् किमासीत् । 'उपरि स्विदासीदिति च' (पा. सू. ८.२.१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि' (तै.आ. ८.१) इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः रेतोधाः [V]रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः [V]आसन् अन्ये भावाः [V]महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो वियदादयो भोग्याः [V]आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'

(तै. आ. ८.६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये ᐯस्वधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः ᐯअवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत् । ᐯप्रयति प्रयतिता भोक्ता ᐯपरस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५.३.२९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा. सू. ५.३.४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः अवस्तादिति संहितायाम् ईषा अध्यक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

અનુવાદ : (વિયદ્ વગેરે ભૂતસમૂહને સર્જતાં) એમનો (પરમેશ્વરનો ?) રશ્મિ (રૂપ કાર્યસમૂહ) ત્રાંસો ફેલાયો; કે પછી, તે નીચે (ગયો) હતો ? (કે ઉપરના ભાગે (ગયો/ફેલાયો) હતો ? (ત્યારે) રેતસ્ નું (બીજનું) આધાન કરનારા (= મૂકનારા) હતા. મહાન્ એવા (વિયદાદિ ભોગ્ય પદાર્થો) હતા. નીચેના ભાગે સ્વધા (= અન્ન, કે ભોગ્ય પ્રપંચ) હતી તથા ઉપરના ભાગે પ્રયતિ (= ભોક્તા) હતો. (૧૦–૧૨૯–૫)

નોંધ : (૧) एषाम् = આમનો અર્થાત્ અવિદ્યા રૂપ કામ અને અતીત કલ્પનાં કર્મો – કે જે વિયદાદિ ભૂતોને સર્જી રહ્યાં હતાં, તેમનો રશ્મિ, અર્થાત્ રશ્મિ જેવો કાર્યસમૂહ तीरश्चीनः = ત્રાંસો ફેલાયો. (૨) બીજા પાદમાં स्विद् એવો અવ્યય વાપર્યો છે. તે વિતકાર્થક છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ જ્યારે કોઈ મૂઝવણ સાથે શંકા, તર્ક–વિતર્ક કરે ત્યારે એ વિચારણા રજૂ કરતા વાક્યમાં स्विद् અવ્યય વપરાય છે. પણ આ સંદર્ભમાં વ્યાકરણકારો કહે છે કે (વિતર્કની અવસ્થામાં) आसीत् નો 'ई' સ્વર પ્લુત = ત્રિમાત્રિક ઉચ્ચારાય છે. આથી સંહિતામાં તેની પાછળ ३ (ત્રણ સંખ્યા)નું નિશાન મૂકાય છે; જેથી સૂચિત થાય કે सी ને ई ત્રિમાસિક પ્લુત ઉચ્ચારવાનો છે. (આ કોઈ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતનું સ્વરાંકન કરતો '३' નથી.) (૩) મેકડોનલ કહે છે કે 'રેતોધા' અને 'મહિમાનઃ'—આ શબ્દો વિશ્વોત્પત્તિના પુરુષતત્ત્વના અને સ્ત્રીતત્ત્વના વાચક છે. 'પ્રયતિ' અને 'સ્વધા' યથાક્રમે આ તત્ત્વોને મળતાં આવે છે. આમાંથી સૂચન લઈને વેલણકર સાહેબે આ મન્ત્રનો અનુવાદ નીચે મુજબ આપ્યો છે : "એને જોડનાર બન્ધ તિર્યક્ બનીને સર્વત્ર ફેલાયો હતો. શું આ (પરમાત્મ તત્ત્વ) નીચે પણ, અને ઉપર પણ રહેલ હતું ? (તે હકીકતમાં બે ભાગોમાં વિભાજિત થઈ ગયો અને એની અડધી શક્તિઓ) રેતઃનું સીંચન કરનાર પુરુષતત્ત્વ બની ગઈ, અને બાકીની અડધી (શક્તિઓ) (ગર્ભધારણ–પોષણ કરવા યોગ્ય વિશાળ (સ્ત્રીતત્ત્વ) બની ગઈ. સ્વધા શક્તિ નીચે હતી અને પ્રયતિશક્તિ તેની પાર (ઉપર) હતી." વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે – પૂર્વવર્તિની ઋચાના 'કામ'ને જ અહીં બે શક્તિઓને જોડનાર સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. કામ વાસ્તવમાં બન્ને

શક્તિઓને સાંધનાર, સંયુક્ત કરનાર સૂત્ર છે. આના અભાવમાં બન્ને શક્તિઓ પરસ્પરમાં મળીને ઉત્પાદન કાર્ય કરી શકતી નથી. બીજા પાદનો જે પ્રશ્ન છે. તેનો અપેક્ષિત ઉત્તર 'હા' જ લેવાનો છે. આભુ તો એક જ છે; આથી તે નીચે અને ઉપર અર્થાત્ બન્ને સ્થાનોમાં કેવી રીતે રહી શકશે ? એવો સંદેહ આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં રહેલો છે. આનો ઉત્તર બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ માં વિસ્તારથી આપ્યો છે : स (आत्मा) वै न रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स ह एतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधा अपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी च अभवताम् । १–४–३ ॥ ત્રીજા પાદમાં આ બન્ને તત્ત્વો (પુંસ્ત્વ–સ્ત્રીત્વ)નો પુંલિંગ બહુવચનમાં અને, ચોથા પાદમાં સ્ત્રીલિંગ એકવચનમાં નિર્દેશ છે. स्वधा (√धा) 'પોતાનામાં ધારણ કરવાની શક્તિ', प्रयतिः (प्र + √यम्) 'પોતાની (અંદર)થી આગળ/બહાર ફેંકનારી, સમર્પિત કરનારી શક્તિ.'

૪. શ્રી બા. ગં. ટિળકે આનો અનુવાદ આમ કર્યો છે; "આ એનાં રશ્મિઓ એટલે કિરણો આડાં પડ્યાં' છે. ઉપર પણ હતાં, નીચે પણ હતાં. તેમાંના કેટલાંક બીજ નાખનારાં થયાં, અને વધીને મોટાં પણ થયાં, એની શક્તિ આ તરફ વ્યાપ્ત થઈ અને પ્રભાવ પેલી તરફ વ્યાપ્ત થયો."

૫. વેંકટમાધવે આ સૂક્ત 'ભાવવૃત્ત દેવતા'વાળું છે એ વાત કદાચ વિસારે પાડીને एषाम् નો અર્થ 'દ્યુલોકમાં રહેલા દેવો' કર્યો છે; અને रेतोधाः નો અર્થ 'જળને આપનારા દેવો' એમ કર્યો છે. આ અર્થઘટન બહુ પ્રતીતિકર બનતું નથી; તે ચિન્ત્ય છે.

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः । अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद' (श. ब्रा. १.४.२.१३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति । ᐯ कः पुरुषः ᐯअद्धा पारमार्थ्येन ᐯवेद जानाति । ᐯ कः वा ᐯइह अस्मिँल्लोके ᐯ प्र ᐯवोचत् प्रब्रूयात् । ᐯइयं दृश्यमाना ᐯ विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकंभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा

सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । Vकुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् Vआजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । Vदेवाः च Vअस्य जगतो विसर्जनेन Vवियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन Vअर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । Vअथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्व्यतिरिक्तः Vकः नाम मनुष्यादिः Vवेद तज्जगत्कारणं जानाति Vयतः कारणात् कृत्स्नं जगत् Vआबभूव अजायत ॥

અનુવાદ : કોણ પારમાર્થિક (अद्धा) રૂપે જાણતું હશે ? અહીં (આ લોકમાં) (આ વિષે) કોણ કહેશે ? આ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ ક્યાંથી (= કયા ઉપાદાનકારણમાંથી) ઉત્પન્ન થઈ છે ? દેવો તો આ (વિયદાદિ) વિસ્તૃત સર્જનની અપેક્ષાએ અર્વાચીન (अर्वाक्) છે; (તેથી તેમને તો કેવી રીતે ખબર હોઈ શકે ?) જેમાંથી આ બધુંય (સકળ જગત્) જન્મ્યું છે, તે વિષે (દેવો સિવાય બીજું) કોણ જાણતું હશે ? (૧૦–૧૨૯–૬)

નોંધ : (૧) સાયણ કહે છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અંગે જાણવું મુશ્કેલ છે. એથી એ વિષે વિસ્તારથી શું કહેવું ? એને ટૂંકમાં જ જો કહેવું હોય તો को अद्धा० વગેરે મન્ત્ર દ્વારા કહે છે : કયો માણસ પરમાર્થપણે–પૂરેપૂરી અને સાચી રીતે–જાણતો હશે, અથવા કોણ અહીં કહેશે (કે સૃષ્ટિ શેમાંથી, કોણે, કેવી રીતે સર્જી હશે) ? આ વિવિધ પ્રકારની ભૂત–ભૌતિક–ભોક્તૃ–ભોગ્ય રૂપાદિ બહુ પ્રકારની સૃષ્ટિ કયા ઉપદાનકારણમાંથી થઈ હશે ? અથવા કયા નિમિત્તકારણમાંથી આ બધી સૃષ્ટિ થઈ હશે ? – આ બન્ને વાત કોણ જાણતું હશે અને વિસ્તારથી કહેવા શક્તિમાન હશે ? પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે કદાચ દેવો આ વિષે જાણતા હશે, કેમ કે દેવો તો સર્વજ્ઞ છે એથી બધું જાણતા હશે અને તે કહી પણ શકશે. તો આ સૂક્તના ઋષિ કહે છે કે દેવો તો આ જગત્ નું સર્જન થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલા છે : विसर्जनेन अर्वाक् સર્જનથી–સર્જનની અપેક્ષાએ–અર્વાચીન છે. અર્થાત્ દેવો વિયદ્–વાયુ આદિ ભૂતસૃષ્ટિની પછી જન્મેલા છે, આથી તેઓ તેમની પણ પૂર્વે જન્મેલી સૃષ્ટિને વિષે કશુંય કેવી રીતે જાણતા હોઈ શકે ? અને જાણતા ન હોય તો તે વિષે કહી પણ કેવી રીતે શકે ? તો પછી દેવો સિવાય બીજું એવું કોણ રહ્યું કે જે આ બધું જાણતું હોય; કે આ જગત્ શેમાંથી થયું હશે ?

(૨) શ્રી બા. ગં. ટિળકે આનો અનુવાદ આમ કર્યો છે. "સત્‌નો આ વિસર્ગ એટલે વિસ્તાર શેમાંથી આવ્યો કે ક્યાંથી આવ્યો, તે (આના કરતાં) કોણ વિસ્તારથી કહી શકે તેમ છે ?" કોણ નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે ? દેવો પણ આ સત્‌ સૃષ્ટિના વિસર્ગ પછીના છે, તો તે ક્યાંથી પ્રકટ થઈ તે કોણ જાણી શકે ?

(૩) પ્રોફે. વેલણકર લખે છે કે – अस्य માં સૃજનને માટે ઉન્મુખ પેલા ત્રીજી ઋચાના आभु નો ઉલ્લેખ છે. બીજા પાદના પ્રારંભિક અંશમાં એક અક્ષર વધારે છે. એનું કારણ સંભવતઃ आजाता શબ્દના ઉપસર્ગ 'आ' નો એમાં (પાછળથી) અનુપ્રવેશ થયો હશે, જે विसृष्टि શબ્દમાંના वि ઉપસર્ગનું અનુકરણ કરવા જતાં ઉમેરાયો હશે. आबभूव ક્રિયાપદના કર્તા તરીકે विसृष्टिः અભિપ્રેત લાગે છે.

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न । यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति । Vयतः उपादानभूतात् परमात्मनः Vइयं Vविसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः Vआबभूव आजाता सोऽपि किल Vयदि Vवा Vदधे धारयति Vयदि Vवा Vन धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्षं सूत्रं–'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (वे.सू. १.४.२३) इति । यद्वा । अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यत आबभूव आ समन्तादजायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १.४.३०) इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल् । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्ताभूतोऽपि सन् यदि या दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं

जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानन्तोऽपि । स एवं उपादानभूत इत्यपि को वेद । कोऽपि । उपादानादन्यः तटस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवो अपि यन्न जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । Vअस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः .Vयः Vअध्यक्षः ईश्वरः Vपरमे उत्कृष्टे सत्यभूते Vव्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा । अवतेस्तर्पणार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः । 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । सप्तम्या लुक् । 'न ङिसबुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विदेषेण तृप्ते । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । यद्वा । अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिर्ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे–'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा. उ. ७.२४.१) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः Vसो Vअङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम Vवेद जानाति । Vयदि Vवा V न Vवेद न जानाति । को नामे अन्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

અનુવાદ : જે (પરમાત્મા)માંથી આ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેણે તો આને ધારણ કરી હશે કે નહીં કરી હોય ? (અથવા–એણે એનું નિર્માણ કર્યું હશે કે નહીં ?) આ (જગત્)નો જે અધ્યક્ષ ઊંચા આકાશમાં (છે), તે પણ કદાચ જાણતો હશે કે નહીં જાણતો હોય !!! (૧૦–૧૨૯–૭)

નોંધ : (૧) સાયણ કહે છે કે જેવી રીતે આ જગત્ નું સર્જન થયું એમ જાણી શકાતું નથી તેમ તે સર્જાયેલું જગત ધારણ કરી રાખવું પણ મુશ્કેલ છે એમ આ મન્ત્રના આરંભે કહ્યું છે, यतः = જેમાંથી = ઉપાદાનકારણભૂત પરમાત્મામાંથી આ વિસૃષ્ટિ = વૈવિધ્યવાળી અર્થાત્ ગિરિ-નદી-સમુદ્ર વગેરે પદાર્થોથી બનેલી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ બની છે; તેણે પણ શું આ (સૃષ્ટિ)ને ધારણ કરી રાખી હશે કે નહીં ધારણ કરી હોય ? (અને એ પરમાત્માએ નહીં ધારણ કરી હોય તો બીજો તો કોણ ધારણ કરી શકવાનો હતો ?! અર્થાત્ આ વાક્યથી એમ કહેવાયું છે કે જો કોઈએ પણ સૃષ્ટિને ધારણ કરી રાખી હોય તો તે ઈશ્વરે જ ધરી રાખી હશે; બીજા કોઈનું એ કામ ન હોઈ શકે, સામર્થ્ય ન હોઈ શકે.) આમ કાર્ય રૂપ સૃષ્ટિનું ધારયિતૃત્વ ઈશ્વરમાં છે–બ્રહ્મન્ માં છે એમ કહીને, બ્રહ્મનું ઉપાદાનકારણત્વ કહ્યું છે.

અથવા આ પૂર્વ અર્ધર્ચથી, અગાઉની જેમ જ સૃષ્ટિનું દુર્જ્ઞાનત્વ–દુર્જ્ઞેયત્વ–ફરીથી દૃઢ કરે છે. જેમ કે, [એમ માનીએ કે को वेद = કોણ જાણતું હશે ? એટલો અંશ પૂર્વેના છઠ્ઠા મન્ત્રમાંથી અહીં પહેલા પાદમાં અનુવૃત્ત કરવાનો છે એટલે કે यतः इयं विसृष्टिः आबभूव (इति को वेद) એવું વાક્ય લઈએ–તો] "આ વિવિધ સૃષ્ટિ જેમાંથી આવી છે–ઉત્પન્ન થઈ છે તે કોણ જાણતું હશે ?" (અર્થાત્ કોઈ નહીં જાણતું હોય.) આ શ્રુતિવચનને આધારે જે કેટલાક ભ્રાન્તમતો ઉદ્‌ભવ્યા છે તે તરફ પણ સાયણ ધ્યાન દોરે છે. દા.ત., (૧) 'આ જગત્‌નો જન્મ થયો જ નથી; કેમ કે આ જેવું દેખાય છે એવું જગત્ છે જ નહીં.' ઘણા લોકોનો આવો ભ્રાન્ત મત છે. પણ ખરેખર અહીં यतः પદમાં અપાદાન–પંચમ્યર્થે तस् પ્રત્યય લાગ્યો છે એમ વ્યાકરણની મદદથી જાણવું. તો આનો અર્થ એમ થશે કે "જે (પરમાત્મા)માંથી આ સૃષ્ટિ જન્મી છે, તેને = તે પરમાત્માને કોણ જાણશે ?" (૨) "પ્રકૃતિ રૂપ પરમાણુઓમાંથી જ જગત્ નો જન્મ થયો હશે" એમ પણ ઘણા ભ્રાન્ત લોકો (વૈશેષિકો) માને છે, તો અહીં (પરમાણુ રૂપ) ઉપાદાનકારણ બનેલા પરમાત્માએ જ (એ પરમાણુઓના સંઘટનમાં) નિમિત્તકારણ પણ બનીને આ (જગત્)નું (वा दधे = विदधे) સર્જન કર્યું હશે કે નહીં ? એવો પ્રશ્ન થાય છે. તો કહે છે કે હા, તે પરમાત્માએ જ આને સર્જ્યું છે, પણ તેને કોણ જાણતું હશે ? અર્થાત્ કોઈ નહીં જાણતું હોય. (૩) જડ એવા 'પ્રધાન' તત્ત્વમાંથી, (એટલે કે કર્તા વિનાનું) આ જગત્ સ્વયં જ જન્મ્યું છે એમ વિપરીત માન્યતા પણ ઘણા (સાંખ્યવાદીઓ) ધરાવે છે. આવા લોકોની પ્રત્યે પણ અહીં (મન્ત્રમાં) પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે તે (પરમાત્મા) જ ઉપાદાન રૂપ છે એવું પણ કેટલાને ખબર હશે ? અર્થાત્ કોઈનેય ખબર નથી. (૪) અથવા–"ઉપાદાન કારણથી તદ્દન ભિન્ન–સ્વતન્ત્ર, તટસ્થ એવા ઈશ્વરે જ આ (જગત્)નું સર્જન કર્યું છે" એવું પણ ઘણા માને છે. (૫) દેવો પણ જે જાણતા નથી કેમ કે તેઓ તો સૃષ્ટિની રચનાના સમયની અપેક્ષાએ અર્વાચીન છે, તેથી તેમનેય આની ખબર ક્યાંથી હોય ?

આવા વિવિધ પક્ષો સાંભળ્યા પછી કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જો જગત્‌ની સૃષ્ટિ = સર્જન આમ અત્યંત દુર્બોધ હોય, તો પછી તે પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ કરી શકાશે નહીં, એવી કોઈ શંકા કરે તો મન્ત્રકાર 'આ સૃષ્ટિનો સર્જનકાર કોઈક = ઈશ્વર છે એમ પ્રમાણિત કરવા માટે ત્રીજા પાદમાં यो अस्य अध्यक्षः વગેરે શબ્દો કહે છે. यः જે अस्य આનો = જગત્‌નો अध्यक्ष = ઈશ્વર પરમ વ્યોમમાં (અર્થાત્ (૧) ઉત્કૃષ્ટ સત્યભૂત આકાશમાં; અથવા (૨) પરમ આનંદમાં, (૩) વિશેષ રૂપે વ્યાપી વળેલામાં, (૪) વિશિષ્ટ જ્ઞાન રૂપમાં) વિરાજમાન છે તે (अङ्ग =) ચોક્કસ

જ જાણતો હશે; અથવા કદાચ તે પણ નહીં જાણતો હોય. હવે એ અધ્યક્ષ પણ 'આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી/શેમાંથી જન્મી ?' એ નહીં જાણતો હોય તો પછી બીજો કોણ જાણી શકવાનો હતો. (સાયણ આવો કાકુ લઈને ઉમેરે છે કે) આથી સર્વજ્ઞ એવો ઈશ્વર જ તે સૃષ્ટિને જાણતો હશે; બીજો કોઈ નહીં જાણતો હોય.

(૨) શ્રી બા. ગં. ટિળકે આનો અનુવાદ આમ કર્યો છે : સત્‌નો આ વિસ્તાર જ્યાંથી થયો, અથવા તે નિર્મિત થયો અથવા ન થયો, તે પરમ આકાશમાં રહેનાર આ જગત્ જે અધ્યક્ષ (હિરણ્યગર્ભ) તે જાણતા હશે અથવા ન પણ જાણતા હોય ! (તે કોણ કહી શકે ?)

(૩) વેંકટમાધવ કહે છે કે – આ વિસૃષ્ટિ જેમાંથી જન્મી છે તે જ એને જાણતો હશે. સર્જેલું આ (જગત્) જો તે સ્રષ્ટાએ જ ધારણ કરી રાખ્યું છે કે નહીં ? એ પણ તે જ જાણે છે, આ સમગ્ર જગત્ નો જ અધ્યક્ષ = અધિદ્રષ્ટા છે તે પરમ વ્યોમમાં રહેલો સૂર્ય જ આ બધું જાણતો હશે, અથવા તે નહીં પણ જાણતા હોય.

(૪) પ્રોફે. વેલણકર કહે છે કે પૂર્વાર્ધના પહેલા પાદમાં यतः શબ્દથી ઉપાદાન કારણ તરફ, અને બીજા પાદમાં दधे એવી ક્રિયાથી એના કર્તા તરફ કવિ અંગુલિનિર્દેશ કરી રહ્યા છે. અહીં બીજા પાદમાં यदि वा न ની પાછળ दधे પદ (છન્દની દષ્ટિએ) હોવું જરૂરી હતું; પણ એને જાણી જોઈને દૂર કરી દીધું છે, અથવા લખ્યું જ નથી, એમ લાગે છે. આના પરિણામે તે (બીજા) પાદમાં બે અક્ષર ઘટે છે; પણ તેથી પાદના અંતે આવેલા न વડે ઈપ્સિત અભાવ વધારે પ્રભાવપૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ શક્યો છે.

★ ★ ★

પરિશિષ્ટ—૧

ઋગ્વેદમાં પદપાઠના નિયમો

૧. વર્ણધ્વનિ અને 'અક્ષર'

ભાષાના નાનામાં એકમને વર્ણ (Phoneme) કે વર્ણધ્વનિ કહેવામાં આવે છે. આ વર્ણધ્વનિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના જોવા મળે છે :

વર્ણધ્વનિ

(अ કારાદિ) સ્વરવર્ણો (= સ્વરધ્વનિઓ), પાણિનિએ જેમને अच् કહ્યા છે.	(क કારાદિ) વ્યંજનવર્ણો (= વ્યંજન ધ્વનિઓ), પાણિનિએ જેમને हल् કહ્યા છે.

આ બે પ્રકારના વર્ણોમાંથી જે अ કારાદિ (अच्) સ્વરવર્ણો છે, તે अक्षर (Syllable)નું સંઘટન કરવાનું કાર્ય કરે છે. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ ઇત્યાદિ સ્વરવર્ણોની મદદથી અનેક પ્રકારના अक्षरो ની રચના થાય છે. જેમકે,

૧. એકલા સ્વરનો બનેલો અક્ષર (દા. ત. उ)

૨. એક સ્વર અને એક વ્યંજનનો બનેલો અક્ષર (દા. ત. आम्)

૩. એક વ્યંજન અને બીજા સ્વરનો બનેલો અક્ષર દા. ત. सा (स् + आ)

૪. એક વ્યંજન, પછી એક સ્વર અને પછી એક વ્યંજનનો બનેલો અક્ષર (દા. ત. पात् = प् + आ + त्)

૫. બે વ્યંજન, એક સ્વર અને બે વ્યંજનનો બનેલો અક્ષર (દા. ત. स्पन्द्).

(**નોંધ :** એકલા વ્યંજનથી કોઈ 'અક્ષર' બનતો નથી.) આમ, સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કોઈ એક જ સ્વરવર્ણની મદદથી બનતા 'અક્ષર'ને 'એકાક્ષર' (Monosyllable) કહેવામાં આવે છે. બે કે ત્રણ સ્વરવર્ણની મદદથી બનતા અક્ષરને અનુક્રમે 'દ્વ્યક્ષર' કે 'ત્ર્યક્ષર' (disyllable કે trisyllable) કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો उ, च, वै, हि, એ એકાક્ષર પદ છે; रामः, नदी, माला તે દ્વ્યક્ષર પદો છે; कमलम्, शङ्करः, पार्वती એ ત્ર્યક્ષર પદો છે. दशरथः, वैनतेयः વગેરે ચાર અક્ષરોવાળાં પદો પણ જોવા મળે છે.

૨. અક્ષરાશ્રિત ઉદાત્તાદિ સ્વરધર્મો

હવે, આવા અક્ષરો (Syllable)ના આશ્રયે 'ઉદાત્ત', 'અનુદાત્ત' અને 'સ્વરિત' નામના ત્રણ ઉચ્ચારણધર્મો (ધ્વનિગુણો) રહેલા હોય છે. જેમ કે,

उदात्तश्चानुदात्ताश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।
आयमविश्रम्भाक्षेपैस्त उच्यन्ते ॥ अक्षराश्रयाः .... ॥

(ऋ० प्रा० ३–१, २).

(ઋગ્વેદમાં મુખ્યત્વે) ત્રણ સ્વરો જોવા મળે છે : ૧. ઉદાત્ત, ૨. અનુદાત્ત અને ૩. સ્વરિત. આ ત્રણેય સ્વરો અનુક્રમે આયામ (અર્થાત્ વાયુને કારણે શરીરના અવયવોનું જેમાં ઊર્ધ્વગમન થાય છે), વિશ્રમ્ભ (અર્થાત્ વાયુના કારણે ગાત્રોનું જેમાં અધોગમન થાય છે), તથા આક્ષેપ (અર્થાત્ વાયુને કારણે જેમાં ગાત્રોનું તિર્યગ્ગમન થાય છે. તેવા પ્રયત્નો)થી ઉચ્ચારવામાં આવે છે.[1] વળી, આ (ઉદાત્તાદિ) સ્વર (ધર્મો) 'અક્ષર' ને આશ્રયે રહેલા હોય છે.[2] એમ 'ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્ય'માં કહ્યું છે કે–

૩. ઉદાત્ત–સ્વર (ધર્મ)નો પરિચય

ઉદાત્ત : (उद् + आ + √ दा + क्त) "ઉપર ખેંચવામાં આવેલો" આવો ઉદાત્તસ્વર જ ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પ્રકારના સ્વરોમાંથી મુખ્ય સ્વર ગણાયો છે. વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાના પદોમાં મહદંશે ઓછામાં ઓછો એક અક્ષર ઉદાત્તસ્વર યુક્ત હોવાનો જ. પાણિનિએ પણ વેદની ભાષાનો અભ્યાસ કરીને એક તારણ રજુ કર્યું છે કે अनुदात्तम् पदम् एकवर्जम् । पा. सू. ६–१–१५२. "વેદમન્ત્રોના (મહદંશે) દરેક પદમાં 'એક અક્ષરને છોડીને' બાકીના અક્ષરો અનુદાત્તસ્વરવાળા જોવા મળે છે." અહીં एकवर्जम् = 'એક અક્ષરને છોડીને' એવા શબ્દોથી, તેમણે 'ઉદાત્ત

---

૧. 'ઋગ્વેદપ્રાતિશાખ્ય'ના ટીકાકાર લખે છે કે आयामो नाम वायुनिमित्तमूर्ध्वगमनं गात्राणां, तेन य उच्यते स उदात्तः । विश्रम्भो नाम अधोगमनं गात्राणां वायुनिमित्तम् । आक्षेपो नाम तिर्यग्गमनं गात्राणां वायुनिमित्तम् ॥ (ऋ. प्राति. ३–१ इत्यत्र उव्वटःपृ, २१३) પાણિનિએ उच्चैरुदात्तः । १–२–२९ અને नीचैरनुदात्तः । १–२–३० સૂત્રોથી કહ્યું છે કે ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागेषु निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञकः । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागेषु निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञकः । (इति सिद्धान्तकौमुदी) (૧) તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાનોમાંના ઉપરના ભાગેથી નિષ્પન્ન થતો જે સ્વર તે 'ઉદાત્ત' છે, અને (૨) નીચેના ભાગેથી નિષ્પન્ન થતો સ્વર 'અનુદાત્ત' છે. પરંતુ "તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાનોમાં ક્યાં/ક્યો 'ઉપરનો' કે 'નીચેનો' ભાગ" તે નક્કી કરવું વિવાદાસ્પદ છે.

૨. ઉદાત્તાદિને (પણ) 'સ્વર' કહેવાયા છે. પરંતુ આ ઉદાત્તાદિ ત્રણ સ્વરો ઉચ્ચારણધર્મો છે; અને 'અક્ષર' સંઘટનનું કાર્ય કરાનારા अ, आ, इ, ई વગેરે સ્વર ધ્વનિઓની અંદર આ ઉદાત્તાદિ ત્રણ ઉચ્ચારણધર્મો રહે છે. આથી આ अ, आ, इ, ई વગેરે સ્વરધ્વનિઓને ધર્મી (ગુણી) કહેવાય છે.

સ્વર'નો નિર્દેશ કર્યો છે. અર્થાત્ વેદની ભાષાનાં પદોમાં મહદંશે[૩] ઓછામાં ઓછો એક અક્ષર ઉદાત્તસ્વર યુક્ત જોવા મળે છે.

ઋગ્વેદમાં આ મુખ્ય સ્વર (ઉદાત્ત) ને નોંધવા માટે કોઈ ચિહ્ન વપરાતું નથી. દા. ત., य॒ज्ञेनं । અહીં ज्ञे અક્ષરમાંનો ए સ્વરવર્ણ ઉદાત્તસ્વર (= એક પ્રકારના ઉચ્ચારણ ધર્મ)થી વિશિષ્ટ/યુક્ત છે; અને તેને નોંધવા માટે (= તે ઉદાત્તસ્વરનું અંકન કરવા માટે) ઋગ્વેદમાં કોઈ ચિહ્નનો ઉપયોગ થયો નથી. (આપણી સગવડ ખાતર આપણે તેની = ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરની નીચે (o) બિન્દુ મૂકીશું.[૪] જેમ કે य॒ज्ञे̥नं ।

* * *

આ ઉદાત્ત સ્વર વિષે ડૉ. વ્રજબિહારી ચૌબેજીએ લખ્યું છે કે—ઉદાત્ત ઉચ્ચ સ્વર છે, કે મધ્યમ સ્વર છે ? એ વિષે ઘણા મતભેદ છે. એ સ્વરના નામ ઉપરથી

---

૩. 'મહદંશે' એમ એટલા માટે કહીએ છીએ કે – ૧. વેદમન્ત્રોમાં મુખ્ય વાક્યના ક્રિયાપદ તરીકે જે પદ આવેલું હોય છે, તે પદમાં એકપણ ઉદાત્ત સ્વરવાળો અક્ષર હોતો નથી. દા. ત. अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम् । (अ॒ग्निम् । ई॒ळे । पु॒रःऽहि॑तम् ।) ऋ. सं. १—१—१ એ ઉદાહરણમાં ઈળે મુખ્ય વાક્યનું ક્રિયાપદ હોવાથી તે પદમાં બન્ને અક્ષર અનુદાત્ત સ્વરવાળા છે, તેમાં એક પણ અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો નથી. આ જ પ્રમાણે, च वै ह જેવા નિપાતો અને अस्मद् કે युष्मद् નાં नः, वः જેવાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં પણ ઉદાત્ત સ્વર રહેતો નથી. તે પદો સર્વાનુદાત્ત જ હોય છે.

વળી પાદાદિમાં ન આવ્યું હોય એવું સંબોધનવાચક પદ, દા. ત,. (हे) इन्द्र માં પણ એકેય અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો હોતો નથી; અર્થાત્ તેમાં પણ સર્વાનુદાત્ત જોવા મળે છે. વળી, ૨. જે પદના એકાદ અક્ષરમાં મુખ્ય સ્વર તરીકે ઉદાત્ત સ્વર નથી હોતો, ત્યાં ક્યારેક 'स्वतन्त्रस्वरित' પ્રકારનો પણ મુખ્ય સ્વર હોઈ શકે છે. આથી 'મહદંશે' એવા શબ્દથી પૂર્વોક્ત નિયમમાં સંકોચ રજૂ કર્યો છે. (આવા સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની આગળ ઉપર આપણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાના જ છીએ.)

૪. યુરોપીય ભાષાઓમાં આ ઉદાત્ત સ્વરભાર/બલાઘાત (Accent/Stress) નોંધવા માટે જે અક્ષર (Syllable) ઉદાત્ત સ્વરયુક્ત હોય તેની ઉપર(') આવી નિશાનીનો ઉપયોગ થાય છે : य॒ज्ञेनं । = yajnéna. આ ઉદાત્ત સ્વરને સૂરાત્મક હોવાનું કલ્પીને કેટલાકે તેને rising tone–આરોહાત્મક સૂર કહેલ છે, પરંતુ આ વિષે કશું પણ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એમ નથી.

જણાય છે કે 'ઉદાત્ત' (उत् आत्त) એટલે સર્વોચ્ચ સ્વર. પરંતુ 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય' અનુસાર ઉદાત્ત તે મધ્યમ સ્વર છે. કેમ કે સ્વરિતનો જે પૂર્વ ઉદાત્તાંશ ભાગ હોય છે, તે ઉચ્ચારણમાં ઉદાત્તતર થાય છે. (तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्धमेव वा । ऋ. प्रा. ३–४) વાસ્તવમાં ઉદાત્ત તે ચઢતો (Rising) સ્વર છે. આજે તો જોકે તેનું ઉચ્ચારણ સર્વોચ્ચ ધ્વનિ રૂપે થતું હશે; પણ આજે તેને મધ્યમ (Standard) સ્વર માનવામાં આવે છે; અને ત્રણેય સ્વરોમાં તે પ્રમુખ ગણાય છે. પદોના અર્થનિર્ધારણમાં પણ આ સ્વર જ સહાયક બને છે, પદોમાં ઉદાત્તનું સ્થાન પરિવર્તન થતાં, તે પદના અર્થમાં પણ પરિવર્તન થાય છે..... ત્રણેય સ્વરોમાં તે પ્રમુખસ્થાને હોવાથી, તેને 'નિત્યસ્વર', અથવા તો સમાસમાં 'પ્રકૃતિ સ્વર'ના નામે ઉલ્લેખાય છે." (જુઓ : वैदिकस्वरबोध, પૃ. ૩, લેખક : ડૉ. વ્રજબિહારી ચૌબે, પ્રકાશક : વૈદિક સાહિત્ય સદન, હોશિયારપુર, ૧૯૭૨.)

૪. અનુદાત્ત સ્વર (ધર્મ)નો પરિચય

અનુદાત્ત : "ઉપર નહીં ખેંચાયેલો," ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરની આગળના (= પુરોગામી) અક્ષરને 'અનુદાત્ત' ગણવામાં આવે છે; અને તે સ્વર (ઉચ્ચારણ ધર્મ)ની નોંધ લેવા માટે ઋગ્વેદમાં, તે અક્ષરની નીચે (–) આડી લીટી કરવામાં આવે છે. જેમ કે, य॒ज्ञेनं । અહીં य (य् + अ) અક્ષર(માંનો अ સ્વરધ્વનિ) અનુદાત્ત સ્વર (= ઉચ્ચારણ ધર્મ) વિશિષ્ટ છે; એની નોંધ લેવા માટે તે य॒ અક્ષરની નીચે (–) આટી લીટી કરવામાં આવી છે.

૫. સ્વરિત સ્વર (ધર્મ)નો પરિચય

(૫) સ્વરિત : પાણિનિના अनुदात्तं पदम् एकवर्जम् । पा. सू. ६–१–१५२ એવા પૂર્વોક્ત સૂત્ર અનુસાર, વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાનાં પદોમાં એક અક્ષરને છોડીને બાકીના બીજા બધા અક્ષરો (સ્વરધ્વનિઓ) અનુદાત્ત હોય છે. અર્થાત્ મહદંશે દરેક પદમાં એક અક્ષર ઉદાત્તસ્વરયુક્ત હોવાનો, અને બાકીના બીજા બધા અનુદાત્તસ્વર યુક્ત હોવાના. આમ, (જે અક્ષર ઉદાત્તસ્વર હોય તેની આગળના અક્ષરને અનુદાત્તસ્વર યુક્ત (य॒) ગણવામાં આવ્યો છે; અને) ઉદાત્તસ્વરયુક્ત અક્ષરની પાછળનો અક્ષર પણ મૂળમાં અનુદાત્ત સ્વરવાળો જ હોય છે. પરંતુ, એવો નિયમ છે કે તે ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરની પાછળ આવેલો અનુદાત્ત સ્વર સ્વરિતસ્વરમાં(રૂપે) પરિણમે દા. ત., य॒ज्ञेन॒ । → य॒ज्ञेनं ॥ उदात्ताद् अनुदात्तस्य स्वरितः । पा. सू. ८–४–६३ "ઉદાત્ત સ્વરની પાછળ આવેલો અનુદાત્તસ્વર 'સ્વરિતસ્વર' રૂપે પરિણમે છે.' તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં પણ કહ્યું છે કે–उदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितम् ॥ (तै. प्रा. १४–२९). જેમ કે, ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં ઉદાત્ત સ્વરવાળા ज्ञे અક્ષરની

પાછળ આવેલો અનુદાત્ત સ્વરવાળો न॒ અક્ષર સ્વરિતસ્વરવાળો (नं॑) બને છે. આમ, ઉદાત્તસ્વર–વાળા અક્ષરની પછી(પરમાં) આવેલા જે અનુદાત્ત સ્વરનું સ્વરિતસ્વરમાં પરિવર્તન થાય છે તેનું અંકન કરવા માટે, તે સ્વરિતસ્વરવાળા અક્ષરની ઉપર (|) ઊભી લીટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૬. પ્રચયસ્વરનો પરિચય

(૬) પ્રચય : ઉદાત્તાદિ ત્રણ સ્વરોનું વિવરણ કરવાની સાથે જ, પ્રાસંગિક રીતે 'પ્રચય' સ્વરની પણ ચર્ચા કરવી જોઈએ. જે અક્ષરને આશ્રયે સ્વરિત સ્વર રહેલો હોય તેની પાછળ, જ્યાં સુધી અનુદાત્ત સ્વર(ની નિશાની) ન આવે ત્યાં સુધીના વચગાળાના–બધા જ અક્ષરોમાં 'પ્રચય' સ્વર રહેલો હોય છે. ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્યમાં લખ્યું છે કે स्वरितादनुदात्तानां परेषां प्रचयः स्वरः । (३–१९) ઋગ્વેદમાં આ પ્રચય સ્વરનું પણ અંકન કરવા માટે (ઉદાત્તસ્વરની જેમ જ) કોઈ જ નિશાની કરવામાં આવતી નથી. પરંતુ આપણી સગવડ/ઓળખ ખાતર આવા પ્રચય સ્વરવાળા અક્ષર નીચે આપણે (×) ચોકડીની નિશાની મૂકીશું.

ઋગ્વેદના પહેલા મન્ત્રને ઉદાહરણ તરીકે લઈને આ દરેક ઉદાત્તાદિ સ્વરને જોઈશું.

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
होता॑रं र॒त्न॒धात॑मम् ॥ (ऋ . सं. १–१–१).

ઉપર કહ્યું છે તેમ ઋગ્વેદ(ની મુદ્રિત આવૃત્તિઓ કે હસ્તલિખિત પ્રતો)માં ઉદાત્ત અને પ્રચયને નોંધવા માટે કોઈ ચિહ્ન વપરાયું/તું નથી. (આથી તે બે સ્વરોની ઓળખ દુષ્કર બને છે.) પરંતુ આપણી સગવડ ખાતર, તે બે સ્વરોને અલગ તારવીને ઓળખવા માટે આપણે તે બેને અનુક્રમે (o) બિન્દુ અને (×) ચોકડીની નિશાનીથી દર્શાવ્યા છે.

૭. સંહિતાપાઠ અને પદપાઠનો સંબંધ

યજ્ઞક્રિયાઓ દરમ્યાન ઋષિઓને 'પવિત્ર જ્ઞાન' સમા વેદમન્ત્રોનું દર્શન થયું હતું. આ વેદમન્ત્રોનો મૂળપાઠ (Text) હાલમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારે મળે છે : (क) સંહિતાપાઠ અને (ख) પદપાઠ. દા. ત., ઋગ્વેદનો સૌથી પહેલો મન્ત્ર જોઈશું :

(क) સંહિતાપાઠ :

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
होता॑रं र॒त्न॒धात॑मम् ॥ (ऋ . सं. १–१–१)

આમ સંહિતાપાઠ એટલે બે પદો વચ્ચે સન્ધિ કરીને લખેલો/ઉચ્ચારેલો પાઠ.

(ख) પદપાઠ :

अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य ।
देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥

અહીં બે પદો વચ્ચેની સંહિતા = સન્ધિ છોડી નાખીને – ૧. સન્ધિને કારણે થયેલા ધ્વનિવિકારો–ધ્વનિપરિવર્તનો ને દૂર કરીને, વિભક્ત્યન્ત પદોને મૂળ સ્થિતિમાં લાવી દઈને; તે ૨. પ્રત્યેક પદને અલગ અલગ દર્શાવવામાં આવે છે; તથા ૩. પ્રત્યેક પદની પાછળ પૂર્ણવિરામ દર્શાવતો ઊભો દંડ મૂકવામાં આવે છે.

યાસ્કે (ઈ. સ . પૂર્વે ૬૦૦) પોતાના 'નિરુક્ત' નામના વેદાંગમાં આ 'સંહિતા'નું લક્ષણ આપતાં લખ્યું છે કે पदप्रकृतिः संहिता । (अ. १). જો કે આ લક્ષણ યાસ્કની પણ પૂર્વે 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય'માં આચાર્ય શૌનકે રજૂ કર્યું જ છે. 'સંહિતા'નું લક્ષણ રજૂ કરતાં આ વાક્યમાં બે રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યાં છે. જેમકે,

(१) पदप्रकृतिः (= ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો) पदानां या प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः संहिता । અર્થાત્ પદોની જે પ્રકૃતિ છે, તેને 'સંહિતા' કહેવાય છે. કારણ સંહિતામાંથી જ પદોને છૂટાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આથી વેદમન્ત્રોનો સંહિતાપાઠ એ જ મૂળ પ્રકૃતિ છે; અને પદપાઠ એ (પાછળથી ઊભી કરવામાં આવેલી) વિકૃતિ છે.

(૨) पदप्रकृतिः (= બહુવ્રીહિ સમાસ લઈએ તો–) पदानि प्रकृतिः यस्याः सा पदप्रकृतिः संहिता । અર્થાત્ પદો છે પ્રકૃતિ જેની; તેને 'સંહિતા' કહે છે. કારણ કે પદોને ભેગાં કરીએ; પદોને પરસ્પર જોડીએ ત્યારે (તેમાંથી) સંહિતાપાઠ ઊભો થાય છે. આમ વેદમન્ત્રમાં વપરાયેલાં પૃથક્ પૃથક્ ક્રિયાપદ અને નામપદો જ (વેદમન્ત્રની) મૂળ પ્રકૃતિ છે; અને એ પદોને સન્ધિથી પરસ્પર જોડી દીધા પછી ઊભો કરેલો સંહિતાપાઠ તે વિકૃતિ છે. ભર્તૃહરિ (ઈ. સ. ૪૫૦) એ પણ પોતાના 'વાક્યપદીય'માં આ દ્વિવિધ અર્થઘટન તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં લખ્યું છે કે– पदानां संहिता योनिः, संहिता वा पदाश्रया । (वा. प.)

આમ પ્રાચીન સમયથી पदप्रकृतिः संहिता । એ વાક્યના બન્ને પ્રકારનાં અર્થઘટન પ્રચલિત થયા હોવાથી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે કે ઋષિઓએ વેદમન્ત્રોનું દર્શન 'સંહિતા' સ્વરૂપે કર્યું હતું કે પૃથક્–પૃથક્ પદ રૂપે કર્યું હતું ! અહીં પદપાઠ પહેલાં રચાયો કે સંહિતાપાઠ પહેલો રચાયો ? એ પ્રશ્ન વિવાદગ્રસ્ત જ રહેવાનો છે. છતાંય મન્ત્રવાઙ્મયની રચના કેવળ પદોમાં જ થઈ હોય એવું માની શકાતું નથી. બીજી તરફ, અનેક મન્ત્રોમાં કેટલાક સંહિતાવિકારોને દૂર કરવાથી (જ)

તેનું છન્દોભંગત્વ દૂર કરી શકાય છે. (એવું **Vedic Metere** નામના પુસ્તકમાં પ્રોફે. આર્નોલ્ડે કહ્યું છે.) આથી અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવું માને છે કે ઋગ્વેદનું સંહિતારૂપ કાલાન્તરમાં નિશ્ચિત થયું છે અને મૌલિક રચનામાં (= વેદમન્ત્રોનું પહેલ વહેલું 'દર્શન' થયું ત્યારે) સર્વત્ર સન્ધિ નહોતી કરવામાં આવી. પ્રોફે. મેક્ડોનલના મતે–ઐતરેય બ્રાહ્મણના રચનાકાળ સુધી ઋગ્વેદનું સંહિતારૂપ તૈયાર નહોતું થયું. (જુઓ History of Sanskrit Literature, p. : 50) આથી અનેક વિદ્વાનો એવું માને છે કે ઋગ્વેદનું મૂળ સ્વરૂપ વર્તમાન 'સંહિતા' રૂપથી ભિન્ન હશે. પૂનાના પ્રોફે. એસ્ટેલરે All India Orintal Conference ૧૮, ૨૦ અને ૨૧ મા અધિવેશનોમાં આ વિષેનાં શોધપત્રો રજૂ કર્યાં છે; અને તેમાં ઋગ્વેદના મૂળ રૂપનું પુનર્નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; જો કે પ્રોફે. કે. વી. અભ્યંકર સાહેબે એનો સયુક્તિક પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે.

૮. પદપાઠકારો

પરંપરાથી સંહિતાપાઠ રૂપે મળેલા વેદમન્ત્રોનો પદપાઠ તૈયાર કરનારને पदकार (કે પદપાઠકાર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ('વ્યાકરણ મહાભાષ્ય'માં પતંજલિએ આવા એક 'પદકાર'નો 1–1–6 અને 3–1–109 સૂત્રભાષ્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.) આ રીતે વેદાભ્યાસની પરિપાટીમાં ઋગ્વેદના 'પદપાઠકાર તરીકે **શાકલ્ય**નું નામ, સામવેદના પદપાઠકાર તરીકે **ગાર્ગ્ય**નું નામ અને તૈત્તિરીય સંહિતાના પદપાઠકાર તરીકે **આત્રેય**નું નામ સાંભળવા મળે છે.

૯. પદપાઠનું મહત્ત્વ

શાકલ્ય મુનિએ ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો જે પદપાઠ તૈયાર કર્યો છે તેના દ્વારા 'વેદરક્ષા'નું કાર્ય આરંભાય છે. જેમકે, (क) પદપાઠને આધારે એક વિશિષ્ટ આયાસ કરીને વેદમન્ત્રના શબ્દ સ્વરૂપને સાચવવામાં આવે છે; (ख) વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન કરવામાં તે (પદપાઠ) ને પ્રાથમિક પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. (ग) અને મૂળ મન્ત્રની પ્રાચીનતા/પ્રામાણિકતા નક્કી કરવા તે સહાયક બને છે.

આ ત્રણેય મુદ્દાને વિગતે સમજવા પડશે :

(क) આપણે જાણીએ છીએ તેમ પદપાઠને આધારે જ આઠેક પ્રકારની 'વિકૃતિ'ઓ કરીને બ્રાહ્મણોએ વેદના શબ્દસ્વરૂપને યથાવત્ સાચવી રાખ્યું છે.*

* પ્રકૃતિભૂત સંહિતાપાઠમાંથી, સન્ધિ છોડીને જે પદપાઠ તૈયાર કર્યો છે તે પણ પહેલા પ્રકારની 'વિકૃતિ' છે.

જેમકે, 'ચરણવ્યૂહ' ઉપરના મહિદાસકૃત ભાષ્યમાં આ આઠ વિકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે :

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥

અર્થાત્ **શાકલ્યે તૈયાર કરેલા પદપાઠને આધારે જ** ૧. જટાપાઠ ૨. માલાપાઠ ૩. શિખાપાઠ ૪. રેખાપાઠ ૫. ધ્વજપાઠ ૬. દંડપાઠ ૭. રથપાઠ અને ૮. ઘનપાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

વેદમન્ત્રનો એકાદ શબ્દ પણ ખોવાઈ ના જાય–વિસ્મૃત કે વિકૃત ના થઈ જાય એની કાળજી રાખવા માટે બ્રાહ્મણ જાતિના લોકોએ, પદપાઠને આધારે જે ઉપર્યુક્ત આઠ વિકૃતિઓ તૈયાર કરી તેમાંથી ત્રણેકના નમૂના જોઈશું :

૧. ક્રમપાઠ : આ પ્રકારના પાઠમાં પદપાઠનાં દરેક શબ્દને બે વાર બોલવામાં આવે છે. એક શબ્દને આગળ આવી ગયેલા શબ્દની સાથે, તેમજ પાછળ આવતા શબ્દની સાથે પણ જોડવામાં આવે છે. ઉદા. ત. अ, ब, क અને ड–એને આપણે ચાર શબ્દો ગણી લઈએ તો તેમને ક્રમપાઠમાં આ પ્રમાણે બોલાય : अब, बक, कड........ ।

अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ (સંહિતાપાઠ). આ મન્ત્રનો પદપાઠ થશે – अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ (-પદપાઠ) આ પદપાઠમાંથી ક્રમપાઠ બનાવીશું તો તે આ રીતે થશે–

अग्निम् ईळे, ईळे पुरोहितम्, पुरोहितम्
यज्ञस्य, यज्ञस्य देवम्, देवम् ऋत्विजम् ॥ વગેરે.

૨. જટાપાઠ : જટાપાઠ એટલે ગૂંથેલો પાઠ. તેમાં દરેક જોડકું ત્રણ ત્રણ વાર બોલાય છે; અને બીજી વાર બોલાય છે તે વિપરીત ક્રમમાં બોલાય છે. જેમકે, માની લો કે–

<u>अग्निम्</u> <u>ईळे</u> <u>पुरोहितम्</u> <u>यज्ञस्य</u> <u>देवम्</u> = એવા પાંચ શબ્દો છે.
अ ब क ड च

તેના જટાપાઠમાં – अब, बअ, अब/बक, कब बक/कड, डक, कड એમ બોલાય છે. દા. ત. अग्निम् ईळे, ईळे अग्निम्, अग्निम् ईळे । ईळे पुरोहितं, पुरोहितम् ईळे, ईळे पुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितम्, पुरोहितं यज्ञस्य । વગેરે.

૩. ઘનપાઠ : પદપાઠને આધારે વેદમન્ત્રોના શબ્દોની ગૂંથણીની પરાકાષ્ઠા તો આ ઘનપાઠમાં થતી જોવા મળે છે. જેમ કે,

अब, बअ, अबक, कबअ, अबक,
बक, कब, बकड, डबक, बकड;
कड, डक, कडच, चडक, कडच વગેરે.

ઉદા. તરીકે –

(१) अग्निम् ईळे, ईळे अग्निम्, अग्निम् ईळे पुरोहितं,
पुरोहितम् ईळे अग्निम्, अग्निम् ईळे पुरोहितम् ।

(२) ईळे पुरोहितं, पुरोहितम् ईळे, ईळे पुरोहितं यज्ञस्य,
यज्ञस्य पुरोहितम् ईळे, ईळे पुरोहितं यज्ञस्य ।

(३) पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवं, देवं
यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवम् ॥ વગેરે.

(ख) વેદમન્ત્રોનું અર્થઘટન કરવા માટે સૌથી પહેલા પદપાઠને જ ધ્યાન ઉપર લેવો જોઈએ. જેમકે ૧ (१) अवसाय पद्वते रुद्र मृळ (ऋ ० १०–१६९–१) [અર્થાત્ "હે રુદ્ર ! પગવાળા ભોજનનું કલ્યાણ કરો."]માં અને ૧ (२) अवसायाश्वान् ० । (ઋ. ૧–૧૦૪–૧) [અર્થાત્ "(રથની સાથે જોડેલા) ઘોડાઓને છોડી નાખીને ..."] એ મન્ત્રમાં એકસરખો अवसाय શબ્દ આવેલો છે. હવે જો આપણી સામે કેવળ સંહિતાપાઠ જ રાખીએ તો પૂર્વોક્ત પહેલા મન્ત્રમાં अवसायનો શો અર્થ કરવો ? અને બીજા મન્ત્રમાંના अवसायનો શો અર્થ કરવો ? એવો સંદેહ ઊભો થાય છે. આવે પ્રસંગે પદપાઠકારોએ આ પદને કેવી રીતે જોયો છે = કેવી રીતે પૃથક્કૃત કરીને પદપાઠમાં દર્શાવ્યો છે ? એ તપાસવું ખૂબ જરૂરી = ઉપકારક બને છે. જેમકે, ૧૦–૧૬૯–૧માંના अवसाय શબ્દને પદપાઠમાં એક અખંડ પદ રૂપે રજૂ કર્યો છે, જ્યારે ૧–૧૦૪–૧માંના अवसाय શબ્દને પદપાઠમાં अवऽसाय । એ રીતે અવગ્રહથી પૃથક્કૃત કરીને દર્શાવ્યો છે. આથી સૂચિત થાય છે કે ૧૦–૧૬૯–૧માં ગત્યર્થક – अव ધાતુને अस એવો નામસાધક પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે (કે જેનો અર્થ 'માર્ગ ઉપર જનારું પ્રાણી = ગાય એવો કરવાનો છે); તથા ૧–૧૦૪–૧માં 'છોડી નાખવું' અર્થવાળા (–सो ધાતુને अव ઉપસર્ગ લગાડવામાં આવ્યો છે–એ સ્પષ્ટ કરવા પદપાઠકારોએ અવગ્રહની મદદથી अव ઉપસર્ગને જુદો દર્શાવ્યો છે. આમ પદપાઠને જોયા પછી જ જે તે પદ દૃષ્ટિએ ક્યું પદ હશે એ નક્કી કરી શકાય છે. બીજું એક ઉદાહરણ લઈશું. ૨. (१) दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम । (ऋ . १०–१६५–१) માં અને ૨

(૨) परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व. । (ऋ. . ૧૦–૧૬૪–૧)માં એકસરખો निर्ऋत्या શબ્દ આવેલો છે. પણ આ બન્ને જગ્યાએ એનો જે પદપાઠ કરવામાં આવ્યો છે તે અનુક્રમે । निःऋत्या । અને । निःऽऋत्यै । એ પ્રમાણે જોવા મળે છે. આથી આ બન્ને પદોના વ્યાકરણિક સ્વરૂપ બાબતે સ્પષ્ટતા મળી જાય છે કે પહેલા (૧૦–૧૬૫–૧) મન્ત્રમાં निर्ऋति શબ્દનું પંચમી/ષષ્ઠી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ વપરાયું છે; અને બીજા (૧૦–૧૬૪–૧) મન્ત્રમાં निर्ऋति શબ્દનું ચતુર્થી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ વપરાયું છે, (તેથી તે તે વિભક્તિ અનુસાર એ પદોના અર્થો કરવાના છે).

આમ પદપાઠને જોયા પછી જ મન્ત્રમાં વપરાયેલા પ્રત્યેક પદનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જ વિદ્વાનો પદપાઠને "વેદમન્ત્રના અર્થને સ્પષ્ટ કરનાર અને સાચવનાર પ્રથમ વ્યાખ્યાન" ગણે છે.

(ग) વેદમન્ત્રની પ્રાચીનતા/પ્રામાણિકતા નક્કી કરવામાં પણ પદપાઠ એક રીતે સહાયક બને છે. જેમ કે ઋગ્વેદના (૧) ૭–૫૯–૧૨, (૨) ૧૦–૧૯૦–૧, (૩) ૧૦–૨૦–૧, (૪) ૧૦–૧૯૦–૨, (૫) ૧૦–૧૨૧–૧૦ અને (૬) ૧૦–૧૯૦–૩- આ છ મન્ત્રોનો શાકલ્યે પદપાઠ આપ્યો નથી, પણ સંહિતાપાઠ રૂપે જ ફરીથી પદપાઠમાં મૂક્યો છે ! વળી, ખિલસૂક્તનો તો શાકલ્યે પદપાઠમાં (સંહિતારૂપે પણ) સમાવેશ કર્યો નથી. આથી કેટલાક વિદ્વાનો આવા મન્ત્રોને શાખાન્તરમાંથી, (વેદાન્તરમાંથી પાછળથી અહીં ઋગ્વેદમાં) આવેલાં ગણે છે.

આમ પદપાઠનું ઉપર્યુક્ત ત્રણેય દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વ છે.

૧૦. પદપાઠની ભૂમિકા

શાકલ્ય મુનિએ વેદમન્ત્રોનો પદપાઠ તૈયાર કર્યો હશે ત્યારે એમના મનમાં પદપાઠનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ રહ્યો લાગે છે કે સંહિતા (= સન્ધિ)–ના નિમિત્તે બે પદોની વચ્ચે થયેલા બધા જ ધ્વનિવિકારોને દૂર કરીને તેને એના મૂળ/શુદ્ધ રૂપે–પ્રકૃતિ સ્વરૂપે–રજૂ કરવાં. પરિણામે, તેમણે પદસંહિતાના નિમિત્તે થયેલાં દીર્ઘત્વ, ગુણ, વૃદ્ધિ, લોપ અનુનાસિકત્વ, અનુસ્વારત્વ, તાલવ્યભાવ, મૂર્ધન્યભાવ, વિસર્જનીયવિકાર આદિને દૂર કરીને પદપાઠમાં પદોને અસંહિત રૂપે રજુ કર્યાં છે. વળી, અર્થબોધના પ્રસંગે કોઈ વિપ્રતિપત્તિ ના રહે એટલા માટે જ્યાં ઉપસર્ગનો ધાતુની સાથે સંયોગ કરીને સંહિતાપાઠમાં રજૂઆત થઈ હોય કે બે નામપદો વચ્ચે સમાસ થયો હોય ત્યાં ત્યાં તેવા બે જુદા જુદા અર્થઘટકોને અવગ્રહની મદદથી પૃથક્કૃત કરીને પદપાઠમાં દર્શાવ્યા છે. એ જ પ્રમાણે, અમુક વ્યાકરણિક કોટિ

સ્પષ્ટ કરવા માટે એમણે, તેવાં રૂપોને પદપાઠમાં મૂકીને તેની પાછળ इति એવો નવો શબ્દ ઉમેર્યો છે. (આવા દરેક મુદ્દાનું વિગતે સોદાહરણ વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું.)

હવે, પદપાઠની પ્રક્રિયામાં જે એક–બે પારિભાષિક શબ્દો વપરાય છે તેનો પરિચય કરી લઈશું. સંહિતામાં પદચ્છેદ કરીને, સન્ધિજન્ય વિકારોને દૂર કરીને પદોનું જે પ્રકૃતિદર્શન કરાવવામાં આવે છે તેને समापत्ति (= પદને મૂળ સ્થિતિમાં મૂકી બતાવવું.) કહેવામાં આવે છે તથા પદચ્છેદ કરીને દર્શાવેલા પ્રત્યેક પદને समापाद्य (= મૂળ સ્થિતિમાં લાવીને મૂકેલું) કહે છે.

બીજું, પદપાઠની પ્રક્રિયામાં–૧ ઉપર્યુક્ત 'સમાપત્તિ'નું કામ કરવા ઉપરાંત; ૨. બે પદો વચ્ચે સન્ધિ થવાથી પૂર્વ પદનો અંતિમ સ્વર અને તેની પાછળના પદનો આદિસ્વર પણ પરસ્પરમાં ભળીને, સંહિતાપાઠમાં તે જુદી રીતે વ્યક્ત થયા હોય છે. હવે, સંહિતાને કારણે પરિવર્તિત થયેલાં આવાં બે પદોના ઉદાત્તાદિ સ્વરને પણ મૂળ સ્થિતિમાં લાવી પદપાઠમાં દર્શાવવાના હોય છે.

૧૧. 'સમાપત્તિ'ના નિયમો

ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો શાકલ્યે જે પદપાઠ રજૂ કર્યો છે તેના એક–બે નમુના જોઈશું. ત્યાર પછી, બે પદો વચ્ચેના સન્ધિજન્ય વિકારો દૂર કરીને, એના મૂળ સ્વરૂપે સ્થાપતી વખતે–સમાપત્તિ કરતી વખતે–શાકલ્યે કયા નિયમો કામે લગાડ્યા છે ? એનો અભ્યાસ શરૂ કરીશું.

ઉદાહરણ–૧ (સંહિતાપાઠ)

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जंनिष्यते ।
अश्वायन्तों मघवन्निन्द्र वाजिनों गव्यन्तंस्त्वा हवामहे ॥
(ऋ. ७–३२–२३)

પદપાઠ :

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते । अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥

અહીં, સંહિતાપાઠના પદોની વચ્ચે થયેલી સન્ધિઓને દૂર કરી દેતી વખતે શાકલ્યે જે કેટલાક સન્ધિજન્ય વિકારોને દૂર કર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

	સંહિતાપાઠમાં		પાદપાઠમાં
(૧)	त्वावाँ	→	। त्वाऽवान् ।
(૨)	अन्यो	→	। अन्यः ।

(३) अश्वायन्तो → । अश्वऽयन्तः ।
(४) मघवन्निन्द्र → । मघऽवन् । इन्द्र ।
(५) गव्यन्तस्त्वा → । गव्यन्तः । त्वा ।

અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં સંહિતાપાઠમાં જોવા મળતા અનુનાસિકત્વને દૂર કરવામાં આવેલ છે. બીજા ઉદા.માં अन्यो પદમાંના ओ કારને પદપાઠમાં વિસર્ગ (:) રૂપે ફેરવવામાં આવેલ છે. ત્રીજા ઉદા.માં આ મન્ત્રના છન્દો બંધારણને જાળવવા પાદારંભે આવેલા બીજા અક્ષરને 'ગુરુ' કરવા જે દીર્ઘત્વ કરવામાં આવ્યું છે, તેને પદપાઠમાં ફરીથી મૂળ હ્રસ્વ રૂપે (= अश्वा → अश्व) ફેરવવામાં આવ્યું છે ચોથા ઉદા.માં બે न् કારમાંથી એક नुट् આગમનો न् કાર પદપાઠમાં પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે તથા પાંચમા ઉદા.માં જે स्કારનું શ્રવણ થાય છે તેને પદપાઠમાં વિસર્ગરૂપે સ્થાપવામાં આવેલ છે.

ઉદાહરણ–૨ (સંહિતાપાઠ)

यत्रा वदेते । अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

(ऋ. १०–८८–१७)

પદપાઠ :

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः च ।
यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ॥

અહીં (૧) સંહિતાપાઠના वदेते પદને, પદપાઠમાં એક નવા इति શબ્દનો ઉમેરો કરીને દર્શાવ્યું છે; તથા (૨) यज्ञन्योः પદ (સામાસિક પદ છે એવું સ્પષ્ટ કરવા તે)ને પદપાઠમાં અવગ્રહ સાથે દર્શાવ્યું છે.– આમ હવે એ તપાસવાનું રહે છે કે પદપાઠકારે સમાપત્તિની (= પદોને સન્ધિમુક્ત કરીને એના મૂળ સ્વરૂપે મૂકી આપવાની) પ્રક્રિયા દરમ્યાન કયા કયા નિયમોનું પાલન કર્યું છે.

(૧) નિયમ : સન્ધિને કારણે થયેલા ધ્વનિવિકારોને દૂર કરવા જોઈએ. જેમકે,

(क) બે સ્વર પાસે પાસે આવવાથી થયેલી સન્ધિ છોડી કાઢવી.

દા.ત. (૧) वाजायामृताया → । वाजाय । अमृताय ।
(૨) आत्मेन्द्रस्य → । आत्मा । इन्द्रस्य ।
(૩) भुवनेष्वर्पितः → । भुवनेषु । अर्पितः ।

(ख) બે વ્યંજન પાસે પાસે આવવાથી થયેલી સન્ધિ છોડી કાઢવી.

દા.ત., (૧) सोमं मनीषाः → । सोमम् । मनीषाः ।
(૨) सहस्त्रजिद्धिन्वानो → । सहस्त्रजित् । हिन्वानः ।
(૩) कृत्व्यो रसो → । कृत्व्यः । रसः ।

(ग) એક વ્યંજનની પાછળ સ્વર આવવાથી થયેલી સન્ધિ છોડી કાઢવી.

દા.ત., (१) राजानमस्य → । राजानम् । अस्य ।
(२) क्षरदिन्द्रस्य → । क्षरत् । इन्द्रस्य ।
(३) कोशाँ अचिक्रदत् → । कोशान् । अचिक्रदत् ।
વગેરે વગેરે.

(૨) નિયમ : સન્ધિજન્ય વિકારોને દૂર કરીને પૃથક્કૃત કરેલા પ્રત્યેક (સમાપાદ્ય) પદોની પાછળ ઊભો દંડ મુકવો. જેમ કે,

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । (સંહિતા)– अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।

(૩) નિયમ : પાદપાઠમાં इति કરણ ક્યારે કરવું ? એ અંગેનો નિયમ :

(क) દીર્ઘ ई કારાન્ત, દીર્ઘ ऊ કારાન્ત અને ए કારાન્ત દ્વિવચનનાં રૂપોને 'પ્રગૃહ્ય' કહેવામાં આવે છે. આવાં પ્રગૃહ્યસંજ્ઞક પદોની પાછળ પદપાઠમાં इतिं એવું નવું પદ ઉમેરીને દર્શાવવામાં આવે છે. (આવું નવું ઉમેરેલું इतिं પદ હંમેશાં આદ્યુદાત્ત હોય છે = तिं ની ઉપર સ્વરિતસ્વરની નિશાની મૂકવાની હોય છે.) જેમકે,

द्यावांपृथिवी → । द्यावांपृथिवी इतिं ।
हरीं → । हरी इतिं ।
साधू → । साधू इतिं ।
उभे यंतेते → । उभे इतिं । यतेते इतिं ।

(ख) સંબોધનવાચક ओ કારાન્ત પદો કે ओ કારાન્ત અવ્યયોની પાછળ પણ પદપાઠમાં इतिं કરણ કરવામાં આવે છે.

१. । वायो इतिं । २. । इन्दो इतिं । ३. अथो इति । (૧૦–૯૦–૫)

(ग) अस्मद्–युष्मद् ના વેદમાં વપરાયેલાં જે ए કારાન્ત રૂપો હોય તેને પદપાઠમાં इतिं કરણ સાથે દર્શાવ્યા છે.

अस्मे इतिं । युष्मे इतिं । (૧૦–૭–૪)

(घ) સંહિતામાં આવેલા उ નિપાતને પણ પ્રગૃહ્યસંજ્ઞક ગણીને પદપાઠમાં તેનો દીર્ઘ કરીને, તથા અનુનાસિકત્વની નિશાની સાથે મુકાય છે, અને તેની પાછળ इतिं કરણ પણ કરાય છે. જેમ કે,

उ → । ऊँ इतिं ।

(ङ) રિફિત (= રેફમાંથી જન્મેલા) વિસર્જનીયના રેફમૂલત્વને પ્રકટ કરવા માટે પદપાઠમાં इतिं કરણ કરવામાં આવે છે.

प्रातः सोमम् (७–४१–१) → । प्रातर् इतिं

पुनः सुत्यमंन्त्राः → । पुनर् इतिं ।

अहः स्वर्विविदुः (१–७१–२) → । अहुरितिं ।

વિશેષ : રેફાન્ત શબ્દ જો સંહિતામાં પણ રેફયુક્ત જ સંભળાતો હોય (એટલે કે તે રેફનો સંહિતામાં વિસર્ગ ના થઈ ગયો હોય તો) તેવા શબ્દના પદપાઠમાં इति કરણ થતું નથી. દા.ત.

प्रातरुग्निम् । (७–४–१) → । प्रातः । अुग्निम् ।

(૪) નિયમ : સંહિતામાંથી પદોને છૂટાં પાડીને **પદપાઠમાં દર્શાવીએ ત્યારે કયા કયા પદોમાં વચ્ચે 'અવગ્રહ'ની નિશાની મૂકવામાં આવે છે** એ અંગેના નિયમો :–

(क) ઉપસર્ગ સહિત ક્રિયાપદનો (એકપદ રૂપે) પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે પદપાઠમાં તેમને અવગ્રહથી પૃથક્કૃત કરીને દર્શાવાય છે.

૧. उपयाथः (१–३४–१) → । उपऽयाथः ।

૨. કોઈ ક્રિયાપદમાં બે ઉપસર્ગ વપરાયા હોય તો, પ્રથમ ઉપસર્ગની પાછળ અવગ્રહની નિશાની મુકાય છે :

प्रत्यांवर्तय (६–४७–१) → । प्रतिऽआवर्तय ।

– વિશેષ : संस्कृतम् । કે संस्कृतः । (५–७६–२, ८–३३–९) શબ્દોને પદપાઠમાં અવગ્રહથી છૂટા પડાતા નથી.

(ख) સંહિતામાં આવેલા સામાસિક શબ્દને પદપાઠમાં દર્શાવતી વખતે બે પદોની વચ્ચે અવગ્રહ મૂકીને પૃથક્કૃત કરીને લખાય છે :

पुरोहिंतम् (१–१–१) → । पुरःऽहिंतम् ।

राजपुरुषः → । राजऽपुरुषः ।

– વિશેષ (૧) : બેથી વધારે પદો ભેગા મળીને સામાસિક શબ્દ બન્યો હોય તો છેલ્લા શબ્દની પૂર્વમાં (કેવળ એકવાર) અવગ્રહ વપરાય છે.

– प्रजापंतिः । → । प्रजाऽपतिः (અહીં प्र + जा + पतिः એવાં ત્રણ પદોનો સમાસ છે).

– प्रजापंतिसृष्टः । → । प्रजापंतिऽसृष्टः ।

– વિશેષ (૨) : દેવતા દ્વન્દ્વ સમાસ તથા નઞ્સમાસમાં અવગ્રહ વપરાતો નથી.

– इन्द्रावरुणा । (૩–૬૨–૧)→ । इन्द्रावरुणा

– अवीरां: । (૭–૪–૬) → । अवीरां: ।

(ग) भ्याम्, भिस्, भ्यस्, सु વિભક્તિ પ્રત્યયો પણ (પદપાઠમાં) અવગ્રહથી પૃથક્કૃત કરીને દર્શાવાય છે.

सुमत्सुं (१–६६–६) → । सुमत्ऽसुं ।

सप्तमातृभि : (१–३४–१) → । सप्तमातृऽभिः ।

पुद्भ्यां भूमिर् (१०–९०–१४)→ । पत्ऽभ्याम् ।

વિશેષ : પણ જો भ्याम्, भिस् પ્રત્યયની પૂર્વે દીર્ઘસ્વર (= ગુરુ અક્ષર નહી) હોય તો અવગ્રહ મુકાતો નથી. દા.ત., देवेभिः । (१–१–५) → । देवेभिः ।

(ङ) અમુક પ્રત્યયો–જેવા કે, ૧. ઈચ્છાદર્શક क्यच् = य પ્રત્યય, ૨. क्वसु = वस् પ્રત્યય અને કેટલાક તદ્ધિતના પ્રત્યયો **દા.ત.**, ૩. मत्–वत् ૪. त्व, ५. था, ६. तर – तम, ७. त्रा ८. धा, ९. शस् (शः), १०. ताति, ११. मय પ્રત્યયોને પણ પદપાઠમાં અવગ્રહથી દર્શાવાય છે. જેમ કે,

सुम्नयुः → । सुम्नऽयुः ।

पपिवान् → । पपिऽवान् ।

सप्तीवन्तः → । सप्तीऽवन्तः । (१०–६–६)

इन्द्रवाततमाः → । इन्द्रवातऽतमाः । (,,)

(૫) નિયમ : इतिं કરણ અને અવગ્રહ બન્નેની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે એવા સન્દર્ભો :

(क) પ્રગૃહ્યસંજ્ઞક દ્વિવચનનાં રૂપોમાં સમાસ પણ થયો હોય તો તેવા શબ્દના પદપાઠમાં પહેલાં इति કરણ કરીને, પછી સમાસના ઉત્તરપદની પૂર્વે અવગ્રહનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે,

૧. संयती → । संयती इतिं सम्ऽयती ।

२. पंथिरक्षीं (१०–१४–११) → । पथिरक्षी इतिं पथिऽरक्षीं ।

(**નોંધ** : પદપાઠમાં પણ इतिं કરણના પ્રસંગોએ જો સન્ધિ કરવી પડે તો = પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેવી સન્ધિ કરવી અનિવાર્ય છે.)

३. अश्वेंइव (३–३३–१) → । अश्वे इवेत्यश्वेंऽइव ।

(ख) સંબોધન પદ, કે જે ओ કારાન્ત (= પ્રગૃહ્યસંજ્ઞક) હોય અને સમાસથી બનેલું હોય તો પદપાઠમાં પહેલાં इतिं કરણ કરીને, **પછી** સમાસના ઉત્તરપદની પૂર્વે અવગ્રહનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવે છે. દા.ત.,

शंतक्रतो (૧૦–૧૧૨–૬) → । शतक्रतो इतिं शतऽक्रतो ।

(૬) નિયમ : इतिं કરણ અને 'ચર્ચા' (= પુનરુચ્ચારણ)ના સન્દર્ભો

(क) સંહિતાપાઠમાં જે આખ્યાત પદોના અંતમાં, રેફિત (= રેફમાંથી જન્મેલો) વિસર્જનીય મળે છે; તેના પદપાઠમાં પહેલાં इतिं કરણ, અને પછી તે પદનું પુનરુચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. જેમકે,

૧. भाः परावतः → । भारिति भाः । पराऽवतः ।

૨. वेदनाकः → । वेदंना । अकरित्यंकः । =(अकर् इति अकः)

૩. पूरवैं कः → । पूरवैं । करितिं कः ।

(અહીં किम् સર્વનામનું પુંલિંગ પ્ર.વિ.એ.વ.નું कः રૂપ હોય તો આવું इतिकरण અને 'ચર્ચા થતી નથી. પણ ક્રિયાપદના રૂપ તરીકે कः રૂપ આવ્યું હોય તો જ આવું करि ति कः । થાય છે.)

૪ वह्निरावः (૩–૫–૧) → । आवरित्यांवः ।

૫. वेः (૧૦–૫–૧) → । वेरिति वेः ।

(૭) નિયમ : છાન્દસદીર્ઘ (= સામવશ) સન્ધિવાળાં પદોના પદપાઠની વ્યવસ્થા અંગેનો નિયમ

(क) ઋચાઓ છન્દોબદ્ધ હોવાથી ક્યારેક છન્દો બંધારણ મેળવવા માટે અમુક નિપાતોને સંહિતાપાઠમાં દીર્ઘ (સ્વરાન્ત) કરીને વાપર્યા હોય છે. તેમનો પદપાઠ કરતી વેળાએ તેમને ફરીથી હ્રસ્વ કરીને દર્શાવવાના હોય છે. જેમકે–

अच्छा → अच्छ । अथां (૧૦–૧૪–૧૦) → । अथं । घा → (૧૦–૧૦–૧૦) । घ । આવાં કેટલાંક અવ્યયપદો આ પ્રમાણે છે : अच्छ, अति, अथ, अद्य, अध, अव, उत, एव, किल, घ, न, प्र, स्म, ह, इव, इह, च , अत्र, उभयत्र, कुत्र, तत्र, नु વગેરે.

(ख) આથી ઉલટું 'उ' એવા નિપાત = અવ્યયની બાબતમાં જોવા મળે છે. જેમકે, તે उ અવ્યય સંહિતાપાઠમાં હ્રસ્વ સ્વર રૂપે વપરાયો હોય છે, પણ તેને પદપાઠમાં દર્શાવવાનો હોય તો તેને દીર્ઘ ऊ કરીને સાનુનાસિક (=અનુનાસિકત્વની બિન્દી ચઢાવીને इति કરણ સાથે) વાપરવાનો હોય છે :

उ → । ऊँ इतिं ।

*

આ નિયમોની મદદથી સૌથી પહેલાં જે સંહિતાપાઠ આપેલો હોય, તેમાંથી એક પછી એક પદને **(૧) સન્ધિ છોડી કાઢીને** તેના મૂળ સ્વરૂપમાં લાવીને, પ્રત્યેક પદને બે ઊભા દંડની વચ્ચે મૂકી દેવાં; તથા (૨) તેવે વખતે ઉપર વર્ણવેલા નિયમો મુજબ જો તે પદમાં અવગ્રહ મૂકવાની જરૂર હોય, इति કરણથી દર્શાવવાની જરૂર હોય (વગેરે) તો તે મુજબ સંસ્કાર કરીને તેને પદપાઠમાં = બે ઊભા દંડની વચ્ચે દર્શાવવા. **આટલું 'સમાપત્તિ'નું કાર્ય કરી લીધા પછી** (૩) સંહિતાપાઠમાં (જ) જે બે નિશાનીઓ [૧. અનુદાત્તની અને ૨. સ્વરિતની] આપી હોય, તેની મદદથી બાકીના બે (= પ્રકટપણે નહિ દર્શાવેલા) સ્વરો (= ઉદાત્ત/અથવા સ્વતન્ત્ર સ્વરિત અને ૨. પ્રચય]ને શોધી કાઢવા આ માટેના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે :

૧૨. સંહિતામાંથી ઉદાત્ત / સ્વતન્ત્ર સ્વરિત અને પ્રચય શોધવાના નિયમો

ભૂમિકા : ૧ (क) પાણિનિએ વૈદિક મન્ત્રો(ના પદપાઠ)નો અભ્યાસ કરીને એક તારણ રજૂ કર્યું છે. अनुदात्तं पदम्, एकवर्जम् । पा. सू. ६–१–१५२ "વેદ મન્ત્રોના દરેક પદમાં એક અક્ષરને છોડીને, બાકીના દરેક અક્ષર અનુદાત્ત સ્વરવાળા હોય છે." દા.ત., यज्ञेन એવા પદમાં ज्ञे અક્ષરમાં માની લો કે ઉદાત્ત સ્વર (ધર્મ) રહેલો છે, તો તે 'ज्ञे' સિવાયના બાકીના બે અક્ષર (य અને न) અનુદાત્ત સ્વર (ધર્મ)વાળા હોવાના જેમ કે, यज्ञेन ॥

હવે, પાણિનિનું બીજું નિરીક્ષણ એ છે કે उदात्ताद् अनुदात्तस्य स्वरितः । પા. સૂ. ૮–૪–૬૩ અર્થાત્–" ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરની પાછળ જે અક્ષર અનુદાત્ત સ્વરવાળો આવેલો હોય, તે સ્વરિત સ્વરવાળો બની જાય છે." જેમ કે यज्ञेन → यज्ञेनं ॥ (આમ ज्ञे ના ઉદાત્તની પાછળ આવેલો न નો અનુદાત્ત સ્વર સ્વરિત સ્વરમાં ફેરવાઈ જાય છે.)

૧. (ख) ઉપરે જે ૬–૧–૧૫૨ સૂત્ર રજૂ કર્યું છે તે મુજબ "વેદમન્ત્રના પ્રત્યેક પદમાં કોઈ એક અક્ષરને વર્જીને = છોડીને બાકીના અક્ષરો (જ) અનુદાત્ત હોય છે." એમ જે કહેવાયું છે તેનો ગર્ભિતાર્થ એ છે કે અનુદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરોમાંથી જે એક અક્ષરને છોડી દેવાની વાત છે તે એક અક્ષર કયા સ્વરવાળો હશે ? તો એ એક સ્વર ઉદાત્ત સ્વરવાળો અક્ષર હશે. ચાર પ્રકારના સ્વરો (= સ્વરધર્મો)માંથી [૧. ઉદાત્ત, ૨. અનુદાત્ત, ૩. (પરતન્ત્રી) સ્વરિત અને ૪. પ્રચયમાંથી] પ્રધાન સ્વર તે આ ઉદાત્ત સ્વર જ ગણાય છે.

[ક્યારેક કોઈક પદમાં પ્રધાન સ્વર રૂપે ઉદાત્ત સ્વર ના હોય, તો ત્યાં એક 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વર' હોવાની સંભાવના છે. આવો 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' પણ ઉદાત્તની સમકક્ષ પ્રધાન સ્વર જ ગણાય છે. પાણિનિના મનમાં एकवर्जम् શબ્દથી

પ્રત્યેક પદમાં કાં તો એક ઉદાત્ત સ્વર કે કાં તો સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વર હશે. (અને એ સિવાયના અક્ષરોમાં બીજા બધા અક્ષરો અનુદાત્ત હોવાના) એમ કહેવું અભીષ્ટ છે. આવા સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વર વિષે હવે પછીના પૃષ્ઠોમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું.]

૧. (ગ) ક્યારેક વેદના અમુક શબ્દો, જેવા કે—દેવતાવાચક બે નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય ત્યાં દેવતા દ્વન્દ્વ સમાસવાળા પદમાં એકને બદલે બે પ્રધાન સ્વર = ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરો હોઈ શકે છે : દા.ત. मित्रावरुं णा । द्यावांपृथिवी । અહીં બિન્દીવાળા અક્ષરો ઉદાત્તસ્વરવાળા છે.)

આ સિવાય અન્ય પદો, દા.ત., बृहस्पतिं । માં પણ બે ઉદાત્ત સ્વર મળે છે. (આવા પદોને 'દ્વ્યુદાત્ત—પદ' કહે છે.)

૨. વેદમંત્રના પ્રત્યેક પદમાં **સામાન્ય રીતે** તો એક અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો (કે ક્યારેક સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વરવાળો) હોવાનો જ. પણ ક્યારેક તેવું ના હોય, અર્થાત્ કોઈ પદમાં બધા જ અક્ષરો અનુદાત્ત સ્વરવાળા હોય તો એવું થવું — એવું પદ મળવું — શક્ય છે. દા.ત. વેદમંત્રમાં ૧. જે મુખ્ય વાક્યનું ક્રિયાપદ હોય, ૨. अस्मद्-युष्मद्નાં વૈકલ્પિક નઃ, વઃ જેવાં રૂપો હોય, इदम् નું વૈકલ્પિક एनम् રૂપ હોય; ૩. અમુક ઉ, ચ વગેરે નિપાતો = અવ્યયો હોય કે ૪. પાદાદિમાં ન આવેલું હોય એવું સંબોધન પદ હોય તો તે 'સર્વાનુદાત્ત' પદ હોય છે. અર્થાત્ આવાં પદોમાં બધા જ અક્ષરો અનુદાત્ત સ્વરવાળા હોય છે.

૩. આ પરિશિષ્ટના આરંભે જણાવ્યું છે તે મુજબ ઉદાત્તાદિ સ્વર (ધર્મો) 'અક્ષરો'ના આશ્રયે જ રહે છે. આથી જે કેવળ વ્યંજન રૂપ વર્ણો છે. (દા.ત. त्, म्), તેમાં કદાપિ ઉદાત્તાદિ સ્વરો રહેતા નથી; અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારની નિશાની લગાડવામાં આવતી નથી. આ માટે પાણિનીય વ્યાકરણની એક પરિભાષા છે કે स्वरविधौ व्यञ्जनम् अविद्यमानवत् भवति । 'સ્વરવિધિમાં વ્યંજનને ન હોવા બરોબર ગણવામાં આવે છે.'

* * *

ઉદાત્તસ્વર શોધવાના નિયમો

સંહિતાપાઠમાં આપેલા અનુદાત્તસ્વરનાં (—) ચિહ્નો અને સ્વરિતસ્વરનાં (।) ચિહ્નોને આધારે (પહેલાં સંહિતાપાઠમાં જ) ઉદાત્ત અને પ્રચયસ્વરો કેવી રીતે શોધવા ? તેના નિયમો નીચે મુજબ છે :

(૫) સંહિતાપાઠની સ્થિતિમાં જે મંત્ર લખેલો હોય તેમાં જે જે અક્ષર ઉપર સ્વરિતસ્વરની (= ઊભા લીટાની) નિશાની આવેલી હોય, તે સ્વરિત સ્વરની

પાછળ, અનુદાત્ત સ્વર (=નીચે આડા લીટાવાળા અક્ષર) સુધી જતાં, વચ્ચે જે ખાલી અક્ષરો (= નિશાની વગરનાં અક્ષરો) આવેલા હોય તેને 'પ્રચય સ્વર'વાળા જાણવા. અને તેમને નીચે (સંહિતાપાઠમાં જ) ચોકડીની (×) નિશાની મૂકી દેવી. દા.ત. सं गंच्छस्व पितृभिः ०। → सं गंच्छस्व पितृभिः ०। (૧૦–૧૪–૮)

(૨) સ્વરિતસ્વરની નિશાનીવાળા અક્ષરની પૂર્વે, અનુદાત્તસ્વર સુધી જતાં, વચ્ચે જે ખાલી (= નિશાની વગરનાં) અક્ષરો આવેલા હોય, તેમને ઉદાત્તસ્વરવાળા જાણવા; અને તેમની નીચે (સંહિતાપાઠમાં જ) '૦' બિંદીની નિશાની મૂકી દેવી. દા.ત. सुप्त क्षंरन्ति शिशंवे ० । (૧૦–૧૩–૫) → सुप्त क्षंरन्ति शिशंवे ०।

(૩) અનુદાત્ત સ્વરની નિશાનીવાળા બે અક્ષરોની વચ્ચે જે ખાલી અક્ષરો આવેલા હોય તેમને પણ ઉદાત્તસ્વરવાળા ગણીને, તેમની નીચે '૦' બિંદીની નિશાની મૂકી દેવી. દા.ત.

मन्द्रो होता स जुह्वां ०। (૧૦–૬–૪) →

मन्द्रो होता स जुह्वां ०।

(૪) સંહિતાપાઠમાં જ્યાં १ કે ३ ની નિશાની મૂકેલી હોય, તેની પાછળના (નિશાની વગરના) અક્ષરને પણ ઉદાત્ત જાણવો; અને તેને (સંહિતાપાઠમાં જ) '૦' ની નિશાનીથી દર્શાવવો. દા.ત. तन्वा ३ शूशुंजानः । (૧૦–૩૪–૬) → तन्वा ३ शूशुंजानः ।

(૫) કોઈ પણ મન્ત્રના પૂર્વાર્ધ (= પૂર્વ અર્ધર્ચ) કે ઉત્તરાર્ધ (= ઉત્તર અર્ધર્ચ)ના આરંભે આવેલ અનુદાત્ત કે સ્વરિતની નિશાનીની પૂર્વે જે એક–બે અક્ષર ખાલી (= નિશાની વગરના) હોય તેને પણ ઉદાત્તસ્વરવાળા જાણવા; અને તેમની નીચે (સંહિતાપાઠમાં જ) '૦' બિંદીની નિશાની મૂકવી. દા.ત. न मां मिमेथ ०। (૧૦–૩૪–૨) → न मां मिमेथ ०। તથા तत्र गावंः कितव ०। (૧૦–૩૪–૧૩) → तत्र गावंः कितव ०।

(૬) કોઈ પણ મન્ત્રના પૂર્વાર્ધના અંત ભાગે કે ઉત્તરાદ્ર્ધના અંત ભાગે છેલ્લા અનુદાત્ત સ્વર(ના આડા લીટાની નિશાની) પછી એકાદ અક્ષર નિશાની વગરનો હોય તો તેને પણ ઉદાત્તસ્વરવાળો જાણવો, અને એને (સંહિતાપાઠમાં જ) બિંદી '૦'ની નિશાની કરીને ઉદાત્ત જાહેર કરવો. દા.ત. ० – प्रौक्षन् पुरुं षं जातमंग्रतः । (૧૦–૯૦–૭) → प्रौक्षन् पुरुषं जातमंग्रतः ।

* * *

આ છયે નિયમને વારાફરતી નીચેના મન્ત્રમાં કામે લગાડીને સંહિતાપાઠમાં આપણને (પહેલેથી આપી રાખેલા અનુદાત્ત અને સ્વરિતસ્વરના ચિહ્નોની મદદથી) જે જે અક્ષરો નિશાની વગરના પડ્યા છે, તેમાંથી કયો અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો છે અને કયો અક્ષર પ્રચય સ્વરવાળો છે ? તે શોધી કાઢીશું :

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १०–९७–१

(૧) પહેલે તબક્કે, કેવળ જે જે અક્ષર ઉપર સ્વરિતસ્વરની નિશાની (। ઊભો લીટો) આપેલ છે તેની મદદથી ઉપર બતાવેલા પહેલા બે નિયમ કામે લગાડીએ તો—એટલે કે (क) સ્વરિતસ્વરની પાછળ, અનુદાત્ત સુધી જતાં વચ્ચે જે ખાલી અક્ષર આવે તેને 'પ્રચય' (×) જાહેર કરીએ; અને (ख) સ્વરિતની પૂર્વે, અનુદાત્તસ્વર સુધી જતાં, વચ્ચે જે ખાલી અક્ષર આવે તેને ઉદાત્ત (०) સ્વરવાળો જાહેર કરીએ.

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

(૨) બીજે તબક્કે—નિયમ નં. ૩ કામે લગાડીશું. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બે અનુદાત્તની વચ્ચે જે ખાલી અક્ષરો આવેલા હોય તેને ઉદાત્ત જાહેર કરવા તેમની નીચે બિંદીની નિશાની મૂકી દઈશું :

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

(૩) ત્રીજે તબક્કે—નિયમ નં. ૫ અને ૬ કામે લગાડીએ તો (क) પૂર્વાદ્ર્ધમાં સ્વરિતની પૂર્વે અને ઉત્તરાર્ધમાં અનુદાત્તની પૂર્વે જે (या, ओ અને म) અક્ષરો નિશાની વગરના છે, તેમને ઉદાત્ત જાહેર કરવા પડશે. તથા (ख) પૂર્વાર્ધના અંત ભાગે અનુદાત્ત (पु) ની પાછળ નિશાની વગરના ખાલી અક્ષર (ग) ને ઉદાત્ત જાહેર કરવો પડશે. આ મુજબ—

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

[આમ ઉપર દર્શાવેલા છયે નિયમમાંથી જેટલા નિયમ કામે લગાડાય એમ હોય તે દરેકને વારાફરતી કામે લગાડી લઈને, છેલ્લે એ તપાસી લેવું કે **એક**

પણ અક્ષર નિશાની વગરનો તો બાકી રહી જતો નથી ને ? ઉપર જુવો કે પ્રત્યેક અક્ષરને કોઈક ને કોઈક નિશાની મળી ગઈ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણે સંહિતાપાઠમાં જે બે સ્વરો (અનુદાત્ત અને સ્વરિત)ની નિશાનીઓ આપી રાખી હતી, તેની મદદથી, ઉપર્યુક્ત છ નિયમોને વારાફરતી કામે લગાડીને બાકીના બે સ્વરોને = ઉદાત્ત અને પ્રચયને, (કે જેમને પરંપરાથી સંહિતામાં નિશાની વગરના રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમને) આપણે શોધી કાઢ્યા છે.]

* * *

હવે, ૧૧માં મુદ્દામાં આપેલા 'સમાપત્તિના નિયમો'ને આધારે પદપાઠ તૈયાર કરીશું. તેમાં ત્રણ તબક્કાઓ છે. જેમકે,

[નિયમ–૭] (क) સંહિતાપાઠમાં બે પદો વચ્ચે જે જે સંધિ થઈ હોય તેને છોડી કાઢવી; જ્યાં इति કરણ કરવાની, કે અવગ્રહાદિ મૂકવાની જરૂર હોય ત્યાં તેમ કરીને; પ્રત્યેક પદને બે ઊભા દંડ વચ્ચે દર્શાવવું. જેમકે,

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगम् । पुरा ।
मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ।

[નિયમ–૮] (ख) બીજે તબક્કે–ઉપર જે સંહિતાપાઠમાંથી જે ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરો શોધી રાખ્યા છે (એટલે કે જે '0' બિંદીવાળા અક્ષરો છે) તેમને ઉપરના પદપાઠમાં, જેમાં બધાં પદોને સંધિ છોડીને એક–એક સ્વતન્ત્ર પદ રૂપે લખ્યા છે, તેમાં કેવળ ઉદાત્તની નિશાની ઉતારી લઈશું.

य़ाः । ओ़षधीः । पू़र्वाः । जात़ाः । दे़वेभ्यः । त्रिऽयुग़म् । पुऱा ।
म़नै । नु़ । बभ्रू़णाम् । अह़म् । शत़म् । धा़मानि । सप़्त । च ।*

[નિયમ–૮] (ग) ત્રીજે તબક્કે–૧. પ્રત્યેક પદમાં જે એક એક અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો (બિંદીની નિશાનીવાળો) મળ્યો છે તેની આગળપાછળ આવેલા અક્ષરોને નીચે પ્રમાણે સ્વરચિહ્નો મૂકવાં.

(૧) ઉદાત્તની પૂર્વે જેટલા અક્ષરો હોય તે દરેકને અનુદાત્તની નિશાની આપવી.

(૨) ઉદાત્તની પાછળ, તરત જે એક અક્ષર આવેલો હોય તેને સ્વરિતની નિશાની આપવી.

---

* अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । એ પાણિનિપ્રોક્ત નિયમાનુસાર અહીં પ્રત્યેક પદમાં ઓછામાં ઓછો એક ઉદાત્ત તો મળ્યો જ છે.

(૩) (ઉદાત્તની પાછળ તરત જ આવેલા જે અક્ષરને સ્વરિતની નિશાની આપી હોય, તે) સ્વરિતની પાછળ જો કોઈ બીજા અક્ષરો આવેલા હોય તો તેમને નિશાની વગર છોડી દેવા.

(૪) જે પદના એક પણ અક્ષરમાં ઉદાત્તની નિશાની ના મળી હોય (દા.ત. છેલ્લા च પદમાં) તેને 'સર્વાનુદાત્ત' ગણીને તે પદના બધા જ અક્ષરની નીચે અનુદાત્તની નિશાની રૂપે (–) આડો લીટો મૂકવો.

–હવે આ મુજબ –

(૫) કેવળ વ્યંજન રૂપ વર્ણો (કે જેમને 'અક્ષર' કહેવાતા નથી); દા.ત. म्, त् વગેરે તેમને કોઈ સ્વરચિહ્ન. અપાતું નથી.

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ।

* * *

હવે આ આઠેય નિયમોને વારાફરતી કામે લગાડીને, બે જટિલ મન્ત્રોના ઉદાહરણો તપાસીશું, કે જેથી આ નિયમોનો અભ્યાસ બુદ્ધિમાં બરોબર આરૂઢ થાય :

ઉદાહરણ–૧ :

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।
इमं संजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ॥
(૧૦–૧૦૩–૬)

પૂર્વોક્ત નિયમોમાંથી ૧ થી ૫ નિયમોનો ઉપયોગ કરીને, ઉપરના સંહિતાપાઠમાં આપણે ઉદાત્તને અને પ્રચયને ઓળખીને, તેમની નીચે અનુક્રમે '0' અને 'X' ની નિશાનીઓ મૂકી દઈએ.

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।
इमं संजाता अनुं वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रंभध्वम् ॥

હવે, પહેલાં પદો વચ્ચેની સંધિ છોડી કાઢીને તેમાં જ્યાં અવગ્રહાદિને મૂકવાના હોય તે મૂકીને, પછી ઉપરથી કેવળ ઉદાત્તની નિશાનીઓને નીચે ઉતારી લઈશું.

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रमृणन्तम् । ओजसा । इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ।

હવે, જે જે પદમાં એક—એક ઉદાત્ત મળ્યો છે તેની આગળ—પાછળ નિયમ નં. ૮ મુજબ અનુદાત્ત અને સ્વરિતનાં ચિહ્નો મૂકી દઈશું :

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रंऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्मं । प्रमृणन्तंम् । ओजंसा । इमम् । सऽजाताः । अनुं । वीरयध्वम् । इन्द्रंम् । सखायः । अनुं । सम् । रभध्वम् ॥

હવે, જે ચાર પદોમાં (જેમકે, सऽजाताः । वीरयध्वम् । सखायः । અને रभध्वम् । માં) એક પણ અક્ષર નીચે ઉદાત્તની નિશાની મળી નથી, તેને 'સર્વાનુદાત્ત' ગણીને, પદપાઠમાં તે તે પદોના તમામ અક્ષરોની નીચે અનુદાત્તની આડી (–) લીટી મૂકી દેવી :

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रंऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्मं । प्रमृणन्तंम् । ओजंसा । इमम् । सऽजाताः । अनुं । वीरयध्वम् । इन्द्रंम् । सखायः । अनुं । सम् । रभध्वम् ।

(આમાં सऽजाता : અને सखायः એ બે સંબોધન પદ હોઈ અને તે પાદની મધ્યમાં આવેલા હોવાથી તેમાં સર્વાનુદાત્ત મળ્યો છે; તથા वीरयध्वम् અને रभध्वम् એ બે, મુખ્ય વાક્યનાં ક્રિયાપદનાં રૂપો હોઈને તેમાં પણ સર્વાનુદાત્ત = 'નિઘાત' સ્વર આવ્યો છે.)

ઉદાહરણ—૨ :

समानमु त्यं पुंरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवंना गनिंग्मतम् ।
परिंज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युंष्टा उषसों हवामहे ॥

(૧૦—૪૧—૧)

પૂર્વોક્ત નિયમોમાંથી **૧ થી ૫ નિયમોનો** ઉપયોગ કરીને, ઉપરના સંહિતાપાઠમાં આપણે ઉદાત્તને અને પ્રચયને ઓળખીને તેમની નીચે અનુક્રમે '0' અને 'X' ની નિશાનીઓ મૂકી દઈએ :

समानमु त्यं पुंरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवंना गनिंग्मतम् ।
परिंज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युंष्टा उषसों हवामहे ॥

(દરેક અક્ષરને એક એક ચિહ્ન મળી જ જવું જોઈએ.) હવે, પહેલાં સંધિ છોડી, અવગ્રહ, इति કરણાદિ કરીને પદોને પૃથક્કૃત કરીશું; અને પછી ઉપરથી કેવળ ઉદાત્ત સ્વરને નીચે (પૃથક્કૃત કરેલાં પદોમાં) ઉતારી લઈશું :

समानम् । ऊँ इतिं । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिऽचक्रम् । सवना । गनिग्मतम् । परिऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥

હવે જે જે પદમાં એક—એક ઉદાત્ત મળ્યો છે તેની આગળ પાછળ નિયમ નં. ૮ મુજબ અનુદાત્ત અને સ્વરિતનાં ચિહ્નો મૂકી દઈશું.

१ २ ३ ४ ५ ६

समानम् । ऊँ इतिं । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथंम् ।

७ ८ ९

त्रिऽचक्रम् । सवंना । गनिंग्मतम् ।

१० ११ १२ १३ १४ १५

परिंऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसंः ।

१६

हवामहे ॥

હવે, અહીં જે વિશેષ નોંધપાત્ર પદો છે, તેની સમજ મેળવીએ : (૧) બીજા પદમાં મૂળ સંહિતા પાઠનો उ અવ્યય દીર્ઘ, સાનુનાસિક અને इतिं કરણ સાથે નોંધવાનો છે. આ इतिं બહારથી ઉમેરેલું પદ છે, અને તે હંમેશા આદ્યુદાત્ત સ્વરવાળું इतिं જ મુકાય છે. આ इना ઉદાત્તને આધારે, તેની પૂર્વે આવેલા ऊँ ને અનુદાત્ત સ્વરની નિશાની મૂકવી—ऊँ.

(૨) ચોથા અને સાતમા પદમાં સમાસ હોવાથી બે પદને છૂટા પાડવા અવગ્રહ મુકાયો છે.

(૩) દશમા અને ચૌદમા પદમાં ઉપસર્ગને છુટો પાડવા परि અને वि ની પાછળ અવગ્રહ મુકાયો છે.

(૪) બારમા પદમાં भि : પ્રત્યયની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વરવાળો क्ति અક્ષર હોવાથી, ત્યાં પણ અવગ્રહનો પ્રયોગ થયો છે.

(૫) જ્યાં એક પદ ઉદાત્ત સ્વરવાળો અક્ષર મળ્યો નથી, તેવા સોળમા પદને 'સર્વાનુદાત્ત' ગણીને, તેના ચારેય અક્ષર નીચે અનુદાત્તની નિશાની મૂકવી. જેમકે, हवामहे । ('જ્યાં એક પણ ઉદાત્ત ન હોય તે મુખ્ય વાક્યનું ક્રિયાપદ હોઈ શકે.' એમ અગાઉ ૧૨મા મુદ્દાની ભૂમિકામાં કહી ચૂક્યા છીએ.) (સંહિતાપાઠમાં જે પ્રચય '×' ની નિશાનીથી દર્શાવાયા છે, તે પદપાઠમાં અનુદાત્તની—આડા લીટાવાળી નિશાનીથી દર્શાવવા.)

(૬) અગાઉ કહ્યું છે (૧૨મા મુદ્દાની ભૂમિકા'માં) કે 'પ્રત્યેક પદમાં ઓછામાં ઓછો એક ઉદાત્ત સ્વરવાળો અક્ષર તો હોવાનો જ' (अनुदात्तम् पदम् एकवर्जम्). પણ ક્યારેક કોઈક પદમાં એક ઉદાત્તને બદલે, તેનો સમકક્ષ જ (= પ્રધાન સ્વર સ્વરૂપ) 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' પણ હોઈ શકે. [આ 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' વિષે એક જુદો લેખ આની પાછળ આપેલો જ છે. તથાપિ અહીં ટૂંકમાં એની ઓળખ મેળવીએ તો– "અનુદાત્ત સ્વરની નિશાની પછી તરત જ આવેલા અક્ષર ઉપર સ્વરિતની નિશાની હોય તો તેને 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' જાણવો."] આપણે લીધેલા ઉદાહરણમાં જે પાંચમું અને અગિયારમું પદ છે તે (સંહિતામાં જોવાથી સ્પષ્ટ થશે કે) આ પ્રકારનું 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' સ્વરવાળું પદ છે; એટલે કે તેમાં અનુદાત્તની નિશાની પછી તરત જ આવેલા અક્ષર ઉપર સ્વરિતની નિશાની પડી છે :–

उक्थ्यंम् । **અને** विदुथ्यंम् ।

(૭) ચૌદમા પદના સ્વર વિષે વિચારીએ તો મૂળ સંહિતામાં वयं व्युंष्टा એમ યં માં એક ઉદાત્ત આપણે શોધ્યો છે. ("સ્વરિતની પૂર્વે, અનુદાત્ત સુધી જતાં, વચ્ચે જે ખાલી અક્ષર આવે તેને ઉદાત્ત જાણવો"–એ નિયમ મુજબ યં ને ઉદાત્ત બતાવ્યો છે.) પણ જ્યારે પદપાઠમાં व्युष्टा ને છૂટું પાડીને । विऽउष्टौ । રૂપે લખીએ છીએ ત્યારે વ્યું નો સ્વરિત उ ઉપર જશે, અને તેની આગળનો वि ઉદાત્ત સ્વરવાળો બનશે : । विऽउंष्टौ ।

હવે આ સાતેય મુદ્દામાં બતાવેલી વિશેષ વિચારણા કર્યા પછી, સમગ્ર મન્ત્રનો 'પદપાઠ' અને તેમાંના પ્રત્યેક પદને ઉદાત્તાદિ સ્વરોની નિશાનીઓ નીચે પ્રમાણે મુકાશે :

समानम् । ऊँ इति । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यंम् । रथंम् । त्रिऽचक्रम् । सवंना । गनिंग्मतम् । परिंऽज्मानम् । विदुथ्यंम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउंष्टौ । उषसः । हुवामहे ॥

આના વિશેષ જ્ઞાન માટે ગ્રન્થમાં સર્વત્ર છાપેલા પદપાઠનું વારંવાર નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

★ ★ ★

પરિશિષ્ટ–૨

સ્વતન્ત્ર–સ્વરિત*

(૧)

પરંપરાગત રીતે એવું મનાતું આવ્યું છે કે ઉદાત્તસ્વરવાળા અક્ષરના અનુગામી અક્ષરમાં જે સ્વરિતસ્વર રહે છે, તે સ્વરિતસ્વરમાં ઉદાત્તત્વ અને અનુદાત્તત્વ એવા બે વર્ણધર્મોનો સમાહાર = સમ્મિશ્રણ થયું હોય છે : પાણિનિએ લખ્યું છે કે समाहारः स्वरितः । पा. सू १–२–३१. આને સમજાવતાં ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે उदात्तत्वानुदात्त्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते, यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ એટલે કે (क) સ્વરિતના પૂર્વાદ્ર્ધમાં ઉદાત્તત્વ અને ઉત્તરાદ્ર્ધમાં અનુદાત્તત્વ વર્ણધર્મ રહેલાં હોય છે. પરિણામે હ્રસ્વ સ્વરવાળા અક્ષરનો પહેલો ૫૦% ભાગ ઉદાત્તત્વનો અને બાકીનો ઉત્તર ૫૦% ભાગ અનુદાત્તત્વનો બનેલો હોય છે; દીર્ઘસ્વરવાળા અક્ષરનો પહેલો ૫૦% ભાગ = પહેલી ૧ માત્રામાં ઉદાત્તત્વ રહેશે અને બાકીના ૫૦% ભાગમાં બીજી ૧ માત્રા અનુદાત્તત્વની રહેશે; તથા પ્લુતસ્વરવાળા અક્ષરનો પહેલો ૫૦% ભાગ (૧ માત્રા) ઉદાતત્ત્વનો અને બાકીનો ૫૦% (૧ માત્રા) ઉત્તરભાગ અનુદાત્તત્વનો હશે એમ નક્કી થાય છે. અથવા તો–

(ख) સ્વરિતસ્વરવાળા અક્ષરની પૂર્વ = આદિ અર્ધી માત્રા ઉદાત્તત્વની બનેલી હોય છે અને ઉત્તરાંશની **બાકીની માત્રાઓ** અનુદાત્તત્વની બનેલી હોય છે. એટલે કે એક માત્રિક હ્રસ્વ સ્વરવાળા અક્ષરની પહેલી અર્ધી (૦।।) માત્રા ઉદાત્તત્વની અને બાકીની અર્ધી (૦।।) માત્રા અનુદાત્તત્વની હોય છે; દ્વિમાત્રિક દીર્ઘ સ્વરવાળા અક્ષરની પહેલી અર્ધી (૦।।) માત્રા ઉદાત્તત્વ અને બાકીની દોઢ (૧।।) માત્રામાં અનુદાત્તત્વ રહેલું હોય છે; તથા ત્રિમાત્રિક પ્લુતસ્વરવાળા અક્ષરની પહેલી અર્ધીમાત્રામાં ઉદાત્તત્વ રહે છે અને બાકીની અઢી (૨ ।।) માત્રામાં

---

* વાઙ્મય (૨.૧), જાન્યુ. ૧૯૮૯, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશિત, અને સ. પ. યુનિ. દ્વારા હરિ ૐ આશ્રમ પ્રાઈઝથી પુરસ્કૃત લેખ.

અનુદાત્તત્વ રહે છે એમ નક્કી થાય છે.[1] (ઋગ્વેદમાં આ બીજા (ख) પ્રકારનું અર્થઘટન સ્વીકારાયું છે; તેથી આપણે માટે તે નોંધપાત્ર છે.)

(૨)

ઉપર્યુક્ત સ્વરિતસ્વર બે પ્રકારનો હોય છે : (૧) પરતન્ત્રી સ્વરિત અને (૨) સ્વતન્ત્ર સ્વરિત. અગાઉ કહ્યું છે તેમ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાના મહદંશે દરેક પદમાં ઓછામાં ઓછો એક અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો હોય છે. આવા ઉદાત્ત સ્વરવાળા અક્ષરનો જે પુરોગામી અક્ષર હોય છે, તે અનુદાત્તસ્વરવાળો હોય છે; અને જે અનુગામી અક્ષર હોય છે, તે સ્વરિતસ્વરવાળો હોય છે. બલ્કે પૂર્વવર્તી ઉદાત્તને કારણે તે અનુગામી અક્ષર, કે જે મૂળમાં અનુદાત્ત સ્વરવાળો જ હોય છે, તે (પૂર્વવર્તી ઉદાત્તને કારણે) પાછળથી સ્વરિત બન્યો હોય છે. જેમકે, यज्ञेनं > यज्ञेनं અહીં ज्ञे એવી પૂર્વવર્તી અક્ષરમાંના ઉદાત્તની અસરથી, તેનો અનુગામી नं એવો અક્ષર (અનુદાત્તમાંથી) સ્વરિતસ્વરવાળો બન્યો છે. આથી આવા સ્વરિતસ્વરને "આશ્રિતસ્વર" (= ઉદાત્તસ્વરને આશ્રયે રહેનારો) કે "પરતન્ત્રી સ્વરિતસ્વર" કહે છે. જ્યારે બીજા પ્રકારનો જે "સ્વતન્ત્રસ્વરિત" હોય છે, તે કોઈ અન્ય સ્વરને આશ્રયે રહેલો હોતો નથી. તથા જે પદમાં આવો સ્વતન્ત્ર સ્વરિત રહેલો હોય છે, તે પદમાં તે ઉદાત્ત સ્વર જેટલો જ પ્રધાન/મુખ્ય સ્વર ગણાય છે.

(૧) પરતન્ત્રી સ્વરિતના (क) તૈરોવ્યંજન, (ख) તૈરો વિરામક, (ग) પાદવૃત્ત અને (घ) તાથાભાવ્ય સ્વરિત એવા કુલ ચાર પેટાભેદ જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત લેખમાં મુખ્યત્વે 'સ્વતન્ત્રસ્વરિત' અને તેના ભેદાદિ વિષે જ વિચારવાનું હોઈને, આ પરતન્ત્રી સ્વરિત વિષે વિગતે ચર્ચા કરીશું નહીં.

---

૧. પાણિનિએ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । ૧–૨–૩૨ સૂત્રથી સ્વરિતસ્વરવાળા અક્ષરમાં ઉદાત્તત્વ અને અનુદાત્તત્વ કેટલા પ્રમાણમાં રહેલું હોય છે તે કહ્યું છે. આ સૂત્રનું બે રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે :

एवञ्च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु सर्वेषु स्वरितेषु प्रागदर्धमात्रांश उदात्तः । शेषांशः प्रायोऽनुदात्तः । तत्रदर्धमात्रांशस्योदात्तत्वे पक्षद्वयम्—कौमुदीकारमते स्वरितस्याद्र्धांश उदात्त, उत्तराद्र्धांशस्तत्वनुदात्त इति । नागेशमते सर्वत्रैकमात्राद्र्धांश उदात्तः शेषांशोऽनुदात्तः । यथा ह्रस्वस्वरितेऽर्द्धांश उदात्तः शेषोऽनुदात्त उभयमते । दीर्घेऽदर्धमात्रांशः प्रागुदात्तः, अवशिष्टः सादर्धैकमात्रांशोऽनुदात्तः । प्लुते प्रागदर्धमात्रांश उदात्तः शेषं सादर्धमात्राद्वयमनुदात्तम् । दीक्षितस्य तु सर्वत्र पूर्वादर्धभाग उदात्त, उत्तरादर्धभागोऽदात्त इत्येव ॥ सिद्धान्तकौमुदी, तत्र सभापतिशर्मोपाध्याय कृता लक्ष्मीटीका, भाग–१, प्रका. मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६६, पृ. २५.

(૨) સ્વતન્ત્ર સ્વરિતના કુલ ચાર પેટાભેદો જોવા મળે છે, જેમકે,

(क) જાત્ય સ્વરિત, દા.ત. क्वं । कुन्यां । स्वः ।

(ग) અભિનિહિતસ્વરિત, દા.ત. सोऽब्रवीत् ।

(ख) ક્ષૈપ્રસ્વરિત, દા.ત. व्यानट् ।

(घ) પ્રશ્લિષ્ટસ્વરિત દા.ત. अभीन्धताम् ।

ઉપર ૧માં જણાવ્યું છે તેમ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતસ્વરમાં ઉદાત્તત્વ અને અનુદાત્તત્વ (અથવા ક્યારેક પરતન્ત્રી સ્વરિત) એવા બે સ્વરધર્મોનો સમાહાર થયેલો હોય છે.[2] આ મૂળભૂત નિયમને ધ્યાનમાં રાખીને, હવે આપણે 'સ્વતન્ત્ર સ્વરિત'ના ચાર ભેદોની વિગતે ચર્ચા કરીશું :

(૧) 'જાત્ય' સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની ઓળખ આ પ્રમાણે આપી શકાય : એક જ પદમાં સંયુક્ત વ્યંજનાન્ત य् કાર કે व् કાર સહિતના (अ, इ વગેરે) સ્વરો (= અક્ષરો)ને આશ્રયે રહેલા જે સ્વરિતસ્વરની પૂર્વેના અક્ષરમાં અનુદાત્ત સ્વર હોય, **અથવા** અનુદાત્ત સ્વર ન પણ હોય, ત્યારે તેને જાત્ય સ્વતન્ત્રસ્વરિત કહે છે. (આનું, બીજું એક નામ 'નિત્યસ્વરિત' પણ છે.) દા.ત. कुन्यां । वीर्यम् । स्वः । આ ઉદાહરણ રૂપ પદોમાં પ્રધાન સ્વર તરીકે (ઉદાત્ત સ્વર નહિ, પણ) 'જાત્ય' સ્વતન્ત્ર સ્વરિત વિરાજમાન છે. અહીં कुन्यां । શબ્દમાં (न् + य् + आ = न्यां) સંયુક્ત (વ્યંજનાન્ત य् કાર સહિતના આ સ્વર [અર્થાત્ न्या એવા અક્ષર]ને આશ્રયે જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત (न्यां) રહેલો છે. [તથા તેવા સ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળા અક્ષર (न्या)ની પૂર્વે આવેલા कु અક્ષરમાં અનુદાત્ત સ્વર રહેલો છે.]

ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય (૩.૮) ઉપરના ભાષ્યમાં ઉવ્વટે લખ્યું છે કે जात्या स्वरूपेण एव उदात्तानुदात्तसंगतिं विना जातो, जात्यः ॥ (પૃ. ૨૨૧) અર્થાત્ જે સ્વર (= ઉચ્ચારણ ધર્મ) જાતિ = જન્મથી જ માંડીને, સ્વરૂપથી જ—સ્વભાવથી જ—ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના મિશ્રણ વિના જન્મ્યો હોય, તે સ્વરને 'જાત્ય' સ્વતન્ત્ર સ્વરિત કહેવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના મતે (જુઓ : W.D. Whitney, SANSKRIT GRAMMAR, rule No 84. b, p. 29)

---

૨. અહીં એ નોંધપાત્ર છે કે – ઉદાત્ત + અનુદાત્ત (કે પરતન્ત્રી સ્વરિત)ના સમાહારથી જ સ્વતન્ત્રસ્વરિત જન્મી શકે છે; પણ જો પહેલા (પૂર્વમાં) અનુદાત્ત હોય અને તેની પાછળ ઉદાત્ત આવેલો હોય તો, તેવા બે સ્વરધર્મોના સમાહારથી સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મતો નથી. (અનુદાત્ત + ઉદાત્તથી તો ઉદાત્ત જ બને છે.)

આ જાત્ય સ્વરિત ભલે એક જ પદમાં રહેતો હોય તથાપિ શબ્દ ગઠનકાળ પૂર્વે, તે શબ્દમાં જે પ્રકૃતિ + પ્રત્યય જોડાયા હોય છે, તેમાંના ઉદાત્ત અને અનુદાત્તનું પણ તે સમયે મિશ્રણ થઈને આ જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત બન્યો હોય છે. કેમકે वीर्यम् અહીં બે પ્રકારની સન્ધિ થઈ છે :

(१) वीरि + अम् । इ > य् + अ =य

(२) रि + अ । } र्य
ο + – } (= स्वरित)

ઉદાત્ + અનુદાત્તની (પણ) સન્ધિ થઈને સ્વરિત જન્મ્યો.

આવા જાત્ય સ્વતન્ત્રસ્વરિત બે પ્રકારના જોવા મળે છે : (क) કંપવાળા અને (ख) કંપ વિનાના. આ બન્ને પ્રકારોની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે.

(क) **કંપવાળો જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત :** જે સંયુક્ત વ્યંજનાન્ત य् કે व् વાળા અક્ષરને આશ્રયે જાત્ય સ્વરિત રહેલો હોય તેની પાછળ, સંહિતામાં જો ઉદાત્ત (કે બીજો કોઈ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત) આવે તો તે પૂર્વવર્તી અક્ષરમાં રહેલો જાત્ય સ્વરિત **કંપ** અનુભવે છે. દા.ત.,

स्वाध्यो ३ वि. । ऋ. सं ७–२–५

(પદપાઠ : । सुऽ आध्यंः । वि. ।)

(કલ્પિત) સન્ધિ : १. आ | धि + अ | स् = ध्य }
२. – | ο + – | = । } ध्यंः
(ઉદાત્ત + અનુદાત્ત = સ્વરિત)

આ ઉદાહરણમાં वि અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરયુક્ત હોઈને, તેની પૂર્વમાં આવેલો ध्यं જાત્ય સ્વરિત સ્વર કંપ અનુભવે છે. કારણકે આ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પૂર્વાદ્‌ર્ધની ૧/૨ માત્રામાં તો ઉદાત્તત્વ રહેલું છે, પણ ત્યાર પછીની ઉત્તરાદ્‌ર્ધની બાકીની ૧/૨ માત્રામાં જે અનુદાત્તત્વ રહેલું છે, તે ઉત્તરવર્તી वि અક્ષરમાં રહેલા ઉદાત્તત્વથી ભીંસ અનુભવે છે. એટલે કે બે ઉદાત્તની વચ્ચે જે અનુદાત્તનો અંશ રહેલો છે, તે 'કમ્પ' અનુભવે છે.

આ કમ્પને નોંધવા માટે ઋગ્વેદમાં નીચે મુજબની વ્યવસ્થા જોવા મળે છે :

(क) १. જો સંહિતામાં તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિત **દીર્ઘ અક્ષરને આશ્રયે રહેલો હોય તો** તેની પાછળ ३ એવું નિશાન મુકવામાં આવે છે, (એટલે કે ३ એવા

અંકની ઉપર સ્વરિતનો । ઊભો લીટો, અને નીચે અનુદાત્તનો — આડો લીટો મૂકવામાં આવે છે : ३ अने, ते ३ नी બરાબર આગળ આવેલા (સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વરવાળા) અક્ષરની નીચે (અનુદાત્તની) – આડી લીટી મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે, स्वा द्यो ३ वि (ऋ. सं. ७–२–५.) અહીં આ જાત્ય સ્વરિતવાળા द्यो અક્ષરની નીચે (પણ) અનુદાત્તની નિશાની મૂકાઈ છે.

(ख) ૨. સંહિતામાં જો સ્વતંત્ર સ્વરિત હ્રસ્વ **અક્ષરના આશ્રયે રહેલો હોય** તો તેની બરાબર પાછળ १ ની નિશાની મૂકવામાં આવે છે. [એટલે કે ૧ એવા અંકની ઉપર સ્વરિતની, અને નીચે અનુદાત્તની નિશાની મૂકાય છે : १] અને તે १ ની બરાબર આગળ આવેલા (સ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળા), અક્ષરને કોઈ પણ પ્રકારની નિશાની વિના છોડી દેવામાં આવે છે. ઉદા.ત. प्र स्व १ आ. । ऋ. सं. ७–१–३ અહીં प्रऽस्वः । જાત્ય સ્વરિત હ્રસ્વ હોઈને, સંહિતામાં તેની પાછળ १ ની નિશાની મુકાઈ છે, તથા स्वः અક્ષરને (સંહિતામાં) નિશાની વિના નોંધેલ છે.

સ્વતન્ત્રસ્વરિત જો દીર્ઘ હોય તો તેની પાછળ ३, અને તે જો હ્રસ્વ હોય તો તેની પાછળ ૧ મૂકવામાં આવે છે; [અને તે બન્નેની ઉપર નીચે સ્વરિતની અને અનુદાત્તની નિશાનીઓ પણ (= ३–१) મુકાય છે]—એવી રૂઢિને નોંધ્યા પછી, કોઈને પણ એનું કારણ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો, આ લેખના આરંભે મુદ્દા નં–૧માં, આપણે કોઈ પણ સ્વરિતસ્વરમાં કેટકેટલી માત્રા ઉદાત્તની અને અનુદાત્તની ભળી હોય છે એ અંગે (क) અને (ख) એવાં બે અર્થઘટનો દર્શાવ્યાં છે, (તેને અહીં ફરી વાર યાદ કરી લઈએ).

ત્યાં (ख) પ્રકારના અર્થઘટનમાં કહ્યું છે કે – સ્વરિતસ્વરધર્મ જે હ્રસ્વ અક્ષરને આશ્રયે રહેલો હોય, તે (એકમાત્રિક) હ્રસ્વ અક્ષરની આદિ ૦ાા માત્રા ઉદાત્તની હોય છે અને બાકીની ૦ાા માત્રા અનુદાત્તની બનેલી હોય છે. હવે આવા સ્વરિતની પાછળ જો બીજો ઉદાત્ત સ્વરધર્મવાળો અક્ષર આવી જાય તો તે (પૂર્વે આવેલા) સ્વરિતના ઉત્તરાર્ધની (એક) ૦ાા અનુદાત્ત માત્રા ભીંસ અનુભવે છે; અને તેના ઉચ્ચારણમાં 'કંપ' થાય છે. [આથી આવા કંપ સહિતના સ્વતંત્ર સ્વરિતને 'કંપ સ્વરિત' પણ કહે છે.] અહીં કમ્પ અનુભવનારી અનુદાત્તની ૦ાા માત્રા સંખ્યામાં 'એક અર્ધી માત્રા'નો હોય છે, તેથી હ્રસ્વ અક્ષરમાં રહેલા તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ ૧ નો અંક મુકાય છે; અને તે હ્રસ્વ અક્ષર સ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળો છે એમ દર્શાવવા તે સ્વરિતની નિશાની વર્ણ ઉપરથી ખસેડી ૧ ઉપર મુકાય છે; તથા તે સ્વરિતના ઉત્તરાર્ધની એક અર્ધી માત્રાએ (કે જે અનુદાત્તની છે, તેણે)

કંપ અનુભવ્યો છે એમ દર્શાવવા તે ૧ ની નીચે અનુદાત્તનું નિશાન પણ મુકાય છે : ૧̱̍

હવે જો સ્વરિતસ્વરધર્મ દીર્ઘ અક્ષરને આશ્રયે રહેલો હોય, તો તે (બે માત્રિક) દીર્ઘ અક્ષરની આદિ ૦ાા માત્રા ઉદાત્તની હોય છે, અને બાકીની ૧ (= ત્રણ અર્ધી–અર્ધી) માત્રાઓ અનુદાત્તની બનેલી હોય છે. હવે આવા સ્વરિતની પાછળ જો બીજો નવો ઉદાત્ત સ્વરધર્મવાળો અક્ષર આવી જાય તો તે (પૂર્વે આવેલા) સ્વરિતના ઉત્તરાર્ધની ૧ = ત્રણ અર્ધી માત્રા અનુદાત્તની માત્રાઓ ભીંસ અનુભવે છે; અને તેના ઉચ્ચારણમાં 'કંપ' થાય છે. અહીં કંપ અનુભવનારી અનુદાત્તની માત્રાઓ સંખ્યામાં ૧ = ત્રણ અર્ધી માત્રાઓ હોય છે, તેથી દીર્ઘ અક્ષરમાં રહેલા તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ ૩ નો આંકડો મુકાય છે; અને તે દીર્ઘ અક્ષર સ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળો છે એમ દર્શાવવા તે સ્વરિતની નિશાની વર્ણ ઉપરથી ખસેડીને ३̍ ઉપર મુકાય છે; તથા તે સ્વરિતના ઉત્તરાર્ધની ત્રણ અર્ધી–અર્ધી માત્રાઓએ (કે જે અનુદાત્તની બનેલી છે, તેણે) કંપ અનુભવ્યો છે એમ દર્શાવવા તે ३̍ ની નીચે પણ, અનુદાત્તનું નિશાન પણ મુકાય છે : ३̱̍ (આનાં ઉદાહરણો તરીકે ૧૦મા મંડળના ૯૫.૭, ૯૭.૧૦, ૧૨૧.૫, ૧૨૩.૭, ૯૭.૨૩, ૧૦૩.૭, ૧૧૯.૧૧, ૧૦૩.૩, ૧૨૫.૭, ૧૨૭.૧૨ મન્ત્રોની સમજૂતી જોવા અનુરોધ છે.)

(ख) **કમ્પ વિનાનો જાત્ય સ્વરિત :** ઋગ્વેદમાં ઘણી જગ્યાએ આ જાત્ય સવરિતની પાછળ १̱̍ કે ३̱̍ નું ચિહ્ન જોવા મળતું નથી. એટલે કે કમ્પ વિનાનો પણ જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જોવા મળે છે. આનું કારણ એ છે કે આવા જાત્ય સ્વરિતોવાળા અક્ષરની પાછળ આવેલા અક્ષરમાં ઉદાત્ત સ્વર (કે બીજો કોઈ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત) આવેલો હોતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આવા જાત્ય સ્વરિતવાળા અક્ષરની પાછળના અક્ષરમાં અનુદાત્તત્વ રહેલું હોય તો ત્યાં તે જાત્ય સ્વરિત 'કંપ' અનુભવતો નથી. દા.ત. (સંહિતા પાઠ) मा नोऽहिर्बुध्न्यों रिषे. ૭–૩૪–૧૭ (पदपाठ) मा । नः । अहिं । बुध्न्यः । रिषे ।

અહીં ध्न्यः । માં જાત્ય સ્વરિત રહેલો છે. પણ તેના ઉત્તરવર્તી અક્ષર रि માં (ઉદાત્ત કે કોઈ સ્વતંત્ર સ્વરિત રહેલો નથી, પણ તેમાં) તો અનુદાત્ત સ્વર રહેલો છે, તેથી ध्न्यः જાત્ય સ્વરિતવાળા અક્ષરની ઉત્તરાદ્ર્ધની ૧ = ત્રણ અર્ધી માત્રા, કે જે અનુદાત્તત્વની બનેલી છે, તેમાં 'કંપ' જન્મતો નથી. માટે સંહિતામાં તે ध्न्यः ની પાછળ ३̱̍ મૂકવામાં આવેલ નથી.

[2] **ક્ષૈપ્ર સ્વતન્ત્ર સ્વરિત :** બે પદો વચ્ચે यणादेश વાળી[3] સન્ધિ થાય છે ત્યારે[4], સંહિતામાં સંયુક્ત વ્યંજનાન્ત य् કે व् કારવાળા અક્ષરને આશ્રયે જે સ્વતન્ત્ર સ્વરિત આવીને ઊભો રહે છે, તેને "ક્ષૈપ્ર સ્વતન્ત્ર સ્વરિત" કહેવામાં આવે છે. અહીં જે બે પદો વચ્ચે સન્ધિ થાય છે તેમાં અનુક્રમે પહેલા પદાન્તીય इ/उ કાર ઉદાત્ત સ્વર યુક્ત હોય છે, અને પછીના પદાદિ અક્ષરમાં અનુદાત્ત સ્વર હોય છે. દા.ત.

(સંહિતાપાઠ) ससादु कृत्वा ह्य १ ग्निरमृताँ ०। ऋ. सं. ७–४–५/६

(પદપાઠ) ससादं । कृत्वां । हि । अग्निः । अमृतान् ।

અહીં हि (ह् + इ) માંના પદાન્તીય इ કાર અને अग्नि ના પદાદિ अ કાર—તે બેની વચ્ચે यणादेश વાળી સન્ધિ થઈ છે. તથા તે જ સમયે તે બે અક્ષરોના આશ્રયે રહેલા (हि માંના) ઉદાત્ત અને (अ માંના) અનુદાત્ત સ્વરોનો પણ સન્ધિ = સમાહાર થાય છે, પરિણામે તેમાંથી (સંહિતામાં) ક્ષૈપ્ર સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મે છે. હવે આ ક્ષૈપ્ર સ્વરિત (ह्यं)ના ઉત્તરવર્તી અક્ષર ग्नि માં ઉદાત્તસ્વર રહેલો હોઈને તે ક્ષૈપ્ર સ્વરિત કમ્પ અનુભવે છે. (પરંતુ) આ ક્ષૈપ્રસ્વરિતહ્રસ્વ अ = ह्य માંનો (अ) સ્વર (= અક્ષર)ને આશ્રયે રહેલો હોઈને, તે કંપને નોંધવા માટે ह्य ની પાછળ १ નું નિશાન મૂકવામાં આવે છે (તથા તે १ નિશાનીની આગળ આવેલા = પુરોવર્તી ह्य ને કોઈ પણ પ્રકારની નિશાની કર્યા વિના છોડી દેવામાં આવે છે.) [જો ક્ષૈપ્ર સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં દીર્ઘ સ્વર હોય તો તેની પાછળ ३ ની નિશાની મૂકાય છે અને (સંહિતામાં) તે ક્ષૈપ્રસ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળા અક્ષરની નીચે અનુદાત્તની (–) આડી લીટી મૂકાય છે.]

---

૩. यणादेश વાળી સન્ધિ એટલે – પાણિનીય સૂત્ર इको यणचि । ૬–૧–૭૭ અનુસાર, કોઈ પણ (અસવર્ણ) સ્વરની બરાબર પૂર્વમાં આવેલા इ, उ, ऋ, ऌ વર્ણોના સ્થાને અનુક્રમે य् व् र् ल् એવા આદેશો (= ધ્વનિપરિવર્તનો) થાય છે. જેમકે, सुधी + उपास्य । અહીં उ સ્વરવર્ણની બરાબર પૂર્વમાં આવેલા धी ના ई કારના સ્થાને य् આદેશ થાય છે : ૧. सुध्य् + उपास्य = सुध्युपास्य । २. मधु + अत्र > मध्व् + अत्र = मध्वत्र । વગેરે.

૪. એક જ પદમાં यणादेश વાળી સન્ધિ થાય ત્યારે 'જાત્ય' પ્રકારનો સ્વતન્ત્ર સ્વરિત બને છે. પણ જ્યારે બે પદો વચ્ચે यणादेश વાળી સન્ધિ થાય છે ત્યારે ક્ષૈપ્ર સ્વતન્ત્રસ્વરિત બને છે. (આ જ રીતે, પ્રશ્લિષ્ટ અને અભિનિહિત પ્રકારના ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના સ્વતન્ત્ર સ્વરિતોમાં પણ બે પદો વચ્ચે જ સન્ધિ થઈ હોય છે.)

[૩] **પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત :** પદાન્તીય સ્વર અને પદાદિ સ્વર જો એકસરખા હોય (= સવર્ણ હોય) તો તે સ્વરોના સ્થાનમાં સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ થાય છે જેને 'પ્રશ્લિષ્ટ સવર્ણ સન્ધિ' પણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. अ + अ = आ । इ + इ = ई । आ + आ = आ । अ + आ = आ વગેરે.[૫] હવે, અહીં પદાન્તીય સ્વર જો ઉદાત્ત હોય અને તેની પાછળ કોઈ પદાદિ સ્વર અનુદાત્ત (અથવા પરતન્ત્રી સ્વરિત) હોય તો તેમનો પણ સમાહાર થાય છે (= તે બે સ્વર પરસ્પર ભેગા મળે છે); તેમાંથી જે સ્વર જન્મે છે તેને પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત" કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બે પદો વચ્ચે સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ થઈને જે સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મ્યો હોય તેને "પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત" કહે છે. દા.ત.,

(સંહિતા) प्र जाता अभी ३ मं यज्ञं ०। ऋ. सं. ३–४–५

(પદપાઠ) । प्र । जाता । आभि । इमम् । यज्ञम् ।

અહીં – ૧. आ [भि + इ] मम् । માં इ + इ = ई તથા
૨. [० + –] નો સમાહાર થઈને '।'
(ઉદાત્ત + અનુદાત્ત થઈને)

} પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત (भी) જન્મ્યો છે.

આમ પહેલો પદાન્તીય इ અને બીજો પદાદિ इ – એ બેની વચ્ચે 'સવર્ણ દીર્ઘસન્ધિ થઈ છે, અને સાથે ને સાથે તે બે અક્ષરોમાં રહેલા (અનુક્રમે) ઉદાત્ત + અનુદાત્તનું પણ મિશ્રણ થયું છે અને તેમાંથી भी અક્ષરમાં જે સ્વરિત જન્મ્યો છે, તે "પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતંત્ર સ્વરિત" પ્રકારનો ગણાય છે.

(સંહિતા) धुरी ३ वात्यो । ऋ. सं ७–२४–५ (अ)

(પદપાઠ) । धुरि ऽ इं व । अत्यं:)

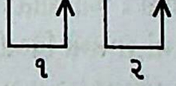

---

૫. अकः सवर्णे दीर्घः । पा. सू. ६–१–१०१ સૂત્રથી अ इ उ ऋ लृ ની પાછળ તેવા જ સવર્ણ સ્વરો (દા. ત. अ ની પાછળ अ, इ ની પાછળ इ) આવેલા હોય તો, તે બે વર્ણોના સ્થાનમાં એક સવર્ણ દીર્ઘ એકાદેશ થાય છે. જેમકે, दैत्य + अरि । दैत्यारिः । श्री + ईश श्रीशः । विष्णु + उदय विष्णूदयः ॥ વગેરે.

[**નોંધ :** ઉદાત્ત + અનુદાત્તથી નહિ, પણ ઉદાત્ત + પરતન્ત્રી સ્વરિતથી જન્મતા પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિતનું આ ઉદાહરણ છે.]

૧. અહીં પહેલાં તો બે પદો (धुरि + इव)[૬] વચ્ચે સન્ધિ થઈ છે. જેમ કે, એક પદાન્તીય इ + બીજો પદાદિ इ = તેની સવર્ણ સન્ધિ થવાથી री બન્યો છે. ત્યાર પછી તે પદાન્તીય इ (रि) અક્ષરના આશ્રયે રહેલો ઉદાત્ત સ્વર + પદાદિ इ અક્ષરના આશ્રયે રહેલો પરતન્ત્રી સ્વરિત સ્વર પણ પરસ્પર સમાહાર પામ્યા છે, જેના પરિણામે रीं એવો પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મ્યો છે.

૨. (इ) व् + अ(त्य) = वा । અહીં व અક્ષરમાં પ્રચય (= અનુદાત્ત) સ્વર, અને अ અક્ષરમાંનો ઉદાત્ત સ્વર ભેગા મળીને સંહિતામાં (व + अ) = वा એવો ઉદાત્ત સ્વરવાળો અક્ષર બન્યો છે. તેથી પૂર્વવર્તી रीं એવા પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મે છે. (અહીં रीं પોતે દીર્ઘ અક્ષર હોઈને, સંહિતામાં તેની પાછળ ३ ની નિશાની મૂકાઈ છે, અને री અક્ષરની નીચે પણ-અનુદાત્તની નિશાની મૂકાઈ છે :

धुरी ३ वात्यौं ॥

* * *

જે પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મતો નથી તેનું એક ઉદાહરણ જોઈશું :

(સંહિતા) वसुना दिवीव द्यामधिः ०। ऋ० सं० ७–२४–५ (व)

(પદપાઠ) वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि

અહીં दिवि + इव । માં સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ થવાથી दिवीव । બને છે ત્યારે તે वि अक्षरने આશ્રયે રહેલા ઉદાત્ત સ્વર, અને इं અક્ષરને આશ્રયે રહેલો પરતન્ત્રી

---

૬. सुपो धातुप्रातिदिकयोः । २–४–७१ સૂત્રથી ઉપરની 'सिद्धान्तकौमुदी' માં એક વાર્તિક છે : इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ આ વાર્તિક અનુસાર धुरि પદનો इव ની સાથે સમાસ થાય છે, અને તેમાં સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યય (इ) નો અલોપ થાય છે : धुरीव । (ઋગ્વેદના પદપાઠકારના મતે) આ इव નિપાતનો જેની સાથે સમાસ થયો હોય છે, તેને 'એકપદ' જ ગણવામાં આવે છે (પરિણામે પદપાઠમાં તેમને કેવળ અવગ્રહથી પૃથક્ કરીને, પરંતુ "એક જ પદ" રૂપે રજૂ કરેલ છે. બીજું, આવા इव નિપાતનો સામાન્ય રીતે સર્વાનુદાત્ત 'સ્વર જ હોય છે : इव । પણ જો તે इ નો પૂર્વવર્તી અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો હોય તો इ → इ પરતન્ત્રી સ્વરિત સ્વરવાળો બને છે.

સ્વરિત સ્વરનો પણ સમાહાર થાય છે; અને તેમાંથી પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મે છે. હવે આ પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિતમાં 'કમ્પ' જન્મ્યો નથી; કારણ કે તે પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિતવાળા વીં અક્ષરના ઉત્તરવર્તી અક્ષર વં માં પ્રચય (અનુદાત્ત) સ્વર રહેલો છે. (અગાઉ કહ્યું છે તેમ એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ જો ઉદાત્ત, કે બીજો કોઈ સ્તતન્ત્ર સ્વરિત આવ્યો હોય તો જ તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મે છે.

* * *

ઉદાત્ત સ્વરવાળા પદાન્તીય उ અક્ષર અને અનુદાત્ત સ્વરવાળા બીજા પદાદિ उ કારના સમાહારથી (= પ્રશ્લિષ્ટ = સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ થવાથી) દીર્ઘ ऊ અક્ષરમાં પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મ્યો હોય એવું ઉદાહરણ ઋગ્વેદમાંથી મળી આવતું નથી.[૭] 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય'માં "શાકલ્યના મતે બે इ કારના પ્રશ્લેષથી (જ) પ્રશ્લિષ્ટથી સ્તરિત બને છે; અને માણ્ડૂકેયના મતે સર્વત્ર (અર્થાત્ બે उ કારના પ્રશ્લેષથી પણ) પ્રશ્લિષ્ટ સન્ધિ (= સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ)માંથી પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિત જન્મી શકે છે." એવા બે વિભિન્ન મતો નોંધાયા છે.[૮] અહીં; માણ્ડૂકેય મુનિએ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ, 'એક ઉદાત્ત સ્વરવાળો उ કાર અને બીજો અનુદાત્ત સ્વરવાળો उ કાર ભેગાં થતાં ऊं પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત પણ જન્મી શકે છે.' એનો સ્વીકાર કર્યો લાગે છે. જ્યારે શાકલ્ય મુનિએ વાસ્તવિક રીતે, ઋગ્વેદમાં '(કેવળ) એક ઉદાત્ત इ કાર અને બીજા અનુદાત્ત इ કારના મિશ્રણથી ई પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મે છે.' એવું વિધાન કર્યું હશે.

[૪] અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત : અભિનિહિત સન્ધિમાં પદાન્તે આવેલા ઉદાત્ત સ્વરવાળા ए કાર કે ઉદાત્ત ओ કાર રૂપ અક્ષરમાં પરવર્તી પદાદિ અનુદાત્ત

---

૭. જુઓ : W. D. Whitney : SANSKRIT GRAMMAR Rule No. 128, Page 44 તથા G. C. Jhala, Kampa in the accent system of the Ṛgveda 'Section 1, P. 102, 103, આ લેખ "As'vina in the Ṛgveda and other Indological Essays", pub. Munshiram Monoharlal Publishers Pvt. Ltd. Delhi, 1978 માં સંગૃહીત છે.

૮. इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु च ।
उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेत् ॥
एवम्
माण्डूकेयस्य सर्वेषु प्रश्लिष्टेषु तथा स्मरेत ॥
– ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (३–१३, १४).

સ્વરવાળો હ્રસ્વ अ કાર ભળી જાય; એટલે કે "પૂર્વરૂપ એકાદેશ સન્ધિ"[૯] થાય ત્યારે પદાન્તે આવેલા ए કાર કે ओ કાર ઉપર જે સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મે છે તેને 'અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' કહે છે. દા. ત. (૧)

(સંહિતા) वि॒श्पतिं॑ दु॑रो॒णे ३॒ ग्नि॒र्म॒न्द्रो म॒धुव॑चाः० । ऋ० ७–७–४

(પદપાઠ) वि॒श्पतिः॑ । दु॒रो॒णे॑ । अ॒ग्निः॑ । म॒न्द्रः । म॒धुऽव॑चाः ।०।

અહીં दुरोणे + अग्निः એવાં બે પદોની વચ્ચે પૂર્વરૂપ એકાદેશ સન્ધિ થઈ છે. આ સન્ધિમાં પદાન્તે આવેલા णे અક્ષરમાં, પરવર્તી अ॒ અક્ષર ભળી ગયો છે. (= 'અભિનિહિત' થયો છે.) આ સન્ધિ દરમ્યાન તે णे॑ અક્ષરને આશ્રયે રહેલા ઉદાત્ત સ્વર, અને अ॒ અક્ષરને આશ્રયે રહેલા અનુદાત્ત સ્વરનો પણ સમાહાર થયો છે. જેના પરિણામે णें માં અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મ્યો છે તથા તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ આવેલા ग्नि॑ અક્ષરમાં ઉદાત્ત સ્વર રહેલો હોઈને તે णें એવા અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મ્યો છે; તથા તે णें સ્વતન્ત્ર દીર્ઘ અક્ષરનો બનેલો હોઈને સંહિતામાં તેની પાછળ ३॒ ની નિશાની મૂકાઈ છે, તથા તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની નીચે અનુદાત્તની – આડી લીટીરૂપ નિશાની મુકવામાં આવે છે : दु॒रो॒णे ३॒ ग्नि॒र्० ।

દા. ત. (૨) બીજું એક ઉદાહરણ જોઈશું :

(સંહિતા) स॒जोषां॑ वा॒वशा॒नो ३॒ ग्नेः॑ पिब॑० । ऋ० ३–३५–९

(પદપાઠ) । स॒ऽजोषाः॑ । वा॒व॒शा॒नः॑ । अ॒ ग्नेः । पि॒ब ।०

અહીં આ वावशानः + अग्नेः માં સન્ધિ થતાં वावशानो + अग्नेः > (પછી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થતાં = પૂર્વવર્તી ઓકારમાં પરવર્તી હ્રસ્વ अ કાર ભળી જતાં)

---

૯. एङः पदान्तादति । पा. सू. ६–१–१०९ સૂત્રથી "પદના અન્તે આવેલા ए કાર કે ओ કારની પાછળ હ્રસ્વ अ કાર આવેલો હોય તો, તે હ્રસ્વ अ કારનો 'પૂર્વરૂપ એકાદેશ' થાય છે. (અર્થાત્ પોતાની પૂર્વમાં આવેલા ए કાર કે ओ કારમાં(તે હ્રસ્વ अ કાર ભળી જાય છે. દા. ત. हे हरे + अव > हे हरेऽव । विष्णो + अव विष्णोऽव । (અહીં પૂર્વમાં આવેલા ए કે ओ માં પરવર્તી હ્રસ્વ अ કાર ભળી ગયો છે, તેમ દર્શાવવા લિપિમાં અવગ્રહ (ऽ) નું ચિહ્ન મુકાય છે.)

વાવશાનોऽग्नेः । એવી પરિસ્થિતિ જન્મે છે. આ વખતે ન્ અક્ષરનો ઉદાત્ત સ્વર અને અ અક્ષરનો અનુદાત્ત સ્વર પણ પરસ્પર સાથે ભેગા મળે છે, તેમાંથી (नों અક્ષરમાં) અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત જન્મે છે, તથા ग्नेः અક્ષરમાં ઉદાત્ત સ્વર હોવાથી, તે ग्नेः ની પૂર્વમાં આવેલા नों એવા અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મે છે. જેને નોંધવા માટે, નોની પાછળ ३ નું નિશાન મૂકાય છે.

(૩)

'કમ્પવાળા જાત્ય સ્વરિત' વિષે ચર્ચા કરતાં અગાઉ ૨ (૨), (क) ૧ માં જણાવ્યું હતું – "જે અક્ષરને આશ્રયે સ્વતન્ત્ર સ્વરિત રહેલો હોય તેની પાછળ (સંહિતામાં) જો ઉદાત્ત **અથવા** બીજો કોઈ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત આવે તો તે પૂર્વવર્તી અક્ષરમાં રહેલો સ્વતન્ત્ર સ્વરિત 'કમ્પ' અનુભવે છે." હવે ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાં એવાં જ ઉદાહરણો લીધાં છે કે જેમાં એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ બીજો ઉદાત્ત સ્વર(વાળો અક્ષર) આવતાં 'કમ્પ' જન્મતો હોય છે, પરંતુ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળના અક્ષરમાં ઉદાત્ત નહીં, પણ બીજો એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિત આવીને ઊભો રહે તો પણ તે હવે પૂર્વવર્તી સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મે છે એનું ઉદાહરણ બતાવવાનું બાકી રહ્યું છે. હવે તે વિષે ચર્ચા કરીશું : 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય'માં કહ્યું છે કે –

जात्योऽभिनिहितश्चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।
एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥ (३–३४)

"જાત્ય, અભિનિહિત, ક્ષૈપ્ર અને પ્રશ્લિષ્ટ પ્રકારના સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વરોમાં 'કમ્પ' જન્મે છે, જો તે સ્વતંત્ર સ્વરિતની પાછળ (ના અક્ષરમાં) – (૧) ઉચ્ચ ઉદાત્ત કે, (૨) (બીજો સ્વતન્ત્ર) સ્વરિત આવીને ઊભો રહે તો."

આ નિયમમાં, 'કંપ જન્મવા માટેની બે શરતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિષે વ્હીટનીએ પણ નિયમ તારવ્યો છે.[૧૦] પરંતુ સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ ઉદાત્ત સ્વર આવે ત્યારે જે કંપ જન્મે છે તેના જ તેમણે ઉદાહરણ આપ્યાં છે અને સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ બીજો કોઈ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વર આવતાં પૂર્વવર્તી સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મ્યો હોય એવું એક પણ ઉદાહરણ તેમણે આપ્યું નથી.

---

૧૦. If an independent circumflex be followed by an acute (for by another independent cricumflex), a figure 1 is set after the former cricumflexed vowel if it be short, or a figure 3 if it be long."– W. D. Whitney, SANSKRIT GRAMMAR, rule 87 d, page 30.

પ્રોફે. મેકેડોનલ અને (કદાચ તેમને અનુસરીને). પ્રોફે, વેલણકરને પણ, આવી બીજી શરતવાળા સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની સંભાવના સરખી પણ દેખાઈ નથી[૧૧]. પ્રોફે. વેલણકરને આવું ઉદાહરણ નહિ મળવા તરફ પ્રોફે. જી. સી. ઝાલાએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું છે. કેમકે પ્રોફે. વેલણકરે ઋગ્વેદસંહિતાના જે ૭ મા મંડળનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે, તે મંડળમાં જ આનું ઉદાહરણ મળી આવે છે. જેમકે समीके ३ भींतिम्। (RV VII–21–9 cd). પ્રોફે. જી. સી. ઝાલા એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ બીજો એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિત આવતાં પૂર્વવર્તી સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મી શકે છે, અને જ્યાં આવો કંપ જન્મ્યો છે તેના એક ઉદાહરણ તરફ કેવળ **અંગુલિનિર્દેશ** કરીને એકદમ અટકી ગયા છે, અને તેની કોઈ સમજૂતી આપી નથી. તથા તે બન્ને સ્વતંત્ર સ્વરિતના કયા પ્રકારો ? વગેરેનું કશું જ વિવરણ કર્યું નથી[૧૨]

આપણે આ ઉદાહરણને વિગતે સમજીશું :

(સંહિતા)

तेऽवंस्रा स्रमीके ३ं भींत्रिमर्यो वनु षां । ७–२१–९

(પદપાઠ)

ते । अवंस्रा । सम् ऽ ईके । अभि ऽ इं त्रिम् । अर्यः । वनुषाम् ।

के ऽ । भी

અભિનિહિત સ્વતંત્ર સ્વરિત | પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતંત્ર સ્વરિત

૧૧. If an independent Svarita precceds an Udātta it is marked with the numeral (1) when its vowel is short, and with (3) when it is long, the figures receving both, the sign of the Svarita and that of the Anudatta which precceds an Udatta e.g. अस्व १ न्तर०) रायो ३ वनिः । the phenomenan is describes by the phoneticians with the words 'kampa'–quaver, vikampita and the verb pra–kamp.-Macdonell, VEDIC GRAMMAR, Rule no. 84-b pp. 78–79.

૧૨. જુઓ G. C. Jhala, Asvina in the Rgveda and other Indological Essays, pp. 102–105.

આ ઉદાહરણમાં પદાન્તે આવેલા के માંના ए કારની અંદર પરવર્તી अभि નો હ્રસ્વ अ કાર 'પૂર્વરૂપ એકાદેશ' સન્ધિ થઈને ભળી ગયો છે. (= અભિનિહિત થયો છે.): केऽभि । આ સમયે के અક્ષરમાંના ઉદાત્ત સ્વરની સાથે, પદાદિ अ અક્ષરમાંના અનુદાત્ત સ્વરનો પણ સમાહાર (મિશ્રણ) થયો છે. પરિણામે के' અક્ષરમાં 'અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' સ્વરનો જન્મ થયો છે.

ત્યાર પછી, । ऽभि + इतिम् । એ બે પદો વચ્ચે સન્ધિ થયો છે. જેમકે, भि અક્ષરમાંના इ કારની સાથે इतिम् નો આદિ इ કાર 'સવર્ણ દીર્ઘ સન્ધિ' (= પ્રશ્લિષ્ટ) થઈને દીર્ઘ ई રૂપે પરિણમે છે :– ऽभीतिम् । આ સમયે भि અક્ષરમાંના ઉદાત્ત સ્વર અને इ'तिम् । શબ્દમાંના इ પરતંત્રી સ્વરિત સ્વર (કે જે મૂળમાં તો અનુદાત્ત જ હોય છે, તે)નો પણ સમાહાર થાય છે. જેના પરિણામે भीं અક્ષરમાં 'પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્રસ્વરિત' સ્વરનો જન્મ થાય છે.

હવે, के' અક્ષરમાંના અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિતની પાછળ भीं અક્ષરમાંનો પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર આવીને ઊભો રહે છે. તેથી कें માંનો અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત કમ્પ અનુભવે છે. (વળી, આ के પોતે દીર્ઘ અક્ષર છે) તેથી के ની પાછળ, તે 'કમ્પ'ની નોંધ લેવા માટે ३ એવું અંકન કરવામાં આવ્યું છે તથા ३ ની પૂર્વમાં આવેલા के ની નીચે અનુદાત્તની '—' આડી લીટી મૂકવામાં આવી છે. इति दिक् ।

આમ, એક 'અભિનિહિત સ્વતન્ત્ર સ્વરિત'ની પાછળ બીજો 'પ્રશ્લિષ્ટ સ્વતન્ત્ર સ્વરિત' આવે ત્યારે પણ 'કમ્પ' જન્મી શકે છે. એનું આ એક ઉદાહરણ ૭મા મંડળમાંથી મળે છે.

આવું એક બીજું ઉદાહરણ शतचक्रं यो ३ ह्यो वर्तन्ति । (ऋ १०—१४४—४) માં પણ મળે છે. તેમાં અભિનિહિત સ્વ. સ્વ. ની પાછળ જાત્ય સ્વ. સ્વ. આવેલો છે. (જુઓ : ऋग्वेद प्रातिशाख्य : ३—६ ઉવ્વટ).

૪

સ્વતન્ત્ર સ્વરિતોનું નિર્માણ કેવી રીતે થાય છે, તેના કેટલા પ્રકારો છે, તથા સંહિતાપાઠમાં તેમનું અંકન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ વિષે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ આવા સ્વતંત્ર સ્વરિતોની પદપાઠમાં શી સ્થિતિ હોય છે ? એ વિષે પ્રકટપણે ચર્ચા કરવાની બાકી છે.

અગાઉ કહ્યું છે તેમ ચાર પ્રકારના સ્વતંત્ર સ્વરિતોમાંથી જે પહેલો જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સ્વર છે, તે કેવળ એક પદમાં જ પ્રકૃતિ + પ્રત્યયના ધ્વનિઓમાં સન્ધિ થવાથી જન્મ્યો હોય છે. જેમકે, वीर्यम् । = [वीरि + अम्] ।

कन्यां । = [कनि + आ] ॥

પરિણામે તેવા જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિતવાળા પદને પદપાઠમાં એક પદ તરીકે જ ઉતારવામાં આવે છે; અને તેમાં જે તે અક્ષર ઉપર જાત્ય સ્વરિતની નિશાની ચાલુ રહે છે. બીજું, જો સંહિતા પાઠમાં પરવર્તી અક્ષરના ઉદાત્ત સ્વરની અસર હેઠળ તે જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મ્યો હોય અને તેના સ્વરાંકન માટે १॒॑ કે ३॒॑ નિશાની વપરાઈ હોય તો પદપાઠ કરતી વખતે તે કમ્પ, અને તેના સ્વરાંકનની १॒॑ કે ३॒॑ નિશાનીઓ ચાલુ રહેતી નથી. જેમ કે,

(સંહિતા) यां॑ह्यग्ने पृ॒थ्या॒ ३॒॑ अ॒नु॒ ० । ऋ. सं. ७–७–२.

(પદપાઠ) या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थ्यां॑ः । अ॒नु । ० ॥

અહીં पृ॒थ्यां॑ः । પદ જાત્ય સ્વતંત્ર સ્વરિત સ્વરવાળું છે. સંહિતામાં अ॒नु॑ નો અ કાર ઉદાત્ત સ્વરવાળો હોવાથી તે જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મ્યો છે, અને તેને નોંધવા ३॒॑ ની નિશાની મુકાઈ છે; પણ પદપાઠમાં તે નિશાની જતી રહે છે; અને મૂળ જાત્ય સ્વરિતની નિશાની સાથે જ તેને મૂકાય છે : पृ॒थ्यां॑ः ।

હવે, જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિત સિવાયના બાકીના ત્રણ સ્વતંત્ર સ્વરિત તો સંહિતાપાઠમાં **બે પદો વચ્ચે** સન્ધિ થવાથી જન્મ્યા હોય છે; આથી પદપાઠ કરતી વખતે તે બે સન્ધિયુક્ત પદોને છૂટાં પાડવાં પડે છે. પરિણામે, એક પદાન્તીય અને બીજા પદાદિ અક્ષરની સન્ધિથી જન્મેલા તે સ્વતંત્ર સ્વરિતો પણ પદપાઠમાં સંપૂર્ણ અદશ્ય થઈ જાય છે. અર્થાત્ પદપાઠમાં ક્યારેય ક્ષૈપ્ર, પ્રશ્લિષ્ટ અને અભિનિહિત સ્વતંત્ર સ્વરિત જોવા મળતા નથી.

(દા. ત. સંહિતા) श्रु॒ध्य १॒॑ स्य हि॒रं॑ण्यपा॒णे ० । ऋ. सं. ७–३८–२

(પદપાઠ) श्रु॒ध्य॒ । अ॒स्य॒ । हि॒रं॑ण्यऽपा॒णे॒ ।

હવે, એક વિશિષ્ટ ઉદાહરણની ચર્ચા કરીશું. સામાન્ય રીતે સંહિતાપાઠમાં સ્વતંત્ર સ્વરિત જોવા મળતા હોય છે; અને પરવર્તી અક્ષરના ઉદાત્ત કે બીજા એક સ્વતન્ત્ર સ્વરિતથી તે સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મ્યો હોય છે. આ 'કમ્પ' ની સ્થિતિ પદપાઠમાં નિવૃત્ત થતી જોવા મળે છે. પરંતુ કોઈક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં એવું પણ જોવા મળે છે કે મૂળ સંહિતાપાઠમાં સ્વતન્ત્ર સ્વરિત કમ્પ વિનાનો હોય અને પાછળથી પદપાઠમાં તે કમ્પસહિત નોંધાતો હોય છે. જેમ કે,

---

૧૩. ઋગ્વેદસંહિતા ૩, ૪, ૫, ૭, અને ૧૦ મંડળમાંથી આ ઉદાહરણો લઈને પૃથક્કૃત કર્યાં છે. ઉપર મંડળ, સૂક્ત અને મંત્રનો સન્દર્ભ આપ્યો છે; જરૂર પડે ત્યાં મન્ત્રના ચાર ચરણને a, b, c, d રૂપે દર્શાવ્યાં છે.

(સંહિતા) द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्वः॑ । ऋ. सं. ७–४४–१

આના પદપાઠમાં :–

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒पः । स्व १॑ रि॒ति॑ स्वः॑ ।

અહીં ('સૂર્ય'વાચક) स्वर् શબ્દ રેફાન્ત હોઈને, પદપાઠમાં इति॑ કરણ કરવું પડે છે. હવે, આ इ॒ति॑ કરણ આદ્યુદાત્ત હોઈને પદપાઠમાં તે स्वः॑ એવા જાત્ય સ્વતન્ત્ર સ્વરિતમાં કમ્પ જન્મે છે, જેને નોંધવા માટે १॑ એવું અંકન કરવામાં આવે છે :

। स्व १॑ रि॒ति॑ स्वः॑ ॥

ચારેય પ્રકારના સ્વતન્ત્ર સ્વરિતોના કેટલાંક ઉદાહરણો ઋગ્વેદના ૩, ૪, ૫, ૭ અને ૧૦ મા મંડળમાંથી તારવ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે :

[૧] જાત્ય સ્વરિતનાં કેટલાંક ઉદાહરણો

III. 1.10/2.13, 15/4.6, 9./8.4/11.3/12.7, 9/30.3, 7/31.3, 6, 13, 16/,32.11/33.2, 7, 10/38.2, 7/42.8/46.1/48.4/50.1/ 51.10, 11/53.8, 16/54.15,22/55.11, 15.62.1//

IV. 4.14/6.6, 8/9.5, 6/12.6 (a)/16.21 (b), 21(d)/17.4/ 19.7/21.2, 8, 11(b), 11(d)/23.6/25.6(a), 6(d)/36.1/45.2/ 57.6/58.8//

V. 4.2, 6/10.2/12.1/19.5/29.9/33.10(a), 10(a)/34.1/41.13, 16, 20/42.6, 12/45.5/46.3, 5/47.5(a), 5(d)/53.13/54.13(b), 13(c), 15/56.4/59.3/61.2/64.2/66.2//

VII. 2.5/5.6/6.5/6.7/7.2/9.3, 5/18.8/21.3/23.4/26.1/29.4/ 32.27/34.19/35.13/36.8/38.3/40.1/42.6// (કંપ વિનાના) 2.9/3.4/ 5.5// વારંવાર વપરાતા ગત્ય સ્વરિતવાળા કેટલાક શબ્દો આ પ્રમાણે છે.

वि॒भ्वः॑ (भु॒ + अ॒स् = भ्वः॑), वी॒र्य॑म् (वरि॒ + अ॒म् = वी॒र्य॑म्),

स्फि॒ग्य॑या (गि॒ + आ॒ = ग्या॑), क॒न्या॑ (क॒नि॒ + आ॒ = न्या॑),

प्र॒ण्यः॑ (नि॒ + अ॒स् = न्यः॑), अ॒सु॒र्य॑म् (अ॒सु॒रि॒ + अ॒म् = र्य॑),

ओ॒क्यै॑ (ओकि॒ + ए॒ = क्यै॑), त॒न्वः॑ (त॒नु॒ + अ॒ = न्वः॑),

म॒नु॒ष्यै॑ (मनुषि॒ + ए॒ = ष्यै॑), न॒द्यः॑ (न॒दी॒ + अ॒स् = द्यः॑),

उक्थ्यंम् (उक्थि + अम् = उक्थ्यंम्)
स्वाध्यंः (सुऽआध्यंः > आधि + अः = ध्यंः),
क्वं (कु + अ = क्वं)
गेह्यंम् (गेहि + अम् = ह्यं),
जुह्वां (जुहु + आ = ह्वां),
बुध्न्यां (बुध्नि + आ = ध्न्यं),
पथ्यांः (पथि + आस = थ्यांः),
दूत्यंम् (दूति + अम् = त्यंम्)
स्तर्यः (स्तरि + अस = र्यं),
विष्वक्र्यूद्य (विष्वद्रि + अक = घ्रूं)
विदथ्यंम् (विदथि + अम् = थ्यंम्) વગેરે

X (મંડળ-૧૦)

(क) કંપ વિનાના જાત્ય સ્વતંત્ર સ્વરિત : ૧૦-૭, ૧૫-૧૪, ૧૬-૪, ૪૧-૧, ૪૩-૫, ૯૦-૧૨, ૯૭-૧૬, ૯૭-૧૯, ૯૭-૨૧, ૧૬૩-૧, ૧૭૭-૨.

(ख) કંપવાળા જાત્ય સ્વતંત્ર સ્વરિતો : ૪-૭, ૬-૪, ૭-૭, ૧૦-૩, ૧૦-૭, ૧૦-૧૧, ૧૨, ૧૪-૨, ૩૪-૬, ૪૧-૧, ૪૩-૪, ૯, ૭૧-૪, ૮૫-૨૨, ૨૭, ૩૦, ૯૫-૭, ૯૭-૧૦, પદપાઠમાં ૧૨૧-૫, ૧૨૩-૭, ૧૨૫-૨, ૧૨૭-૬, ૧૩૦-૭, ૧૫૧-૪, ૧૬૩-૨, ૧૭૦-૪.

૧૦મા મંડળમાં આવેલા જાત્ય સ્વરિતવાળા શબ્દો

स्वर्यंम् (स्वरि + अम्),
रथ्यंः (रथि + अः)
वृक्यंम् (वृकि + अम्)
सुप्राव्यें (सुप्रावि + ए)
शीर्षण्यंम् (शीर्षणि + अम्)
राजन्यंः (राजनि + अः)
हृदय्यंया (हृदयि + अया)
तन्वंम् (तनु + अम्)
दोषण्यंम् (दोषणि + अम्)
वरुण्यांत् (वरुणि + आत्)

[૨] ક્ષૈપ્રસ્વરિતનાં ઉદાહરણો

III. 1.3/26.8/36.4/46.4/50.2/51.6/54.19//

IV. 4.4, 15/5.7/7.9/12.4, 6(c)/14.3/19.9/29.4/36.2/37.1/58.11//

V. 2.12/5.4/22.4/23.1/32.10/40.9/45.4/45.5/46.8/50.2/54.4/56.7//60.6//

VII. 4.5, 6/29.1/31.3/38.2(a), 2(b).

X. ૧૦મા મંડળમાં ક્ષૈપ્રસ્વતંત્ર સ્વરિતનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

૧.૫, ૧૦-૧૧, ૧૫-૪, ૧૬-૧૪, ૮૫-૨૧, ૧૦૩-૩, ૧૨૫-૭, ૧૨૭-૧૨.

[૩] પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરિતનાં ઉદાહરણો

III. 4.5 अ॒भीं ३॑ मं (अ॒भि॒ + इ॒म॒म्)

VII. 24.5 धु॒री ३॑ वा॒त्यो (। धु॒रि॒ऽ इ॒॑व । अ॒त्यं) (तथा २१.९)

X. ૧૦મા મંડળમાં આનું એક ઉદાહરણ ૧૦-૧૧૯-૮ છે.

[૪] અભિનિહિત સ્વરિતનાં ઉદાહરણો

III. 5.10/35.9// ऋ॒ष्वो ३॑ ग्नि॒र् (ऋ॒ष्व॒ + अ॒ग्नि॒):

वा॒व॒शा॒नो ३॑ ग्नेः (वा॒व॒शा॒नः अ॒ग्ने॒ः)

IV. 6.7 // पा॒व॒क्रो ३॑ ग्निर् (पा॒व॒कः। + अ॒ग्नि॒ः)

VII. 7.4 / दु॒रो॒णे ३॑ ग्निर् (दु॒रो॒णे॒ + अग्नि॒ः)

21.9 स॒मी॒के ३॑ भींत्रिम् ।

। स॒म् ऽ ई॒के॒ । + अ॒भि॒ ऽ इं॒त्रिम् ।

के भीं

X. ૧૦મા મંડળમાં ૯૭-૨૩, ૧૦૩-૭, ૧૧૯-૧૧.

★ ★ ★

પરિશિષ્ટ–૩

ઋગ્વેદમાં પ્રયુક્ત કેટલાક વૈદિક છન્દો

૧. ભૂમિકા : સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ છન્દોબદ્ધ છે. તદુપરાંત, અન્ય વેદની સંહિતાઓમાં પણ છન્દ વપરાયેલા જોવા મળે છે. આથી વૈદિક મન્ત્રોને = વેદને **छन्दस्** પણ કહેવામાં આવે છે.

૨. કેટલાક મુખ્ય છન્દો : 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય' માં ડઝનબંધી છન્દોનાં નામ ગણાવ્યાં છે. કાત્યાયને ૧૪ વૈદિક છન્દોનાં નામ આપ્યાં છે. અથર્વવેદીય બૃહત્સર્વાનુક્રમણિકામાં ૨૧ છન્દોનાં નામ મળે છે. પણ નીમ્નોક્ત ૭ છન્દોમાં જ મોટે ભાગે ઋગ્વેદનાં મંત્રો રચાયા છે :

૧. ગાયત્રી	૨. ઉષ્ણિક્	૩. અનુષ્ટુપ્	૪. બૃહતી
૫. પંક્તિ	૬. ત્રિષ્ટુપ્	૭. જગતી	

આ સાતેય છન્દોમાં સૌથી વધુ વાર વપરાયેલો છન્દ; એટલે કે ઋગ્વેદના કુલ ૨/૫ ભાગમાં વપરાયેલો છન્દ ત્રિષ્ટુપ્ છે; ત્યાર પછી ઋગ્વેદના ૧/૪ ભાગમાં વપરાયેલો બીજા ક્રમે આવતો છન્દ ગાયત્રી છે. તથા વપરાશની દૃષ્ટિએ ત્રીજા ક્રમે આવતો છન્દ જગતી છે (એટલે કે ઋગ્વેદનાં કુલ ૧૫૦૦ મન્ત્રોમાં આ જગતી છન્દ વપરાયો છે.)

૩. 'અક્ષર' ની સમજૂતી : છન્દના પાદોમાં 'અક્ષર' ગણના અનિવાર્ય શરત છે; ત્યાર પછી જ આ અક્ષરોના લઘુ–ગુરુનો વિચાર કરવાનો હોય છે. આથી પહેલાં 'અક્ષર' કોને કહેવાય છે ? એની સમજૂતી મેળવીશું :

(૧) अ, इ, उ, ए વગેરે દરેક સ્વરોનો 'અક્ષર' કહેવાય છે.

(૨) એક (કે એકથી વધારે) વ્યંજન + કોઈ પણ સ્વર = એક અક્ષર, દા. ત. क् + ऋ = कृ ને એક અક્ષર કહેવાય, **ष + ण् + आ = ष्णा** ને એક અક્ષર કહેવાય, આમ **कृष्णा** શબ્દમાં બે અક્ષર થયાં કહેવાય.

(૩) એકલા વ્યંજનને 'અક્ષર' ગણાતો નથી. દા.ત. **किम्** માં આવેલા म् વ્યંજનને 'અક્ષર' કહેવાતો નથી.

૪. 'લઘુ' અક્ષર,–'ગુરુ' અક્ષરનો વિચાર :

(૧) હ્રસ્વ સ્વરને 'લઘુ' કહેવાય છે; અને દીર્ઘ સ્વરને 'ગુરુ' કહેવાય છે.

(૨) હ્રસ્વ સ્વરની પાછળ સંયુક્ત વ્યંજનોવાળો જોડાક્ષર આવે તો, તે પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વરને પણ 'ગુરુ' ગણવામાં આવે છે.

(૩) જે હ્રસ્વની પાછળ છ્, ળ, ળ્હ આવે તો, તે હ્રસ્વ સ્વરને પણ 'ગુરુ' ગણવામાં આવે છે.

(૪) હ્રસ્વ સ્વરની પાછળ વિસર્ગ (:), કે અનુસ્વર (ं) આવેલો હોય તો તેને પણ 'ગુરુ' અક્ષર માનવામાં આવે છે.

૫. છન્દો નિર્ધારણ : અમુક મંત્રમાં ક્યો છન્દ વપરાયો છે તે નક્કી કરવા માટેનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે છન્દના પાદોનો નિશ્ચય કર્યા પછી, પ્રત્યેક પાદના અક્ષરોની ગણના કરવામાં આવે છે.

પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં 'અક્ષર–ગણના' ને જ વૈદિક છન્દનું મુખ્ય લક્ષણ માન્યું છે, 'ઋગ્વેદ સર્વાનુક્રમણી' માં કહ્યું છે કે – **यद् अक्षरपरिमाणं तच्छन्दः ॥** તથા અથર્વવેદીય બૃહત્સર્વાનુક્રમણિકામાં 'પણ **छन्दोऽक्षरसंख्याऽवच्छेदकमुच्यते ।** એમ કહ્યું છે, અલબત્ત શૌનકે 'ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય' માં ગાયત્રાદિ પાદોના 'વૃત્ત' (Rhythm) અંતિમ અક્ષરોમાં લઘુ–ગુરુની ચોક્કસ પ્રકારની નિયમિતતાની નોંધ અવશ્ય કરી છે. પણ આવુ પ્રાયિક છે. બાકી, છન્દનું નામ નક્કી કરવા માટે તો જે મંત્રના પાદોની કુલ અક્ષર સંખ્યા જ પ્રધાન નિયામક તત્ત્વ છે

अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् ।
विद्याद्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्ऋचाम् ॥

''પાદ, વૃત્ત અને અક્ષરોની દષ્ટિએ સંદિગ્ધ ઋચાઓના (છન્દો નિર્ધારણ માટે) સર્વાધિક બલવાન નિમિત્ત સર્વત્ર (તે તે ઋચાઓના કુલ) 'અક્ષરો' જ છે.'' **(ऋ. प्रा. छन्दः पटल – २१)**

૬. છન્દો નિર્ધારણમાં ન્યૂનાધિક અક્ષરોની વ્યવસ્થા :

હવે જો અક્ષર સંખ્યાને આધારે જ છન્દનું નિર્ધરણ થતું હોય તો, જે મંત્રમાં અમુક જરૂરી અક્ષરસંખ્યા ન થતી હોય ત્યાં શું કરવું ? – આ પ્રશ્નના મુખ્યત્વે બે સમાધાન આપવામાં આવ્યા છે :

(क) વેદના છન્દોના પાદોમાં એકાદ–બે અક્ષરોની સંખ્યા ઓછી હોવા છતાંય તે છન્દમાં પરિવર્તન આવતું નથી. (અર્થાત્ તે બીજો કોઈ છન્દ બની જતો નથી.) કૌષીતકિ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે – **न हि एकेन अक्षरेण अन्यच्छन्दो भवति, न द्वाभ्याम् । (२७–१)**

આવા છન્દના પાદોમાં જ્યાં એકાદ–બે અક્ષરો વધતા–ઘટતા હોય ત્યાં તેવા છન્દોના નામની આગળ વિશેષણ ઉમેરવામાં આવે છે. જેમકે,

(૧) જે છન્દમાં એક અક્ષર ઘટતો હોય તેની પૂર્વે **निचृत्** શબ્દ જોડવો.

(૨) બે અક્ષર ઘટતા હોય તો તેના નામની આગળ **विराट्** વિશેષણ ઉમેરવું.

(૩) જ્યાં એક અક્ષર વધારે હોય ત્યાં છન્દના નામમાં **भुरिक्** શબ્દ ઉમેરવો.

(૪) બે અક્ષર વધારે મળતા હોય ત્યાં છન્દના નામમાં **स्वराट्** એવું વિશેષણ ઉમેરવું.

અથવા

(**ख**) જે છન્દની અક્ષર ગણનામાં એકાદ અક્ષર ઓછો – ઘટતો – હોય ત્યાં અક્ષર સંખ્યાની પૂર્તિ કરવા માટે ''વ્યૂહ'' [= એકાક્ષર ભાવવાળી સન્ધિને છોડી કાઢીને અક્ષર સંખ્યામાં વધારે] કરી લેવો એમ ''ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય''ના 'છન્દઃપટલ' માં કહ્યું છે : **व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु संपदे ॥ २ ॥** અર્થાત્'' (એક કે એકાધિક) પાદોમાં અક્ષરોની સંખ્યા (છન્દની દૃષ્ટિએ એક કે એકાધિક) ન્યૂન = ઓછી હોય તો (તે અક્ષરોની સંખ્યાની) પૂર્તિ (સંપદ્) કરવા માટે એકાક્ષરી ભાવ રૂપ સન્ધિઓને તોડી નાખીને પૃથક્ કરી દેવી જોઈએ.''

એકાક્ષરી ભાવવાળી સન્ધિઓ = એકાદેશ રૂપ સન્ધિઓ; જેવી કે, સવર્ણ દીર્ઘ (દા. ત. अ + अ =आ, इ + इ = ई વગેરે), ગુણ (દા. ત. अ + इ = ए, अ + उ = ओ વગેરે), વૃદ્ધિ (દા. ત. अ + ए = ऐ, अ + ओ = औ વગેરે) અને પૂર્વરૂપ સન્ધિઓને છોડી કાઢીને પદાન્તીય અને પદાદિ સ્વરોને જુદા જુદા ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

એ જ પ્રમાણે, સંયુક્ત વ્યંજનોના અંતમાં આવેલા (=**यण्** સન્ધિમાંથી જન્મેલા) **य्** અને **व्** ને બદલે **इय्** અને **उव्** નું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. [દા. ત., **त्र्यम्बकं यजामहे** । માં સાત અક્ષરો છે; પણ તેને **त्रियम्बकं यजामहे** । એ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવે; અર્થાત્ **त्र्य** = **त्रिय** એવો 'વ્યૂહ' કરવામાં આવે તો ત્યાં સાતમાંથી આઠ અક્ષર બની જાય.]

આ પ્રકારના 'વ્યૂહ' ની ચર્ચા આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ કરી છે. પરંતુ 'વૈદિક મીટર' પુસ્તકના લેખક આર્નોલ્ડ વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોએ પણ બીજા પ્રકારના વ્યૂહની વિચારણા કરી છે. જેમકે, પ્રશ્લિષ્ટ સન્ધિ છુટી પાડવી– **आ – अअ** અભિનિહિત સન્ધિ છૂટી પાડવી – **दुरोणेऽग्निः – दुरोणे अग्निः =एअ, ओअ**, ક્ષૈપ્રસન્ધિના પ્રસંગોએ **य, व**, ને બદલે **इ, उ** ઉચ્ચારવા; ષષ્ઠી બહુવચનનાં રૂપોમાં તથા બીજા કેટલાક રૂપોમાં દીર્ઘોચ્ચારણને બે લઘુ અક્ષરોની જેમ ઉચ્ચારણ કરવું. જેમકે, **देवानाम् – देवान अम्** । **दाशस्य – दअशस्य** । **शूरः – शुउरः** । વગેરે.

૭. ત્રિવિધ પાદો : ઋગ્વેદમાં વપરાયેલા મોટા ભાગના છન્દો ત્રણ પ્રકારના પાદોથી જ બનેલા છે : ૧. અષ્ટાક્ષર ગાયત્ર પાદ, ૨. એકાદક્ષાર ત્રૈષ્ટુભ પાદ અને ૩. દ્વાદશાક્ષર જાગત પાદ.

આ ત્રણ પ્રકારના પાદો જ બધા વૈદિક છન્દોના આધાર રૂપ છે. પણ ભારતીય આચાર્યોએ એક ચોથા 'દશાક્ષર વૈરાજ પાદ' ની પણ કલ્પના કરી છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે કે એકાદશાક્ષર ત્રૈષ્ટુભ પાદમાંથી જ એક અક્ષર ઘટવાથી વૈરાજ પાદ જન્મે છે અને એક અક્ષર વધવાથી જાગતપાદ જન્મે છે. પાશ્ચાત્યોના મતે તે બન્ને મૌલિક પાદ નથી; તેઓ તો ઉપર્યુક્ત પહેલા બે પાદ ગાયત્ર અને ત્રૈષ્ટુભને જ મૌલિક કહે છે.

[૧] અષ્ટાક્ષર ગાયત્ર પાદમાંથી બનતા છન્દો :

આ 'ગાયત્ર પાદ' માં આઠ અક્ષર હોય છે, (અને તેમાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબનું 'વૃત્ત' હોય છે):

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ = કુલ ૮ અક્ષાર
˘ – ˘ ˘̄ (છેલ્લા ૪ અક્ષરનું વૃત્ત)

અર્થાત્ પાંચમો અને સાતમો અક્ષર 'લઘુ' હોય છે. (˘); છઠ્ઠો અક્ષર 'ગુરુ' (–) અને આઠમો અક્ષર લઘુ અથવા ગુરુ (˘̄) હોય છે. અહીં પહેલા ચાર અક્ષરોમાં લઘુ–ગુરુની કોઈ જ ગોઠવણી હોતી નથી; પણ છેલ્લા ચાર અક્ષરનું જ ઉપર મુજબ 'વૃત્ત' તપાસવાનું હોય છે. અલબત્ત, આ 'વૃત્ત' હંમેશા જળવાતું જ હોય છે એવું નથી તેથી વૈદિક છન્દમાં આ વૃત્તને 'પ્રાયિક' માનવામાં આવ્યું છે.

આવા ગાયત્ર–પાદમાંથી નીચેના છન્દો બન્યા છે :

			કુલ અક્ષર
(૧) ગાયત્રી છન્દ	:	૮–૮ (પૂર્વાર્ધચ્)/–૮ (ઉત્તરાર્ધચ્)	= ૨૪
(૨) અનુષ્ટુપ્ છન્દ	:	(પૂર્વાર્ધમાં) ૮–૮ / (ઉત્તરાર્ધમાં) ૮–૮	= ૩૨
(૩) પંક્તિ છન્દ	:	૮–૮/૮–૮–૮	= ૪૦
(૪) મહાપંક્તિ	:	૮–૮–૮/૮–૮–૮	= ૪૮
(૫) શક્વરી	:	૮–૮/–૮–૮–૮–૮–૮	= ૫૬
(૬) દ્વિપદા ગાયત્રી	:	૮–૮	= ૧૬

હવે, ૧૦મા મંડળમાં આવેલા ગાયત્ર પાદમાંથી બનેલા છન્દોનો સોદાહરણ પરિચય કરીશું :

(क) ૧ ગાયત્રી છન્દ : ૧૦–૧૮–૩,૪. ૧૦–૫૮, ૧૦–૧૧૯, ૧૦–૧૨૭ અને ૧૦–૧૭૧ સૂક્તોમાં વપરાયો છે.

ઉદાહરણ–૧

૧ ૨૩૪ ૫૬૭૮ | ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮

नि ग्रामसो अविक्षत | नि पद्वन्तो नि पक्षिणः ।

˘ – ˘ ˘ | ˘ – ˘ –

૧ ૨૩૪૫૬૭૮

नि श्यैनासश्चिदर्थिनः । (૧૦–૧૨૭–૫)

˘ – ˘ –

વિવરણ : (૧) આ મંત્રમાં 'ગાયત્રી છન્દ' વપરાયો છે.

(૨) તેમાં ૮–૮/૮ એમ કુલ ૨૪ અક્ષરો આવેલા છે.

(૩) ત્રણેય પાદમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરનું વૃત્ત પણ 'ગાયત્રપાદ'માં હોવું જોઈએ તે પ્રમાણેનું જ જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ–૧

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ | ૧૨૩ ૪૫૬૭

रात्री व्यख्यदायती | पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।

˘ – ˘ – | – ˘ ˘ –

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮

विश्वा अधि श्रियोऽधित ।

˘ – ˘ ˘

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં કુલ ૨૨ અક્ષર છે. અહીં બે અક્ષર ન્યૂન હોવાથી 'વિરાટ્ ગાયત્રી' છન્દ છે એમ કહેવાશે. (૭–૭/૮ = ૨૨ અક્ષર)

(૨) અહીં પહેલા પાદમાં **रात्री वियख्यदायती** એવો અને બીજા પાદમાં **पुरुत्रा देवियक्षभिः** એવો 'વ્યૂહ' કરીને બે અક્ષરની પૂર્તિ કરી લઈ શકાય છે.

(૩) પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ગાયત્ર પાદનું 'વૃત્ત' જળવાયું છે; બીજા પાદમાં વૃત્ત જળવાયું નથી (પણ 'વૃત્ત'ને તો વૈદિક મન્ત્રોમાં પ્રાયિક ગણાયું છે.)

(क) – ૨ અનુષ્ટુપ્ છન્દ : ૧૦ માં મંડળમાં ૧૪–૧૩, ૧૪; ૧૬ (૧૧–૧૪), ૧૮ (૧૪). ૯૦ (૧–૧૫), ૯૭, ૧૦૩ (૧૩), ૧૪૫ (૧–૫), ૧૪૬, ૧૫૧, ૧૬૩, ૧૯૦, ૧૯૧, (૧,૨) માં આ છન્દ વપરાયો છે.

ઉદાહરણ : ૩ (૧૦–૯૦–૩)

૧૨૩૪૫ ૬૭૮	૧ ૨૩૪ ૫૬૭
एतावानस्य महिमा	तो ज्यायांश्च पूरुषः।
૧૨૩ ૪૫ ૬૭૮	૧૨૩૪૫૬ ૭૮
पादोऽस्य विश्वा भूतानि	त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં 'નિચૃત્ અનુષ્ટુપ' છન્દ છે. કેમ કે અહીં ૮–૮/૮–૮ = ૩૨ અક્ષર (આઠ – આઠ અક્ષરના ચાર પાદનો બનેલો મન્ત્ર છે). અલબત્ત બીજા પાદમાં એક અક્ષર ઓછો છે; તેથી તે 'નિચૃત્' કહેવાશે.

(૨) અહીં બીજા પાદમાં એક અક્ષર ઘટે છે, તેથી **'महिमात्तो'** માં સવર્ણદીર્ઘ સન્ધિને છુટી પાડી દઈને. **महिना अतो......** એવો 'વ્યૂહ' કરવાથી = એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવાથી અક્ષર પૂર્તિ થઈ જશે.

(૩) પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ગાયત્ર પાદનું 'વૃત્ત' જળવાતું નથી.

(क) ૩ પંક્તિ છન્દ : ૧૦ માં મંડળના બે મન્ત્રોમાં આ છન્દ વપરાયો છે : ૧૪૫ (૬), ૧૬૪ (૫) આ પંક્તિ છન્દમાં પૂર્વાર્ધમાં બે અષ્ટાક્ષર ગાયત્રપાદ અને ઉત્તર અર્ધર્ચ્માં ત્રણ અષ્ટાક્ષર ગાયત્ર પાદ હોય છે (૮–૮/૮–૮–૮ આમ કુલ ૪૦ અક્ષર હોય છે;

ઉદાહરણ – ૪ (૧૦–૧૪૫–૬)

૧૨ ૩૪ ૫૬૭૮	૧૨ ૩૪ ૫૬૭૮
उप तेऽधां सहमाना	मभि त्वा धां सहीयसा।
૧૨૩ ૪ ૫ ૬૭	૧૨ ૩૪૫ ૬૭૮
मामनुं प्र ते मनो	वत्सं गौरिव धावतु ।
૧૨ ૩૪૫ ૬૭૮	
पथा वारिव धावतु ॥	

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં 'પંક્તિ' છન્દ છે. અહીં ૮–૮/૮–૮–૮ = ૪૦ અક્ષર (પાંચ અષ્ટાક્ષર ગાયત્ર પાદ) હોવા જોઈએ; પણ બીજા પાદમાં એક અક્ષર ઓછો છે, તેથી આને 'નિચૃત પંક્તિ' કહેવો પડશે.

(૨) ત્રીજા પાદમાં मामनु ને બદલે म आमनु એવો 'વ્યૂહ' કરવાથી અક્ષરપૂર્તિ થઈ શકાશે ૩૯ + ૧ =૪૦

(૩) પહેલા પાદમાં ગાયત્રપાદનું વૃત્ત જળવાતું નથી.

ઉદાહરણ ૫ : (૧૦–૧૬૪–૫)

૧૨ ૩૪ ૫૬૭ | ૧૨૩૪૫૬ ૭૮ -

अजैष्माद्यासनाम | चाभूमानागसो वयम्।

— ˘ — | ˘ ˘ — ˘ ˘

૧૨૩૪ ૫૬૭ ૮૯ | ૧ ૨૩૪૫ ૬ ૭૮

जाग्रत्स्व प्नःसंक ल्पःपा | पो यंद्विष्मस्तं स ऋच्छतु।

— — — — | ˘ — ˘ ˘ ˘

૧ ૨ ૩૪ ૫૬૭૮

यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ।

˘ — ˘ ˘

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં અષ્ટાક્ષર ગાયત્રપાદનો વિનિયોગ થયો છે; અને અક્ષર સંખ્યા ૪૦ છે. તેથી આ પંક્તિ છન્દ છે. અલબત્ત અહીં ૮–૮/૮–૮–૮ એ પ્રમાણે અક્ષરસંખ્યા હોવાને બદલે ૭–૮–/૯–૮–૮ એમ છે, પણ કુલ અક્ષર સંખ્યા ૪૦ જ રહેતી હોવાથી અન્ય છન્દ બની જતો નથી.

(૨) પહેલા પાદમાં અક્ષરપૂર્તિ કરવા द्यासनाम् ને સ્થાને दिआसनाम એવો 'વ્યૂહ' કરી શકાશે, ત્રીજા પાદમાં એક અક્ષર વધુ છે.

(૩) પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ગાયત્રપાદનું (˘ — ˘ ⏓) વૃત્ત જાળવાતું નથી.

(क) – ૪ પ્રસ્તાર પંક્તિ છન્દ : ૧૦મા મંડળમાં તે એક મંત્ર ૧૮ (૧૧)માં વપરાયો છે.

ઉદાહરણ ૬ :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫૬૭ ૮ | ૧ ૨૩૪ ૫૬૭૮

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा | नि बाधथाः सूपायना।

˘ ˘ ˘ — | — — ˘ —

૧ ૨૩ ૪ ૫૬ ૭૮ (पूर्वार्द्ध)

स्मै भव सू पवञ्चना

˘ — ˘ —

૧૨	૩૪	૫૬	૭૮	૧૨	૩૪	૫૬૭
माता	पुत्रं	यथा	सिचा	भ्येनं	भूम	ऊर्णुहि ॥
		˘–	˘–		˘	–˘˘

વિવરણ : (૧) આ મંત્રમાં 'પ્રસ્તાર–પંક્તિ' છન્દ છે. અહીં પૂર્વાર્ધર્ચમાં ૮–૮–૮ (ત્રણ અષ્ટાક્ષર ગાયત્રપાદ); અને ઉત્તર અર્ધર્ચમાં ૮–૮ બીજા બે ગાયત્રપાદ આવેલા છે, (પંક્તિ છન્દ કરતા અહીં ઊંધી ગોઠવણી છે. પણ કુલ અક્ષર સંખ્યા તો ૪૦ની જ છે.)

(૨) અહીં ૮–૮–૮/૮–૭ એમ કુલ ૩૯ અક્ષર છે; કેમકે છેલ્લા પાદમાં એક અક્ષર ઘટે છે. ત્યાં **भ्येनं** ને સ્થાને **भिएनं** કે **भियेनं** એવો 'વ્યૂહ' કરવાથી અક્ષરપૂર્તિ થઈ જશે.

(૩) પહેલા અને બીજા પાદમાં ગાયત્રપાદનું (˘ – ˘ ⏓) વૃત્ત જળવાયું નથી.

(क) – ૫ આસ્તાર પંક્તિ છન્દ : ૧૦મા મંડળમાં આનું ૧૦–૧૭૦–૪. એક જ ઉદાહરણ મળે છે. ઉદાહરણ : ૭ (સાયણાચાર્યે એના બંધારણ તરીકે ૮–૮/૧૨–૧૨ = ૪૦ અક્ષર હોય છે એમ કહ્યું છે.

૧૨૩૪૫૬	૭૮	૧૨	૩૪૫	૬૭
विभ्राजज्ज्योतिषा	स्वर	गच्छो	रोचनं	दिवः ।(पूर्वार्द्ध)
˘–	˘˘		˘–	˘–

૧૨૩	૪૫	૬૭૮૯૧૦૧૧	૧૨૩૪૫	૬૭૮૯૧૦૧૧
ये नेमां	विश्वा	भुवनान्या भृता	विश्वकर्मणा	विश्वदेव्यावता॥
				(उत्तरार्द्ध)

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં ૮–૭/૧૧–૧૧ = ૩૭ અક્ષર છે. પણ **स्वरगच्छो** માં વ્યૂહ કરીને **सुवरगच्छो** કરવાથી બીજા પાદમાં એક અક્ષર વધશે. ત્રીજા પાદમાં **न्याभूता** નેસ્થાને **नियाभृता** એવો વ્યૂહ કરીને, તથા ચોથા પાદમાં **देव्यावता**માં **देवीयावता** એવો વ્યૂહ કરીને બીજા બે અક્ષર વધશે. એટલે કે ૮–૭ + ૧/૧૧ + ૧ – ૧૧ + ૧ = એમ કુલ ૪૦ અક્ષર થશે. આથી આને 'આસ્તારપંક્તિ' છન્દ કહેવાય છે.

(૨) પંક્તિ છન્દમાં ૮–૮/૮–૮–૮ = અક્ષર હોય છે, પણ જયારે ૮–૮/૧૨–૧૨ એવી ગોઠવણીથી ૪૦ અક્ષર થાય ત્યારે તે 'આસ્તાર પંક્તિ' છન્દ બને છે.

[૨] એકાદશાક્ષર ત્રૈષ્ટુભપાદમાંથી બનતા છન્દો

બંધારણ : અગિયાર અક્ષરના બનેલા પાદને 'ત્રૈષ્ટુભ પાદ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરમાં લઘુ–ગુરુનો ('વૃત્ત') ક્રમ, અને 'યતિ'નું સ્થાન પ્રાયઃ આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

૧ ૨ ૩ ૪, ૫ ૬ ૭ | ૮ ૯ ૧૦ ૧૧

(અહીં અગિયાર અક્ષર, ૪થા પછી યતિ, અને છેલ્લા ચારમાં ઉપર મુજબ 'વૃત્ત' હોય છે.

અથવા

૧ ૨ ૩ ૪, ૫ ૬ ૭ | ૮ ૯ ૧૦ ૧૧

આ પાદમાં ૧૧ અક્ષર, પાંચમા પછી યતિ, અને છેલ્લા ચાર અક્ષરમાં ઉપર મુજબનું 'વૃત્ત' હોય છે.

છન્દો : આ બેમાંથી એક પ્રકારના 'એકદશાક્ષર ત્રૈષ્ટુભ પાદ'માંથી નીચેના છન્દો બને છે.

(૧) ત્રિષ્ટુપ્ : ૧૧–૧૧/૧૧–૧૧ = ૪૪ અક્ષર

(૨) દ્વિપદા ત્રિષ્ટુપ્ : ૧૧–૧૧ = ૨૨

(૩) વિરાટ્ અથવા ત્રિપદા ત્રિષ્ટુપ્ : ૧૧–૧૧/૧૧ = ૩૩

(૪) દ્વિપદા વિરાટ્ અથવા અક્ષરપંક્તિ : ૫–૫/૫–૫ = ૨૦

(૫) વૈરાજ (ત્રૈષ્ટુભ પાદનો જ એક ભેદ) : જેમાં વ્યૂહ કરવા છતાંય એકાદ–બે અક્ષર ઓછા રહે છે, વૃત્તની બાબતમાં ત્રૈષ્ટુભપાદની સાથે સાદશ્ય છે.

૧૦ મા મંડળમાં (૧) ત્રિષ્ટુપ્ : ૧ થી ૭, ૧૦, ૧૫, ૮૧, ૯૫, ૯૮, ૧૦૮, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૯ વગેરે સૂક્તોમાં

(૨) અક્ષર પંક્તિ (= દ્વિપદા વિરાજ) : ૧૭૨ સૂક્તોમાં

ઉદાહરણ : ૮ (૧૦–૧૨૧–૧)

૧૨૩૪૫ ૬૭૮૯૧૦૧૧ ૧૨૩ ૪૫ ૬૭૮૯ ૧૦૧૧

हिरण्यगर्भः, समवर्तता ग्रे भूतस्य जातः, पतिरे क आसीत् ।

૧ ૨૩૪ ૫૬૭ ૮૯૧૦૧૧ ૧૨ ૩૪૫ ૬૭૮ ૯૧૦૧૧

स दधार, पृथिवीं द्यामु तेमां कस्मै देवाय, हविषा विधे म ॥

– ⏑ – –   – ⏑ – ⏑

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રમાં 'ત્રિષ્ટુપ્ છન્દ' વપરાયો છે. કારણ કે અહીં ચાર એકાદશાક્ષાર ત્રૈષ્ટુભ પાદના કુલ ૪૪ અક્ષરો આવેલા છે. (પૂર્વ અર્ધર્ચ્માં ૧૧–૧૧ અને ઉત્તર અર્ધર્ચ્માં ૧૧–૧૧ એમ ગોઠવણી છે.)

(૨) ત્રીજા પાદ સિવાય અન્યત્ર પાંચમા અક્ષર પછી યતિ જોવા મળે છે.

(૩) ચારેય પાદના અંતિમ ચાર અક્ષરોમાં ત્રૈષ્ટુભ પાદનું 'વૃત્ત' પણ જળવાયું છે.

[૩] દ્વાદશાક્ષર જાગતપાદનું બંધારણ

બે પ્રકારના 'જાગતપાદ' જોવા મળે છે :

(क) ૧ ૨ ૩, ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

– – ⏑ – ⏑ ⏑

અથવા

(ख) ૧ ૨ ૩ ૪ ૫, ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

– ⏑ – ⏑ ⏑

અહીં પૂરા ૧૨ કે એક ઓછો હોય તેવા અક્ષરવાળા જાગત પાદમાં ત્રીજા કે પાંચમા પછી 'યતિ' હોય છે. તથા જો ૧૧ અક્ષરવાળો જાગતપાદ હોય તો ૭માથી માંડીને; અને જો ૧૨ અક્ષરવાળો જાગતપાદ હોય તો ૮માથી માંડીને છેલ્લા પાંચ અક્ષરોનું 'વૃત્ત' ઉપર મુજબ હોય છે.

આવા જાગતપાદમાંથી મુખ્યત્વે બે છન્દ બને છે : (૧) જગતી છન્દ : ૧૨–૧૨/૧૨–૧૨= (અહીં એક–બે અક્ષર ઓછા જોવા મળે જ છે)

(૨) અતિજગતી : ૧૩–૧૩/૧૩ + ૧૩ = ૫૨

ઉદાહરણ ૯ : (૧૦–૪૩–૧) : જગતી છન્દ

૧૨ ૩ ૪૫ ૬૭૮ ૯૧૦૧૧ ૧૨૩૪૫ ૬૭૮૯ ૧૦૧૧૧૨

अच्छा म, इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा, उशतीर नू ष त ।

⏑ – – ⏑ –   – ⏑ – ⏑ ⏑

૧૨ ૩૪૫ ૬૭૮ ૯૧૦૧૧૧૨ ૧૨ ૩ ૪૫ ૬૭૮૯ ૧૦૧૧૧૨

परि ष्वजन्ते, जनयो यथा पतिं मर्यं न, शुन्ध्युंमघ वान मू त ये

– ⏑ – ⏑ –   – ⏑ – ⏑ –

વિવરણ : (૧) આ મન્ત્રના પૂર્વાદ્ર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં બે–બે દ્વાદશાક્ષર જાગતપાદ આવેલા હોઈને તે જગતી છન્દમાં લખાયેલો છે. અલબત્ત અહીં પહેલા પાદમાં એક અક્ષર ઓછો છે; પણ જાગતપાદમાં ક્યારેક એકાદ અક્ષર જોવા મળે જ છે. (તેથી વ્યૂહ કરવાની જરૂર નથી.) આમ કુલ ૧૧–૧૨/૧૨–૧૨ = અક્ષરો છે.

(૨) પહેલા અને ચોથા પાદમાં ત્રીજા અક્ષર પછી યતિ છે; અને ૨–૩જા પાદમાં પાંચમા અક્ષર પછી યતિ છે

(૩) પહેલા પાદ સિવાય અન્ય ત્રણેય પાદોમાં 'જાગતપાદ'નું (– ˘ – ˘̄) વૃત્ત જળવાયું છે. (વૃત્તને પ્રાયિક માન્યા હોવાથી, તે પહેલા પાદમાં નહીં મળતું હોવા છતાંય કંઈ વાંધો આવતો નથી.)

[૪] મિશ્રિત પાદોમાંથી બનતા છન્દો

(૧) ઉષ્ણિક્ = ૮–૮/૧૨= ૨૮ અક્ષર

(૨) કુકુપ્ = ૮–૧૨/૮ = ૨૮ અક્ષર

(૩) બૃહતી = ૮–૮/૧૨–૮ = ૩૬ અક્ષર

(૪) સતો બૃહતી = ૧૨–૮/૧૨–૮ = ૪૦ અક્ષર

(૫) મહા બૃહતી = ૧૨–૮/૮–૮–૮ = ૪૪ અક્ષર

(૬) મહા સતોબૃહતી = ૧૨–૮/૧૨–૮–૮ = ૪૮ અક્ષર વગેરે

(૭) પુરસ્તાદ્ બૃહતી = ૧૨–૮–/૮–૮ = ૩૬ અક્ષર.

ઉપરિષ્ટાદ્ બૃહતી = ૮–૮/૮–૧૨ – ૩૬ અક્ષર

ઉદાહરણ : ૧૦ (૧૦–૧૪–૧૫) બૃહતી છન્દ

यमाम मधुमत्तमं । राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः । पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥

વિવરણ : (૧) આ મંત્રમાં બૃહતી છન્દ છે. કેમકે અહીં પૂર્વાર્ધમાં બે અષ્ટાક્ષર ગાયત્રપાદ આવેલા છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં ૧૧(+૧) ૧૨ = –૭(+૧) = ૮ એમ એક જાગતપાદ બીજો ગાયત્રપાદ આવેલા છે.

(૨) ત્રીજા પાદમાં **पूर्वजेभ्यः–पूर्वजेभियः** તથા ચોથા પાદમાં પણ **पथिकृद्भ्यः** → **पथिकृद्भियः** એવો વ્યૂહ કરીને એક–એક અક્ષરની પૂર્તિ કરી લેવાશે.

ઉદા.૧૧ પુરસ્તાદ્ બૃહતી છન્દ ૧૦–૧૭–૧૩માં છે. તેમાં ૧૨–૮/ ૮–૮ = અક્ષર હોય છે.

★ ★ ★

પરિશિષ્ટ–૪

વૈદિક સંકેતાર્થ (લેટ્ લકાર)

પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાના ક્રિયાપદોમાં પ્રતિબિંબિત થતા 'કાળ' અને 'અર્થ' (moods)નું પૃથક્કરણ સ્પષ્ટ કરવા માટે દશ લ કારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેમકે, લટ્ લકાર વર્તમાનકાળનો વાચક છે, લિટ્ લકાર પરોક્ષભૂતકાળનો વાચક છે; તો વિધિલિઙ્ લકાર 'વિધ્યર્થ'ને દર્શાવે છે, તથા લોટ્ લકાર 'આજ્ઞારૂપી અર્થ'ને પ્રકટ કરે છે. આ દશ લકારોની હારમાળામાં જે પાંચમો લ કાર છે તે લેટ્ લકાર છે. આ લેટ્ લકારને "વૈદિકસંકેતાર્થ", અથવા તો "Subjunctive Mood" તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.

વેદની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્વાનોએ એવું તારણ કાઢ્યું છે કે વેદમાં કાળવાચક પ્રત્યયોની અપેક્ષાએ 'અર્થ' (mood) દર્શક પ્રત્યયો (લ કારો)ની સંખ્યા વધારે છે. તથા, બીજું એક તારણ એવું પણ કાઢ્યું છે કે વેદની ભાષામાં (ક) વિધિમૂલક લ કાર (Injunctive Mood) અને (ખ) સંકેતાર્થક લેટ્ લકાર (Subjunctive Mood) – એ ખાસ પ્રકારના અર્થવાચક લકારો છે, જે પાછળના સમયની પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતાં સદંતર બંધ થઈ ગયા છે.

હવે આપણે એ જોઈશું કે આ વૈદિક સંકેતાર્થનાં રૂપો જ્યાં વપરાયાં હોય છે, ત્યાં તે કયા અર્થની અભિવ્યક્તિ કરે છે ? મહર્ષિ પાણિનિએ લખ્યું છે કે – लिङ् अर्थे लेट् । ૩–૪–૭ (वृत्तिः) विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्यात्, छन्दसि । અર્થાત્ વિધિ વગેરે (= વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ, અધીષ્ટ, સંપ્રશ્ન અને પ્રાર્થના જેવા) અર્થોમાં; તથા હેતુહેતુમદ્ભાવ (= કાર્ય–કારણભાવદર્શક પરિસ્થિતિઓ)માં પણ લેટ્ લકારનાં ક્રિયાપદનાં રૂપો વપરાય છે.

પાણિનિના આ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ વિધિલિઙ્ (= વિધ્યર્થ) અને લેટ્ લકારનાં ક્રિયાપદોમાં અર્થદૃષ્ટિએ કેટલુંક સામ્ય જરૂર છે; પણ વેદની ભાષાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરનારાઓને દા.ત. મેકડોનલને, પાણિનિનું ઉપર્યુક્ત નિરીક્ષણ પૂરેપૂરું માન્ય નથી. તેઓ કહે છે કે લેટ્ ના પ્રયોગોની, વિધિલિઙ્ના પ્રયોગોની સાથે તુલના કરીએ તો લેટ્ ના અર્થને બરાબર સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. જેમકે, લેટ્ લકારનો મૂળભૂત અર્થ "સંકલ્પ" છે; જ્યારે વિધિલિઙ્ (= વિધ્યર્થ)નો અર્થ "ઇચ્છા કે સમ્ભાવના" છે. દા.ત. √ हन्–પ્રહાર કરવો, હણવું; √ कृ–કરવું, √ सु–નીચોવવું અને √ ब्रु–બોલવું – આ ધાતુઓના ઉત્તમ પુરુષનાં ક્રિયાપદનાં રૂપો જોઈએ તો તેમાં વક્તાનો તે તે ક્રિયાઓ કરવા માટેનો 'સંકલ્પ' તરત જ દેખાઈ આવે છે. (કેમકે આ ક્રિયાઓ કરવી તે વક્તાની શક્તિ ઉપર નિર્ભર છે.) જ્યારે બીજી કેટલીક

ક્રિયાઓ દા.ત. √ जि–જીતવું √ तृ–હરાવવું √ ईश्–સ્વામી બનવું, √ शक्–સમર્થ થવું, √ ऋध्–સમૃદ્ધ થવું – આ એવી ક્રિયાઓ છે કે જે ક્રિયા સમ્પન્ન કરવી તે વક્તાના વશની વાત નથી હોતી. આ ક્રિયાઓ થવાની કેવળ 'સમ્ભાવના' કે 'ઇચ્છા' દર્શાવી શકાય છે. એટલે આ બીજા પ્રકારની ક્રિયાઓમાં વિધિલિઙ્ના પ્રત્યયો વપરાયેલાં જોવા મળે છે; જ્યારે પહેલા પ્રકારની ક્રિયાઓ સાથે લેટ્ લકારના પ્રત્યયો વપરાતાં જોવા મળે છે. મેકડોનલની આ વાત ધ્યાનાસ્પદ છે. કેટલાક નમુનાઓ તેમણે આપ્યા છે :–

(૧) स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै । (ऋ. ५–५१–१२) "અમારા કલ્યાણને માટે અમે વાયુને બોલાવીશું."

(૨) મધ્યમ પુરુષવાળું ક્રિયાપદ હોય તો તે 'પ્રેરણા'નો અર્થ આપે છે : हनो वृत्रं, जया अपः । "વૃત્રને હણી કાઢો અને પાણીને જીતી લો."

(૩) વળી, આ લેટ્ લકારનાં ક્રિયાપદો પ્રશ્નવાચક સર્વનામો, તથા નિષેધાર્થક વાક્યોમાં પણ ખાસ કરીને વપરાતાં જોવા મળે છે.

પાણિનિએ લેટ્ લકારના પ્રયોગનો બીજો એક સંદર્ભ પણ સૂત્રબદ્ધ કર્યો છે. જેમકે, उपसंवादाऽऽशङ्कयोश्च । ३–४–८ (वृत्तिः) पणबन्धे आशंकायां च लेट् स्यात् । 'अहमेव पशूनाम् ईशै । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ (૧) 'ઉપસંવાદ' કે (૨) 'આશંકા' વ્યક્ત કરવી હોય ત્યારે પણ વેદમાં લેટ્ લકારનું ક્રિયાપદ વપરાય છે. ('ઉપસંવાદ' એટલે કોઈ કાર્ય કરવા માટે શરત કરવી.) દા.ત. (१) सोऽब्रवीत् वार्य वृणा अहमेव पशूनामीशै (काठकसंहिता, २५–१) = રુદ્રે દેવતાઓને કહ્યું : "હું એવું વરદાન માંગીશ કે હું જ પશુઓનો સ્વામી બનું." (२) नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । (ऋ० खिल० १०–१०६–१) "ક્યાંક એવું કાંઈક ન થાય કે આપણે કુટિલ આચરણ કરતાં નરકમાં જઈને ના પડીએ." (આશંકા).

લેટ્ની રૂપરચના બાબતે પાણિનિએ કહ્યું છે કે લેટ્ના ક્રિયાપદોમાં અટ્ અને આટ્ આગમો થાય છે : (लेटोऽडाटौ । ३–४–९४) જેથી <u>पताति</u> दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना <u>भवाति</u> । જેવાં રૂપોમાં વચ્ચે આ કાર સંભળાય છે.

એ જ પ્રમાણે, વર્તમાનકાળના અંગ ઉપરથી, પરોક્ષ ભૂતકાળના અંગ ઉપરથી, અદ્યતન ભૂતકાળ (लुङ्)ના અંગ ઉપરથી અને ભવિષ્યત્કાળના અંગ ઉપરથી પણ લેટ્ લકારનાં ક્રિયાપદો બનાવવામાં આવે છે. આમ કેવળ લેટ્ લકારનું રૂપવૈવિધ્ય વિચારીએ તો પણ તે વ્યાપક છે. પરંતુ આ લકાર કાલક્રમે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાંથી સાવ અદશ્ય થઈ ગયેલ છે.

★ ★ ★

પરિશિષ્ટ—૫

વૈદિક હેત્વર્થ કૃદન્ત

પહેલાં હેત્વર્થ કૃદન્તનો પરિચય કેળવીશું : એક વાક્ય છે रामः कृष्णं द्रष्टुं याति । 'રામ કૃષ્ણને (જોવા માટે) જાય છે.' અહીં એક જ કર્તા અમુક ક્રિયા ભવિષ્યમાં કરવાના હેતુથી, પહેલાં જે બીજી ક્રિયા કરે છે તેને 'ક્રિયાર્થ ક્રિયા' કહે છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં (याति) ક્રિયા 'ક્રિયાર્થ ક્રિયા' છે; અને ભવિષ્યમાં જે બીજી ક્રિયા કરવાની છે તે 'દર્શન'ની—જોવાની—ક્રિયા છે. અહીં બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો—ભવિષ્યમાં થનારી આ જોવાની ક્રિયા એ, પૂર્વે થતી જવાની—ગમન—ક્રિયા (याति) નો હેતુ છે. આથી તે હેતુભૂત દર્શન ક્રિયાના વાચક ધાતુને 'હેત્વર્થ કૃદન્ત'નો तुम् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે : √दृश् + तुम् = द्रष्टुम् (= જોવા માટે).

હેત્વર્થ કૃદન્તના પ્રત્યયો : હેતુ = પ્રયોજન દર્શાવતા કૃત્ પ્રત્યયાન્ત (= ધાતુ સાધિત) શબ્દને 'હેત્વર્થ—કૃદન્ત' કહેવામાં આવે છે. પાણિનિએ तुनुम्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ૩—૩—૧૦ સૂત્રથી આ હેત્વર્થ કૃદન્તના तुमुन् = तुम् પ્રત્યયનું વિધાન કર્યુ છે, તેનો સૂત્રાર્થ આમ છે : ક્રિયાર્થ ક્રિયા ઉપપદ (= નજીક)માં હોય ત્યારે, ભવિષ્યમાં જે ક્રિયા કરવાની હોય, તદ્વાચક ધાતુને तुमुन् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.''

હવે, પ્રશિષ્ટ (લૌકિક) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હેત્વર્થ કૃદન્તનો આ એકજ तुमुन् =तुम् પ્રત્યય વપરાતો જોવા મળે છે. પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતમાં આ હેત્વર્થને દર્શાવવા માટે બીજા અનેક કૃત્ પ્રત્યયો વપરાય છે. પાણિનિએ આ વૈદિક હેત્વર્થ કૃત્ પ્રત્યયોની નોંધ લેતાં કેટલાંક સૂત્રો રજૂ કર્યાં છે. જેમકે,

(૧) तुमर्थे से—सेन्—असे—असेन्—क्से—कसेन्—अध्यै—अध्यैन्—कध्यै—कध्यैन्—शध्यै—शध्यैन्—तवै—तवेङ्—तवेनः । ૩—૪—૯ (આ સૂત્રમાં ૧૫ હેત્વર્થ કૃદન્ત પ્રત્યયોની નોંધ છે)[1]

(૨) આ ઉપરાંત લૌકિક સંસ્કૃતમાં વપરાતો तुम् પ્રત્યય (૩—૩—૧૦) પણ વેદમાં ક્યારેક વપરાયેલો જોવા મળે છે.

---

૧. આમાંથી જ્યાં 'न्' અનુબન્ધન રૂપે જોડ્યો છે. તે नित् હે.કૃ. પ્રત્યય લાગીને જે શબ્દ બન્યો હોય તે આદ્યુદાત્ત હોય છે.

(૩) તથા णमुल् અને कमुल् (૩–૪–૧૨); અને तोसुन् અને कसुन् (૩–૪–૧૩) વગેરે પ્રત્યયો પણ વેદમાં તુમર્થે = હેત્વર્થે વપરાયેલા જોવા મળે છે.

વેદમાં હેત્વર્થકૃત્ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ : ઋગ્વેદમાં લગભગ ૭૦૦ રૂપોમાં હેત્વર્થ કૃદન્તના શબ્દો વપરાયા છે. આમાંથી કેવળ પાંચ રૂપોમાં જ (લોકોમાં વપરાતા) તુમ્ પ્રત્યયનો ઉપયોગ થયેલો છે. અથર્વવેદમાં માત્ર આઠ ઉદાહરણોમાં આ તુમ્ પ્રત્યય વપરાયો છે. પરંતુ કાલાન્તરે યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં તુમ્ પ્રત્યયનો વપરાશ વધતો ગયો; અને છેવટે લૌકિક સંસ્કૃતમાં તો માત્ર આ એક પ્રત્યય જ બાકી = વપરાશમાં રહ્યો છે. એ સિવાયના (પૂર્વોક્ત (૧) અને (૩) મા બતાવેલા) પ્રત્યયોનો વપરાશ બંધ રહ્યો છે.

હેત્વર્થ કૃદન્તનાં રૂપોનું સ્વરૂપ : પાણિનિના વ્યાકરણમાં નોંધ્યું છે તેમ તુમ્ પ્રત્યયાન્ત, કે से, सेन्, तवे, तवै વગેરે પ્રત્યયો જોડાઈ બનેલા તમામ હેત્વર્થ કૃદન્તનાં રૂપો ''અવ્યય' પ્રકારના છે,[२] (એમનાં બીજી કોઈ વિભક્ત્યાદિમાં રૂપો ચાલતાં નથી.) પરંતુ પરદેશી વિદ્વાનોના મતે– આ બધાં જ હેત્વર્થ કૃદન્તનાં રૂપો મૂળમાં તો કોઈક શબ્દ (પ્રાતિપદિક) નાં વિભક્ત્યન્ત રૂપો હતાં અર્થાત્ મૂળમાં તેઓ અવ્યય ન હતા. પરંતુ વર્ષો સુધી તે વિભક્ત્યના રૂપો અપરિવર્ત્ય સ્થિતિમાં વપરાતાં રહેતાં, પાછળથી તેમને 'અવ્યય' પ્રકારના જાહેર કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. દા. ત. –

(૧) દ્વિતીયા વિભક્તિમૂલક તુમર્થક પ્રત્યયો : ઋગ્વેદમાં વપરાયેલાં दातुम् । प्रष्टुम् । प्रभर्तुम् । अनुप्रवोळ्हुम् । અને અથર્વવેદમાં વપરાયેલા अत्तुम् । द्रष्टुम् । कर्तुम् । એવાં જે तुम् પ્રત્યયાંત રૂપો મળે છે, તે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતે तु કારાન્ત કૃદન્ત પ્રાતિપદિકોના (ભાતુ ઉપરથી ભાનુમ્ ની જેમ) દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપો છે.

પરંતુ પાણિનિના વ્યાકરણ અનુસાર शकि. णमुल्कमुलौ । ૩–૪–૧૨ થી '–शक् ધાતુ ઉપપદમાં રહેતાં તુમર્થક णमुल् અને कमुल् પ્રત્યય લગાવી अम् અન્તવાળાં હેત્વથ કૃદન્તનાં રૂપો બને છે.' દા. ત. समिधम् । संपृच्छम् । आरुहम् । વગેરે. (પણ ઉપર કહ્યું તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપો ગણે છે).

(૨) ચતુર્થીમૂલક તુમર્થક પ્રત્યયો : અન્ય તુમર્થક પ્રત્યયોની અપેક્ષાએ આ પ્રકારના ચતુર્થીમૂલક તુમર્થક પ્રત્યયોનો ઋગ્વેદમાં સાત ગણો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. પરંતુ કાલાન્તરે આ પ્રત્યયોનો વપરાશ બંધ થયો છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના

મતે આવાં રૂપોના અન્તમાં ચતુર્થી વિભક્તિનો ङे / –ए / પ્રત્યય વપરાયો હોય છે. દા. ત.

(क) ए કારાન્ત રૂપો – भूवे । वितिरे । दृशे । भुजे । युजे । युधे ।

(ख) ए કારાન્ત રૂપો – वि + √ख्या + ए =विख्यै ।
प्रति + √मां + ए =प्रतिमै । प्र + √या + ए = प्रयै य

(ग) त्वै કારાન્ત – इत्यै । साद्ध्यै ।

(घ) से કારાન્ત – (से–सेन्–क्से): जिषे । प्रयंक्षे ।

(ङ) असे પ્રત્યયાન્ત– अहसे । चरसे । भोजसे । दोहसे । પાશ્ચાત્યોના મતે अस् અંતવાળા કૃદન્ત નામોને ચતુર્થી વિભક્તિનો ए પ્રત્યય લાગીને આ રૂપો બન્યાં છે.

(च) આ જ પ્રમાણે – अये, तये, तवे, तवै, પ્રત્યયો લાગીને નીચેનાં હેત્વર્થ કૃદન્તો બને છે : युधये । चितये । दृशये ॥ इष्टये । ऊतये । पीतये ॥ गन्तवे । गातवे । कर्तवे । सवितवे । ग॒न्त॒वै॒ । प॒रि॒धा॒त॒वै॒ । सूत॒वै॒ ॥ (અહીં तवै પ્રત્યયાન્ત કૃદન્ત રૂપોમાં ધાતુ અને પ્રત્યય બંને ઉપર ઉદાત્ત સ્વર કહે છે.

(छ) પાણિનિના મતે अध्यै – अध्यैन् – कध्यै – कध्यैन् – शध्यै – शध्यैन् પ્રત્યયોમાંથી જે नित् (= न् અનુબંધવાળા) પ્રત્યયો છે તેમાંથી બનેલા હેત્વર્થ કૃદન્તમાં રૂપો આદ્યુદાત્ત બને છે. દા. ત. य॒जंध्यै । गृणंध्यै । પરંતુ ડો. હ્વિટની કહે છે કે આ अ + धि અન્તવાળું પ્રાતિપાદિક + ચતુર્થી વિ. નો ए પ્રત્યય = अध्ये બન્યું છે એમ ગણવું. પણ પ્રોફે. મેકડોનલ કહે છે કે अ + ध्या અન્તવાળું પ્રાતિપદિક + ए પ્રત્યય = अध्यै બન્યું હશે.

* * *

આ સદર્ભમાં ક્યારેક કોઈક રૂપો બાબતે વિવાદ પણ જોવા મળે છે. જેમકે, इष्यै પ્રત્યય લાગીને બનેલા रोहिष्यै અને अव्यथिष्यै રૂપોને હ્વિટની અને મોનીયર વિલિયમ્સ તુમર્થક રૂપ માને છે. પણ મેકડોનલ તેને નામિક રૂપ જ માને છે.

એ જ પ્રમાણે, वने, અને मने પ્રત્યય લાગીને બનેલાં રૂપો, જેવાં કે –त्रामणे । धर्मणे । दामने । दावने । વગેરે હ્વિટ્ની, મેકડોનલ, ગ્રાસમેનના મતે તુમર્થક

રૂપો છે. પરંતુ ભારતીય વિદ્વાનો તેને કૃદન્ત પ્રાતિપાદિકના ચતુર્થી વિભક્ત્યન્ત રૂપો તરીકે ઓળખાય છે.

(૩) પંચમીમૂલક તથા ષષ્ઠીમૂલક તુમર્થક પ્રત્યયો : तोसुन्–कसुन् પ્રત્યય લાગીને જે રૂપો બનેલાં છે, તેને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પંચમી કે ષષ્ઠીનાં રૂપો માને છે.

દા. ત., असन्त રૂપો – आतृदः । अवपदः ।

सम्पृचः । (પંચમી) निमिषः । (ષષ્ઠી)

तोसन्त રૂપો – गन्तोः । जनितोः ।

हन्तोः । (પંચમી) कर्तोः, दातोः । (ષષ્ઠી)

પાણિનિના મતે ઈશ્વર ='સમર્થ' અર્થવાળા શબ્દો ઉપપદમાં રહે ત્યારે तोसुन् પ્રત્યય વપરાય છે; જેમકે, ईशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

(૪) સપ્તમીમૂલક તુમર્થક પ્રત્યયો : इ પ્રત્યયાન્ત હેત્વર્થ કૃદન્તનાં કેટલાંક રૂપો આ પ્રમાણે છે : व्युषि–संचक्षि–दृशि (આ વ્યંજનાન્ત અંગ ઉપરથી બનેલાં રૂપો); धर्तरि (तृ અંતવાળો અંગ ઉપરથી સાધિત) અને नेषणि । पर्षणि । तरीषणि । વગેરે (सन् અંતવાળા અંગ ઉપરથી બનેલાં રૂપો) છે.

ભારતીય વિદ્વાનોના મતે આ તુમર્થક રૂપો નથી, પણ કૃદન્ત પ્રાતિપદિક ઉપરથી સાધવામાં આવેલા આ નામિક રૂપો છે.

* * *

આ વિષયમાં જે અભ્યાસીને વધુ જિજ્ઞાસા હોય તેમણે ડૉ. રામ ગોપાલનું वैदिकव्याकरण (भाग – १ અને ૨ પૃ. ૭૮૭–૭૯૧) જોવા અનુરોધ છે.

★ ★ ★

સન્દર્ભગ્રન્થોની સૂચિ

૧. ઋગ્વેદ-ભાષ્યમ ।, શ્રીમદ્દયાનન્દસરસ્વતીસ્વામિના નિર્મિતં સંસ્કૃતાર્યભાષાભ્યામ્ સમન્વિતમ્ ।, વૈદિક પુસ્તકાલય, અજમેર, વિ.સ. ૨૦૪૨
૨. ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકા, પ્રકા. આર્ષ સાહિત્ય પ્રચાર ટ્રસ્ટ, દિલ્લી, ૧૯૯૩
૩. ઋગ્વેદ સંહિતા, (સાયણ-ભાષ્ય-સમેતા), પ્રકા. વૈદિક સંશોધન મંડળ પૂના, ૧૯૯૬
૪. સાયણ ઔર દયાનન્દ, લેખકઃ- ગંગાપ્રસાદ ઉપાધ્યાય, કલા પ્રેસ ઈલાહાબાદ, ૧૯૫૭

•

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

૧. (A) નીચે આપેલ મંત્રો પૈકી કોઈ બે મંત્રોનું વિવરણ સહિત ભાષાન્તર કરો :

(૧) प्र यतें अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् ।
अप नः शोशुंचदघम् ॥१.९७.४

(२) यः सप्तरंश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुंरद्वज्रंबाहुर्द्यामारोहन्तं स जंनास इन्द्रः ॥ २.१२.१२

(૩) किम्याग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽवं त्वानेना नमसा तुर ईंयाम् ॥ ७.८६.४

(૪) तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥१०.१२९.३

(B) નીચે આપેલ વિકલ્પો પૈકી કોઈ બે નો અર્થ સસન્દર્ભ સમજાવો :

(૧) अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ।

(૨) यस्योरूषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।

(૩) श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाद् ।

(૪) यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।

૨. (A) વૈદિક દેવતા પરાક્રમો વર્ણવો.

અથવા

વૈદિક દેવતા વરુણ વિશે નોંધ લખો.

(B) વૈદિક દેવતા અગ્નિ વિશે નોંધ લખો.

અથવા

વરુણ સૂક્તોમાં ભક્તિતત્ત્વનાં બીજ હોવા અંગેના વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો દર્શાવો.

૩. (A) પ્રશ્ન-૧ના મંત્ર-૧નો પદપાઠ કરો.

અથવા

उत स्वयां तन्वा ३ सं वंदे ।માં સ્વરાંકન સમજાવો.

(B) સ્વતન્ત્ર સ્વરિત એટલે શું તે સમજાવી તેના પ્રકારો વિશે નોંધ લખો.

અથવા

(B) સંહિતાપાઠ અને પદપાઠ એટલે શું ? તે સમજાવી સંહિતાપાઠમાંથી પદપાઠ કરવાના નિયમો જણાવો.

૪. વૈદિક ભાષાની વિશેષતારૂપ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત સ્વર વિશે નોંધ લખો.

અથવા

વૈદિક સંસ્કૃત અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના સામ્યવૈષમ્ય વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

૫. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ લખો :

(૧) ઋગ્વેદ ૨.૧૨ના દ્રષ્ટા ઋષિનું નામ શું છે? (મધુચ્છન્દા/ગૃત્સમદ)

(૨) વરુણસૂક્ત (૭.૮૬)માં પ્રયુક્ત છન્દનું નામ જણાવો. (ત્રિષ્ટુપ્/ગાયત્રી)

(૩) ઋગ્વેદમાં કયા દેવતાના ત્રણ ડગલાંની કથા આવે છે? (વિષ્ણુ/ઇન્દ્ર)

(૪) ઋચામાં વાક્યનું મુખ્ય ક્રિયાપદ.....હોય છે. (આદ્યુદાત્ત/સર્વાનુદાત્ત)

(૫) લિપિબદ્ધ ઋચામાં સ્વરિતસ્વર દર્શાવવા.....ની નિશાની પ્રયોજાય છે. (આડી લીટી/ઊભી લીટી)

(૬) નૈરુક્તો મુજબ અગ્નિ......સ્થાનનો દેવતા છે. (પૃથ્વી/અંતરિક્ષ)

(૭) વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત......છે. (પ્રાચીન/અર્વાચીન)

(૮) .... નીતિમત્તાનો દેવ મનાય છે. (વરુણ/વિષ્ણુ)

(૯) ઇન્દ્રના સહાયકારી દેવનું નામ.......છે. (મરુત/અગ્નિ)

(૧૦) ....મુનિએ મન્ત્રોનો પદપાઠ કર્યો છે. (સાયણ/શાકલ્ય)

(૧૧) નાસદીય સૂક્ત.......ને લગતું છે. (તત્ત્વજ્ઞાન/વ્યાવહારિક નીતિ)

(૧૨) स .... इन्द्रः । (जनास/ययाथ)

(૧૩) અગ્નિસૂક્ત ૧.૯૭ના દ્રષ્ટાઋષિનું નામ શું છે? (कुत्सः/वसिष्ठः)

(૧૪) ...... દેવનું મહત્ત્વ ઋગ્વેદમાં અગ્નિની તુલનામાં ઓછું છે. (વિષ્ણુ/ઇન્દ્ર)

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧.